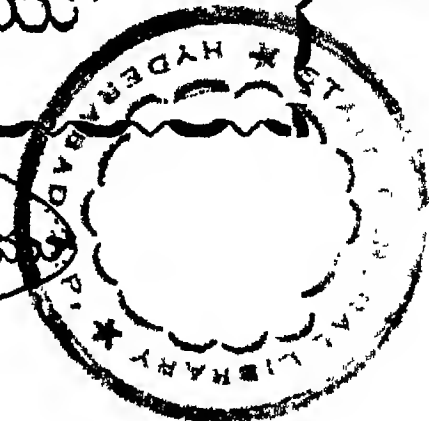

శ్రీ GR 6715

మే ఘ నం దేశ ము.

NOT TO BE ISSUED

మల్లి నాథ కృత సంస్కృత వ్యాఖ్యాన
వేదం - మేకటరాయ శాస్త్రి కృతాంధ్రటీకా
సమేతము.

రెండవకూర్పు.
6-9-23
Class No. T 891.21
Book No. KAL:1

డా. పుష్పరథ శెట్టి అందు కంపెనీ వారి

కలా రత్నాకర ముద్రాక్షరశాలయందు

ముద్రింపబడినది:

1927.

All Rights Reserved.

దీనివల రూ. 2-8-0]

[Price Rs. 2-8-0

మేఘసందేశము

అవతారిక.

“కాళిదాసగిరాం సారం । కాళిదాస స్మరస్వతీ
చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షో ద్విదు ర్నాన్యే తు మాదృశః.”

అని భద్రవాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహామహాపాధ్యాయులు వ్యాఖ్యాతృవక్తవర్తి శ్రీమల్లి నాథ సూరిగారు సామాన్యముగా కాళిదాసకవనముంగూర్చి పల్కియుండఁగా, ‘మాఘే మేఘే గతం వయః’ అనుతదుక్తచొప్పన తదీయ వంతున్న నెల్ల నాక్రమించిన యీమేఘసందేశ మహాకావ్యంబునం గల సారమును గ్రహించువిషయమున ననుబోంట్లు ఏమి చెప్పకొనవలయునో నేనెఱుంగను. సాక్షిమూలకు నేను మేఘసందేశమును చెప్పనప్పడు, అందు నాబోధించువిషయము లెల్ల గ్రంథరూపమున ముద్రితములయినచో పిమ్మట తాము చింతనచేసికొనుటకు సాధనముగా నుండు నని వారు కోరఁగా మల్లి నాథవ్యాఖ్యాతారదా దేవతకు చేటి కగా, ఉపాధ్యాయు లలవడనివారికి తన్నిరపేక్షముగానే మూలగ్రంథమునం గల సారము విశదపడునట్లుగా, ప్రతిపదార్థ తాత్పర్య పదప్రయోజనాది రూపమైన యాంధ్రటీకతో మూలవ్యాఖ్యలను ముద్రించినాఁడను.

ప్రాక్తనగ్రంథముల యిదానీంతనముద్రణములందు అవతారికలో గ్రంథకర్త యొక్కకాలము - చరిత్రము-గ్రంథములు-తత్త్వాశస్త్రము - ఇట్టివిషయములను విరివిగా చర్చించుట యాచారమై యున్నది. కాని కాళిదాస తద్గ్రంథముల విషయమున ఆచర్యులను అనేకులు అదే పనిగా అనవరతము నేయుచున్నారుగాన నేను ఆపని నిటం బూనుకొననైతిని. అయిన సుకటిరెండుమాటలు:—

కాళిదాసుకాలము.

మేఘసందేశమున ధారాపురప్రస్తావము లేకుండ ఉజ్జయినీనగర ప్రస్తావము ఉండుటచేత దానికర్త భోజరాజసభాలంకారభూతుడైన కాళిదాసు కాండనియు విక్రమాంకునిసభలోని నవరత్నములలో సుకండయిన మఱియొక కాళిదాసనియు ఒకకొందఱు ఊహించినారు. కాని, అనవరత్నములలోనే మఱియొకఁడైన యమరసింహునియొక్క శిష్యుడగు అమరసూరి తనరచించిన కావ్యకల్పలతయను గ్రంథమందు “ఉజ్జయిన్యాం విక్రమార్క ముష్టా భోజ నరేశ్వరాః” అని నెప్పియుండుటచేత పైయూహ త్యజింపఁదగినదిగా నేర్పడుచున్నది.

“ ధన్వంతరి క్షవణ కామరసీంహ శబ్ద-
 జేతాశభట్ట ఘటకర్సర కాళిదాసాః
 భ్యాలో వరాహమిహిరో నృపతే స్సభాయాం
 రత్నాని వై వరరుచి ర్నవ విక్రమస్య. ”

అను ప్రాక్తనాక్తిని పాటినేయక వీర రుపాధ్యాయులవారు కాళిదాసు క్రీ. శ.
 11-వ శతాబ్దివాఁడని నీధాంతింపం గడంగిరి.

పూర్వమేఘము 8-వ స్లోకమునంగల దిజ్ఞాగాచార్య ప్రస్తావనంబట్టియు,
 క్రీ. శ. 631-వ సంవత్సరమున పులికేశనివేళితమైన యెహూలశాసనమునంగల

“ యే నాయోజి నవేత్త । నీర మర్థవిభౌ వివేకినా జినవేత్త
 స విజయతాం రవికీర్తిః । కవితాశ్రిత కాళిదాసభారవికీర్తిః. ”

అను కాళిదాసప్రస్తావముంబట్టియు, బహువిషయ పర్యాలోచన పూర్వకముగా
 రఘునాథగోపాలనందర్శి కార పండితులు కాళిదాసు కాలము క్రీ. శ. 6-వ శతాబ్ది
 యన నిర్ణయించినారు.

కేలు పండితులు మందసారశాసనాదికమునుబట్టి కాళిదాసు క్రీస్తుశకమునకు
 పూర్వము 56 సంవత్సరములయవ్వు డని నిర్ణయించినారు.

మహాత్మకృత కావ్యప్రకాశముందును భోజమహారాజ ప్రణీత సరస్వతీకంఠా
 శతముందును, భనంజయరచిత దశరూపకముందును, కాళిదాసుని ప్రబంధములు
 నుండి యుదాహరణములు గలవు.

కాళిదాసోత్కర్ష.

కవనమందు ఈకవిప్రభావము ‘కో2హం రణై భవా నహమ్’ ఇత్యాది
 కథలకు తగినదిగానే యున్నది. ఈయనకును ఇతరకవులకును గల తారతమ్యము
 శబ్దముందేమి అర్థముందేమి రసముందేమి త్రిభువనవిధాతృ ఘటనిర్మాతృ తారతమ్యము
 వంటిదే. ఈ విషయమున వివరింపఁబడి లేమికి -

“ పురా కవీనాం గణనాప్రసజ్గే । కనిష్ఠి కాధిష్ఠిత కాళిదాసా,
 అద్యాపి తత్తుల్యకవే రభావా । దనామికా సార్థవతీ బధూవ. ”

అనువాద్యోక్తియే నిదర్శనము ఈ మహానుభావుని—

“ కవయోః కాళిదాసాద్యాః, కవయో వయ మప్యమీ,
 పత్వతే పరమాణౌ చ పదార్థత్వం వ్యవస్థితమ్. ”

అనువాదము— కాస్త్రప్రవర్తకు లయిన శబ్దపాదులవారము,

“ నిసర్గ సూరివంశస్య కాళిదాసస్య సూక్తిమ్
 ప్రీతిర్న భురసార్థా గ్రామ మన్వరీషీవ భౌతికే. ”

అని కావ్యభట్టందును.

“వివం చ విద్వద్వదనా ద్వినిర్గతం । ప్రసిద్ధరూపం కవిభి ర్నిరూపితమ్
‘సతాం హి సందేహపదేషు పస్తుషు । ప్రమాణ మన్తఃకరణప్రవృత్తయః.’ ”

అని శాకుంతలో క్తి గ్రహణముచే కుమారిలభట్టాచార్యులును,

“ యన్తూలం కరుణానిధి స్సభగవాన్ వల్లీకజన్తా మునిః,
యన్యైశ్చ కవయః పరాశరసుతప్రాయాః ప్రతిష్ఠాం దధుః,
సద్యో యః పథి కాళిదాసవచసాం శ్రీబిల్వణః సోఽధునా
నిర్వాజం ఫలితః స హైవ కుసుమాత్తం నేన కల్పద్రుమః.”

అని బిల్వణకవియు,

“ తస్మా దాలోచితాశేష లోకశాస్త్రేణ ధీమతా
కర్తవ్యం కాళిదాసాదేః కావ్యానాం పరిశీలనమ్. ”

అని ప్రాచీనాలంకారికులును,

“ కాళిదాసకవితా నవం వయో । మాహిషం దధి సశర్కరం పయః
విణమాంస మబలా చ కోమలా । సంభవన్తు మమ జివ్యజన్తని. ”

అని యొకరసజ్ఞుడును,

“ కవి రచరః, కవి రమరుః, । కవి రభినవ్ద శ్చ, కాళిదాస శ్చ,
అన్యే కవయః కవయః, । చాపలమాత్రం పరం దధతే. ”

“ సామాత మధుర కోమల । విలాసినీ కణ్ఠకూజితప్రాయే
శిష్యసమయేఽపి ముదే । రతలీలా కాళిదాసోక్తిః. ”

అని కొంద అభిజ్ఞులును,

“ వికోహి దోషో గుణసన్నిపాతే । నిమజ్జితీన్ద్రో రితి యో బభాషే
సూన్యం న దృష్ట్యం కవినాపి తేన । దారిద్ర్యదోషో గుణరాశినాశీ. ”

అని యొకధర్మప్రకవియు, — శారవించియున్నారు.

కాళిదాసుని కవనమందలి విశేషము.

కాళిదాసునికవనము ధ్వనిప్రధానము, బహిరంతఃస్ఫురద్రసము, కవనమున
కెల్ల - అందునుం బ్రధానముగా శృంగారకవనమునకు - వరవడి. ఇతని కవనము నంద
యోద్యానముగా నుండిన, ప్రాయీకముగా ఇతరులది సాధారణోద్యానంబుగా నుం
దును. ఈయన సూక్ష్మముగా సూచించినవిషయములను వానియవంతరశబ్దము
లను ఇతరకవులు విస్మరింతురు. ఈయన వ్యంగ్యమర్యాదగాఁ జెప్పినవిషయములను

ఇతరులు లక్ష్యవాచ్యభంగులం బ్రకటింతురు. ఈయన యపమాప్రధానుండునుం గదా. 'ఉపమా కాళిదాసస్య' అనుసూక్తి సార్వభౌమికము.

“ ఉప మైకా శైలూషీ । సంప్రాప్తా చిత్రభూమికాభేదాకా
తజ్జయతి కావ్యరజ్జే । నృత్య నీ తద్విదాం చేతః -

...ఉపమా । నైవోక్తభజ్జీభేద నానేకాలంకారభావం భజతే...

త దిదం చిత్రం విశ్వం । బ్రహ్మజ్ఞానాది వోపమాజ్ఞానాత్
జ్ఞాతం భవ తీత్యాదౌ । నిరూప్యతే నిఖిలభేదసహితా సా. ”

అని చిత్రమీమాంసాకారుల యనుశాసనము. దానింబట్టి పరికింప కాళిదాసుఁడు ఉపమయం దద్వితీయం డగుట నలంకారమందెల్ల నట్టివాఁడే, దానందేని కష్టన మాత్రమందే అద్వితీయం డని యేర్పడుచున్నది. ఇతనిప్రతిభావిశేషమును అలంకారములచేతను, అనన్యసామాన్యలోకస్వరూపవ్యవహారాభిజ్ఞతను ఇతరకవి రాడలభ్యవస్తుస్వరూపవర్ణనలచేతను లోకోత్తరాధ్యంతరన్యాసాదులచేతను, అత్త సంస్కారోత్కర్షను ఉదాత్తవస్తురచనలచేతను, వివేకు లెఱుంగుదురు.

కాళిదాసరచిత్రగ్రంథములు.

ఈమహాకవి కుమారసంభవ రఘువంశ మేఘసందేశ మహాకావ్యములను మాళవికాగ్నిమిత్ర విక్రమోర్వశీయ శాకుంతల రూపకములను ఋతుసంహారము చిన్న కావ్యమును శ్రుతబోధమును ఛందోగ్రంథమును రచించినాఁడు. జ్యోతిర్విజ్ఞాన రణమును గ్రంథమును ఈయన రచించినట్లు తద్గ్రంథపీఠికాశ్లోకములలో నున్నది ; కాని, ఆశ్లోకముల తబ్బిబ్బురచనయు లిట్పుయోగంబునుం జూడఁగా వినుకలెం బట్టి యెవరో ఇదానీంతనులు ఆశ్లోకములను రచించి రని యెన్నవలసియున్నది. నళిందయము, కాలామృతము, రోలంబరాజీయము, శంకరభగవత్పాదప్రణీత మని పరఁగు నాత్మబోధము, ఈయనచేసిన వని వాడుక కలదు; కాని నళిందయము చేసినవాఁడు నారాయణునికుమారుఁడు రవిదేవకవి యని తెలియనయినది; కడమ మూఁటిని ఇతఁడు చేసె ననుటకుం బ్రమాణము లేదు.

కాళిదాసగ్రంథముల సామాన్యస్వరూపము.

కాళిదాసరూపకములెల్లను శృంగారాంగికములు. మేఘసందేశము శృంగార కావ్యము. కుమారసంభవము ఋదటి ఎనిమిదిసర్గములు మాత్రమే మల్లి నాథునిచే జ్యోత్యోతములు; అంతవఱకే కాళిదాసప్రణీత మని పలువురయభిప్రాయము, అంత

వజ్రకును శృంగారప్రధానమే. కడమభాగములో వీరరసమును గలదు. రఘువులోను నానా రసములు గలవు.

జ్యోతిష్కాస్త్రగ్రంథములలో కాళిదాసశబ్దముమూడడు' అనుసంఖ్యకు వాచకమనియు, ముగ్గురు కాళిదాసులుండిరనియు, మాళవిక చేనీనయతఁ డొకఁడు-నళిందయకారుఁ డింకొకఁడు - రఘువంశాది కర్త వేటొకఁడు - అని కొందఱు పట్టుకొనియున్నారు. ఆయభిప్రాయము సరిగా దని శంకర పాండురంగపండితులు నిరూపించినారు. నళిందయముమాట తెలిసినదే గదా.

“ కావ్యేషు నాటకే ప్లేవ వయం వా వయ మేవ వా
ఉత్తరే రామచరితే భవభూతి ర్విశిష్యతే. ”

అని కాళిదాసు పలికినట్లు వాడుక కలదు. కాని కాళిదాస భవభూతుల భిన్నకాలికతంబట్టి చూడఁగా పూర్వార్థము కాళిదాసే చెప్పినదై యున్న నుండుఁగాక ఉత్తరార్థమును భవభూతితరువాతిపండితు లెవరో చెప్పియుండు రని యెన్నవలసియున్నది. కాళిదాసునకు భవభూతి కడుంబిష్టుటివాఁ డనుటకు హర్ష చరిత్రపీఠికలో బాణకవి పలువురుకవులలో కాళిదాసుం బేర్కొనుటయు, మహాకవిని భవభూతిని వదలుటయును, తార్కాణము. దీనం జేసి ‘రత్యంతవర్ణన’ తారతమ్యపరీక్షయు ‘రాత్రిరేవ వ్యరంజీత్’ కథయు నిక్కము అని తలంప వలనుగాక యున్నది.

“ కావ్యేషు నాటకం రమ్యం నాటకేషు శకు న్తలా
తత్రాపిచ చతుర్థోఽఙ్గ సత్ర శ్లోకచతుష్టయమ్. ”

అనియు నభియుక్తికి కలదు.

కాళిదాసునిమాళవికకును ధావకుని ప్రియదర్శికా రత్నావళులకును విశేష సామ్యము గలదు. ఈరెంటిని మించఁగోరి కాళిదాసు మాళవికనువ్రాసినజాడయు, ప్రియదర్శికమీఁదితుష్టాదను ఎక్కువమెఱుఁ గెక్కించి సింగారించి శకుంతలమీఁదికి తెచ్చుకొన్నపోడిమియు, ఈనాలుగు గ్రంథములను సమగ్రముగా జాకరూకతతో పరికించినవారి కగవడకపో వని నామతము. గ్రంథవిస్తరభీతిచే ఆచర్చనిటం దొడంగను.

ఈతనిగ్రంథములప్రభావము వాని ననుసరించి యితరులు నేసిన రచనలచేఁ దెలి మగుచున్నది. రఘువంశ సరణిలో అశ్వ ఘోషుండు బుద్ధచరిత్రము వ్రాసెను. విత్త్విపరీతముగా కొందఱు పల్కుదురు గాని ప్రామాణికు లయినపం డితులు ఇట్లే యభిప్రాయపడియున్నారు. మహాకవి వామన బాణభట్టుండు కుమారసంభవకావ్యమును నాటకముగా పాఠ్యతీపరిణయ మనుపేర శబ్దాంతరీకరించెను.

మేఘసందేశప్రశస్తి.

అమోఘవర్ష మహీనాథునిగురువు జై నమహాకవి జినసేనుఁడు మేఘసందేశము నావేష్టించి పార్శ్వభ్యుదయ మను మహాకావ్యమును రచించినందునను, * భవభూతి మాతీమాధవములూ నవమాంకములూ కతివయశ్లోకములూ లఘువుగా మేఘసందేశము ననుకరించుటచేతను, బిల్వణకవి విక్రమాంకదేవచరిత్రమున త్రయోదశ సర్గలూ వర్షర్తువర్షనలూ కాళిదాసమేఘసందేశమును తద్దయు పఠితల తలంపునకుఁ దెచ్చుటచేతను, ఈవలివిద్వాంసులు పలువురు ఇంచుమించుగా మేఘానువాదముగా అనేకులు వృత్తమును సయితము మార్పక ఉద్ధవసందేశము ఉద్ధవదూతము హంససందేశము హంసదూతము పదాంకదూతము అనుగ్రంథములను - మేఘ ప్రకారముననే బోపదేవుఁడు భ్రమరగీతలను - రచించుటచేతను, మేఘసందేశ ప్రభావము తెల్ల మగుచున్నది.

ఈతని గ్రంథములపై విద్వాంసులచే వ్రాయఁబడినవ్యాఖ్యలు ముత్తముచేతఁ గూడ వానియొక్కర్థ తెలియుచున్నది. మేఘసందేశముపై ఇరువది వ్యాఖ్యలున్నవని పూర్వోక్త నందర్ని కారపండితులు తెలిసినారు. అవి యెవ్వ యన:- ఈపాత్ర ములూని వ్యాఖ్యను రచించిన (1) మల్లినాథసూరియే తనకుముందు 2 నాఁధుడు 3 దక్షిణాపర్తుఁడు అనునిద్దఱును ఏతద్వ్యాఖ్యాతలను ప్రస్తావించియున్నాఁడు. మఱి 4-వల్లభ 5-మహిమసీంహగణి 6-సుమతివిజయ 7-లక్ష్మీనివాస 8-మేఘరాజి 9-భరణి 10-సనాతన 11-రామనాథ 12-విహరగోవింద 13-కర్ణాటకముల్ల 14-సరస్వతీతీర్థులు అనువారు మేఘముపై వ్యాఖ్యలు వ్రాసిరి. ఇంతియగాక మేఘముపై 15-సారోద్ధారిణియు 16-మేఘలతయు 17-18-నాలుగు అవచురులునుకలవు. అల్ప

* 'కచ్చి త్సమ్యక్ ప్రియసహచరీ విద్యు దాలిజ్జతి త్వా?
మావిర్భూతప్రణయసుఖగా శ్చాతకా వా భజన్తే?
పారస్యో వా సుఖయతి మరు త్సాధు సంవాహనాభిః?
విష్యస్మిథత్సరపతిధనుర్లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోతి?'

'దైవా త్సశ్యే ర్జగతి విచర నిచ్చయా హత్త్రియాం చే,
దాశ్వా స్యాదౌ తదను కథయే ర్దాధవీయా మవస్థాప్త;
అశాతన్త ర్న చ కథయ తాత్యన్త ముచ్చేదనీయః,
ప్రాణత్రాణం కథమపి కరో త్యాయతాత్యైః స ఏకః.'

వృత్తము కూడ ముండాకాంతయే.

సారమేని ఈ కావ్యముపై ఇన్నివ్యాఖ్యలు వుట్టునా ? కావ్యములలో మేఘసందేశమునకు సాటిరాగలవి - సౌందర్యలహరి - అమరుకము - ఇట్టివి ఒకటిరెండు దక్కమచీ లేవు. మేఘసందేశము లోకములోని శృంగారప్రబంధసర్వస్వమునకు ప్రభవమయిన యూటబుగ్గ యనం జెల్లును.

ఈయవతారికలో నుదాహరింపఁ దలంపు గొన్నవాడనై మేఘమందలివర్ణనాంశాదికమును ఇతరకవిపుంగవులు ఏపాటి గౌరవించిరో చూతముగాక యని యితరుల దృశ్య శ్రవ్య ప్రబంధములను పెక్కింటిని చదివి చూడఁగా, అందులకు నిదర్శనములు లెక్కలేనివి దొరకినవి. అట్లే + రఘువంశాదులం గలవర్ణనలకును ఇట్టి నిదర్శనములు బహుళముగా నున్నవి. మేఘసంబద్ధములు మాత్రమే ఒక్కగ్రంథముగా సూత్రించినచో ఆగ్రంథము ఆంధ్రవివరణముతోడి యీ మేఘసందేశగ్రంథముకన్న కడుగొప్పది యగున ట్లేర్పడినది. దానంజేసి దానినెల్ల నిటం బ్రదర్శింపక వేఱుగ్రంథముగా నూల్కాల్పఁ దలంపుగొంటిని. అయిన నిట నించుక * దిక్పదర్శనము. —

కాళిదాస వర్ణనాదికములను ఇతరకవీంద్రులు మెచ్చుట.

పూర్వమేఘము 26 - వశ్లోకము. — 'త్వత్సంపర్కా త్పులకితమివ ప్రాథపుష్పైః' కదమైః — పులకితదేహమునకును పుష్పితకదంబమునకును మహాకవి సామ్యమును చెప్పినాడు. దానినే యితరకవు లిట్లు కూర్చినారు:—

“ స్నిగ్ధ స్తేర విలోల ముగ్ధ మధురాయ స్నేత్రయో ర్విభ్రమాః,
య ద్వా మృష్టవిలాసపత్రిలతికా ఘర్తోద్గమా గణ్డయోః,
యచ్చ ప్రాథ * కదమ్బకుట్టలసఖీ కావ్యజ్ఞ కే విక్రియా
త తస్యాంకిమపి స్ఫుటం రతివతే ర్దోర్దణ విస్ఫుర్జితమ్. ” మల్లిక.

* ఒక్కటి యుదాహరించెద:—

“ అథ ప్రభావోపనతైః కుమారం । కల్పదుమాత్థై రవకీర్య పుష్పైః,
ఉవాచ వాగ్మీ దశనప్రభాభి । స్సంవర్ధితోరస్థులతారహరః ”. రఘువు.
“ అపుడు గంధర్వపతి మహి కవతరించి,
రాజు విస్తయమున హయరాజు డిగ్గ,
నత్కు చేర్చి ముదంబుతో ననియె దంత
కిరణములు హర కాంతులు సరసమాడె ”.

“ కలయతి తదుదన్తాకర్ణనేషు ప్రసక్తిం

కిమపి కిమపి మధ్యే నిశ్చలా ధ్యాయతీవ,

అపిచ వహతి హారస్పర్శమాత్రేణ బాలా

పవనచల * కదమ్బాద్భేదతుల్యా మవస్థామ్. ”

అదే.

“ పుథమ జిలహర వరిస పరోహంత కదంబకుమ్మల కఠోర రోమంచ కంచుల
శ్లేషల సలలంగీం. ”

అదే.

“ ప్రథమప్రియావచన సంశ్రవస్సుర

త్పులకేన సంవ్రతి మయా విడమ్భ్యతే

ఘనరాజినూతనపయస్సముక్షణ

క్షణబద్ధకుట్టల *కదమ్బడమ్బరః !

మాలతి.

“ వయం తథా నామ, య దాత్థ? కిం వదా

మ్యయం చ కస్తా ద్వికలః కథాన్తరే?

* కదమ్బగోళాకృతి మాశ్రితః కథం

విశుద్ధముగ్ధః కులకన్యకాజనః ? ”

అదే.

“ జే ణవస్స తిఉసస్స కంటుఆ । జే *కదంబమఉశస్స కేసరా

అజ్జ తుజ్జ కరఘంససంగిణో । తే ముఅంతి మహ అంగణిజ్జిదా. ” కర్పూర.

“ తదన్తే శ్రీకాన్తస్మరసమరధాటీ పులకితా

*కదమ్బనాం వాటీ రసికపరిపాటీం గుఱుయతి,

త్వ మాసీన స్తస్యాం న యది పరతో నన్దసి తతో

విభాతి వ్యర్థా తే ఘనరసనివేశవ్యసనితా. ”

హంసదూత.

భాస్కరాచార్యునిగోళాధ్యాయములోని యీక్రిందిశ్లోకమువలన కదంబపుష్ప స్వరూపము విశద మగును.—

“ సత్వతః పర్వతారణ్య గ్రామచైత్య చయై శ్చితః

కదమ్బకుసుమగ్రన్థిః కేసరప్రకరైరివ. ”

పూర్వమేషుము 63-వ శ్లోకము.—“త్వయి తటగతే * న్నిగ్ధభిన్నాజ్ఞానాభే -
సద్యః *కృతద్విరదరదనచ్ఛేదగౌరవ్య తస్య అదేః”—వర్ణము మాయకుండుటకై
చీలికను, కోతను, కాళిదాసు చెప్పినాడు. ఇతరకవీంద్రులు ఈపక్షిని చెచ్చిన
ప్రభుత్వ-రూపము వికళిన్ని:—

“నీలోత్పలా? *భిన్నా । జ్ఞానత్వేషో మధురరావితో బహుశాః
తటిదుద్భాసితదేహా । ధారాకుశవర్షితో జలదాః.”

బృహత్సంహిత,

“ఏవంవిధం విరహిణీ విరహేణ భిన్నా

*భిన్నాజ్ఞానచ్ఛవిఘనై గగనే ఘనరై

మత్వా ప్రేయం త మదయం హృదయం ప్రవిష్టం

బ్రూతేస్తపేశల మలం పరిహాసమిశ్రమ్”

గోళాధ్యా.

“దివి వ్యావర్తిద్భి ర్విజితవనైః సృష్టనహయై

ర్జవా దుత్కామద్భి ర్జలనిధి మి వాహ్నయి వతతః

అహో దూరా దూరం వ్రజతి మమ *భిన్నాజ్ఞానచయ

చ్ఛవిశ్యామః క్రోడో దినకృతఇవ ధ్వాంతనిచయః.”

చండ.

“ముష్టిగ్రాహ్యం తిమిర మభితో నిహ్ను తే దిగ్విభాగం,

పాదన్యాసః స్థలతి విష మే, నిష్ఫలా దృష్టిపాతాః,

ధారా *భిన్నాజ్ఞానగిరిసుహృ ణ్మత్తపర్ణా న్తరత్వాత్

లభాద్వైతః స్ఫురతి పరితో నీలి మే వైకతానః.”

అదే.

“కన్దర్పదైవతనికేతనవైజయినీ

యానీ విలాసరసమన్ధర ముత్పలాక్షీ

దృష్టిం నివేశితవతీ మయి కాలకూట

*లేశాన్ధకారిత సుధాలహరీవిచిత్రామ్.”

కర్ణసుందరి,

(లేశ = పగిల్చినఖండములు).

“అక్షు వ్యవసాల సముత్తర * చిద్భూత జీలంజణపుంజ మంసలంధర
ణిబ్భరోణిసీధారంభో.”

మల్లికా.

“సంకప్పేను అ *శిష్టంజణ జీల మంసలే అ తిమిరే వంచిత పరిజణా
లలఘురేను.”

అదే.

“మనఃశిలా * భజ్జనిభేన పశ్చా । నిరుద్యమానం నికరేణ భాసాం

ప్రౌఢై రురోభి శ్చ వినుద్యమానం । నభః ససర్పేవ పురః ఖగోనామ్.”

భారవి.

“జానే స్వప్నవిధౌ మ మాద్య చుఖో త్సేక్యం పురస్తా చభూత్

ప్రత్యూషే పరివేషమణ్డలిమివ జ్యోతాన్ని సపత్నం మహాః

త స్యాన్త *భిన్నాజ్ఞానపీకృతశరచ్ఛద్వై రజ్జకై

దృష్టా జలతక్రూతవతీ సా మాన్యథం మన్యథా

“దళ * దళితహరిద్రా గ్రన్థిగౌర శరీరే
 స్ఫురతి విరహజన్తా కోవ్యయం పాణ్డుభావః,
 బలవతి సతి యస్మి సార్థ ముత్తయ హేమా
 రజతమివ మృగాయ్యోః కల్పితా న్యజ్ఞకాని.”

అదే.

“దుకూలం బిభ్రాహో * దళితహరితాశద్యుతిహరం
 జపాపుష్ప శ్రేణీరుచిరుచిర పాదామృజితః
 తమాలశ్యామాజ్ఞో దరహనితలీలాభిచ్ఛితముఖః
 పరానన్దాభోగః స్ఫురతు హృది మే కోఽపి పురుష.”

హంసదూత.

“బిభ్రాణా మృదుతాం శిరీషకుసుమశ్రీహరిభిః శాద్వలైః
 సద్యఃకల్పితకుట్టిమా మరకత * తోదైరివ ట్టైః
 ఏషా సంప్రతి బన్ధనా ద్విగళితై ర్బన్ధాకపుష్పత్కరైః
 రద్యాపి ట్టిరిన్ద్రగోపకశతై శ్చన్నేవ సంలక్ష్మతే.”

ప్రియదర్శిక.

“లావణ్యం నివజచ్ఛకంచణనిహం, జెత్తాణ దీహ త్తణం
 కణ్ఠహిం ఖడిగం, కపిలఖలల * దోఽండచందోవహః
 ఏసా పంచసరేణ సజ్జిదధణూదండేణ రక్తిజ్జవి
 జేణం సోసణ మోహణ ప్పహుదిహో విజ్ఞంతిమం మగ్గణా?”

కర్పూర.

“అగ్గమ్మి భింగసరణీ నియతాణ తీప్తి
 మజ్జే పుణో * కథిదదుద్ధతరంగమాలా
 పచ్చా అ నే సరది తంసనిరీక్తి ధేను
 ఆలఱ్ఱ మండలిల చావధరో అణంగో.”

అదే.

“జిణ్ణా పురో ని హరిదా దళిల హళిద్దా,
 రోసానిలం ని కణకం, ని చ చంపలెయ,
 తాదం గువణ్ణకుసుమేహి విలోలతాద
 అచ్చేమి జేమి హరిణచ్చి తుమం దిహి ట్టా.”

అదే.

“జిం ముక్కా సవణంతరేణ తరలా త్తిక్తా కడక్త చ్చుతా
 భింగాధిట్టిల కేలలగ్గిమదళ దోణీ సరిచ్చచ్చుతా,
 తం కర్పూర * రనేణ నిం ధవళిదో, జొచ్చుల నిం హవిదో,
 ముత్తాణం ఘట * రేణు జెవ్వ ఛురిదో, జొదొహ్ని ఏత్థంతరె.”

అదే.

“మజ్జశదుజ్జనవిశదా । కర్పూర * తోదపాణ్డుర * ముమ్
 సాధత్త జలదభౌతా ద్యోరివ శరదిన్ద్రచన్ది శాశ్వదమ్.”

పార్వతీపరి.

“ త్వత్కు-మౌభిషమవిభ్రమం కుచభర, స్వద్యానభేలం గతం,
 త్వచ్ఛుణ్డాసమ మూరుకాణ్డ, మపితు స్పృష్టం న కార్క-శ్యతం,
 * శాణ్డోల్లిఘనువర్ణదర్పణతలస్వచ్ఛే కపోలె, సఖే,

త్వద్దన్త * ప్రథమప్రరోహధవళా జాగర్తి కాచి చ్చవిరి.”

మల్లిక.

“ వర్ణాన్తరేణ విసకాణ్డసహూదరేణ

స్పృష్టం శరీర మకతోరకరీరముగ్ధమ్

ప్రహ్లాదతీవ కిమపి శ్వసితానిలేన

విహ్వాధరోఽపి కురువిన్ద * దళాభిరామం.”

అదే.

“ ఏత త్వవాల * దళకోమలకాన్తికాలం

మార్తణ్డమణ్డల మదోషత యాభిరామమ్

లోకాన్ధకారగరళచ్ఛిదురప్రభావ

మాభాతి రత్నమివ కాలమహూరగస్య.”

నేమినిర్వా.

“ ఇన్ద్రనీలమణిభేదశోభినా | కాయకాన్తిపటలేన వేష్టితం

ఘర్తరశ్మితనయాప్రదాన్తరః స్థాయికాళియతులా మువాహ సం.” అదే.

“ అథాస్య శృణ్వే సురసిన్ధు నిర్ధురః ప్రపాతరూత్కారిణి కారణే ముదం

* నఖాగ్రభాగోల్లిఖి తెన్దుపాణ్ణురః శ్రియం హరిం పాణ్ణుశిలాముపాయయా.”

అదే.

“ ఉత్కర్షాధానహేతు ర్నిఖిలశిఖిగళక్రోడకూజాఙ్కురాణాం

ధారావల్లిలతానాం మధుకరపటలశ్యామలః పల్లవాఘః

* దీర్యద్వైదూర్యరత్నమలగగనతలాదర్శలీలానిచోశః

చోశస్త్రీకళపాశైః సహ చరతి రతివ్యాకులైః కాలమేఘః.

బిల్వ.

“ పరిమృదితమృణాళీష్టాన మగ్గం ప్రవృత్తిః,

కథమపి పరివార ప్రార్థనాభిః క్రియాను,

కలయతి చ హిమాంశో ర్నిషగ్గళజగస్య లక్ష్మీ

మభినవకరిదన్త * చ్ఛేదపాణ్ణుః కపోలః.”

మాలతి.

“ అజ్కం కేఽపి శశజ్గిరే, జలనిధేః పజ్కం పర మేనిరే,

సారజ్గం కతిచిచ్ఛసంజగరిరే, భూచ్ఛాయ మైచ్ఛ స్పరే,

ఇన్దాయ * స్థితేన్ద్రనీలశకల శ్యామం వరీదృశ్యతే

త త్కాన్ద్రం నిశి వీత మన్ధతమసం కుక్షిఘ మాచక్షుః.”

బిల్వ.

పూర్వమేఘము 41-వ శ్లోకము:—‘రుద్ధాలాకే నరపతిపథ సూచిభేద్యై
 స్తమాభిః’—ఇటు దట్టమనుటకు ‘సూచిభేద్య’ మని కాళిదాసు ప్రయోగించి
 నాడు. ఇతరులకును కొందఱకు అది ప్రియముగా నున్నది:—

“హస్త * సూచితైర్దై రస్థకారై రభివ్యాప్త మేకతమలోద్యానతుల్యం భువనమ్.” మల్లిక.

“పాంసూనాం * సూచితైర్దై స్సకలమపి కులత్కృతౌభృతాం ఛాదనేచ్ఛా బద్ధోత్సాహైః ప్రవాహై రసుషిర మభవ ద్ద్యోమనీమాస్తరాశమ్.” కర్ణసుందరి.

ఇట్లే కాళిదాసోక్తములయిన సకలవర్ణనలను సకలపద్ధతులను సకలాభిప్రాయములను ఇతరమహాకవులు అభిమానించిన్నారు.

వ్యాఖ్యాపరామర్శ.

ప్రాయోగముగా మల్లినాథేతరులవ్యాఖ్యలు ఉపాదేయములు గా వని “భారతీ కాళిదాసస్య కువ్యాఖ్యావిషమూర్ఛితా” అనుమల్లినాథవచనముచేతనే తెలియుచున్నది. ఆవ్యాఖ్యలలోని మల్లినాథవిరుద్ధవిషయములను బొంబాయిపండితులు ప్రదర్శించినవానిని ఆయాశ్లోకముల వివరణములందు చర్చించితిని.

ప్రథమదివస X ప్రశమదివస.

ప్రథమదివస ప్రశమదివస విప్రతిపత్తియందును మల్లినాథుని ప్రథమదివస మే శ్రేయ మగుటకు నాకుం దోచుచునుపపత్తులం దెలిపెద.

చైత్రవైశాఖములు	...	వసంతము.	ఆశ్వయుజకార్తికములు	...	శరత్తు.
జ్యేష్ఠాషాఢములు	...	గ్రీష్మము.	మార్గశీర్ష పుష్యములు	...	హేమంతము.
శ్రావణభాద్రపదములు	...	వర్షర్తువు.	మాఘపాల్గునములు	...	శిశిరము.

ఆషాఢ శుద్ధప్రథమ మొదలు కార్తిక శుద్ధకాదశి అనగా ఉత్తానైకాదశి

వఱకు 4 నెలల 10 దినములు. ‘శాపాస్తో మే భుజిగళయనా దుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ.’ అంతవఱకు శాప ముందును. మల్లినాథ సూరిమతంబున ఆషాఢశుద్ధప్రథమయందు యక్షునికి మేఘదర్శనము. నాఁడే మేఘుఁడు తరలిన అలకలో యక్షిని కాంచు నాఁటికి శాపము ‘శేషాంతాసాఽ గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా’ అనుటచే నాలుగుమాసములు శేషించి యుండును. కడమ 10 దినములకు లెక్కయేమనగా ఆ 10 దినములును మేఘునికి పయనమునకుం బట్టునని కవిహృదయము. వివరము:—
పూర్వమేఘములో:—

17 - వ శ్లో. ‘అశ్వశ్రమపరిగతం సంశ్రయాయ ప్రాప్తే.’

24 “ ‘త్వ య్యాసన్నే కరిషయదినస్థాయీహంసా దశార్ణాః.’

26 “ ‘నీచైరాధ్యం గిరి మధివనే స్తత్ర విశ్రామ హేతోః.’

36 “ ‘హర్త్యేష్యస్యా అశ్వభేదం సయోధాః.’

- 38 } - వజ్రో. 'అప్యస్యస్త్రీ' కాలే మహాకాళ మాసాద్య స్థితవ్యం తే నయన
విషయం యావ దత్యేతి భానుః ... కుర్వన్ సంధ్యాబలి
పటహతామ్'
- 40 } ,, 'సృతారమ్భే హర పశుపతే రార్ద్రానాగాజినేచ్ఛామ్'
- 42 } 'తాం రాత్రిం కస్యాఞ్చి ద్భవనవలభా నీత్వా ... చిరవిల
సనాత్ భిన్నవిద్యుత్కళత్రః'
- 47 } ,, 'స్కన్ధం పుష్పాసారైః స్నపయతు భవాన్'
- 52 } 'బ్రహ్మవర్తం ఛాయయా గాహమానః'
- 45 } ,, 'తస్మా ద్గచ్ఛే ర్జహ్నుః కన్యామ్'
- 56 } 'అధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృణ్వే నిషణ్ణః'
- 58 } ,, 'చరణన్యాసం పరీయాః'
- 66 } ,, 'నిర్విశే స్తం నగేన్ద్రమ్'

పూర్వ మేఘగ్రంథమెల్లం బరికింపఁగా ఈయదాహృతశ్లోకములందు అధ్వభే
దాదిప్రస్తావములచేత దినప్రయాణాంతమందు నిలువవలసినతావులను, దినమెల్లను
నిలువవలసినవియు, ఒకటి రెండుదినములుపట్టుదూరములను ('కతిపయదిన') చెప్పఁ
బడినవి. కడమశ్లోకములందు ప్రాయీకముగా ఇంచుకనేపే నిలువఁదగినతావులను
కవి చెప్పినట్లగుచున్నది. దానింబట్టి ఆషాఢశుద్ధప్రథమ కొంతనేపు మాగ్గాది
కథనమందుఁ గడవఁగా ఆ 10 దినములును పయనము నడచుటయందును, ఉజ్జయిని-
దేవగిరి - చరణన్యాసము - కైలాసము - ఇత్యాదిస్థలములందుమఱికొంతనేపునిలు
చుటయందును గడవఁగా ఆషాఢశుద్ధకాదశియందు మేఘుఁడు యక్షరమణిని గాం
చును. అప్పటినుండి సరిగా 4 మాసములకే ఉత్థానైకాదశి అనఁగా శాపావసా
నము. ఇది గాక ప్రశమదివసపక్షమున, పూర్వోక్తసూచనలచేత పయనము కొ
న్నిదినములు పట్టును గావున ఆదినములు వర్తరువే అగుటచేత యక్షింగన ఈ
మేఘునింగనకముందే విపన్నురా లగును. కావున దశదివసాధిక్యము వివక్షితమే
యని నేఁ దలంతును.

ఉత్తతునికి యక్షునికి ఇంత లెక్కచూచుకొను తెలివియా యందురేని - రారీ
గల శ్రావణమాసమును ఉత్థానైకాదశీదినమును ఏయున్నత పంచాంగమునం దెలిసే
నవో ఈలెక్కయు దాననే తెలిసిన దని సంతోషింతము. కడమవిషయము లెల్ల
పొంకపొంకములుగా చెప్ప నేర్చినవాఁడు ఇదిమాత్ర మెఱుంగనేరఁదనం బ్రమాణము
లేదు.

కవులు ఇంతమెలకువతో రచింతురా యనిన - కాళిదాసు గదా వాస్త
వసీతికి వెలి గాకుండు తఘముహూరాజిద్విజయమును - పం గోత్రు లుకొంగు

హేంద్ర కావేరీ పాంశ్య తామ్రపర్ణి మలయ దర్బర సహ్య కేరళ త్రికూట
పారసీక యవన సింధుతీర మాణ కాంబోజక్రమమునను — మొగిలుదారిని - చు
ట్టయినచో 'వక్రః పథా యదపి' — అని నిమిత్తము వచించుచు - చిత్రకూట మా
లామ్రకూట రేవా దశార్ణ విదిశా వేత్రవతీ నీచైర్గిరి నిర్విం ధ్యావంతి పీశాలా గంభీరా
దేవగిరి చర్మణ్యతీ దశపుర బ్రహ్మవర్త కురుక్షేత్ర సరస్వతీ కనఖిల గంగా హిమవ
చ్ఛ్రీచరణన్యాస క్రాంచరంధ్ర కైలాస మాన సాలకా క్రమమునను, ఆయాస్థల
ములయు జనులయు విశేషములను, సీతారామ పుష్పకప్రయాణమున సముద్రమం
దలి విశేషములను ఆనన్యకవిగోచరములను

“ససత్త్వ మాదాయ నదీముఖామ్భః । సప్తీలయస్తావివృతాననత్వాత్
అమి శిరోభి న్దీమయ స్సరస్థైః ॥ రూర్ధ్వంవితన్వన్తి జల ప్రవాహాః.”

“ప్రవృతమాత్రేణ పయానీ పాతు । మావర్తవేగా ద్భ్రమతా ఘనేన

ఆభాతి భూయిష్ఠ మయం సముద్రః । ప్రమథ్యమానో గిరిణీవ భూయః.”
అని తూచా తప్పకుండ విద్ధించినమహానుభావునికి పూర్వోక్తమైన లెక్కమెలకువ
యేపాటి !

పదప్రయోగోచిత్యము.

ఈకవి యింతమెలకువతో నిర్వ్యాఘాతముగా నిర్వహించు నని నాకుం బొ
డకట్టినవిధం బెట్టులనిన:- పూర్వమేఘములలో (7) 'సంతప్తానామ్' — అను శ్లోక
మున యక్షుఁడు తన కపకారము నేయవలసినవాఁ డయిన మేఘుని స్తనయిత్తు
తటిద్వదాదినిర్భయమానశబ్దముల సంబోధింపక — దానశీలతాద్యోతకమగు పయోద
శబ్దముచే సబహుమానంబుగ సంబోధించి, తన కపకారియగు కుబేరుని ధనదాది
సబహుమానశబ్దముల నిర్దేశిం క లోభితానూచకసనపతిశబ్దముచే నిర్దేశించుటం గాం
చి, ఈకవి యిట్లేగ్రంథ మంతటను నిర్వహించియుండునాయని కుతూహలినై పఠించి
చూడఁగా అట్లే నిర్వహణము కానిపించినది. అందులకుం దెలివిడి; — యక్షవాక్య
ములలో మేఘసంబోధనాదికము ప్రసక్తించినశ్లోకములు. —

పూర్వమేఘమున.

(6) ఇందు పుష్కలావర్తకవంశ్యుఁడని మేఘునియాజాత్యము, (7) 'పయో
ద సందేశం మేహర' - ఉపకారము వేఁడుచో నుపకారితా నూచకసంబుద్ధి, (20)
'ఘన తులయితుం నానిలిః శక్యతి త్వామ్' - 'మూర్తాఘనః' అను సూత్రమువలన
ఘనశబ్దముచే కఠిన్యము చెప్పబడుటం జేసి - కఠినుని - దట్టమెనవానిని - గొప్ప
వానిని. నిన్ను వాయువు త్రోయఁజాలఁడని అప్రకంప్యతానూచకసంబోధనము,

(41) 'తే జలలవముచః' - ఇటు నువకారప్రస్తావము కానందున మేఘునికి దానయోగముం దెలుపువిశేషణము లేదు, చిన్న చిన్న బొట్టులు వివక్షితము లగుటచేత లవశబ్దముగల విశేషణము, (38) 'జలధర సంధ్యాబలిపటహతాం కుర్వన్ గర్జితానాం ఫలం లభ్యనే' - పృష్టిచే సంధ్యాపూజావసరమున భక్తులరాకపోకలకు వారాంగనాశృత్యనేవాదికమునకును ఇబ్బంది కలుగును గాన ఆసమయమున నట వర్షింపఁ గూడ దనునభిప్రాయముచే 'జలధ' అనమి. గమ్భీరనిహ్లాదము కలుగునట్లుగా జల పూర్ణుడవై యుండవలసిన దనునభిప్రాయముతో 'జలధర' అని సంబోధనము,

(47) 'సు-న్దం పుష్పమేఘీకృతాత్ పుష్పాసారైః స్నవయతు భవా వ్యోమ గజ్జాజలాద్రోః' - 'మిహ నేచనే' - ఇతనిజలమును పుష్పములుగా మార్చుకొను మనుటచే జలముం దెప్పనవకాశము లేనందునను కురియుటను మాత్రము చెప్పవలసి యున్నందునను 'పుష్పజలదీకృత' అనక పుష్పమేఘీకృత అనుట. పువ్వులతోనేక క్రియ యెట్లునిర్వర్తిల్లు ననగా ఆపువ్వులు వ్యోమగంగాజలాద్రోములుగదా.

(66) 'నానాచేష్టై ర్జలద లలితై ర్నిర్విశే సై స్స గేంద్రైః' - ఉత్కృష్టతైన మానస సరోజలమును ద్రాగి యాయాసమును తగ్గించుకొనుటకే గాక మానసమునకు ప్ర త్యర్పణనేయుటకును - * విరావణమునకు శ్రీతిగలుగునట్లుగాను - కల్పద్రుమకిసలయ ములు పుష్పి నెందునటుగాను - 'సుర్మలబ్ధస్య' అని ముందేచెప్పియున్నందున నిదా మపీడాశాంతి యగునట్లుగాను - వింతవింతగా పన్నిరుసల్లినట్లుండుసోనలచేతను జ దులచేతను వివసేవాసమాగతసురాంగనాదులను మెప్పించుటయొండె - వారితో చిట్ట కములు సల్పుటయొండె - సుకభోగముగా, 'నిర్విశేః' అనుభవింపుము అనునభిప్రాయ ముచే 'జలద' అని జలదానసూచకసంబుద్ధి. (67) 'ముక్తాజాలగ్రథిత మలకంకామినీ వాభ్రబృష్టమ్' - ఇటు ముంగురులతోఁడిసామ్యముకై మేఘునియందు నీలిమ వలసియు న్నది గావున - 'నభ్రాజతే ఇ త్యభ్రమ్' - అనియేని, క్షైర్యము వలసియున్నదిగావున - 'నభ్రశ్య తీ త్యభ్రమ్' అని యేని, వ్యుత్పత్తిగాఅభ్రశ్దమును ప్రయోగించుట, ఉపకారప్రస్తావము లేనందున 'జలము' నిచ్చునదియను నర్థము గలశబ్దమును ప్రయోగింపమి.

* 'వనతతి వరాహః పాహరి వాయుశుగ్ధి'

రోధి వారణ వర్షాభు లాధి దౌఢిరగై,

ఎండ్రై రవిఁ జేర్చ మూడవయెడకుఁ జేరు

తరణి ధరణిం బ్రమాదసంధాయి గాఁడె?

ఉత్తరమేఘమున—

(9) 'అలేఖ్యానాం స్వజలకణికావోష ముత్పాద్య సద్యః జలముచః'—ఉపకారప్రస్తావము కానందునను నీటిబొట్టులను రాల్చుట మాత్రమే వివక్షితమైనందునను దాధాతుయోగముమాని ముచధాతుయోగముగా 'జలముచః' అని ప్రయోగించుట, (38) 'విద్ధి మా జామ్బువాహవ్'—తనయుపకారశీలతను మేఘుఁడు వచింపవలసినయవసరము గాన 'వహ ప్రాపతే' నీరు పొందించువాఁడు - నీరు తెచ్చియిచ్చువాఁడు - అనునర్థముగల విశేషణము, (55) 'ఏత త్కృద్వాప్రియ మిష్టాదేశాన్ విచర జలద'—ఉపకారప్రశంసయే గావున జలదశబ్దముచే సంబుద్ధి.

ప్రక్షిప్తములనుం దడవఁ బనిలేదు. ఇట్లు ఈసంబుద్ధ్యాదులు సాభిప్రాయంబుల యనుటకు 'జీమూతేన' యన్నచోట 'జీవస్య జీవనస్య మూతః పుటబద్ధో జీమూతః...జీవనార్థం కర్త జీవనప్రదేనైవ కారయితవ్య మితి భావః' అను వివరణచే పెద్దిభట్టుగారియంగీకారము సూచిత మగుచున్నది.

కవికి ఇంతజాగరూకత యేని కు బేరప్రస్తావమందును ఇట్లే ఉచితశబ్దప్రయోగనిర్వాహము కలదా యనిన, ఇందు యథుఁడు ముమ్మాటే కు బేరుని పేర్కొన్నాఁడు. ఒకమాత్రానను 'ధన మిచ్చువాఁడు' అనునర్థముచే బహుమానసూచకములగు ధనదాదిశబ్దములతో పేర్కొన్నవాఁడు. గాక, ముమ్మాటను లోభియని తెలియునట్లుగా పూ. మే. (7) 'ధనపతి క్రోధవిశ్లేషితస్య', ఉ. మే. (12) 'మత్వా దేవం ధనపతి సఖమ్,' (14) తత్రాగారం ధనపతి గృహ నుత్తరే తాస్త్యదీయమ్' అని ధనపతి శబ్దముచేతనే నిర్దేశించినాఁడు.

ఇట్లు ఈరెండువిషయములందును పదప్రయోగాచిత్యము క్షోదక్షమం బగుదు, దశదివసాధిక్యంబును వివక్షితంబకాఁ దలంచి పరీక్షింపఁగా అది ప్రయాణకాలముగా సూపపన్న మయినది. అటుపయిని ఇట్టిదంటచే ఏపదంబును ప్రయోజననిరపేక్షంబుగా ప్రయుక్తంబై యుండ దని యూహించి పదములప్రయోజనంబుల నరణితిని. నాకుం దోచినయాప్రయోజనములు మల్లినాథసూరి సూత్రప్రాయముగా సూచించినవానికి ప్రాపకములుగా వృత్తిప్రాయములుగా సరిపడుచు రాఁగాంచి మదీయంబులును కవిహృదయంబకా నమ్మికవొడముడు సందర్భశుద్ధ్యాది సమాధానములను సరిజూచుకొని ఇందుం బ్రకటించితిని.

కొన్నియాక్షేపములకు సమాధానములు.

ఈమహాకావ్యమున నాయకునిపేరు లేదు, నాయికపేరును లేదు. కాని, ఆలోచనమును తీర్చుటకై కవి నాయకునిగా భృత్యునే చేసినాఁడుగాని ప్రభువును

జేయలేదు; భృత్యతాదోషపరిహారముగా నాయకుని ధీరోదాతునిఁ జేసినాఁడు. నామకల్పనామాత్రమున కావ్యప్రయోజనవిశేష మేమియు లేదు. పురాణప్రసిద్ధులనే నాయకానాయకులను చెప్పెడుచో తత్తవచిత్యనిర్వాహార్థము వారింగూర్చి కొన్నివిశేషములు చెప్పవలసివచ్చును, సర్వమును నిజకల్పనయ యనుకీర్తి యెడలును. మహాకవి యిందు గ్రంథవిస్తరము నిచ్చుగింపకయు దీనిని అమరుశతక ఘటకర్పరకావ్యాదులవంటిదానినిగా నుద్దేశించియు విశేషించి సరకునేయక లీలాప్రాయముగా రచించె ననియు అతని కట్టి దైనను అస్తదాదులకు ఇదే పరమాతృప్తిముగాను మహాప్రౌఢముగాను ఉన్నదనియు తలంపనగు.

యక్షులకు జరామరణములు లేవని ఆనందోత్థ మిత్యాదిశ్లోక తద్వ్యాఖ్యలవలనఁ దెలియుచున్నది; అట్లుండ ఈజీవితాలంబనప్రయత్న మెట్లు సంగతపడును? అనిన - కలిగిన కుసుమశరజతాపము అత్యంతదుస్సహ మగుటచే యక్షుఁ డట్లు భయపడెనేగాని యక్షులకు మరణము కల దని కవి యెఱుఁగు చెప్పలేదు. లే దని తెలిసియు యక్షుఁడు కలుగు నని భయపడుట కుసుమశరజతాపాత్కర్షణను తెలుపుచు కావ్యమునకు శోభావహంబు యైనది.

“విద్యాధి రావస్సరో యక్ష రక్షో గన్ధర్వ కిన్నరాః

షిశాచో గుహ్యక స్సీద్ధో భూతోఽమీ దేవయోనయః”

అని యమరసంహితఁడు యక్షగుహ్యకులకు భేదమును చెప్పియుండఁగా ఈకావ్యమున ‘యక్ష శ్చక్రే’ అనియొకచోటను ‘గుహ్యక స్తం యయాచే’ అని మఱియొకచోటను ఏకార్థంబునఁ బ్రయోగించుటయెట్లు? అనియు నాక్షేపించువారు కలరు. నిధిం రక్షన్తి యే యక్షా నై గ్యుర్గుహ్యకసంజ్ఞికాః’ అను వ్యాధివచనమువలన యక్షశబ్దము సామాన్యముగా జిక్కులకు వాచకంబును వారిలో నిఘులను గాచు వారికి గుహ్యకశబ్దము వాచకంబును గావున ఈయక్షుఁడు శంఖపద్మనిఘులం గాచు వాఁడని ‘ద్వారోపానై లిఖితవపుషా శబ్ధపత్నై చ దృష్ట్వా’ అనుటచే తెలియుచున్నది గావున ఇతనిని యక్షగుహ్యకాన్యతరశబ్దములచేత నిర్దేశించుట నిరపద్యము.

శాపమును వర్షభోగ్యముగా పెట్టినెల యని జలుపురు అడుగుట కల్పద్రుముత్వాదిభేదనిమిత్తకములగు సకలభోగ్యములను ఉపవనవిహార జలక్రిడా చంద్రికాచంక్రమణాదికములను అన్నిటిని ఒకమాణుమాత్రమే తొలగింప కుబేరుని సకల్పము. తెండవసంవత్సరమున మరల మునుపటివే వచ్చును. వర్షముకంటె తక్కువ కాలములో కొన్ని అవశిష్టముగా నుండును. కావున ఎత్తశాపము.

కందళి శిలీంధ్రములు.

ఈగ్రంథములో 'కన్దళి శ్చానుకచ్ఛమ్' 'ఉచ్చిలీన్ధ్రా' మవన్ధ్యామ్' అన్న చోట్ల కందళిశిలీంధ్రశబ్దములకు - పుట్టగొడు గని కొందఱును - నేలతాడి యని మఱి కొందఱును - నేలయరటి యని ఒకకొందఱును - ఒకటి నానావిధములుగా అర్థములు చెప్పచున్నారు. శిలీంధ్రము పుట్టగొడు గనియు కందళి నేలతాడి యనియు రెంటికిని కొందఱు భిన్నార్థములం గఱపుచున్నారు. నేను ఈవిషయమందు పరిశ్రమచేసి యిందు కందళిశిలీంధ్రములు వికార్థములనియు రెంటికిని నేలయరటియే యర్థమనియు నిశ్చయించుకొని నావివరణమందట్లే వ్రాసితిని. ఈవిషయమున నాకుం గల్గినయుపపత్తికదంబము మద్విరచితమయిన మోచాకు సుమామోదవిచార' గ్రంథంబున నిరూపితమై యున్నది.

ముద్రణములపరామర్శ.

వ్యాఖ్యానములో బొంబాయిముద్రణమునకును మదరాసు తెనుగుముద్రణమునకును భేదములు మెండుగాఁ గలవు. నేను రెంటినిం బరికించి ఒకదాన లేనిదానిని మఱియొకదానినుండి గ్రహించి నాముద్రణమును ఆరెంటికంటెను పుష్కలము గావించితిని. మత్పూర్వముద్రకులలో నందర్ని కారపండితులు ఉ. మే. (47) ధారా నీక్త, (56) ఇత్యాఖ్యాతే, (57) శ్రుత్వావారామ్ - అనుశ్లోకములు ప్రక్షిప్తములనియు వానికి మల్లినాథసూరి వ్యాఖ్య నేయలేదనియు తెలిపి వానిని గ్రంథములో ముద్రింపలేదు. అయినను వానిని విడువ నిచ్చగింపక నేను ముద్రించితిని. 'ధారా నీక్త' - అనుశ్లోకమును మాత్రము మదరాసుపుస్తకములో (45)-వదిగా నున్నదానిని చతుర్విధవిసౌదమధ్యమునుండి తెలిపి (47) - వదానిగా ముద్రించితిని. మల్లినాథసూరి ప్రక్షిప్తములని తెలిపిన పూ. మే. (22) అమృతబిన్ద, (33) హారాం ప్రారాణ, (34) ప్రద్యోతస్య, (35) పత్త్రశ్యామాః - అనునాంగింతిలో కడపటి మూఁడును పార్శ్వభ్యుదయమహాకావ్యమందుఁ గల వనియు అందు 'పత్త్రశ్యా మా' అనునది మాత్రము ఉ. మే. లో అలకావర్ణనమందు నివేశితమైయున్న దనియు నందర్ని కారపండితులు తెలుపుచున్నారు. ఉ. మే. (3) యత్రోన్నత, (4) ఆనన్దోక్తమ్, అను రెండును ప్రక్షిప్తములని మల్లినాథ సూరి తెలిపినాఁడు గదా.

గ్రంథమును సుగమతరము నేయుటకై వ్యాఖ్యానికములలో సంధులు విడఁచి విచి ముద్రించితిని.

వ్యాఖ్యాదికమందలి గుర్తులు.

* వ్యాకరణవిషయము.
† అలంకారాదికము.
వి. విశేషవిషయము.

+ నిఘంటువు.
తా. తాత్పర్యము.
ప. పదప్రయోజనము.

ఇంక కొన్ని గులుపుగా తెలియు గుర్తులుగలవు-

దేవభాషాభిమానులగు సహృదయులెల్ల నాయుద్యమమును చిత్తగించి గుణము
గ్రహించి దోషములను పొరఁబాటులను మన్నించి ఈగ్రంథమునువ్యాప్తికిం దెత్తురు
గావుతమని నావిజ్ఞప్తి.

శ్రీశారదార్పణ మస్తు.

మ ద రా గు,
మే, 1902.

}

వే. వేంకటరాయశాస్త్రి.

6943

ప్రథమః పర్వః.

1.

అథ తత్రభవాన్ కాళిదాసో నామ కవిః

కావ్యం యశ నైర్ధక్ష్ణతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే
సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాన మ్మితత యోగదేశయజే.

ఇత్యాద్యాలక్ష్కరికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్య స్యానేకత్రేయస్సాధనతాం, కా
వ్యాలాపాం శ్చ వర్ణయే ది' తి నిషేధతా స్త్ర స్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ హన్యన్
మేఘసందేశాఖ్యం కావ్యం చికిర్షు శ్చికిర్షితావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాలూపావిచ్ఛేద
లక్షణఫలసాధనత్వా దాశీర్షమస్మి'యా వస్తునిర్దేశో వాసి తన్ను(బ్రాహ్మణ్యం)
కస్త్రా దాశీరాద్యన్యతమస్త్వి ప్రబంధముఖలక్షణత్యాత్ కావ్యదా యవన్యనిత

నివాసరూపంవస్తు నిర్దిశతి కశ్చిదితి. — స్వాధికారాత్, ప్రమత్తః = అనవహితః + ప్ర
మాదో 2 నవధాన తే త్యమరః * జుగుప్సా శిరామ ప్రమాదార్థానా ముపసం
ఖ్యాన మిత్యపాదానత్వాత్ పశ్యమీ, అత ఏవాపరాధా ధేతోః కాంతావిరహేణ
గురుణా = దుర్భరేణ - దుస్తరేణ త్యర్థః + గురుస్తు గీష్పతౌ శ్రేష్ఠేగురౌ పితరి దుర్భ
ర ఇతి శబ్దార్థవే, వర్షం (సంవత్సరం) భోగ్యేన = వర్షభోగ్యేణ * కాలాధ్వసౌ
రత్యస్తసంయోగ ఇతి ద్వితీయా * అత్యస్తసంయోగే చే తి సమాసః * కుమతి
చే తి ణత్వమ్, భర్తుః = స్వామినః కుబేరస్య, శాపేన, అస్తం = నాశం - గమితః =
ప్రాపితః మహిమా = సామర్థ్యం - యస్య సో 2 స్తంగమితమహిమా * అస్త మితి మకా
రాస్తమవ్యయమ్ - తస్య * ద్వితీయేతి యోగవిభాగాత్ సమాసః, కశ్చిత్, యక్షః =
దేవయోనివిశేషః + విద్యాధరో 2 వ్యరోయక్షరక్షోగస్థర్వకిన్నరాః! పిశాచోగుహ్యక
గ్నిధో భూతో 2 మి దేవయోనయ ఇ త్యమరః, జనకతనయాయాః = నీతాయాః -
స్నానైః = అవగాహనైః - పుణ్యాని = పవిత్రాణి - ఉదకాని యేషు తేషు - పాపవేష్టి
త్యర్థః, భాయాప్రధానాస్తరవః = భాయాతరవః * శాకపార్థివాదిత్యా త్సమాసః
స్నీగ్ధః = స్థానాః - భాయాతరవో = నమేరువృక్ష - యేషు తేషు - వసతియోగ్యస్మిన్
త్యర్థః + స్నీగ్ధంతు మసృజే స్థానైః + భాయావృక్షో నమేరు స్థానైః త్యుభయ
త్రాపి శబ్దార్థవే, రామగిరి రితి చిత్రకూటః - త స్వాశ్రమేషు, వసతిం = స్థితిం, చక్రే =
కృతవాః. అత లేతత స్తత్ర తత్రాద్రినగర నదీ సముద్రాదివర్ణనసంభవాత్ మ
హాకావ్యత్వమ్. రసశ్చాత్ర విప్రలక్ష్మభృశ్శృంగారః, త త్రా ప్యున్మాదావస్థాః, అత విజైక
త్రానవస్థానం సూచిత మాశ్రమేష్వితి దహువచనేన. నీతాం ప్రతి రామస్య హ
సూమత్సందేశం మనసి నిధాయ మేఘసందేశం కవిః కృతవా ని త్యామః. అత్ర
కావ్యే సర్వత్ర మన్దాక్రాంతావృత్తమ్ + మన్దాక్రాంతా బలధిషడగై ర్భోభనా తా
గురూ చేతి లక్షణాత్.

స్వాధికారాత్ — స్వ = తనయొక్క - అధికారాత్ = కొలువునుండి, ప్రమత్తః
= అశ్రద్ధచేసినవాడగును, (అయపకాధముచేతనే), కాంతావిరహగురుణా - కాంతా =
ప్రియతోడి - విరహ = ఎడలబావుచేత - గురుణా = భరింపరానిదియు, వర్ష భో
గ్యేణ — వర్ష = సంవత్సర కాలము - భోగ్యేన = అనుభవింపవలసినదియు, (నైన), భ
ర్తుః = స్వామియైన కుబేరునియొక్క, శాపేన = శాపముచేత, అస్తంగమితమహిమా —
అస్తం = నాశమును - గమిత = పొందింపబడిన - మహిమా = సామర్థ్యము గలవాడగును,
(అయిన), కశ్చిత్ = ఒకానొక, యక్షః = యక్షుడు, జనకతనయాస్నాన పుణ్యో
త్తేషు — జనకతనయా = నీతాదేవియొక్క - స్నాన = స్నానముచేత - పుణ్య = పవిత్ర

ము నైన. ఉద కేషు = స్త్రీశ్చలవియ, స్త్రీగ్ధచ్ఛాయాతరుషు - స్త్రీగ్ధ = దట్టమయిన - శా
యాతరుషు = సురపాన్న చెట్లుగలవియ, (నైన), రామగిర్యాశ్రమేషు - రామగిరి =
చిత్రకూటపర్వతముయొక్క - ఆశ్రమేషు = ఆశ్రమములయందు, వసతిమ్ = నివాస
మును చక్రే = చేసెను. మందాక్రాంతావృత్తముః మభనతతగగః ౪, ౬, ౭ అక్ష
రముల తర్వాత యతి.

తా. - కుబేరునికొలుపులో నున్న యొకానొక యక్షుడు తన కొలువు చ
క్కఱగా చేయక ఆశ్రద్ధచేసెను. ఆ తప్పిదముచేత ప్రియను వదలిపోయి సంవత్సర
కాలము చిత్రకూటమందు ఏకాకిగా నుండవలసిన దని కుబేరుడు వానిని శపించెను. ఆ
శాపముచేత వానిసామర్థ్య మంతయు పోయి వాడు పావనములును నివాసయో
గ్యములు నైన యాయాశ్రమములయందు నివసించి యుండెను. ప్రియనుండి ఎడఁ
బాపినందువలన ఆశాశము వానికి దుస్తరముగానుండెను.

ప. - 'కాంతావిరహగురుణా' అనుటచేత కొలువులో యక్షుఁడ శ్రద్ధచేసినం
దుల కారణము అతనికాంతతగులాట మనియు, అందుచేతనే కాంత నేడఁబా
యునట్లు కుబేరుడు అతనిని శపించినాఁడనియు, 'జనకతనయాస్నాన పుణ్యోద
కేషు' అనుటచే విపూర్వకర్మదోషముచేత యక్షుఁడు ఆతప్పిదము చేసినాఁడో
ఆ పుణ్యజలములందు స్నానపానములు చేయుటచే ఆదోషము పోయి యతఁడు
క్షేమపడుటకై కుబేరుడు అతనిని ఆ పుణ్యజలములకడకు పంపె ననియు, అక్కడ
కట్టుబడి యుండ నేల - యక్షుఁడు ఆకాశగమనాది విద్యలచేత కాంతకడకు పోఁగూ
డదా యనిన - 'అస్తంగమితమహిమా' అనుటచే శాపమువలన అతని విద్యలు పోయిన
వనియు, యక్షింగన యతనికడకు రాఁగూడదాయనిన, 'శాపేన' శాపముచేతనే
ఆమెకును వచ్చుటకు శక్తిలేదాయె ననియు, 'అస్తమ్' అనుటచేత కొంతకాలము
మాత్రము అతనిమహిమ అణగియుండునే గాని అస్తమించిన సూర్యుఁడు ఉద
యించునట్లు పిమ్మట మరల అతనిమహిమ అతనికి రానే వచ్చు ననియు, ఆమహిమ
మరల వచ్చి అతఁడు తన కాంతకడకు పోవువఱకు 'స్త్రీగ్ధచ్ఛాయాతరుషు' అనుట
చేత అయాశ్రమములు అతనికి నివాసయోగ్యములుగా నుండెననియు, 'ఆశ్రమేషు'
అను బహువచనముచేత అతఁడు విరహాన్తాదమువలన ఒకచోటనుండనెల్లక ఇ
క్కడి కక్కడికి తిరుగుచుండె ననియు, భావము. మఱియు నిందు కవి 'చిత్రకూట'
అనక 'రామగిరి' అని రామనామము గ్రహించుటచేతను జనకతనయా ప్రస్తావ
ముచేతను కవికావ్యోపాధ్యాయ విద్యార్థ్యాదులకు మంగళమును సంపాదించినవాఁ
డై, జానకీరాముల విరహము తీచినట్లే ప్రకృత యక్ష కాంతా యక్షుల విరహము

సయితము తీయననియు, అంజనేయులచేత వారి విరహము తీయనట్లు (వక్ష్యమాణ ప్రబంధమువలన) మేఘునిచేత విరివిరహము తీయ ననియును, సూచించినాడు.

తస్మిన్నద్రా కతిచి దబలావిప్రయుక్త స్స కామీ
నీత్యా మాసా న్కనకవలయభ్రంశరి క్తప్రకోష్ఠః
ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘ మాశ్శిష్టసానుం
వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దదశశా.

2

తస్మిన్నితి.—తస్మిన్నద్రా=చిత్రమాటాద్రా, అబలా విప్రయుక్తః—అబలయా—కాంతయా-విప్రయుక్తః=విరహితః, కనకస్య - వలయః=కటకం + కటకం వలయోఽస్మిన్రియామిత్యమరః - తస్య - భ్రంశేన=పాతేన - రిక్తః=శూన్యః - ప్రకోష్ఠః=కూర్పరాభఃప్రదేశో - యస్య సతతోక్తః + కత్యస్తరంప్రకోష్ఠం స్వాత్ ప్రకోష్ఠః కూర్పరా దధ' ఇతి శాశ్వతః - విరహదుఃఖా త్ప్రశ ఇత్యర్థః, కామీ=కాముకః, సః-యక్షః, కతిచి= మాసా=అష్ట మాసాని త్యర్థః + 'శేషా' మాసా= గమయ చతురో లోచనే మ్మిలయి త్యేతి వక్ష్యమాణత్యాత్మనీత్యా=యావయత్వా, ఆషాఢానక్షత్రేణ యక్తా పార్ణమా స్యాషాఢీ *నక్షత్రేణ యుక్తః కాల' ఇత్యుత్ - ఆషాఢీ పార్ణమా స్యస్మిన్మాస ఇత్యాషాఢో మాసః *సాస్మిన్ పార్ణమా సీతి' సంజ్ఞాయా మత్ - తస్య ఆషాఢమాసస్య, ప్రథమదివసే=ఆద్యవాసర ఇత్యర్థః, ఆశ్శిష్టసానుమ్=ఆకాంతతటమ్, వప్రక్రీడాః=ఉచ్ఛాతకేళయః + ఉచ్ఛాతకేళి శ్చుగ్ధో ద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత' ఇతి శబ్దార్థవే-తాను-పరిణతః=తిర్యగ్నప్రహరీ + తిర్యగ్నప్రహరీ తు గజః పరిణతో మత్ ఇతి హలాయుధః సచాసా గజ శ్చ స ఇవ - ప్రేక్షణీయం=దర్శనీయం, మేఘం దదర్శ. గజప్రేక్షణీయ మి త్యుత్ ఇవశబ్దలోపాల్లుప్రాప్తమా.

కేచి 'దాషాఢస్య ప్రథమదివస' ఇత్యుత్ 'ప్రత్యాసన్నై నభసీ' తివక్ష్యమాణ నభోమాసప్రత్యాస త్యర్థం 'ప్రశమదివస' ఇతిపాఠం కల్పయన్తి; తదసంగతమ్; ప్రథమాతిక్రమణీ కారణాభావాత్. నభోమాసప్రత్యాస త్యర్థమి త్యుక్త మితిచే న్నై ప్రత్యాసతిమాత్రస్య స్వమాసప్రత్యాస త్యేవ దివసస్యా ప్యవపత్తే రత్యవప్రత్యాసతే రుపయోగాభావే నావివక్షితత్వాత్; వివక్షితత్యేవా స్వపక్షేఽపి ప్రశమదివసా నిమిత్తణే మేఘదర్శనకల్పనాయాం ప్రమాణాభావేన తదసంభవాత్; ప్రత్యుత్పన్నత్వేన ఏవ కుశలః - సందేశస్య భావ్యనర్థ ప్రతీకారార్థస్య పురత ఏ వానుష్ఠానముక్తం భవే దిత్యుపయోగగర్భిణి. న సూన్యతస్య నాయం వివేక ఇతి చే

న్నః ఉన్నతస్య నానర్థప్రతీకారారమ్భ ప్రతిపత్తి ర పీతి సందేశ ఏవ మాభూత్; తథా చ కావ్యారమ్భ ఏవ ప్రతిబద్ధః స్యాది త్యహేమా మూలచ్ఛేదీ తవ పాణ్డిత్య ప్రకర్షః | కథం తస్మి, శాపాస్తామే భుజిగళయనా దుత్థితే శార్ఙ్గాపాణౌ వి, త్యాది నా భగవత్ప్రబోధావధికస్య శాపస్య మాసచతుష్టయావశిష్టత్వోక్తిః, శయనైకా దశీ మార భ్యోత్థానై కాదశీవర్యంతం మాసచతుష్టయం భవతి, దశదివసాధిక్యా? దితి చే న్నః స్వప ష్టేఽపి కథం సా వింశతిదివసన్యానత్వా? దితి సంతోష్టవ్యమ్, తస్మా దీషద్వైషమ్య మవివక్షిత మితి సు ష్మాక్తం 'ప్రథమదివస' ఇతి.

తస్మిన్=ఆ, అద్వై=వర్వతమందు, అబ...యుక్తః—అబలా=కాంతతో- విప్రయుక్తః=ఎడఁబాసినవాఁడును, కన...కోష్ఠః—కనక=బంగారపు - వలయ =కడియముయొక్క - భ్రంశ=జూచి పడిపోవుటచేత - రిక్త=శూన్యమయిన - ప్ర కోష్ఠః=ముంజేయిగలవాఁడును, కామీ=కామునఁడు, (నయిన), సః=ఆయత్తుఁ డు, కతిచిత్=కొన్ని. మాసా=నెలలను, సీత్వా=గడపి, ఆషాఢస్య=ఆషాఢ మాసముయొక్క, ప్రథమదివసే=మొదటిదినమందు, ఆశ్లిష్టసానుమ్=ఆక్రమింపఁబడినతటముగలదియు (అనుచేతనే), వప్ర...ణీయమ్—వప్రక్రీడా=కోరాడుటయ నుకేళియందు - పరిణత=అడ్డముగా దంతములతో కొట్టుచున్నదైన - గజ=ఏనుగువలె ప్రేక్షణీయమ్=చూడఁదగినదియు, (నైన), మేఘమ్=మబ్బును, దదర్శ=చూచెను.

తా.—ఆయత్తుఁడు చిత్రకూటవర్వతమందు విరహదుఃఖముచేత మిక్కిలి కృశించి కొన్ని (ఎనిమిది) మాసములు గడపఁగా ఆషాఢప్రథమదినమందు ఆకొండచు టియమీఁదికి తొలకరిమేఘము వచ్చె ననియు, ఏనుగు కోరాడుచు దంతములతో అడ్డముగా కొట్టుచున్న నెట్లుండునో, అట్లు ఆమేఘము అగవడె ననియు తా.

ప.—'అబలా' అనుటచేత యత్తుఁడు తనకాంత కోమలగావున తనతోడివి రహమునకు తాళఁజూలక అపాయము పొందునని వగచుచుండె ననియు, ఆమెవిష యమై ఉపేక్షగా నుండరాదా యనిన, 'కామి' అనుటవలన ఆమెయం దనురక్తుఁ డు గావున అట్లుండలేకపోయె ననియు, 'కనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకోష్ఠః' అనుటచేత యత్తునియనురాగమునకును వగవునకును అతఁడు కృశించుటయే తార్కాణ మని యు, 'మాసములు గడచినవి' అనక 'మాసములను గడపెను' అనుటచేత, ఆవిరహ తాపములో అతనికి క్షణ మొకయుగముగా నుండె ననియు, 'మేఘ మాశ్లిష్టసానుమ్' అని కౌఁగిలింతను దెలుపు నాశ్లిష్టపదమును ప్రయోగించుటచేత - సానువునానియ ము చేసికొన్న యామేఘునిఁజూడఁగా యత్తునికి నిజప్రియావక్షోరుహాదివిషయము స్మరణను వచ్చి తదభిలాష కలిగెననియు, వప్రక్రీడచేత దంతక్షతాదులుగలదనియు

ముచేత హాసవిలాసములును యత్నునికి స్వృతిగోచరము లాయెననియు, ఆశయము, తిర్యగంతప్రహరియైన యేనుఁగుతో మేఘమును పోల్చుటచేత ఏనుఁగునకు దంతము లున్నట్లు మేఘమునకు తొలకరిమెఱుపు లుండె ననియు, భావము. ఇందు మొదటియె నిమిది నెలలలో యత్నుఁడు పడినవిరహబాధను కవి విశేషించి వర్ణింపలేదు, దాని నెల్ల త త్కార్యమయిన కార్యముచే 'కనకవలయభ్రంశరి క్షప్రకోష్ఠః' అను విశేషణమున సూచించినాఁడు.

తస్యస్థిత్యా కథ మపి పురః కాతుకాధాన హేతో
రస్తథాప్స శ్చిర మనుచరో రాజరాజస్య ధధ్యా
మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః,
కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పున ర్దూరసంస్థే.

3

తస్యేతి.—రాజానామయతః + 'రాజా శ్రుతా నృపేనాస్తి యతః క్షత్రియశక్రయోరి' తి విశ్వః - రాజ్ఞాం రాజా = రాజరాజః + 'రాజరాజో భవాధిప' ఇత్యమరో * 'రాజాహస్సభిశ్చక్షుజి' తి టుప్-తస్య, అనుచరః=యతః, అస్తర్భాష్పః = ధీరోజాత్తత్వా దస్తః సమ్భితాశ్చ సక, కాతుకాధాన హేతో= అభిలాషాత్పదనకారణస్య + 'కాతుకం చాభిలాషే స్యాదుత్సవే సర్వహర్షయోరి' తి విశ్వః, తస్య=మేఘస్య, పురః=అగ్రే, కథమపి=గరియసా వ్రయత్నే నేత్యర్థః + 'జ్ఞాతహేతువివక్షయా మప్యాది కథ మవ్యయమ్ | కథమాది తథాప్యన్తం యత్నగౌరవభాగయోరి' త్యుత్పలమాలాయామ్, స్థిత్యా చిరం, ధధ్యా=చిన్తయాహాస* 'ధ్యేచిన్తాయామి' తి ధాతోర్లిట్ - మసౌవికారోపశమనపర్యస్తమితి శేషః; వికారహేతు మే వాహ మేఘాలోక ఇతి:—మేఘాలోకే=మేఘదర్శనేనతి, సుఖినోఽపి=ప్రియాదనసంగతస్యాపి, చేతః=చిత్తమ్, అన్యథాఘాతా వృత్తిః (వ్యాపారో)యస్య తదన్యథావృత్తి భవతి - వికృతి మాపద్యత ఇత్యర్థః, కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని=కణ్ఠాలిజ్జనార్థిని, జనే, దూరే సంస్థా (స్థితి) ర్యస్య తస్మిన్=దూరసంస్థే నతి, కిం పునః=సుఖినోఽప్యేవం కిల విరహిణ స్తు కిం వక్తవ్య మిత్యర్థః; విరహిణాం మేఘదర్శనం కామాదివికారోద్ధీపనమితి భావః. అత్రాథా నరన్యాసోఽలంకారః - తదుక్తం దణ్డినా + 'జ్ఞేయసో ధాన్తరన్యాసో వస్తుప్రస్తుత్యకించన | తత్సాధన సమర్థస్య న్యాసో యోఽన్యస్య వస్తునః' ఇతి.

రాజరాజస్య.—రాజి=యత్నులయొక్క రాజస్య = ప్రభువయినకు బేరుని యొక్క, అనుచరః=కింకరుఁడైన యాయత్నుఁడు, అస్తర్భాష్పః సక=లోపలనే

అణఁచుకొన్నకన్నీళ్లు గలవాఁడు అయి, కాతు... హేతోః—కాతుక=అభిలాషయొక్క - ఆధాన=ఉత్పాదనముయొక్క హేతోః =కారణముయిన(కాంతను గూడవలయునని యభిలాషను పుట్టించునదైన), తస్య=మేఘముయొక్క, పురః=ఎదుట, కథమపి=మిక్కిలిప్రయత్నముతో, స్థిత్యా=నిలిచి, చిరమ్ = చాలనేపు - అనఁగా మనోవికారము శమించువఱకు, దధ్యో = చింతించెను; మేఘాలోకే—మేఘ=మేఘముయొక్క - ఆలోకే=చూచుటయందు (అనఁగా మేఘమును చూచినప్పుడు), సుఖినః అపి=ప్రియాదనముతోఁ గూడుకొనియున్న వానిదైనను, చేతః=మనస్సు,=అన్యథావృత్తి—అన్యథా=వేరువిధముయిన - వృత్తి = వ్యాపారముగలది, భవతి=అగును; కణ్ఠా...యిని—కణ్ఠ=మెడయొక్క - ఆశ్లేష = ఆలింగనమందు (అనఁగా మెడను కౌఁగిలించుకొనుటయందు) - ప్రణయిని = కోరిక గలిగిన, జనే=ప్రియాదనము, దూర సంస్థే సతి=దూరమందు ఉన్నదై యుండఁగా, కింపునః=ఏమి చెప్పవలయును.

తా.—మేఘము విరహబాధపకము గనుక దానిని మాడఁగానే యతునికి కాంతపై యభిలాష గలిగి, ఆమెను కూడుట యసాధ్యమగుటచేత మిక్కిలి దుఃఖమై, కన్నీళ్లు వచ్చెను; వాని నతఁడు ధీరోదాత్తుఁడు గావున అణఁచుకొని ఆమేఘమునెదుట మిక్కిలి కష్టముతో నిలువఁబడి చింతించుచుండెను. తమ ప్రియతమలతోఁ గూడునున్నవానికి మేఘదర్శనముచేత మదనవికారము గలుగుచుండఁగా, ఇతనిని కౌఁగిలింపఁ గోరుచుండు ప్రియతమ నెడఁబాసినయితఁడు అట్లు ఆయానపడుట ఆశ్చర్యముగోడు.

హ.—‘కథమపి’ అనుటచే మేఘదర్శనముచేత విరహతాప మతిశయ మాయెననియు, ‘కాతుకాధానహేతోః’ అనుటచే తాపకరమైనను మేఘము ప్రియావిషయక మయినయభిలాషను పుట్టించినదగుటచేత దానియెదుట నిలువఁ బూనిక గతిగననియు, ‘చిరమ్’ అనుటచే మేఘదర్శనమువలనఁ గలిగినమనోవికారము శమించుటకు చాలనేపు పట్టెననియు - అనఁగా-గొప్పవికారము కలిగె ననియు, ‘కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని’ అనుటచే ఒల్లనిదానికొట్టకైన ఇంతవిరహతాపము గలుగదు, ఆమె యితనిని ప్రేమించినది కావునను ఇతఁడును ఆమెను ప్రేమించినాఁడు కావునను ఇతనికిట్టి వికారము గలిగె ననియు, భావము.

ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ

జీమూతేన స్వమశలమయీం హరయిష్యన్భివృత్తిమ్

స ప్రత్యగైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్థాయ తస్మై
ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనం స్వాగతం వ్యాజహర.

4.

అథ సమాహితాంతఃకరణః కిం కృతవా నిత్య త్రాహ ప్రత్యాసన్న ఇతి.—
సః=యక్షః - యశ్చిరం దశ్యో స ఇ త్యర్థః, నభసి = శ్రావణమానైః+నభః ఖం
శ్రావణో నభా' ఇత్యమరః, ప్రత్యాసన్నైః=అపాదానవ్యర్థా తన్నీ కృష్టే సతి, ద
యితాజీవితాలమ్బనార్థీ సక=వర్షాకాలస్య విరహిదుస్సహత్వాత్ 'ఉత్పన్న ప్రతి
కారా దనర్థ స్యోత్పత్తిప్రతిబద్ధ ఏవ పర' మితి న్యాయేన ప్ర- గేవప్రియాప్రాణధా
రణోపాయం చికిర్షుస్సన్ని త్యర్థః, జీవస్య (జీవనస్య) మూతః (పుటబద్ధసా)జీమూ
తః*పృషాదరాదిత్వా త్సాధుః-తేన జీమూతేన=బంధరేణ ప్రయోజ్యేన, స్వకుశల
మయీం=స్వక్షేమప్రధానాం, ప్రవృత్తిం=వార్తాం + 'వార్తా ప్రవృత్తివృత్తాంతః'
ఇత్యమరః, హరయిష్యక్ = ప్రాపయిష్యక్ * 'లృట్ శేషే చే' తి చకారాత్
క్రియార్థక్రియోపపదాత్ లృట్ప్రత్యయః - జీవనార్థం కర్తృజీవనప్రదే ~~నైవ తా~~
యతవ్య మితి భావః * 'హృక్ రన్యతరస్యామి' తి కర్తృసంజ్ఞావికల్పాత్ పక్షేకర్తరి
త్వతీయా, ప్రత్యగైః=అభినవైః, కుటజకుసుమైః=గిరిమల్లికాభిః+కుటజో గిరిమ
ల్లికే' తి హలాయుధః, కల్పితార్థాయ - కల్పితః=అనుష్ఠితః - అర్ఘ్యః = పూజావిధిః-
యస్య తస్మై కల్పితార్థాయ+ 'మూల్యే పూజావిధావర్ణః' ఇత్యమరః, తస్మై=జీమూ
తాయ * 'క్రియాగ్రహణం కర్తవ్యమి' తి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, ప్రీతిప్రముఖాని
(ప్రీతిపూర్వకాణి) వచనాని యస్మై కర్తృణి త త్ప్రీతిప్రముఖవచనం యథాతథా,
తోభన మాగతం = స్వాగతం - స్వాగతవచనం, ప్రీతః సక వ్యాజహర = కుశలాగమ
నః ప్రవర్ణిత్యర్థః. నాథేన త్వత్ర 'ప్రత్యాసన్నై మనసీ' తి సాధీయా నేవ పాఠః
కల్పితః. ప్రత్యాసన్నైః=ప్రకృతిమాపన్నై సతి త్యర్థః, యస్తు తేనైవ పూర్వపాతే
విరోధః. ప్రదర్శితః సోఽస్తాభి 'రాషాఢస్య ప్రథమదినస' ఇత్యేతత్పాఠవిప్లవసమా
ధానే నైవ సమాధాయ.

సః = ఆయక్షుఁడు, నభసి=శ్రావణమానము, ప్రత్యాసన్నై సతి=సమీపించి
కడి కాఁగా, దయి...నార్థి—దయితా=కాంతయొక్క- జీవిత = ప్రాణముయొ
క్క-ఆలమ్బన అర్థి సక=నిలుపుటను కొరినవాఁడై (ప్రాణమును కాపాడఁగొరిన
వాఁడై), జీమూతేన=మేఘునిచేత, స్వ...యీమ్—స్వ=తన - కుశలమయీమ్=
క్షేమము ప్రధానముగాఁ గలదైన, ప్రవృత్తిమ్=వార్తను, హరయిష్యక్=అందఁ
నియించువాఁడై, ప్రత్యగైః=క్రొత్తవైన, కుటజ కుసుమైః=కొండమల్ల పువ్వుల

చేత, కల్పిత అర్థాయ తస్యై=చేయఁబడిన పూజగల యా మేఘునికి (అనఁగా ఆ మేఘుని పూజించి), ప్రీతి...నమ్—ప్రీతిప్రముఖ=ప్రీతిపూర్వకములైన-వచనమ్=మాటలు కలుగునట్లుగా (ప్రీతిపూర్వకములైన మాటలతో), స్వాగతమ్=దయచేయుము కుశలముగా వచ్చితివా?' అనుమాటను, ప్రీతః సత్=సంతోషించినవాడై, వ్యాజహర=పల్కెను.

తా.—వర్షాకాలము సమీపించుచుండఁగా ఆయఁకుండు ఇట్లు చింతించెను: స్వాభావికముగానే విరహము దుస్సహమైనది, వర్షాకాలమందైననూ ప్రాణమునే హరింపఁగలదు. అట్టి యాపత్సమయములో నాప్రియ ఎట్లు బ్రదుకును? నేను జీవించియున్నానని తెలిసినయెడల, మరల నాతో సమాగమము కలుగునని యాశ గొని ధైర్యము తెచ్చుకొని ఎట్లయినను ప్రాణములను బిగియఁబట్టుకొని యుండును—కనుక నాకుశలవార్తను ఈ మేఘునిచేత ప్రియకు తెలియఁబఱచెదనుగాక.—ఇట్లు నిశ్చయించుకొని, తాను అక్కడ నున్నవాడను మేఘుండు వచ్చినవాడను అగుటచే, గృహస్థులు అతిథులకు పూజ చేసినట్లు, మఱియు తానుకార్యార్థి యగుట చేతను, తనపూజకును వినయమునకును మెచ్చి తనకార్యమును మేఘుండు నెఱవేర్చునట్లుగాను, ఆయనకు అప్పడే పూచి నవనవలాడుచున్న కొండమల్లెపుష్పములు అర్ఘ్యము సమర్పించి, విదగ్ధుండు గావున సామాన్యయాచకులవలె వెఱివెఱిముఖ వికారములు చేయక, ఆయన వచ్చినందుచే తనకు కలిగిన సంతోషమువలనో ముఖ బీకాసముతో ప్రీతిపూర్వకముగా 'దయచేయుము, డేమముగా వచ్చితివా?' అని కుశలప్రశ్న యడిగెను.

ప.—'ప్రత్యాసన్నే' అనుటచేత చెడుగు వచ్చినపిమ్మట ప్రతిక్రియ చేయుట కంటె రాకుండ తప్పించుట మేలనియు, 'ప్రత్యగైః' అనుటచేత భక్తిగలవాడై ఉత్తమమున పూజాద్రవ్యములతో పూజచేయును గావునను—అట్టిపూజ పూజితులకు మనసున కెక్కును గనుకను యఁకుండు భక్తితో పూజించె ననియు, ఆపూజకు మేఘుండు సంతోషించి యఁకునికార్యము నెఱవేర్చుననియు, 'జీమూతేన' అనుటచేత ఆశ్చర్యమునకు జీవముయొక్క (అనఁగా జీవనముయొక్క—నీళ్లయొక్క) మూట యని యర్థము గావున జీవనముయొక్క మూట అయిన మేఘుండు తప్పకుండ యక్షభార్యయొక్కయు యక్షునియొక్కయు జీవనమును కాపాడు ననియు, 'ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనమ్' అనుటచేత లోకములో ఇతరునికి ప్రీతిఁజూపిన ఇతరుండును తనకు ప్రీతిఁజూపును గావున—ఆప్రకారమే యఁకుండు మేఘునికి ప్రీతి యగఱఱిచెను గాన మేఘుండును యక్షుని కుపకారము చేయు ననియు—

మించుచున్నాఁడు. వర్షాకాలమందు సర్వత్ర కొండలలో కొండమల్లెలు పూచును గాన ఆ పుష్పమును చెప్పినాఁడు.

ధూమ జ్యోతి సులిల మరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః !

సందేశార్థాః క్వ పటుకరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః!

ఇ త్యౌత్సుక్యా దపరిగణయన్ గుహ్యక స్తం యయాచే

కామూర్తా హి ప్రకృతికృపణా శ్చేతనాచేతనేషు.

5

నను చేతనసాధ్య మర్థం కథ మచేతనేన కారయితుం ప్రవృత్త ఇత్యాక్షేపం కవిః సమాధత్తే ధూమేతి.—ధూమ శ్చ జ్యోతిశ్చ సులిలం చ మరుద్ (వాయు) శ్చ తేషాం, సన్నిపాతః = సంఘాతః, మేఘః క్వ - అచేతనత్వాత్సందేశహరణానర్హ ఇ త్యర్థః, పటుకరణైః = సమర్థేంద్రియైః + కరణం సాధకతమ తేత్ర గా త్రేంద్రియే ష్చ పీ త్యమరః, ప్రాణిభిః = చేతనైః + ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ త్యమరః, ప్రాపణీయాః = ప్రాపయితుం యోగ్యాః, సందిశ్యస్త ఇతి సందేశాః - త ఏ వార్థాః, క్వ ఇతి = ఏవమ్, ఔతు క్యాత్ = ఇష్టార్థోద్యుక్తత్వాత్ + 'ఇష్టార్థోద్యుక్త ఉత్సుక' ఇ త్యమరః, అపరిగణయన్ - అవిచారయన్, గుహ్యకః = యక్షః, తం = మేఘం, యయాచే; తథా హి - కామూర్తాః, చేతనా శ్చ అచేతనా శ్చ = చేతనాచేతనాః - తేషు విషయే, ప్రకృతి కృపణాః = స్వభావ దీనాః - హి - కామూర్తానాం యుక్తాయుక్తవివేక శూన్యత్వా దచేతనయాఞ్చా న విరుద్ధత ఇత్యర్థః. అత్ర మేఘసందేశయోః విరూపయోర్జ్ఞానా ద్విరూపఘటనారూపా విషమాలంకారః - తదుక్తం + 'విరుద్ధకార్య స్యాత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్ । విరూపఘటనాచాసా విషమాలంకృతి స్త్రీ భేతి; న చార్థా నైతన్యాసానుప్రాణిత ఇతి; తత్సమర్థకత్వేనైవ చతుర్థపాదే త స్యా పన్యాసాత్.

చేతనసాధ్యమైనపనిని అచేతనమైన మేఘముచేత చేయింపఁదలఁచినాఁడేమి యుక్తుఁడు? అను నాక్షేపమునకు కవి సమాధానము చెప్పచున్నాఁడు:—

ధూమ...రుతామ్—ధూమః = ధూగ-జ్యోతిః = అగ్ని - సులిలమ్ = జలము - మరుద్ = వాయువు - తేషామ్ - అనువానియొక్క - సన్నిపాతః = సంఘాతమయిన, ధౌమః = ముట్టు, క్వ = ఎక్కడ, (అచేతనముగాన వార్తను కొనిపోవుటకు అసమర్థ ముని యర్థము): పటుకరణైః—పటు = సమర్థములైన, కరణైః = ఇంద్రియములుగల, ప్రాణిభిః = చేతనులచేత, ప్రాపణీయాః = పంపఁదగినవైన, సందేశార్థాః - సందేశ = తెలియఁజూపవైన - అర్థాః = వార్తలు, క్వ = ఎక్కడ, ఇతి = ఇట్లని, ఔతు

క్యాత్ = ఇష్టార్థమందుఁ బ్రవేశించినవాఁడగుటచేత, అపరిగ్రహయన్ = విచారించనివాఁడై, గుహ్యకః = యత్నుఁడు, తప్ - మేఘుని, యయాచే = అడిగెను. (తథాపి = అట్లేగదా), కామార్తాః — కామ - మన్మథునిచేత - ఆర్తాః - షిడితులైనవారు, చేతనాచేతనేషు = చేతనములయందును అచేతనములయందును, ప్రకృతికృపణాః — ప్రకృతి = స్వభావముచేత - కృపణాః హి = దీనులుగదా. కామాంధులకు యుక్తాయుక్తవివేకముండదుగావున, కామాంధుఁడైనయత్నుఁడు అచేతనమును యాచించుట విరుద్ధముగాదని యర్థము.

తా. — కామార్తులకు ఇది చేతనము ఇది యచేతనము అను వివేకముండదు, యత్నుఁడు కామార్తుఁడును ఉత్సుకుఁడునుగాన వివేకహీనుఁడై చేతనుఁజూత్రమే అందఁజేయఁగలవార్తను తనభార్యకు అందఁజేయుమని కేవలాచేతనమయిన మేఘమును వేఁడుకొనెను.

ప. — ‘పటు’ అనుటచేత సొరులేనిప్రాణులు గోవు మేక మొదలైనవి సందేశమందింపలేవు సరిగదా, నరుఁడుసయితము వాక్కు చెవి మనస్సు మొదలయిన కరణములు సమర్థములుకావేని తబ్బిబ్బుపడి తాను విన్న దొకటి తనజ్ఞప్తి మఱియొకటి తాను పోయి చెప్పనది ఇం కొకటిగా సందేశమును పాడు చేయుననియు, ధూమాదులను అన్నిటిని చెప్పటచేత మేఘునికి కారణము లయిన ద్రవ్యములలో ఒకటియైనను చేతనము కానందున మేఘము కేవల మచేతన మనియు అందుచేత వార్తాహరణానర్హ మనియు, ఔత్సుక్యమాత్రముచేత యత్నుని కిట్లు వివేకము తప్పనా యనిన - ‘కామార్తాః’ అనుటచేత యత్నుఁడు కామార్తుఁడయిన యుత్సుకుఁడుగాన అతనిమాట చెప్పవలయునా యనియు, ‘ప్రకృతికృపణాః’ (స్వభావముచేత దీనులు) అనుటచేత కామార్తిచేత ధీరులకుఁగూడ వారిస్వాభావిక ధైర్యముపోయి దైన్యమే ప్రకృతి యగు ననియు, ‘చేతనాచేతనేషు’ అను విషయసప్తమిచేత వారు వివేకములేక యన్నిటిని యాచింతు రనియు, భావము.

జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కలావర్తకానాం

జానామి త్వం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః;

తే నార్థిత్య త్వయి విధివశా ద్వారబంధు ర్గతోఽహం,

యాచ్ఛామోఘా వర మధిగుణే నాధమే లబ్ధకామా. 6

సంప్రతి యాచ్ఛాప్రకార మాహ జాత మితి. — హేమేఘ, త్వం, భువనవిదిత విదితే (ప్రసిద్ధి) భువనవిదితానిష్ఠే తి భూతార్థే కప్రత్యయః* మధిగుణితాధివా

వర్తమానార్థత్వే తు* 'క్షస్య చ వర్తమాన' ఇతి భువనశబ్దస్య షష్ఠ్యంతనియమాత్
సమాసో న స్యాత్ *క్షేన చ పూజాయామి' తినిషేధాత్, పుష్కలావర్తకా
శ్చ కేచి న్నేఘానాం కూటస్థాః పుష్కలావర్తకా ఇత్యుచ్యంతే - తేషాం, వంశే=
కులే, జాతం-మహాకులప్రసూత మిత్యర్థః, కామరూపమ్=ఇచ్ఛాధీనవిగ్రహం-దుర్గాది
సంచారక్షమమిత్యర్థః, మఘానః=ఇంద్రస్య, ప్రకృతి పురుషం=ప్రధాన పురుషం,
జానామి, తేన = తవ ప్రభుత్వాభిజాత్యాదిగుణయోగిత్వేన హేతునా, విధివశాత్=
దైవాయత్తత్వాత్ + 'విధిర్విధానే చే' త్యమరః + 'వశఆయత్తతాయాంచ వశఇ
చ్ఛాప్రభేదయో రి' తి విశ్వః, దూరే బన్ధు ర్యస్య సః-దూరబన్ధుః=వియుక్తభార్యః,
అహం, త్వ య్యర్థిత్వం గతః; నను యాచకస్య యాచ్యగుణోత్కర్షః కుత్రోపయు
జ్యత ఇత్యాశంక్య దైవా ద్యాఘాభజ్జేఽపి లాఘవదోషాభావ ఏవ ఉపయోగ ఇ
త్యాహ యాఘేతి:-తథాహి, అధిగుణే=అధికగుణే పుంసి విషయే, యాఘా, మో
ఘా=విఘ లాపి, వరమ్=ఈషత్ప్రియం - దాతుర్దుశాక్షత్వాత్ ప్రియత్వం - యాఘా
వైఖల్యా దీషత్ప్రియత్వ మితి భావః, అధమే=నిర్గుణే, యాఘా తు, లబ్ధికామసి,
నవరమ్=ఈషత్ప్రియ మపి న భవతీ త్యర్థః + 'వైపాద్యైతే వర శ్చేష్ఠేత్రిషక్తిబే
దునాక్ప్రియ' ఇత్యమరః. అథాస్తరన్యాసానుప్రాణితః శ్రేయోఽలంకారః - త
దుక్తం దణ్డినాః ప్రేయః ప్రియతరాభ్యాన మితి. ఏత చ్ఛాద్యపాదత్రయే చతుర్థపా
దశ్చ నార్థాస్తరన్యాసే నూపజీవిత మితి గువ్యక్తమేవ.

ప్రార్థనాప్రకారమును చెప్పచున్నాఁడు:-

(హే మేఘ=ఓ మేఘుడా), త్వామ్=నిన్ను, భువనవిదితే-భువన=లోక
ములలో-విదితే=ప్రసిద్ధమయిన, పుష్కలావర్తకానామ్=పుష్కలములు ఆవర్తక
ములు అనుపేర్చుగల కూటస్థ మేఘములయొక్క, వంశే=కులమందు, జాతమ్=పుట్టిన
చాణినిగాను (గొప్పకులమువానినిగాను అని యర్థము), కామరూపమ్=ఇచ్ఛాధీన
మైన యాకారము గలవానినిగాను (దుర్గప్రదేశములయందు సంచరింపఁగలవానిని
గాను అని యర్థము), మఘానః = ఇంద్రునియొక్క, ప్రకృతి పురుషమ్ = ప్రధాన
పురుషునిగాను, జానామి=ఎఱుఁగుదును; తేన=అందుచేత (అనఁగా నీయందు ప్రభు
త్వము ఆభిజాత్యము మొదలయిన గుణములుకలవుగాన), విధివశాత్ - విధి=దైవము
నకు - వశాత్ = అధీనతచేత, దూరబన్ధుః-దూర=దూరమందున్న - బన్ధుః=బంధువుకల
వాఁడనైన (అనఁగా భార్యను ఎడఁబాసిన), అహమ్ = నేను, త్వయి=నీయందు,
అర్థిత్వమ్ = యాచకత్వమును, గతః-పొందితిని, (అనఁగానిన్ను యాచించుచున్నా
ను); యాచింపఁబడువాని గుణాతిశయమువలన యాచకున కేమి యుపయోగ మనఁ
జును - దైవవశమున యాచన నెఱి నేఱక. పోయెనా. లాఘవము లేమియే యుపయోగ

గము-అని తెలుపుచున్నాడు:—(తథాహి = అట్లేగదా), అధిగుణే = గొప్పగుణము గలవానిచోట, యాచ్ఛా = ప్రార్థన, మోక్షా (అపి) = నిష్ఫల (మయినను), వరమ్ = కొంచెము ఇష్టము (దాత గుణవంతుడు గనుక ఇష్ట మనియు - ప్రార్థన విఫల మయినది గనుక కొంచె మిష్టమనియు - భావము), అసమే (తు) = గుణహీనునిచోట (నైననో), (యాచ్ఛా = ప్రార్థన), లబ్ధకామా (అపి) = పొందఁబడినకోరికకల (దైనను) (అనఁగా నెఱవేఱినను), న (వరమ్) = (కొంచెమైనను ఇష్టము) కాదు.

తా.—నీచుని యాచించి కార్యము సాధించుటకన్న గొప్పవానిని యాచించి కార్యము కాకపోయినను మేలుగావున, మేఘుడు అనేకవిధముల గొప్పవాఁడును యక్షునికార్యమును చేయఁగలవాఁడును అగుటచేతను, యక్షునికష్టము గొప్పది కనుకను, అతఁడు మేఘునెడల యాచ్ఛాదైన్యము సంగీకరించెను.

ప.—‘భువనవిదితే’ అనుటచేత ‘నీవంశక్తి ర్తి ముల్లొకములలో ఎంతదూరము వ్యాపించియున్నదో అర్థిని అనాదరణచేసితివేని ఆయవక్తి ర్తి కూడ అంతదూరము వ్యాపించును జుహా’ అనియు, ‘విధివశాత్’ అనుటచేత ‘నాకు యాచనవృత్తిగాదు నాకష్టమువలన యాచింపవలసివచ్చిన’ దనియు, ‘నాథమే లబ్ధకామా’ అనుటచేత ‘ఎంతకష్టమైన రానీ నీచులను యాచింపనుల్ల’ననియు - (అందుచేత యక్షుడు భీరోదాత్తుఁ డనియు), అంతభీరోదాత్తుఁడైన యక్షుడుకూడ అన్యుని యాచింపవలసి వచ్చిన మహాపద ఏమనఁగా-‘దూరబంధుః’ అనుటచేత భార్యతోడివియోగమే ఆమహాపద యనియు, వియోగమాత్రమున కింత దైన్యమేల యనిన - ఆవియోగము ఆవర్షాకాలములో తనకాంతయొక్క జీవితమునే హరించునుగాన ‘నాప్రాణము కొఱకైనయెడల ఒకరిని యాచింపను - అబలయైన కాంతయొక్క ప్రాణములకుఁ గావున యాచించినాఁడ’ననియు, విరహణియైన యక్షికి కలుగునని యక్షుడు భయపడుచున్నయాపదకు మేఘుడే కారణముగాన ‘మాకు నీవు ఉపకారము చేయనక్కఱలేదు - నీవలనఁ గలుగఁబోవు నపాయమును తప్పించినఁజూతు’ ననియు, ‘నా కీవార్తాహరణోపకారము చేయుటచేత నీకు అబలాప్రాణదానసుకృతము లభించు’ ననియు, సుకృతము చేయుటకు సుకృత ఫలమును మేఘుడు ఎఱుఁగునా యనిన- ‘మఘానః ప్రకృతిపురుషమ్’ అనుటచేత నూఱుమఖములు చేసిన యింద్రునికి ప్రధానుఁడు - కనుక సుకృతఫలమును ఎఱుఁగును - అనియు, అందుచేత, ఏమఖమును (వియజ్ఞమును) ప్రాణదానసుకృతమునకు సమానముగాదు గాన - ఈ సుకృతమును మేఘుడు చేయు ననియు, చేయుటకు మేఘునికి శక్తికలదా అనిన- ఈ సుకృతము వార్తాహరణముచేఁగలుగునుగాన ‘కామరూపమ్’ అనుటచేత ఏక్కడైతఁడను విత్తూ

కమున నైనను పోయి వార్తను చెప్పశక్తి మేఘునికిఁ గలదనియు, 'మోఘా అధిగు జే వరమ్' అనుటచేత 'ఓమేఘుఁడా నీకు శక్తియుఁ గలదు - న్యాయమునుఁ గలదు - చేయుటకుఁగాని మానుటకుఁగాని నీచిత్తము' - అని మిక్కిలి మర్యాదగా అడుగుట యనియు, 'దూరబంధుః' అని తనయాఙ్ఞాకారణమును ఆతిస్వల్పముగా నిర్దేశించుట చేత వియోగశ్లేషముకన్నః కష్టములేమి సర్వవిధితముగావున తన వైస్యము నింద్యము గావనియు, ఎట్టి భీరునైనను విరహము లొంగఁదీయు ననియు, గొప్పవాఁ డును ప్రధానపురుషుఁడును గనుక మేఘుఁడు ఈశ్వేశమహిమను ఎఱుఁగకపోఁ దని యు, ఎఱిఁగినందులకు ఫలము దానిని తొలఁగించుటయనియు, గొప్పవాఁడుకొలఁదివారి కష్టమునే ఓర్వఁడు - ధీరోదాత్తుఁడైనయతునికష్టమునా ఓర్చు? ననియు, భావము

సంతప్తానాం త్వమసి శరణం, తత్ప్రయోదప్రియాయా

స్సందేశం మే హర ధనపతిక్రోధవిశ్లేషితస్య;

గత్తవ్యా తే వసతి రలకా నామ యశ్చేశ్వరాణాం

బాహ్యాద్యానస్థిత హర శిరశ్చన్ద్రికాథాతహర్యా.

7

సంతప్తానా మితి. - హేవయోద=జలద, త్వం. సంతప్తానామ్ = ఆతపేన ప్రవాసవిరహజేన తాపేన చ సంజ్వరితానాం + 'సంతాప స్సంజ్వర స్సమావి, త్వమరః, శరణమ్ = ఆతపభిన్నానాం పయోదానేన ప్రోషితానాం స్వప్నానప్రణ యనేన చ రక్షితాభి + 'శరణం గృహరక్షితోరి' త్వమరః, తత్ = తస్య త్కారణాత్, ధనపతేః = కుబేరస్య క్రోధేన - విశ్లేషితస్య = ప్రియయా వియోజితస్య, మే = మమ, సందేశం = వార్తాం, ప్రియాయాః హర = ప్రియాం ప్రతి నయే త్వర్థః * సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - సందేశహరణే నావయోః సంతాపం ను దేత్వర్థః కుత్రస్థానే సా స్థితాః తత్థానస్యవాకిం వ్యావర్తకమ్? తత్త్రాహ గత్తవ్యేతి: - బహిర్భవం = బాహ్యం * బహిర్దేవ వచ్చి బినేభ్య శ్చేతి వక్తవ్యమి'తి ఖ్యప్ర త్యయః - బాహ్యాద్యానస్థితస్య హరస్య శిరసి యా చన్ద్రికా తయా ధాతాని (నిర్మలాని)కార్యాణి (ధనికభవనాని)యస్యాం సా తథోక్తా + 'హర్త్యాదిర్ధనినాం, వాస' ఇ త్వమరః - అనేన వ్యావర్తకముక్తమ్, అలకా నామ = అల క్షేప్రసిద్ధా యశ్చేశ్వరాణాం, వసతిః = స్థానం, తే = తవ, గత్తవ్యా త్వయా గత్తవ్యే త్వర్థః * కృత్యానాం కర్తరి వే'తి షష్ఠీ.

2. హేవయోద = ఓ మేఘుఁడా, త్వమ్ = నీవు, సంతప్తానామ్ = ఎండచే త్వను విరహముచేతను వేడబడినవారికి, శరణమ్ = ఎండతాకు తగిలినవారిని జలము

నిచ్చుటచేతను - విరహతాపముగలవారిని స్వస్థానము చేర్చుటచేతను - రక్షించువాఁడు
 వు, అని = అయి యున్నావు; తత్ = ఆహేతువుచేత, ధన...తస్య—ధనవతి =
 కు బేరునియొక్క - క్రోధ = కోపముచేత - విశ్లేషితస్య = ప్రియనుండి ఎడఁబాపఁ
 బడినవాఁడనైన, మే = నాయొక్క, సందేశమ్ = వార్తను, ప్రియాయాం = నాప్రియ
 కు, హర = కొనిపోయి (అనఁగా చెప్పము), బాహ్య...హర్త్యా—బాహ్య =
 బయటనున్న-ఉద్యాన = తోటయందు-స్థిత = ఉన్న-హర = శివునియొక్క-శిరః =
 తలయందలి-చంద్రికా = వెన్నెలచేత -భౌత = నిర్మలమయిన-హర్త్యా = ధనికుల లోఁ
 గిండ్లుగలవైన, అలకా నామ = అలకయని ప్రసిద్ధమైన, యక్షేశ్వరాణామ్ = యక్ష
 ప్రభువులయొక్క, వసతిః = స్థానము, తే = నీకు, గన్తవ్యా = పోదగినది, (నీవు అక్క-
 డికి పోవలయునని యర్థము).

తా.—ఓ మేఘుడా నీవు సంతప్తులకు రక్షకుండవు, మేము విరహసంతప్తు
 లము కనుక మాసంతాపమును తీర్చుము. అందుకై నావార్తను నాప్రియకు
 చెప్పము. కుబేరునిశాపముచేత మా కీబియోగము కలిగినది. నాప్రియ అల
 కాపురములో నున్నది. కనుక నీవు అక్కడికి పోవలయును. ఆపట్టణము మహాధ
 నికులకు నివాసము, నీకు చూడఁ దగినదిగా నుండును; మఱియు దానిని కనుంగొను
 టకు గుర్తువి మనిన - దాని బాహ్యుద్యానమందు శివుఁడున్నాఁడు. ఆయన-తల
 లోని చంద్రుని వెన్నెలచేత ఆపట్టణము ఇతరపట్టణములవలెఁ గాక సదా శోభిల్లు
 చుండును.

ప.—యక్షుఁడు 'అభ్ర' 'స్తనయిత్ను' ఇత్యాది శబ్దములను చెప్పక 'జలము
 ను ఇచ్చువాఁడు' అనునర్థము గలదయిన 'వయోద' శబ్దమును ప్రయోగించుటచేత
 మేఘునిదానశీలతను లోకోపకారశీలతను; ధనము నిచ్చువాఁడనునర్థముగల 'ధనవ'
 శబ్దమును ప్రయోగింపక 'ధనవతి' యనుటచేత తనకు కుబేరునియందుఁ గలిగిన
 యసూయను, తెలుపుచున్నాఁడు. మఱియు తనపొరఁబాటును క్షమింపక తన్ను
 కు బేరుఁడు అతిక్రూరముగా దండించినాఁడనియు; అందుచేత తన వియోగమునకు
 తనయపరాధము కారణము కాదనియు, కనుక తాను మేఘునికనికరమునకు పాత్ర
 మనియు, 'యక్షేశ్వరాణామ్' అనుటచేత 'అలకాపురము ధనికుల పేడలతో నిండి
 వేత్తోత్సవముగా నుండును-ఎంతప్రయాసయైనను వడి పోయి చూడఁదగినది - కను
 క నానిమిత్తము పోయిన ఈప్రయాస నీకు వ్యర్థముగాదు - దానిచేత అలకాపుర
 దర్శనమును మాహాలాభము నీకు కలుగును' అనియు, 'హరశిరశ్చంద్రికాభావహర్త్యా'
 అనుటచేత అపురము శంకతునికృపాకటాక్షమునకు ముఖ్యపాత్ర మనియు, దాని

రమణీయతను నేత్రానందముగా చూచుటచేత ఇహమును, అందు సదా వెలుగు చుండెడు హరశిరశ్చంద్రుని దర్శనముచేత అనంత పుణ్యమును కలుగుననియు, 'హరించువాడ' ను నర్థముగల 'హర' శబ్దమును త్రయోగించుటచే 'అక్కడికిపోయి దర్శనము చేయుటచేత అదేవుడు నీపాపమును హరించు' ననియు, సూచించుచు న్నాడు.

త్వా మారూఢం పవనపదవీ ముద్గ్రహీతాలకాంతాః
ప్రేక్షీష్యంతే పథికవనితాః ప్రత్యయా దాశ్వసత్యః;
కః సన్నద్ధే విరహవిధురాం త్వ య్యుపేక్షేత జాయాం
న స్యా ద న్యోఽప్యహ మివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః? 8.

మదర్థం ప్రవృత్తస్య తవ పథికాఙ్గ నాసమాశ్వాసన మానుషజ్ఞికఫల మిత్యా హ త్వా మితి. — పవన పదవీష్ = ఆకాశమ్, ఆరూఢం, త్వాం, పథానం గచ్ఛన్తితి పథికాః - * పథః పున్న్తి పున్న్ప్రత్యయః - తేషాం వనితాః = ప్రేషితభర్తృ కాః, ప్రత్యయాత్ = ప్రియాగమన విశ్వాసాత్ + ప్రత్యయోఽశీన శపథ జ్ఞాన విశ్వాస హేతు ప్షి' త్యమరః, ఆశ్వ సత్యః - శ్వసిథాతో శ్వత్రైతాత్ * ఉగిత శ్చేతి జీవ, తథా, ఉద్గ్రహీతాలకాంతాః = దృష్టి ప్రసారార్థ మున్న మయ్య. ధృతాభిక్తాగా స్సత్యః, ప్రేక్షీష్యంతే = అత్యుత్కణ్ఠయా ద్రక్ష్యన్తి త్యర్థః. మదాగమనేన పథికాః కథ మాగమిష్యన్తి త్వ త్రాహ. — తథాహి, త్వయి, సన్నద్ధే = వ్యాప్యతే సతి, విరహేణ విధురాం (వివశాం), జాయాం, కః ఉపేక్షేత = నకోఽప్యపేక్షే తే త్యర్థః, అస్యోఽసి = మహ్స్వతిరిక్తోపి, యో జనః, అహ మివ, పరాధీనవృత్తిః = పరాయతజీవికో, న స్యాత్, స్వతన్త్ర) మున కోఽప్యపేక్షే తే త్యర్థః. అర్థాన్తరన్యాసోఽలిక్కారః. తదుక్తమ్ - * కార్యకారణసామాన్య విశేషాణాం పరస్పరం । సమర్థనం యత్ర సోఽర్థాన్తరన్యాస ఉదాహృత' ఇతి.

'నాకోసము బయలుదేరిన నీకు పథికభార్యలను ఊటడిల్లఁజేయుఫలము కూడ కలుగును.' అని చెప్పుచున్నాడు:—

పవన పదవీష్ = గాలియొక్క మార్గమును (అనఁగా ఆకాశమును), ఆరూఢమ్ = ఎక్కిన, త్వామ్ = నిన్ను, పథిక వనితాః = బాటసారుల స్త్రీలు (భర్తలు దేశాంతరము పోఁగా వారిని బాసి ఇంట నున్నభార్యలు), ప్రత్యయాత్ = తమప్రియాలు వత్తు రను నప్యకముచే, ఆశ్వసత్యః = ఊటడిల్లువారై, ఉద్... కాంతాః = ఉద్గ్రహీత = పయికి త్రోయఁబడిన-అలక = ముంగురులయొక్క-అన్తాః = కొనలుగల

వారై - అనఁగా ముంగురులను చూపులకు అడ్డపడకుండునట్లుపైకి ఎత్తి పట్టుకొని, ప్రేక్షిష్యంతే=చూతురు; నేను రాఁగానే పథికులు వత్తు రని నిశ్చయ మేమి? అనఁగా చప్పచున్నాఁడు:— (తథా హి=అట్లేగదా), త్వయి=నీవు, సన్నద్ధే (సతి) =వ్యాపృతుఁడవై (యుండఁగా), విర...రామ్—విరహ=వియోగముచేత-విధురామ్ =వివశురాలైన, జాయామ్=భార్యను, కః ఉపేక్షేత=ఎవఁడు ఉపేక్ష చేయును (ఎవఁడును ఉపేక్షింపఁడు), అన్యోఽపి=(నాకంటె) ఇతరుఁడుకూడ, యః=ఎవఁడు, అహ మివ=నా వలె, పరాధీనవృత్తిః—పరాధీన-పరాయ తమయిన-వృత్తిః =జీవనముకలవాఁడు (అనఁగా అస్వతంత్రుఁడు), న స్యాత్=కాఁడేని, (నావంటి యస్వతంత్రుఁడు ఉపేక్షించునే గాని స్వతంత్రుఁడు ఎవ్వఁడును ఉపేక్షింపఁడు).

తా.—వర్షాకాలమందు విరహిణులు మదనునిబారికి తాళలేరు గనుక మేఘాదయము కాఁగానే నావంటిపరాధీనుఁడు తప్ప ఎక్కడెక్కడిపథికుఁడును తనప్రేయనిశ్చేమమునకై యిల్లు నేరును. ఆసంగతి ఎఱిగి పాంథస్త్రీలు నీవు రాఁగానే ఇఁక తమభర్తలు శీఘ్రముగా వత్తురుగదా యని ప్రియసమాగమహేతువ వగుట చేత నిన్ను ఆసక్తితో చూచి సంతోషించి ధైర్యము తెచ్చుకొని భర్తలు వచ్చువఱకు ప్రాణములు నిలుపుకొని యుందురు. ఆసుకృతముకూడ నీకు లభించును.

ప.—‘ఆకాశమ్’ అనక ‘పవనపదవీమ్’ అనుట యేల యనఁగా - వాయువు మేఘుని ఒకచోటినుండి మఱియొకచోటికి కొనిపోవును గనుక, ‘నేత్రా నీతా స్సతతగతినా’ అని ముందుచెప్పఁబోవుచున్నాఁడు; ‘ఉద్గ్రహీతాలకాంతాః’ అనుటచేత ప్రాప్తితభర్తృకలు గావున తలదువ్వుకొనుట మొదలయిన సంస్కారములు చేసికొనందున ముంగురులు కన్నులవఱకుఁగూడ మొగముమీఁద పడుచున్న వనియు, అట్లు స్వదేహసంస్కారమును గూడ మానుదురా యనిన-‘వనితాః’ యనుటచేత ‘వనితా జనితాత్యంతానురాగాయాంచ యోషితి’ వనిత యనఁగా అత్యంతానురక్తయగుస్త్రీగావున - అట్టిస్త్రీలకు విరహమందు స్వజీవితముమీఁదఁగూడ అపేక్ష యుండదు గాన దేహసంస్కారములను మానుకొనుట కేవలము సహజమే అనియు, ‘ప్రియామ్’ అనక ‘జాయామ్’ అనుటచేత భర్తకంటె వేఱు శరణము లేదనియు, ‘ప్రత్యయాత్’ అనుటచేత మేఘునికంటె మదనోద్దీపకము లేనందున మేఘుఁడే విరహిణీప్రాణహరకుఁ డగుటకును ఆహేతువుచేత మేఘాడంబరపథికులును ఇల్లు చేరుటకును సందేహము లేదనియు, భావ

మన్దంమన్దం నుదతి పవన శ్చానుకూలో

వాఘ శ్చాయం నదతి మధురం చాతకః

గర్భాధానక్షణపరిచయా న్నూన మాబద్ధమాలాః

సేవిష్యంతే నయనసుభగం ఖే భవంతం బలాకాః

నిమిత్తాన్యపి తే శుభాని దృశ్యంత ఇత్యాహ మన్దంమన్ద మితి.—అనుకూలః,
 పవనో=వాయు - శ్చ, త్వాం, మన్దంమన్దమ్ = అతిమన్ద మి త్యర్థః * అత్ర కథంబి
 ద్వీప్నాయా మేవ ద్విరుక్తి ర్ని ర్వాహ్య * 'ప్రకారే గుణవచన న్యే'తి తదాశ్రయ
 ణే కర్తృధారయవద్యావేన సుబ్లుకి మన్దమన్ద మితి స్యాత్ - త దే వాహ వామనః.
 * మన్దంమన్ద మిత్యత్ర న ప్రకారార్థ ఇతి ద్విర్భావ'ఇతి, యథా = సదృశం - భాషి
 లానుకూల మి త్యర్థః + 'యథా సావృశ్య యోగ్యత్వ వీప్నా స్వధానతిక్రమ
 ఇతి. యాదవః, నుదతి = ప్రేరయతి, అయం, సగన్ధః = సగర్వః—సంబన్ధ
 కేచిత్ * 'గన్ధా గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబన్ధగర్వయో రి' త్యుభయ త్రా
 విశ్వప్రకాశః - తే = తవ, వామా = వామభ్యాగన్ధః + 'వామస్తు వక్రే రమ్య
 స్యాత్సవ్యే వామస్థితే'పి చే'తి శబ్దార్థవే, చాతకః=పక్షివిశేష - శ్చ, మధుర
 =శ్రావ్యం, నదతి=వ్యాహరతి; ఇదం నిమిత్తద్వయం వర్తతే, వర్తిష్యతే, చామ
 నిమిత్త మి త్యాహ గర్భేతి.—గర్భః=కుక్షిస్థజన్తుః + 'గర్భో'పవర కే'న్నే'గ్నా
 నుతే పవనసంకటే । కుక్షౌ కుక్షిస్థజన్తా చే'తి యాదవః - త స్యాధాన (ముత్తా
 నం) త దేవ క్షణః (ఉత్సవః) - సుఖ హేతుత్వాదితి భావః + 'నిర్వాపారస్థిత
 కాలవిశేషత్సవయోః క్షణ'ఇ త్యమరః - తస్మి న్పరిచయా (దభ్యాసా) ధ్యేతోః
 = వ్యోమ్ని, ఆబద్ధమాలాః = గర్భాధానసుభార్గం త్వత్సమీపే బద్ధపజ్జు
 ఇత్యర్థః - ఉక్తం చ కర్ణోదయే + 'గర్భం బలాకా దధతే'బ్దయోగా న్నాకే
 ధ్ధావశయ స్సమన్తాది' తి, బలాకాః = బలాకాజ్ఞానాః, నయన సుభగం = దృ
 ప్రీయం, భవంతం, నూనం = సత్యం, సేవిష్యంతే. అనుకూలవాత చాతకరుత
 కాదర్శనానాం శుభ సూచకత్వం శకునశాస్త్రే) దృష్టమ్; తత్తు విస్తరభయా
 ల్లిఖితమ్.

సము కలుగఁ బోవుచున్నది, అని చెప్పుచున్నాఁడు:—గర్భా...యాత్—గర్భ
= కడుపులోని జంతువుయొక్క ఆధాన = పుట్టించుటయనెడు, క్షణ = ఉత్ప
వమునందు - పరిచయాత్ = అభ్యాసముచేత - (అనఁగా గర్భాధాన సుఖమునకు
అలవాటుపడియుండుటచేత), భే = ఆకాశమునందు, ఆబద్ధమాలాః — ఆబద్ధ =
కట్టబడిన - మాలాః = పంక్తులుకలవై (అనఁగా శ్రేణులు కట్టినవై), బలాకాః =
ఆడుబెట్టుదుపడులు, నయన సుభగమ్—నయన = నేత్రములకు - సుభగమ్ =
ప్రియుడవైన, భవన్తమ్=నిన్ను, నేవిష్యన్తే=ఆశ్రయింపఁగలవు.

తా.—గాలి అనుకూలమై (అనఁగా నీ వెటుపోవలయునో అట్లే వీచుచు)
మెల్లగా నిన్ను నడపుచున్నది, నీయెడమవైపున వానకోయిల గర్వించి మధుర
ముగా కూయుచున్నది. ఇంతేనాక గర్భాధాన సౌఖ్యమును అనుభవించియున్న
జెగ్గురులు అందఁగాఁడ వైననిన్ను మకల అందునిమిత్తము ఆశ్రయించును. ఈశుభ
శకునములచేత నీకు ప్రయాణమందు సర్వవిధముల మేలు కలుగును.

ప.—‘అనుకూలః’ అనుటచేత గాలి ఉత్తరదిక్కునకు వీచుచున్నదనియు,
అందుచేత ఉత్తరదిక్కునకు పోవుట మేఘునికి సుకర మనియు, ‘మన్దంమన్దమ్’
అనుటచేత విసరుగాలియైనయెడల నిన్ను ఇక్కడనే చిన్నాభిన్నము చేసినేయును -
ఈగాలి యట్టిదికాదు గావునను - అట్టిది కామి శుభశకునము గావునను - అలకా
పురమునకు సుఖముగా ప్రయాణము జరుగు ననియు, ‘యథా’ అనుటచేత వా
యువు ఎట్లు వీచిన నీకు హాయిగా నుండునో ఆప్రకారము వీచుచున్నదనియు,
‘మధురమ్’ అనుటచేత చాతకముయొక్క కూత కటువుగా నున్నయెడల ఆపరుష
శబ్దశ్రవణముచేత ప్రయాణమునందు అపాయము కలుగును - అట్లుగాక శ్రావ్యముగ
నుండుటచేత సుఖప్రయాణమును బలాకాంగనాదాంపత్యమును మొదలయినమంగళ
ములును కలుగు ననియు, ‘సగన్ధః’ అనుటచేత చాతకము నేలఁ బడిననీటిని త్రాగదు
గావునను వానచినుకులను ఆకాశమందే త్రాగును గావునను జలపూర్ణ మయి
వర్షింపనున్న మేఘుని చూచి తనకు శుమ్మద్దిగా వానచినుకులు దొరకు నని గర్వించె
ననియు, ‘క్షణ’ అనుటచేత గర్భాధానము సౌఖ్యవహ మనియు, ‘పరిచయాత్’
అనుటచేత బలాకలు అనుభవశాలియును అగుటచే.

‘నజాతు కామః కామానా ముపభోగేన శామ్యతి

హవిషా కృష్ణవర్ణైవ భూయ ఏ వాఽవర్ధతే.’

అట్టి మనువు చెప్పినప్రకారము కామము అనుభవించినకొఁదియు ఆహుతి
చిననిష్పవలె వృద్ధి నే పొందుచుండును గావునను.

‘స్త్రీణాం ద్విగుణ ఆహారో బుద్ధి శ్చాపి చతుర్గుణా
సాహసం షడ్గుణంచైవ కామ శ్చాష్టగుణో భవేత్.’

కామము స్త్రీలకు పురుషులకన్న నెనిమిదింతలు అనగా అత్యంతాధికము గావు నను - సహజముగా నున్నయింతకామము ‘సుభగమ్’ అనుటచేత అందగాడ వయిన నిన్ను చూడగానే పట్టరాని దై ‘అబద్ధమహాః’ ఒకబలాక గాదు రెండు గావు అసంఖ్యము లైనబలాకలు ‘నేవిష్యన్తే’ అనుటచేత తామే వలచి వచ్చి నినుఁగూడు ననియు, ఆప్రకారము అసంఖ్యముగా కామినులు అతికామముతో వచ్చి నీమీఁది కామాతిశయముచేతను అనురాగాతిశయముచేతను తమలో పరస్పరము అసూయలుమాని గుంపుగా మీఁదఁ బడక శ్రేణులు తీరి నిలిచి వేచియుండి నీతో పాఁమ్మ నదృష్టము నీకుఁ గలుగు ననియు, ఆశకునములను ఆదరింపక ఆయు త్తరప్రయాణము చేయనియెడల అనుకూలవాయువు తప్పను గావున కడమ యన్నియు దానివెంటనే తప్పి నీకు నిశ్చయముగా రానున్నమహాభాగ్యము తప్ప ననియు, పోయినయెడల వైమహావైభవ మెల్ల కలుగు ననియు, కనుక నీవు అవశ్యము పోదువుగాక యనియు, భావము.

తాం చావశ్యం దివసగణనాతత్పరా మేకపత్నీ
మవ్యాపన్నా మవితథగతి ర్ద్రక్ష్యసి భాతృజాయామ్;
ఆశాబద్ధః కుసుమసదృశం ప్రాయశో హ్యజ్ఞనానాం
సద్యఃపాతి ప్రణయి హృదయం విప్రయోగే రుణద్ధి.

10

న చ తస్యా నాశా ద్వృతస్థలనాద్వా నిష్ఫలస్తే ప్రయాస ఇత్యాహ తాం చేతి. — హే మేఘ, దివసానామ్ = అవశిష్టదినానాం - గణనాయాం = సంఖ్యానే - తత్పరామ్ = ఆసక్తాం + ‘తత్పరే ప్రసీతాసక్తా విత్యమరః, అత వివ, అవ్యాపన్నామ్ = అమృతాం - శాపావసానే మదాగమనప్రత్యాశయా జీవన్తి మిత్యర్థః, ఏకః పతి ర్యస్యాస్తా - మేకపత్నీమ్ = పతివ్రతా మిత్యర్థః - * ‘నిత్యం సమత్వేతి ష్వి’ తి జీవ సకారశ్చ, భాతు (ర్తే) జాయాం = భాతృ జాయాం - మాతృవ నిశ్శబ్దం దర్శనీయా మిత్యాశయః, తాం = మత్ప్రియామ్, అవితథగతిః = సఖలగమన స్సక్, ద్రక్ష్యసి = ఆలోకయిష్యసి; తథాహి, ఆశా = అతితృప్తా + ‘ఆశా తి గతితృప్తయో రితి విశ్వః - బధ్యతే అనే నేతి బద్ధః బద్ధనం బృన్త మితి యావత్ - ఆశైవ బద్ధః ఆశాబద్ధః - కర్తా, ప్రణయి = ప్రేమయుక్తమ్, అత వివ, కుసుమసదృశం = కుసుమానుమూల మిత్యర్థః, అత వివ విప్రయోగే -

వియోగే, సద్యఃపాతి = సద్యోభ్రంశనశీలమ్, అజ్ఞానానామ్, హృదయం = జీవితం
+ 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్ష్యామాత వృక్కయోరి' తి శబ్దార్థవే, ప్రాయశః =
ప్రాపేణ, రుణధి = ప్రతిబద్ధా తీ త్యక్తా న్తరన్యాసః.

మేఘుని ప్రయాస నిష్ఫలము కాదు, ఏల యనఁగా - ఆమె మృతిపొందదు,
ప్రతభంగమును జరుగదు, అని చెప్పచున్నాడు:—

(హేమేఘు = ఓమేఘుఁడా), దివ...రామ్—దివస = శేషించిన దినము
లయొక్క - గణనా = లెక్క పెట్టుటయందు - తత్పరామ్ = ఆసక్తురాలును, (అందు
చేతనే), అవ్యాపన్నామ్ = చావనిదియ (శాపము ముగియఁగానే నేనేవత్తునను
వాశచేత జీవించియుండు నని యర్థము), ఏకపత్నీమ్ = ఒకఁడేవతిగలదియ
(అనఁగా వతివ్రతయు), భ్రాతృజాయామ్ = నీయన్ననైన నాభార్యయు (తల్లినిబోలి
నిశ్శంకముగా పోయి చూడఁదగినదియ, (అయిన), తామ్ = ఆనాప్రేయసిని, అవి
తథగతే సకా = వ్యర్థముగాని గమనముకలవాడవై, ద్రక్ష్యసి = చూచెదవు;
(తథా హి = అట్లేకదా), ఆశాబంధః—ఆశా = అతితృప్తయనెడు - బంధః = తొడిమ
(కర్త), ప్రణయి = ప్రేమకలదియ, (అందుచేత), కుసుమసదృశమ్ = పువ్వువలె
సుకుమారమును, (అందుచేతనే), విప్రయోగే = విరహముందు, సద్యఃపాతి = వెంట
నే రాలిపోవుస్వభావముకలదియ, (నైన), అజ్ఞానానామ్ = అందగత్తెలయొక్క,
హృదయమ్ = జీవితమును, ప్రాయశః = ప్రాయశముగా, రుణధి = నిలుపును.

తా.—ఓమేఘుఁడా నీప్రయాణము వ్యర్థముగాదు, ఏల యనఁగా నాకాంత
నేను ఇంక నెన్నాళ్లకు వత్తునో యని మిగతదినములను లెక్క పెట్టుచు, ఆదినములకు
పిమ్మట వత్తునుగదా యని ధైర్యము పూని ప్రాణములు నిలుపుకొని యుండును.
ఆచెలువకడకు నిశ్శంకముగా తల్లికడకుంబోలి పోయి నావార్తను చెప్పవచ్చును.
ఈవిరహతాపములలో ఆమె బ్రదుకునా యందు వేని, వాస్తవముగా అనురాగముగల
స్త్రీలప్రాణము పువ్వువలె అతికోమలము, విరహమునకు తాళక రాతియే పోవును,
గాని భర్తవిషయ మైనయతితృప్తి తొడిమవలె దానిని పట్టుకొని నిలుపును.

ప.—'దివసగణనాతత్పరామ్' ఆలెక్కించుట 'ఇంక నెన్నాళ్ల' ఈయముండను
శని లెకనుఖముందు నో! అనియ్యి లేక 'ఇంక నెన్నాళ్లకు' ఈవిరహము తీటి నాకాం
క్షునిఁగూడుదు నో! అనియ్యి అనిన - ఏకపత్నీమ్ అనుటచేత రెండవపక్షమేగాని
మొదటిది గా దనియు, ఆమె వతివ్రతగావున ఆమెను వదిలినట్లుగా గ్రహించుట మేఘు
గోరవమే గాని అగోరవము కా దని సూచించుటకు భ్రాతృజాయామ్ అని
యు, అట్లు వావి చెప్పుటచే మేఘునికనికరమునకు రక్షణకు గోరవమునకు ప్రాప్తి

ముగా ఎదుటికి పోయి సందేశము చెప్పటకును ఆమె పాత్ర మనియు, హృదయము కుసుమసదృశమ్' అనుటచేత జీవితము అతిసుకుమార మనియు, ఆసాదృశ్యస్వార్థ స్యముచేత ప్రణయము మకరందభారమువంటి దనియు, విరహము గాలివంటి దనియు, గాలిచేత పుష్పము రాలుటకు మకరందభారమువలె విరహముచేత జీవితము రాలుటకు ప్రణయము కారణ మనియు, మకరందము ఎంతయధికమో అంతసులువుగా పుష్పము గాలిచే రాలునట్లు ప్రణయము ఎంతయధికమో అంతశీఘ్రముగా జీవితము విరహముచే రాలు ననియు, ప్రణయమునకు రుజువే మనిన 'అజ్ఞానానామ్' (అనగా శోభనము లయినయంగములు కలనీలకు) అనుటచేత 'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా భవన్తి' అను న్యాయముచేత ఆమెయొక్క ఆకృతియే రుజువనియు, పుష్పమును తొడిమ తా నెంతదృఢమో అంతదృఢముగా పట్టుకొని నిలిపినట్లు జీవితమును ఆశ తా నెంతదృఢమో అంతదృఢముగా నిలుపు ననియు, 'ధివసగణనాతత్పరామ్' అనుటచే ఆమె పునస్సమాగమకాలము దినదినమునకును మఱిమఱి సమీపించుచున్న దని తెలియుటచేత ఆశ దృఢమై 'అవ్యాపన్నామ్'—జీవితమునకు కాగలయపాయము తప్పి బ్రదికియే యుండు ననియు, కనుకనే 'అవితథగతిః'—మేఘునిపోక వ్యర్థముగా దనియు, ఆమె బ్రదికియే యుండునుగదా వార్త పంపనేల యనిన - ఆబ్రదుకు మేఘదర్శన మగుపర్యంతమే, (మేఘదర్శనము కాఁగానే) జీవితకుసుమము తప్పకుండ రాలిపోవు ననియు, విరహమాత్రము గాలివంటిదైన మేఘదర్శనముతోడివిరహము చెట్లునుకూడ తలక్రిందుచేయు తుపానుగాలి యనియు, అమహాపాయములో భర్త సందేశము దైవబలమువలె ఆమెను కాపాడు ననియు, కనుక ఆవశ్యము పోయి వార్తను అందింపవలయు ననియు, భావము.

కర్తుం యచ్ఛ ప్రభవతి మహీ ముచ్ఛిలీన్ధ్రా మవన్ధ్యాం

తచ్ఛ్చక్త్యా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం మానసోత్కాః

అకైలాసాద్భిసకిసలయచ్ఛేదపాథేయవన్తః

సంపత్స్యన్తే సభసి భవతో రాజహంసాః సహాయాః. 11.

కర్తుమితి.—యద్గర్జితంకర్తృ, మహీమ్, ఉచ్ఛిలీన్ధ్రామ్=ఉద్భూతకన్దలికామ్.
+ క్త్యా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం మానసోత్కాః ఇతిశబ్దార్థవే, అత ఏవ, అవన్ధ్యాం=సఫలాం,
కర్తుం, ప్రభవతి=శక్యం, శిలీన్ధ్రాణాం భావిసస్యసంపత్తి సూచకత్వాదితిభావః.
తదుక్తం విమిత్తనిదానైః కాలాభ్రయోగా దుచితాః శిలీన్ధ్రాః సంపన్నసస్యా
అన్యన్తే ధాత్రిమ్ ఇతి, తత్, శ్చక్త్యా, మానసోత్కాః—మానసే సర్వ స్యున్నన.

ప్రథమః సర్గః.

సః-ఉత్సుకాఇతి యావత్ * ఉత్క ఉన్ననాః' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః-కాతాన్తరే
మానసస్య హిమదుష్టత్వాద్ధిమస్య చ హంసానాం రోగహేతుత్వా దన్యత్ర గతా హం
సాః పున ర్వర్షాసు మానస మేవ గచ్ఛ న్తితి ప్రసిద్ధిః, చిసకిసలయానాం=మృణా
శాగ్రాణాం - ఛేదైః=శకలైః - పాథేయవన్తః=పథి సాధు పాథేయం=పథి భో
జ్యమ్ * పథ్యతిధివసతిస్వపతేర్థో-తద్వన్తః=మృణాశాగ్రశకలసమ్బలవన్త ఇత్యర్థః,
రాజహంసాః=హంసవిశేషాః + 'రాజహంసాస్తు తే చఞ్చచరణై ర్లోహితైః
నీతాః' ఇ త్యమరః, నభనీ=వ్యోమ్ని, భవతః=తవ, ఆకైలాసాత్=కైలాసపర్వ
త్వమ్ * పదద్వయం చైతత్, సహాయాః=సయాత్రాః * 'సహాయ స్తు సయా
త్రః స్యాత్' ఇతి శబ్దార్ణవే, సంపత్స్యన్తే-భవిష్యన్తి.

యత్ గర్జితమ్=వియులుము, మహీమ్ = భూమిని, ఉచ్ఛిల్లన్ధ్రామ్-ఉత్-ఉ
దృభత=మొలచిన, శిల్లన్ధ్రామ్=నేలయరఁటికలదానినిగాను, (అతఏవ=ఆహేతువు
చేతనే), అవన్ధ్యామ్=ఫలవంతముగాను, కర్తుమ్=చేయుటకు, ప్రభవతి = సమర్థమై
యున్నదో, (కాలమేఘముచేత నేలయరఁటులు మొలచినయెడల పైర్లు సమృద్ధిగా
పుష్కలముగా పెరుఁగును), శ్రవణ గుభగమ్—శ్రవణ=చేవులకు - గుభగమ్=ఇం
పైన, తే=నీయుక్క, తత్ గర్జితమ్=జ యులుమును, శ్రుత్వా=విని, మానసో
త్కాః=మానస = మానససరస్సునందు-ఉత్కాః=ఉత్తా కములై - (ఇతర కాలమందు
మానససరస్సులో మంచు ఉండును - మంచు హంసలకు రోగకారి - కనుక హంసలు
ఇతర కాలమును ఇతర స్థలములయందుఁ గడపి వర్షా కాలమందు మానససరస్సునకు
వచ్చును అని ప్రసిద్ధి), చిస...వన్తః - చిస = తామరతూండ్లయొక్క-కిసలయ =
కొనలయొక్క- ఛేద = ముక్కలచేత - పాథేయవన్తః = బత్తెముకలవై (అనఁగా
తామరతూండ్లకొనలను మార్గభోజనముగా భజించునవై), రాజహంసాః=రాజహం
సలు, నభనీ = ఆకాశమందు, భవతః=నీకు, ఆకైలాసాత్=కైలాసమువఱకు, సహా
యాః=తోడిబాటసారులు, సంపత్స్యన్తే = కాఁగలవు.

తా.—నేలయరఁటులు పుట్టెనేని పైరులు సమృద్ధిగా ఫలించి గుభిక్షము గలు
గును; ఆప్రకారము నేలయరఁటులను పుట్టించి అందుచేత గుభిక్షమును సూచించు
శక్తి నీయులుమునకుఁ గలదుగాన నీయులుము లోకులచేవులకు ఇంపుగానుండును.
అట్టి నీయులుమును వినఁగానే హంసలు మానససరస్సునకు పయనమై దారిలో
తామరతూండ్లకొనలను భుజించునవై నీతోఁగూడకైలాసపర్వతము వచ్చును. అట్టి

తములసహవాసము నీకు దారిపొదుగునను కలుగును.

ప.—'ఉచ్ఛిల్లన్ధ్రా'మవన్ధ్యాం కర్తుం ప్రభవతి; శ్రవణగుభగమ్—అనుట

ఉపప్రలోభ నాథము మేఘుఁడు పరోపకార స్వభావుఁడని కొనియాడుటయు; 'మానసోత్కాః విసక్తిసలయచ్ఛేదపాథేయవస్తం'—అనుటచేతన తగుల్లలు మొదలయిన యాద్రవదార్థములు గలదిగాక పొందామరలు ముత్యములను గలదైన (అనన్యసాధాతణ రామణీయకమైన) సరోవరమునకు పోవునవియు మోటుఁదిండి తినునవిగాక అతికోమలమైన తామరతూండ్లమోగులను ఆరగించునవియు అగుటచేత హంసలు అత్యుత్కృష్టప్రకృతిగలవి యనియు, మరాళాదిశబ్దములను ప్రయోగింపక 'రాజహంసాః' అనుటచేత రాజశబ్ద సాష్టరస్యముచేత అంచరాజులనియు, అట్టి దొడ్డవారి సహవాసము గీకు మార్గమందుఁ గలుగుననియు, అదియు నానిమిత్తమై పోవలసిన యుతరదిక్కునకైనఁ గలుగునేగాని మఱియొకదిక్కునకు పోదువేని గలుగదనియు; (మేఘుఁడు గొప్పవాఁడని యింతకుముందే చెప్పియున్నందున) అదొడ్డవారిసాంగత్యము నీవంటి గొప్పవానికి తగినదనియు, కష్టపడి అయినను సంపాదించఁదగినదనియు, 'శ్రవణసుభగమ్ శ్రుత్వా సహాయాః సంవత్స్యన్తే'—అనఁగా లోకులచేపులకు ఇంపయిన (నీ యుటుమును) విని గీకు సహవాసగాండ్రు అగుటచేత—అనుటచేత ఉత్తములయిన యామహానుభావులకు నీలోకోపకారశీలతచేత నీయందు స్నేహము కలుగుననియు, వారికి అతిప్రియమైనమానససరస్సు ఇటువై తమకు నివాసయోగ్యమని నీవు ఉఱిమి సూచింతువుగాన, వారికిని నీవు ఉపకారివి, ఆకృతజ్ఞతచే వారికి నీయందు స్నేహము గలుగుననియు, 'హంసరాజులు మానసమునకు పోవుదురు వారితోఁగూడి నీవు పొమ్ము' అనక 'రాజహంసాః సహాయాః సంవత్స్యన్తే' అనుటచేత పూర్వోక్తమయిన కృతజ్ఞతచేతను స్నేహముచేతను వారే నీసాంగత్యమునుకోరి నీతోవత్తురు నీవు వారిని ప్రార్థింపవలసినది లేదనియు, అట్టి సత్సంగము మార్గములో కొంతదూరముమాత్రము కలిగి పట్టుట లేకపోయిన మహా భేదము కలుగునుగదా కనుక ఆసత్సంగమును నేను కోరనందువేమో 'ఆకైలాసాత్'—అనుటచేత అట్లుగాదు—ఆ మహాపురుషులసంగము గీకు మార్గముపొడవునను అవిచ్ఛిన్నముగా కలుగును అనియు, వారితోఁబోయి నీవును ఆమానసాది రమణీయప్రదేశములను చూడవచ్చుననియు, ఒకరినిమిత్తము ఇంతప్రయాణమాయనిన, నీవు ఎట్లయినను స్వభావము చేతనే ఎక్కడికో ఒకచోటికి ప్రయాణము చేయవలసియే యున్నది, నీవు స్వేచ్ఛచేత కల్పించును నేప్రయాణమును నేను కోరన యీప్రయాణమంతరమ్యముగా నుండదనియు, కావున ఈపయనమే చేయుట గీకు అత్యంతోచితమనియు, భావము.

ఆపృచ్ఛస్వప్రియసఖి మమం తుజ్గ మాలిజ్య శైలం

నన్యైః పుంసాం రఘుపతిపదై రజ్జితం మేఖలాను,

ప్రథమః సర్గః.

కాలే కాలే భవతి భవతా యస్య సంయోగ మేత్య
 స్నేహవ్యక్తి శ్చిరవిరహజం ముచ్చతో బాష్ప ముష్ణమ్. 12.

ఆపృచ్ఛన్వేతి.—ప్రియం సఖాయం = ప్రియసఖం * 'రాజాహంసఖిభ్య
 ప్తచ్' ఇతి టచ్ సమాసాంతః, తుజ్గమ్=ఉన్నతం, పుంసాం, వద్వ్యే=ఆరాధనీయైః,
 రఘువతి పదైః=రాజు పాదన్యాసైః, మేఖలాను=కటకేషు+అథ మేఖలా| శ్రోణి
 సానే2ద్రికటకే కటిబన్ధేభబన్ధనే' ఇతి యాదవః, అజ్కితం=చిహ్నితమ్, ఇత్థం సఖి
 త్వ స్నేహత్వా త్వవిత్రత్వా చ్చ సంభావనార్హమ్, అముం శైలం=చిత్రకూటాద్రిమ్,
 ఆలిగ్జ్య, ఆపృచ్ఛస్వ = సాధో యా మీత్యామస్త్రేణ సభాజయ + 'ఆమస్త్రే'
 అసభాజనే ఆపృచ్ఛనమ్' ఇ త్యమరః * 'ఆజీ నువ్రచోఽశ్య రుపసంఖ్యానమ్' ఇ
 త్యాత్మనేపదమ్. సఖిత్వం నిర్వాహయతి-కాల ఇతి.—కాలేకాలే—ప్రతిప్రాప్యట్
 కాలం—సుహృత్సమాగమనకాల శ్చ కాలశబ్దే నౌచ్యతే*వీహ్నయాం ద్విరుక్తిః,
 భవతా, సంయోగం = సంవర్కమ్, ఏత్య, చిరవిరహజమ్, ఉష్ణం, బాష్పమ్ =
 ఉష్ణాణం-నేత్రజలంచ+బాష్పే నేత్రజలోష్ణణాః' ఇతి విశ్వః, ముచ్చతో, యస్య
 శైలస్య, స్నేహవ్యక్తిః = ప్రేమావిర్భావః భవతి; స్నిగ్ధానాం హి చిరవిరహసంగ
 తానాం బాష్పపాతో భవ తీతి భావః.

కాలేకాలే=ప్రతివర్షాకాలమందును (మిత్రసమాగమకాలముకూడ గూచిం
 పబడుచున్నది), భవతా=నీతో, సంయోగమ్=హటమిని, ఏత్య=పొంది, (అనఁగా
 నిన్ను కలసికొని), చిరవిరహజమ్—చిర=దీర్ఘ కాలపు - విరహ=వియోగముచే-జమ్
 =పుట్టినదియు, ఉష్ణమ్=వేడిదియు, నై న, బాష్పమ్-ఆవిరిని - కన్నీటిని, ముచ్చ
 తః=విడుచుచున్న, యస్య=ఏకర్వతునికి, స్నేహవ్యక్తిః - స్నేహ=ప్రేమయొక్క -
 వ్యక్తిః-ఆవిర్భావము, భవతి=కలుగుచున్నదో, చిరకాలమునకు కలసికొనినమిత్రు
 లకు ఆనందబాష్పములు వచ్చునని భావము), (అట్టి), ప్రియసఖమ్ = ప్రియమిత్రు
 డును, తుజ్గమ్=ఉన్నతుడును, పుంసామ్=పురుషులకు, వద్వ్యే=నమస్కారార్హ
 ములయిన, రఘువతిపదైః = శ్రీరాములవారి పాదన్యాసములచే, మేఖలాను =
 కొండనడుములయందు, అజ్కితమ్ = గుర్తులుగలవాఁడును,(అయిన), (ఇట్లుప్రియ
 మిత్రుఁడును పవిత్రుఁడును అగుటవలన సత్కారార్హుఁడయిన), అముం శైలమ్ =
 ఈపర్వతుని (చిత్రకూటుని,) ఆలిగ్జ్య = కౌగిలించుకొని, ఆపృచ్ఛస్వ = పోయి
 వచ్చుదనని వీడ్కొనుము.

తా.—దీమిషుడా ఈశైలంతుఁడవ నీకు ప్రియమిత్రుఁడును పవిత్రుఁడును

ఎట్లనఁగా ఇతనికి నీతోడిసాంగత్యము వర్షాకాలమందుమాత్రమేకదా కలుగును, అందువలననే వర్షాకాలముమొదలుకొని మరల వర్షాకాలమువఱకును ఒక సంవత్సర కాలము నీతోడియెడఁబావు కలుగును. అంత దీర్ఘ కాలము నీయెడఁబావువలన ఆతఁడు దుఃఖ మనుభవించుచుండును. అందులకు మరల వర్షాకాలమందు నిన్ను కలయునప్పుడు ఆతఁడు ఆవిరిరూపమున విడుచునట్టి బాష్పములే సూచకములు. అట్టి వియోగదుఃఖమే నీయం దతనికిఁగల మైత్రికి నిదర్శనము. శ్రీరాములవారు పూర్వము ఈశైలేంద్రునిపై సంచరించిరిగదా, వారిపాదములచిహ్నములు ఇతనినడుములయందుఁ గలవు. నీవానికి అందఱును నమస్కరింపఁదగునుగదా? వానికతమున ఇతఁడు పవిత్రుఁడునుమా. ఇట్లు ఓ మేఘుఁడా ఇతఁడు నీకు మిత్రుఁడును పవిత్రుఁడునుగొప్ప వాఁడును గావున నీసత్కారమునకుఁ దగినవాఁడు. కనుక ఇతనిని కౌఁగిలించుకొని పోయివచ్చెదనని చెప్పి నెలపువుచ్చుకొని మఱిపొచ్చు.

ప.—‘తుజ్ఞుఁ’ అనుటచే గొప్పవాఁడు అనఁగా గుణోత్కృష్టుఁడు అనియు, ఆశీర్వాదింపుమనక నమస్కరింపు మనకయు ‘అలిజ్ఞుఁ’—కౌఁగిలించుకొమ్మనుటచేత అతఁడును నీవును ఒకరికొకరు సమానులు అనియు, అందుచేత అతఁడు ఎట్లుగుణశాలియు పవిత్రుఁడైనయన్నాఁడో నీవును గుణశాలివియు పవిత్రుడవును అనియు, సమానులయిన మీయిరువురిసఖ్యము శోభావహమనియు, అందులసంతసమును ఆలింగనాది సంభావనమలచే మీ రనుభవింపవలయుననియు, శ్రీరామపాదచిహ్నములు కలవనుటచేత ఈచిత్రకూటునికి నీవు చేయుసత్కారములు శ్రీరామపాదములకుం గూడ చెల్లుననియు, అందువలన నీకు మేలుకలుగుననియు, ‘వద్వ్యః’ అనుటచేత ఆపాదచిహ్నములకు నీవు వందనము చేసికొనవలసినదనియు, ‘పుంసామ్’—అనుటచే పురుషమాత్రులకెల్ల అనఁగా ఎల్లవారికిని రామపాదచిహ్నములు పూజ్యములు, నీవెంత గొప్పవాఁడనైనను నీకును పూజ్యములే, ఆపూజచేభుక్తిముక్తులుకలుగును, నాసందేశమునందిచ్చుట యను నాకార్యమును నీకార్యమును అందువలన నెఱవేఱుననియు, ‘పతి’ అనుటచే ఆరామమూర్తి ఎట్టిగొప్పవారినినైనను కాపాడుప్రభువనియు; ‘మేఖలాసు’ అనుటచే ఆదేవుఁడు విహరించుటకు రమ్యములయిన కటకములు ఈకొండయందుఁగలవనియు, అకటకముల మూలముగా ఆయనయొక్క పాదస్యాసానుగ్రహమునకు ఈశైలేంద్రుఁడు పాత్రమాయెననియు, కంటకాది రహితములయి విహారయోగ్యములయిన యీకటకములయందు రామమూర్తి సంచరించెననియు, రఘుపతిని పేర్కొనుటచేత ఉపలక్షణముగా నీతా లక్షణ పాదస్యాసములుకూడ ఇంద్రునివనియు, ఈదేవతల పాదస్యాసచిహ్నములచే ఈ పర్వతరాజము పవిత్రముగా

నున్నదనియు, తత్సంపర్కముచేతను ఆ పాదచిహ్నములకు వందనముచేయుటచేతను
 నీవును పవిత్రుడవగుదువనియు, 'కాలేకాలే' అనుటచేత అతనికి నానాటికి నీమీఁద
 నేహము హెచ్చుచున్నదేకాని ప్రాతమట్టమవని ఉపేక్షసంభవింపదనియు, (1) దుఃఖ
 బాష్పములు వేడిగాను ఆనందబాష్పములు చల్లగాను ఉండును గావున 'ఉష్ణమ్'
 అనుటచే (ఆవిరివేడిగానుండుటయు) ఆతిపోవుదీపము అధికముగా ప్రజ్వరిల్లునట్లు
 నీతోడి వియోగమువలని దుఃఖభారము నీదక్కనము కాఁగానే ముగిసిపోవునదై సాతి
 శయముగా అనుభవమునకు రాఁగా బాష్పములు వేడిగానుండుననియు, ఆవేడి
 బాష్పములవలన నీవియోగమువలని దుఃఖము అతనికి దుస్సహమగుట స్పష్టమనియు,
 అందువలన నీపై అతనికి నేహము గొప్పదనియు, కనుక నీకు అతఁడు సామాన్య
 మైన 'సఖుఁడు' గాఁడు, మఱిపిమనిన 'ప్రియసఖుఁడనియు, ఇన్ని విధముల ఉత్కృ
 ష్టుఁడుగావున అతనిని ప్రేమతోను సమానమైన గౌరవముతోను వీడ్కొనవలయు
 ననియు, భావము.

సంప్రతి తస్య మార్గం కథయతి:--

మార్గం తావ చ్ఛ్రీణు కథయత స్వత్ప్రయాణానురూపం,
 సందేశం మే తదను జలద శ్రోష్యసి శ్రోత్రపేయమ్;
 ఖిన్నః ఖిన్నః శిఖిరిషు పదం న్యస్య గన్తాసి యత్ర,
 క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః ప్రోతసాం చోపభుజ్య. 13

మార్గ మితి.—హే జలద, తావత్ = ఇదానీం, కథయతః - మత్త ఇతి శేషః,
 త్వత్ప్రయాణస్య - అనురూపమ్ = అనుకూలం, మార్గమ్ = అధ్యానం + 'మార్గో
 మృగమదే మాసే సౌమ్యురేఽన్వేషణేఽధ్వని' ఇతి యావవః, శ్రీణు, తదను = మార్గ
 శ్రవణానంతరం, శ్రోత్రాభ్యాం - పేయం = పానార్థమ్ - అతితృప్త్యాశ్రోతవ్య

1 ఆనందబాష్పములు చల్లనివి - శోకబాష్పములు వెచ్చనివి - అనుటకుం బ్రమా
 ణము.—

ఆనందజః శోకజ మశ్రు బాష్పస్తయో రశీతం శిశిరో బిభేద

గంగా సరయోర్జల ముష్ణతప్తం హిమాద్రినిష్యన్ద ఇ వావతీర్ణః. రఘు.

బహుశగళితైః సంతాపోష్ణై స్తటాన్తవిహారిభిః

దశరథ పురీపారస్తీర్ణాం విలోచనవారిభిః

ఉపచయవతీం సంతాపోష్ణాం నిజాం దధతీ తనూ

మిథా ముహురహం మాత ర్లజ్జాం వహామి జహామి చ.

ప్రసన్న.

మిత్యర్థః - పేయగ్రహణాత్సందేశస్యామృతసామ్యం గమ్యతే, మే, సందేశం = వాచికం + 'సందేశవా గ్యాచికం స్యాత్' ఇత్యమరః, శ్రోష్యసి, యత్ర = మార్గే, భిన్నఃభిన్నః = అభిష్టం ధీణబలః సకామః నిత్యవీప్సయోః' ఇతి నిత్యాథే ద్విరాభావః, శిఖరిషు = పర్వతేషు, పదం, న్యన్య = నిత్యేష్య, పునర్బలలాభార్థం క్వచిద్విశ్రమ్య త్యర్థః, ధీణః ధీణః = అభిష్టం కృశాజ్ఞః సకామత్రాపి కృదన్తత్వా త్పూర్వవ ద్వి రుక్తిః, స్రోతసాం, పరిలఘు = గురుత్వదోషరహితమ్ - ఉపలాస్థులనభేదితత్వాత్ప త్యమిత్యర్థ - తథాచవాగ్భటః + 'ఉపలాస్థులనభేదవిచ్ఛేదై ర్భేదితోదకాః | హిమ వన్తలయోద్భూతాః పథ్యా నద్యో భవన్త్యమూః' ఇతి, పయః = పానీయమ్, ఉపభుజ్య = శరీరపోషణార్థ మభ్యవహృత్య - చ, గన్తాసి = గమిష్యసి * గమిర్భువన్.

ఇప్పుడు యమదు మేఘునికి మార్గమును చెప్పుచున్నాడు. మేఘుడా, యత్ర = ఏమార్గమునందు, భిన్నఃభిన్నః = మాటిమాటికి బడలినవాడవై (అనగా బడలినప్పుడెల్ల), శిఖరిషు = పర్వతములయందు, పదమ్ = కాలిని, న్యన్య = ఉంచి (అనగా మరల బలమువచ్చుటకై ఎచటనెచట విశ్రమించి), ధీణఃధీణః = మాటిమాటికి కృశించినవాడవై (అనగా కృశించినప్పుడెల్ల), స్రోత సామ్ = ప్రవాహములయొక్క, పరిలఘు = గురుత్వదోషరహితమైన, పయః = జల మును, ఉపభుజ్య చ = (శరీరపోషణార్థము) త్రాగియు, గన్తాసి = పోవుదువో, (అట్టిదైన), త్వ...పమ్—త్వత్ = నీయొక్క ప్రయాణ = పయనమునకు - అను తాపమ్ = అనుకూలమయిన, మార్గమ్ = దారిని, తావత్ = ఇప్పుడు, కళయతః = చెప్పుచున్న నావలన, శ్రుణు = వినుము, తత్ అను = అటు పిమ్మట (అనగా మార్గమును విన్నపిమ్మట), శ్రోత్రపేయం - శ్రోత్ర = వీనుచే - పేయమ్ = త్రాగు దగినదైన - (అనగా అతితృప్తితో వినదగినదైన), మే = నాయొక్క, సందేశమ్ = వాచికమును, శ్రోష్యసి = వినఁగలవు.

తా.—ఓ మేఘుడా, ఇప్పుడు ముందుగా నీ ప్రయాణమునకు అనుకూలమయిన మార్గమును చెప్పెదను. నేను చెప్పనట్టి యామార్గములో నీవు ప్రయాణింపఁగల ముచేత అలసినప్పుడెల్ల విశ్రమించుటకు రమ్యములయిన పర్వతములును, వర్షించు టచే నీవు కృశించినప్పుడెల్ల మరల పుష్టి నొందుటకై త్రాగుటకుఁ గలను గురుత్వదోష రహితములయిన జలప్రవాహములును కలవు. అట్లు నీకు విశ్రామార్థములయిన యా ప్రవాహములేవో ఎక్కడెక్కడనున్నవో ఆవిషయమెల్ల చెప్పెదను; దానిని మొదట వినుము. నీవు నాభార్యకు చెప్పవలసిన వాచికమును వీనులవిందుగా అటుపిమ్మట చెప్పెదను; అప్పుడు దానిని విందువుగాక.

క. — నీవు కామసందేశార్థము పయనముగచున్నావు గావున త్వత్ప్రియా
 కానురూపమ్ - నేను చెప్పబోవుమార్గము అందుల కనుగుణముగా కమనీయముగా
 నుండుననియు - (సకల సదుపాయములుకలదిగా నుండుననియును), నీవు జలభాత
 ముతో నిరవలంబమయిన యాకాశములో పయనము నేయుటచేత 'భిన్నభిన్నః'
 తఱచుగా అలయుదువనియు, నిరవలంబాకాశ గమనభేదమును తీర్చుకొనుటకై
 పదం న్యస్య - కాలాని విశ్రమింపఁదగిన తావులను - 'శిఖరిషు' - (అగ్రములుగలకొండలందు) ఉన్నతములై నీవు దూరము వానికై దిగనక్కఱలేకుండ నీకు సమీపముం
 డుండునట్టి వానిని చెప్పెదననియు, 'జలధర' అనక 'జలద' అనుటచే జలమును
 మాడఁబెట్టుకొని వినియోగము చేయకుండు లోభిమేఘుండవు గావు మఱి విషాదానిన
 లోకోపకారార్థము నీజీవనమునిచ్చి 'క్షీణక్షీణః' మాటిమాటికి కృశించువాడవనియు,
 అట్టి మమోహకారివి నీవు మరల లోకోపకారము చేయుటకై పుష్టి నొందఁగోరి
 త్రాగు జలమున గురుత్వదోషముండెనేని మొదటికే మోసముకలిగి లోకక్షేమముతప్పి
 వానిని చెడును గావునను - లఘుత్వగుణము కల జలమును త్రాగుదువేని మరల పుష్టి
 నొంది చిరాయువవై వర్షములచే లోకమునకు మేలుచేసి నాని నెఱవేర్చువు గావు
 నను - ఈనిమిత్తమై 'పరిలఘు' - లఘూదకముగల ప్రవాహములను జెప్పెదను - వాని జల
 ములను త్రాగుచుం బోవుదువుగాకయనియు, 'పయ' శబ్దమునకు పాలుగూడ
 అర్థము గావున లోకములో కృశించినవారు పాలుద్రాగి పుష్టిని ఆయుత్యుద్ధిని
 బొందునట్లే నీవును లఘూదకములను ద్రాగి పుష్టుండవై చిరాయువవై సేమముగాఁ
 బోయి నాసందేశమును అందింపుమనియు, 'శ్రోతవ్యమ్' అనక 'శ్రోతపేయమ్'
 అనుటచే నేను చెప్పబోవు సందేశము ఆమృతతుల్యముగా నుండుననియు, నీజలము
 నొంటికి మధురముగా నుండునట్లే నాసందేశము వీనులకు మధురముగా నుండున
 నియు, అట్లునుటచే సందేశముగా అప్రసక్తములును అప్రియములును చెప్పి తిన్న
 వినిగింపక నీవే మఱియుమఱియు విన నశిలపించునట్లుగా చెప్పెదననియు, నామీది
 కనికరముచేత సందేశము వినుటకు నీకు ఆసక్తి - మహాపురుషునికి పరమోపకారికి
 నీకు మంచిదారి చెప్పుటకు నాకు ఆసక్తి - కాని నీబోఁటి మహానుభావునికి స్వక్షేమ
 ముందు ఆసక్తియుండదు గాన ముందు సందేశము తెప్పినయెడల పిమ్మట నీక్షేమము
 కొఱకైన మార్గమును విన లక్ష్యపెట్టవని 'మార్గం తావచ్ఛృణు సందేశం మే తదను
 శ్రోష్యసి' మార్గమునే ముందు చెప్పచున్నాననియు, అట్లు చేయుటచే నాకార్యము
 కన్న నాప్రియసఖుండవైన నీక్షేమమే నాకు ముఖ్యమనియు, భావము.

'గ్రంథము ఉత్తరోత్తరము రసవంతముగా నుండుటకై కవి మార్గమును ముందు
 పేర్కొని సందేశమును వెనుకచెప్పినాఁడు. మేఘసందేశమును గ్రంథము ఆమృతకల్ప

ముగా నుండునని కవి స్వాభిప్రాయమును ఇచట 'శ్రోత్రపేయం సందేశమ్' అని గూఢముగా తెలిపినాఁడు.

అద్రేః శృంగం హరతి పవనః కింస్వి ది త్యున్ముఖభి
ర్దృష్టోత్సాహ శ్చ కితచకితం ముగ్ధసిద్ధాజ్ఞనాభిః,
స్థానా దస్మా త్సరసనిచులా దుత్ప తోదజ్జుఖిః ఖం
దిక్షాగానాం పథి పరిహరణ స్థూలహస్తావలేపాన్.

14.

అద్రేరితి:—పవనః = వాయుః, అద్రేః = చిత్రకూటస్య, శృంగం హరతి కింస్వేత్ * కింస్వేచ్ఛబ్దో వితర్కార్థే చాదిషు పఠితః, ఇతి శబ్దయ, ఉన్ముఖభిః = ఉన్నతముఖభిః * స్వాక్షా చోపసర్జనా దసంయోగోపధాత్ ఇతి జీష్, ముగ్ధాభిః = మూఢాభిః + 'ముగ్ధః సుందరమూఢయోః' ఇత్యమరః-సిద్ధానాం = దేవయోనివిశేషతామ్ - అజ్ఞానాభిః, చకితచకితం = చకితప్రకారం... యథాతథా * ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్వైరాభవః, దృష్టోత్సాహః స, సరసాః = అర్ధానిచులాః = స్థూలవేతసాః - యన్త్రిం సస్తాత్ + 'వానీరే కవిభేదే స్వాన్నిచులాః స్థూలవేతసే' ఇతి శబ్దార్థవే, అస్తాత్థానాత్ = అశ్రమాత్, పథి = సభోపహరే, దిక్షాగానాం = దిగ్దజానాం, స్థూలా యే హస్తాః = కరాః-తేషామ్ అవలేపాన్ = అక్షేపాన్, పరిహరణ + 'హస్తో నక్షత్రభేదే స్వాత్కరేభకరయో రపి' ఇతి విశ్వః, ఉదజ్జుఖిః స, అలకాయా ఉదీచ్యత్వాదిత్యాశయః, ఖమ్ = అకాశమ్, ఉత్పత = ఉద్గచ్ఛ, అత్రేద మప్యథా నరం ధ్వనయతి :—రనీకో నిచులా నామ మహాకవిః కాళిదాసస్య సహధ్యాయః పరాపాదితానాం కాళిదాసప్రబంధదూషణానాం పరిహరత్యున్ముఖభిః స్థానే తస్తాత్థానా దుదజ్జుఖా నిర్దోషత్వా దున్నతముఖః స, పథి సారస్వతమాగే దిక్షాగానామ్ * పూజాయాం బహువచనం - దిక్షాగాచార్యస్య కాళిదాసప్రతిపక్షస్య, హస్తావలేపాన్ = హస్తవిన్యాసపూర్వకాఽపి దూషణాని పరిహరణ + 'అవలేప స్తు గర్వే స్వాల్లేపనే దూషణేఽపిచ' ఇతి విశ్వః, అద్రేః = అద్రకల్పస్య దిక్షాగాచార్యస్య, శృంగం = ప్రాధాన్యం + 'శృంగం ప్రాధాన్య సోన్యా శ్చ' ఇత్యమరః, హరతితి హేతునా, సిద్ధః - సారస్వతసిద్ధః = మహాకవిభిః - అజ్ఞానాభిః = స్త్రీభిశ్చ, దృష్టోత్సాహః స, ఖమ్ ఉత్పత = ఉచ్చై రభవ - ఇతి స్వప్రబంధ మాత్తానం వా ప్రతి కవే రుక్తి రితి.

'సంసర్గతో దోషగుణా భవన్తీ త్యేతన్యైషా యేన జలాశ్రయోపి,
శ్చిత్వా నుకూలం నిచుల శ్చలస్త మాత్తాన మారక్షతి నిన్ధవేగాత్.'

ప్రథమః సర్గః.

ఇత్యేతచ్ఛ్లోకనిర్మాణా తస్య కవే ర్నిచులసంజ్ఞే త్యాహుః.

పవనః = వాయువు, అద్రేః = (చిత్రకూట) పర్వతముయొక్క, శృంగ్గమ్ = శిఖరమును, హరతి కింస్విత = (పెల్లగించి) కొనిపోవుచున్నాడాయేమి, ఇతి = అని, (కొనిపోవుచున్నాడేమో అను భయముచేత), ఉన్ముభీభిః = మొగము ఎత్తికొన్న, ము...భిః - ముగ్ధ = మూఢులయిన - సిద్ధాంగనాభిః = సిద్ధస్త్రీలచేత, చకితచకితమ్ = భయపడినయట్లుగా, దృ...హః - దృష్ట = చూడబడిన - ఉత్సాహః = సంరంభముకలవాడవై, సర...శాత్ - సరస = తడిగల - నిచుశాత్ = నేలప్రబృలి చెట్లుగల, అస్తాత్ స్థానాత్ = ఈచోటినుండి, పథి = ఆకాశమార్గములో, దిక్షాగానామ్ = దిగ్గజములయొక్క, ధూ...పాః - ధూల = లావైన - హస్త = తుండములయొక్క - అవలేపాః = విసరివేయుటలను, పరిహరణ్ = తప్పించుకొనుచు, ఉదజ్జుభిః = (అలకాపట్టణము ఉత్తరదిక్కున నుండుటచేత) ఉత్తరాభిముఖుడవై, భిమ్ = ఆకాశమునకు, ఉత్పత = ఎగురుము.

తా. — నీవు ఆకస్మికముగా ప్రయాణోత్సాహముతో కొండమీదినుండి ఆకాశములోనికి జరుగునప్పడు నిన్ను కటకములలో విహరించుచుండు సిద్ధాంగనలు కనికొండ శిఖరమును వాయువు పెల్లగించుకొనిపోవుచున్నది కాఁబోలు - అది తమ నైతిమీద పడును కాఁబోలు - అని (అట్టిశృంగమ వని తలచి) నిన్ను బెదరి బెదరి చూతురు. నీవు సరసములయిన నేలప్రబృలిచెట్లున్న యీచోటినుండి ఆకాశమున కెగసి దారిలో దిగ్గజములతోడ పువిసరులను తప్పించుకొనుచు ఉత్తరదిక్కును గూర్చిపొమ్ము.

ఇచట అర్థాంతరము ధ్వనించుచున్నది. - సర...శాత్ - సరస = రసికుడయిన - నిచుశాత్ = నిచుకుండనుకవియన్న (నిచుకుండను కవి కాళిదాస సహాధ్యాయి, ఆతఁడు కాళిదాస ప్రబంధములపై ఇతరులు చెప్పిన దూషణములకు సమాధానములుచెప్పి పరిహరించినవాడు), అస్తాత్ స్థానాత్ = ఈచోటినుండి, ఉదజ్జుభిః = సక = దోషములేమిచేత తలయెత్తుకొన్న వాడవై, పథి = దారిలో, దిక్షాగానామ్ = కాళిదాసుని ప్రతిపక్షియయిన దిక్షాగాచార్యునియొక్క, హస్తావలేపాః = హస్తవిన్యాసపూర్వకములయిన దూషణములను (అనఁగా దిక్షాగాచార్యుఁడు చేయు దూషణములను), పరిహరణ్ = తప్పించుచు, అద్రేః = పర్వతమువంటివాడైన దిక్షాగాచార్యునియొక్క, శృంగ్గమ్ = ప్రాధాన్యమును, హరతి ఇతి = హరించుచున్నది (లేక హరించుచున్నాడు) అను హేతువుచేత, ముగ్ధ...భిః - (ముగ్ధ = అందముగలవాడైన) - సిద్ధ = సారస్వత సిద్ధులచేత (అనఁగా మహాకవులచేతను) - అజ్ఞానాభిః = స్త్రీల

చేతను, దృష్టాన్తాహస్యం = చూడఁబడినసంరంభము కలదానవగుచు (కలవాడఁ
వగుచు), ఖమ్ ఉత్పత=ఉన్నతమవు (లేక ఉన్నతుడవు) గఱ్ఱు, అని తనప్రబంధ
మునుగూర్చిగాని (తన్నుఁగూర్చిగాని) కవి చెప్పట.

తా.—ఓ నాగ్రంథమా మేఘసందేశాఖ్యమా రసజ్ఞుఁడయిన నిచుళకవియున్న
యీతావునుండి బయలువెడలి సకలదేశములందును వ్యాపింపుము. దారిలో దిజ్ఞా
గాచార్యుఁడు చేయునట్టి దురాత్మేషములను సరకు నేయకుము, వానికెల్ల నామి
త్రము నిచుళకవి సమాధానముచెప్పనులే. ఆసమాధానములముందు ఆదురాత్మేష
ములు నిలువలేవు. అందుచేత నీవలన శైలమువంటి యాదిజ్ఞాగాచార్యునికి శృంగ
భంగము (అనఁగా అవమానము) కలుగును. అట్లు ఆతనికి నీవు శృంగభంగము కలు
గఁజేయుకేతువుచేతను నీయందలిసార్వరస్యమునుబట్టియు నిన్ను మహాకవులును
విమలజనులును ఆదరింతురు. అట్లు ఆదృతమవై నిర్దోషమవగుటచేత నీవు పూర్ణోత్సా
హముగా గొప్పతావులకెల్ల వ్యాపించి కీర్తిపొందుము.

ప.—నీధాంగనల సనజఘనాది భారమువలన నిరవలంబమయిన యాకాశ
యానముచేత ఆయాసముంబొంది నేదదేజుటకును వినోదార్థమును నీక్రింద రమ
ణీయములైన చల్లని చిత్రకూట కటకములయందు విహారపరాయణతనున్నవారై ఆక
స్మికముగా నీవు కొండ నెడఁబాసి జరగఁగా నిన్నుఁ జూతురు. అప్పుడు, వారు
క్రిందను, నీవుమీఁదను, ఉండుటచే నిన్ను 'ఉన్నభీతి' తలలెత్తిగదా చూతురు.
శ్రీరామాది మహాపురుష విహారభూములయిన యాకటకములు మనుష్యనూత్రుల కగ
మ్యములు 'నీధ' నీధాదులకు గమ్యములు. కొండశిఖరము కదలదు - గాలియో 'మన్దం
మన్దంనుదతి' మెల్లగా వీచుచున్నది; ఇట్లుండఁగా గాలి కొండశిఖరమును పెల్లగించి
కొట్టుకొనిపోవుచున్నదని తెలివిగలవారు తలంపరు-ముగ్ధ' బేలలైనందలంతురు. అట్టి
బేలతనము 'అజ్ఞనాభి' స్త్రీలసాముకాన అంగనలం జెప్పట; ఆసమయమును
అట్టి ముగుదలు నీవు తలపై పడుచువని 'చకితచకితమ్' నిన్ను బెడరుచు బెడరుచుం
జూతురు. అట్టి విహారభూములయందు అంగనలుకూత్రమే యాండురా పురుషులు
ఉండరా వాతమూత్రము మేఘుని చూడరా వానిని చెప్పమి యేమి యభిన-అప్రే-
సాభి-అంగనలవలె-వారు బేలలుకూరు - ముఱియు ఆంధంగనలును వాని బిత్తరిచూ
పులునురగతా మేఘునికి కనులపందువు - కనుక వారివర్ణన వే-చేయఁదగినది; పురుష
మచేష్టా సామాన్యము ముగ్ధాంగనల - హాసభావములముందట ఎవనిచిత్తము నాక్షరిం
చును? పయనము తరలఁగానే భీక-అట్టి యభ్యుదయము కలుగును. ఓ మేఘుఁడా
అట్టి నేత్రోత్సవము ననుభవించుచు : ఆదియే - దివ్యశకునముగా - బయలువెడలుము,
బెడలుదున్న-వారిచే చోద్యముగాఁ జూడఁబడు సౌభాగ్యము నీకుఁ గలుగదుగదా.

కావున దానికొక కేనియు తప్పక నీవు తరలవలయును. ఇక్కడ నీకు 'సరస' రసి కులసహవాసము ఉండినది, అది యెంతప్రియమైనను నాప్రియకును నాకును జీవిత దానముచేయుటకై ఆసహవాసమును నీవు వదలుకోవలసినది; మఱియు మిత్రము లైన యీనిచుళములు 'సరస'ములు గావున ప్రాణదానార్థము పోవు నిన్ను ఆటంక పెట్టవు. ప్రాణదాతవగు నీ నేమము నాకు ముఖ్యము గావున నెకటి చెప్పెదను; ఏమనిన—'దిజ్ఞా...లేపాకా' - దారిలో ఆకాశమున దిగ్గజములు సంచరించు చుండును. నీకు పైఁజెప్పిన సత్సహవాసము పోయినవెంటనే ఆమోటుల లావుపాటి తుండముల విసరులు తగిలినందగులును; మేలు పోఁగానే కీడు గలిగిన మఱియు కష్టముగా నుండును; కనుక నామాట జ్ఞప్తియించుకొని వానిని తప్పించుకొనఁచు బాము.

రత్నచ్ఛాయావ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్య మేత త్పురస్తా
ద్వల్మీకాగ్రా త్ప్రభవతి ధనుఃఖిణ్ణ మాఖిణ్ణలస్య
యేన శ్యామం వపు రతితరాం కాన్తి మాపత్యతే తే
బర్హేణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విష్ణోః.

15.

రత్నేతి :—రత్నచ్ఛాయానాం = పద్మరాగాది మణిప్రభాణాం-వ్యతికరః = మిత్రణ-మిత్ర, ప్రేక్ష్యం=దర్శనీయమ్, ఆఖిణ్ణలస్య=ఇంద్రస్య, ఏతద్ధనుః ఖిణ్ణమ్ - ఏతదితి-హస్తేన-నిరేణో విహితః, పురస్తాత్ = అగ్రే, ద్వల్మీకాగ్రాత్ = వామలూరువివరాత్ + 'వామలూరు శ్చ నాకు శ్చ' వత్తికం పుంస పుంసకమ్' ఇత్యమరః, ప్రభవతి=ఆవిర్భవతి, యేన - ధనుఃఖిణ్ణేన, తే=తవ, శ్యామం వపుః, స్ఫురితరుచినా = ఉజ్జ్వలకాన్తినా, బర్హేణ=పితౄణా + 'పితౄణాం న పుంసకే' ఇత్యమరః, గోపవేషస్య విష్ణోః = గోపాలస్య కృష్ణస్య, శ్యామం వపు - రివ, అతితరాం, కాన్తిం=శోభామ్, ఆపత్యతే=ప్రే-వ్యతి.

రత్న...ఇవ—రత్న = (పద్మరాగాది) మణులయొక్క- ఛాయా = కాంతియొక్క- వ్యతికరఇవ = మిత్రమోయనునట్లుగా, ప్రేక్ష్యమ్ = దర్శనీయమైన, ఆఖిణ్ణలస్య = ఇంద్రునియొక్క, ఏతత్ = ఎదుట అగవడుచున్నయీ, ధనుఃఖిణ్ణమ్=వింటితునుక (అనగా అసమగ్రమైన యింద్రధనుస్సు), ద్వల్మీకాగ్రాత్— ద్వల్మీక = పుట్టుయొక్క - అగ్రాత్ = కొననుండి, ప్రభవతి = పుట్టుచున్నది, యేన = ఏధనుఃఖిండముచేత (అధనుఃఖిండముచేత), నీయొక్క, శ్యామమ్=నల్లని, వపుః=శరీరము, స్ఫురితరుచినా=స్ఫురితమైన-రుచినా=కాంతిగల, బర్హేణ=

నెమలిపురిచేత, గోపవేషస్య = గొల్లవేషముగల, విష్ణోః = విష్ణుమూర్తియొక్క (అనగా గోపాలకృష్ణనియొక్క), శ్యామం వపుః ఇవ=నల్లని శరీరమువలె, అతిథ రావ్ = ఎక్కువయిన, కాన్తిమ్ = శోభను, ఆవత్స్యతే = పొందఁగలదో (పొందఁగలదు).

తా.—ఇదిగో నీయెదుట ఇంద్రధనుఃఖండము పుట్టనుండి వెడలినదై పద్మరాగాదిమణిప్రభల కూడికవలె దర్శనీయముగా ప్రకాశించుచున్నది. అది నిన్ను అంటియొందునవ్వదు, శ్యామలదేహుడవు నీవు, శ్యామలదేహుడై తలను నెమలిపురితాల్చిన శ్రీకృష్ణనింబోలి విశేషముగా శోభింతువు.

వ.—‘రత్నచ్ఛాయా’-ముల్లోకములేలు మహాభోగియైన యాఖండలునిదిగాన ఆయుధమైనను అలంకృతమై దర్శనీయముగా నుండును, నీకును రత్నాలంకారము వోలె ధారణీయమగును. ‘పురస్తాత్’-మేఘుండు పోవుమార్గమున-అనగా ఉత్తరమున - ఎదుటనున్నది; అచటఁగాక మఱియేదియొక్క-ననున్నను అతనిదేహమునకు తగులదు - చెప్పఁబోవు సామ్యము చెల్లదు. ‘ఖడ్గమ్’ - పూర్ణమేని ఆర్థవలయాకారముగానుండును - అంతట బర్హ సామ్యము లభింపదు; బర్హము పాదవలయముగా నుండును. ‘ఆఖణ్డలస్య’-పరోపకారార్థము నీవు బయలువెడలఁగానే నిన్ను రత్నాలంకారము వేసి సత్కరింప ఇంద్రుండు వేచియున్నాఁడు; ఈగుకృతముకైపోయి అగౌరవమును పొందుము. ‘విష్ణోః’-నీకు ఈధనుఃఖండముచే గోపాలకృష్ణసామ్యము కలుగును. అనగా లోకములన్నెల్ల విష్ణువు కాపాడునట్లు, నీవు, పయనము కదలుదు వేని, వర్షించి లోకమును, సందేశమందించి నన్నును, కాపాడుదువు. మఱియు ఈ యుద్యమమాత్రమునకే నీకు శ్రీహరి సారూప్యము కలిగిన - కార్యనిర్వాహమునకు ఎంతఫలము కలుగునో నీవే ఊహించుకొమ్ము.—బర్హమునకు నడుమ ఈనెయు రెండుదై పులను రెండువరుసల నన్న యీడలును ఉండును. అట్టిబర్హము అనులోమముగా (అనగా ఒకదానిలో నొకటిగా) నుండు రెండు ఇంద్రధనువులవలె నుండును; కనుక బర్హ సామ్యము చెప్పటచే ఈయింద్రధనుస్సు జంటదియని యేర్పడుచున్నది. జంటయింద్రధనుస్సు ప్రశస్తమనియు గువ్వప్రదమనియు చెప్పఁబడియున్నది; (ఉదాహరిష్యమాణబృహత్సంహితాకారికలను జూచునది). తార్కికులు ఒకరు పుట్టనుండి ఇంద్రధనుస్సు లేచుట యసంభవమనియు, వల్లీకమనగా ‘వల్లీకః సాతహ మేఘః’ అని యెండతోడి మేఘమనియు, అట్టి మేఘమునుండి లేచినదని యిచ్చుట వివరింపవలసినదనియు, మల్లినాథసూరివ్యాఖ్య సరిగాదనియు, వ్రాసియున్నారు; కాని, మల్లినాథసూరి పొరఁబడలేదు. ఇవట సాతహమేఘమే వల్లీకమైనచో అగ్రమును చెప్పట వ్యర్థమగును. పుట్టయేని కూచిగా నుండును గాన దానికి తగ్గ

మనినఁ జెల్లును. ఈవిషయములకు బృహత్సంహితలో వరాహమిహిరాచార్యులు.:-

సూర్యస్య వివిధవర్ణాః పవనేన విఘట్టితాః కరాః సాభే
వియతి ధను స్సంస్థానా యే దృశ్యస్తే త దిన్ద్రధనుః.
కేచి దనంతకులోరగనిశ్వాసోద్భూత మాహు రాచార్యాః
తద్ధ్యాయినాం నృపాణా మ్మము మజియావహం భవతి.
అచ్ఛిన్న మవనిగాఢం ద్యుతిమత్ స్నిగ్ధం ఘనం వివిధవర్ణం
ద్విరుదిత మనులోమంచ ప్రశస్త మమ్భః ప్రయచ్ఛతి చ.
జలమధ్యేనావృష్టిః భువి సస్యవధ స్తరా స్థితే వ్యాధిః
వల్మికే శ స్త్రీభయం నిశి సచివవధాయ ధను రైన్ద్రమ్.

జలమును భూమియందు చెట్టునందు వల్మికమందు అను సాహచర్యముచే
వల్మికమనఁగా పుట్టయనియే గ్రహించుట యుచితముగా నున్నది. ఇందులకు ఆం
ధ్రముహూకపుటసమ్మతి:-

ఆ. పుట్ట వెడలి నభోభిత్తి బట్టుశక్ర

కార్తుకపుం బెద్ద పలువన్నె కట్టజెట్టి

దైననడచెడుకాళ్లగుం పనఁగ గాలిం

గార్కొని దిగంతముల వానకాళ్లు నడచె.

ఆముక్తమాల్యద.

‘నిశి’ యన్నందున రాత్రియందును నింద్రధనువు కలుగునని చెప్పియుండుటచే
సాతపతీక సరికాదు. ఎండ రాత్రియం దుండదుగదా. ఇంద్రధను స్సన్నదిక్కు
నకు పోవుటచే అపజయమును, అది పుట్టలో పుట్టుటచే శస్త్రీభయమును, రాజు
లకుఁ జెప్పఁబడినవిగాని యితరులకుఁగాదు గావున, అందువలన మేమునికి ఏమియు
నెఱుఁపు లేదనియు, ఈబామ్మకొరడునందు ‘అచ్ఛిన్న’ మిత్యాది తృతీయకారికా
ప్రోక్తలక్షణములే విస్తరించి చెప్పఁబడినవి గాన ఇది ప్రశస్తమనెయు, నెఱుంగునది.

త్వ య్యాయ త్తం కృషిఫల మితి భూ వికారానభిజ్ఞైః

ప్రీతిస్నిగ్ధే ర్జనపదవధూలోచనైః పీయమానః,

సద్యః సీరోత్కషణసురభి క్షేత్ర మారుహ్య మాం

కించి త్వశ్చ ద్వజ లఘుగతి ర్భూయ ఏ వోత్తరేణ. 1౩.

త్వయీతి :- కృషిః = హలకర్తృణః - ఫలం = సస్యం, త్వయి * అథి
క్షణవివక్షయ్యాంన ప్రమీ, అయత్తమ్ = అధీనమ్ + అధీనా నిష్క్రూత్యంత్యంత్య

మరః, ఇతి = హేతోః, ప్రీత్యా న్నిగ్ధైః = అకృత్రిమప్రేమార్ద్రైరిత్యర్థః, భూవికా
రాణాం = భూవిలాసానామ్-అనభిజ్ఞైః - పామరత్వా దితి శేషః, జనపదవధూనాం =
పల్లీయోషితాం - లోచనైః పీయమానః = సాదరం వీక్ష్యమాణః సకా, మాలం =
మాలాభ్యం తేత్రం - శైలప్రాయ మున్నతస్థలం + 'మాల మున్నతభూతలమ్' ఇత్యు
త్పలమాలాయాం, సద్యః = తత్కాలమేవ, నీరైః = హలైః - ఉత్క-షణేన =
కర్షణేన - సురభి = ఘ్రాణతర్పణం యథా తథా, ఆరుహ్య - తత్రాభివృ ష్యేత్యర్థః
+ 'సురభి ఘ్రాణతర్పణ' ఇత్యమరః, కించి త్పశ్యాద్, వ్రజ = గచ్ఛ, లఘుగతిః =
తత్ర నిర్వృష్టత్వాత్ప్రగమనః సకా + 'లఘు ధీప్ర మరంద్రుతమ్' ఇత్యమరః, భూయః
= పునరపి, ఉత్తరేణైవ = ఉత్తరమార్గేణైవ, వ్రజ * 'తృతీయావిధానే ప్రకృ
త్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతితృతీయా. యథా కశ్చిద్బహువల్లభః పతిః కుత్రచి
త్తేత్రే గూఢం విహృత్య (తేత్రం శరీరే కేదారే నిద్ధస్థాన కళత్రయోః' ఇతివిశ్వః)
దాక్షిణ్యభక్తభయా న్నిచమార్గేణ నిర్గత్య పునః సర్వాధ్యక్ష ఇవ సంచరతి తద్వ
దితి ధ్వనిః.

కృషిఫలమ్—కృషి = నేద్యముయొక్క - ఫలమ్ = ఫలమైన సస్యము, త్యయి =
నీయందు (నీకు), ఆయత్తమ్ ఇతి = అధీనము అను హేతువుచేత, ప్రీ...గ్ధైః-ప్రీతిః
(అకృత్రిమ) ప్రేమచేత - న్నిగ్ధైః = ఆర్ద్రములును (తడివియు), భూ...గ్ధైః -
భూ = బొమలయొక్క - వికార = విలాసములను - అనభిజ్ఞైః = ఎఱుంగనివియు
(పామరత్వముచేత నని భావము), అయిన, జన... నైః - జనపద = పల్లెల - వధూ =
స్త్రీల-లోచనైః = నేత్రములచేత, పీయమానః (సకా) = అతితృప్తచే త్రాగఁడు
డువాడవు (అనఁగా చూడఁబడువాడవు) అగుచు, మాలం తేత్రమ్ = మాల మను
మేరిపాలమును (మాలమనఁగా ఉన్నతభూతలము), సద్యః = తత్కాలమందే, నీర...
భి-నీర = నాగళ్ల చేత - ఉత్క-షణ = దున్నుటచేత - సురభి (యథాతథా) =
పరిమళముగలది (అగునట్లుగా), ఆరుహ్య = ఎక్కి (అనఁగా అచట వర్షించి), కిశ్చిత్
పశ్యాత్ = కొంచెము వెనుకకు (పడమరగా), వ్రజ = పొమ్ము, లఘుగతిః = (అచట
వర్షించినందున) త్వరగా పోవువాడవై, భూయః = మరల, ఉత్తరేణైవ = ఉత్తర
మార్గముననే, వ్రజ = పొమ్ము. ఎవఁడేని బహువల్లభుఁడు ఒక (తేత్ర)కళత్రముతో
గూఢముగా విహరించి తనదాక్షిణ్యము చెడునను భయముచేత నీచమార్గమున వెలు
వడి మరల సర్వాధ్యక్షుఁడుగా సంచరించునుగదా, వానివలె అనిధ్వని.

తా.—నీవు వర్షింపక నేద్యము శలింపదు గావున నీ వగపడఁగానే పల్లీవధూటి
యు నిన్ను ప్రేమరసస్థిగలవనలై అతితృప్తతోఁ గాంతురు. వారిప్రేమ తాత్ర

యెక్కుడయినను ఎవ్వలెఱుంగని పామర స్త్రీలగుటచే బామవిలాసముల నగపడదు గాని నేత్రములయందు నిండియుండును. వారికి నేత్రోత్సవముచేసి, అటనుండి మాల మనుపేరి యున్నతభూతల మెక్కినవాడవై వెంటనే అది దుక్కివొంది పరిమళించునట్లుగా వర్షించుము. బహువల్లభుడగు ఒకతెతో గూఢముగా విహరించి ఇతరవల్లభులతోడి తనదాక్షిణ్యము చెడకుండ నందుదానిని దూఱి వెలువడి మరల సర్వాధ్యక్షుడుగా చరించునట్లు నీవును ఆమాలక్షేత్రమున వర్షించి దానికి వెనుకఁగా (వడమరగా) తారి మరల ఉత్తరముగానే పొమ్ము.

ప.—పల్లెస్త్రీలు నీరాకచే, వాన గలుగుననియు, అందువలన 'కృషి' - తమ పురుషులపాటు ఫలించుననియు, సుఖిక్షముకలుగుననియు, సంతసించురు. 'అనభిజ్ఞైః' - ఈపల్లెవధువులు భూవిలాసము లెట్టివో ఎఱుఁగనే యెఱుఁగరు ; మఱివారిప్రీతి యెట్లు తెలియుననఁగా - 'ప్రీతిన్ని గైర్జోచనైః' - చూపులవలననే తెలియును. 'వధూభిః' - అనక 'వధూలొచనైః' అనుట - అనఁగా వధూగత కర్మత్వమును లోచనములకు ఆరోపించుట తృష్టాతిశయమును తెలుపును ; దర్శనమాత్ర వ్యాపారలై అన్యమే మియు నెఱుఁగక యుందురని యభిప్రాయము. 'ప్రియమానః' - (అని మేఘునికి విధేయవిశేషణము) నీదర్శనము అమృతమువలె ఆహ్లాదకరముగానుండును. నీవు భూవిలాసము లెఱింగిన నీధాంగనల చూపులను ఇచట ననుభవించి భూవిలాసము లెఱుఁగని ప్రేమసాంద్రములైన జనపదాంగనల చూపులను అచట స్వారస్యవిశేషముగా అనుభవించుచునుట. వధూగ్రహణము మునుపటివలెనే మేఘునిఁగూర్చి ప్రీయకథన పరము. మఱియు పురుషులను సంతసపెట్టుటకన్న అబలలను సంతసపెట్టుట విశేషమనియు వారికి ప్రీతిచేసి సుకృతము పొందుమనియు ధ్వని. ఈరీతిని నా చెప్పెడు మార్గము పొడుగునను నీవు సుఖము లనుభవించుదువు. 'నీరోత్కషణసురభి' - సురతమృదితా బాలవనితా తనిమ్నా శోభన్తే' అనియు 'పరిమళజా మవాప్య లక్ష్మీమ్' అనియు కవులు చెప్పినట్లు మదనక్రీడాజనితశోభ కలుగునట్లుగా నని ధ్వని. ఈమాలము మేఘునికి మొదటి మజిలీగాదు. వైశ్ణోకమున ఆమ్రకూటము మొదటి మజిలీగా చెప్పబడును.

త్వా మాసారప్రశమితవనోపప్లవం సాధు మూర్ధ్నా
వక్ష్య త్యధ్వశ్రమపరిగతం సానుమా నామ్రకూటః;
న యుద్రోఽపి ప్రళమ సుకృతాపేక్షయా సంశ్రయాయ
ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కింపున ర్యస్తథోత్తైః.

త్యామితి:—అమ్రాః = చూతాః - కూటేషు = శిఖరేషు - యస్యస-అమ్ర
 కూటో నామ, సానుమాన్=పర్వతః + 'అమ్ర శ్చూతో రసాలోఽసా' ఇతి- 'కూటో
 ఽస్త్రీ' శిఖరం శృంగమ్' ఇతిచామరః; ఆసారః=ధారానృప్తిః + 'ధారాసంపాత ఆ
 సారః' ఇత్యమరః - తేన - ప్రశమితో వనోపప్లవో (దావాగ్ని) ర్యేన తం - కృతో
 పకార మిత్యర్థః, అధ్వశ మేణ-పరిగతం = వ్యాప్తం, త్వాం, సాధు=సమ్యక్, మూ
 ధ్నా, వక్ష్యతి = వోధా * వహేర్హ్యత్; తుద్రః = కృపణోఽపి + 'తుద్రో దరి
 ద్రే కృపణే నృశంసే' ఇతియావవః; సంశ్రయాయ = సంశ్రయణాయ, మిత్రే =
 సుహృది + 'అథ మిత్రం సఖాసుహృత్' ఇత్యమరః, ప్రాప్తే = ఆగతేనతి, ప్రథమ
 సుకృతాపేక్షయా = పూర్వోపకారపర్యాలోచనయా, విముఖో న భవతి, యః,
 తథా = తేనప్రకారేణ - ఉచ్చైః = ఉన్నతః-స అమ్రకూటః, కింపునః=విముఖో
 న భవ తీతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ఏతేనప్రథమావసథే సౌఖ్యలాభా తే కార్యసిద్ధి
 ర స్తీతి సూచితం; తదుక్తం నిమిత్త నిదానే.

+ 'ప్రథమావసథే యస్య సౌఖ్యం త సౌఖ్యభేదభ్యని,

శివం భవతి యాత్రాయా మన్యథా త్వశుభం ద్రువమ్' ఇతి.

అమ్రకూటః=అమ్రకూటమనుపేరుగల (అమ్ర=మామిడిచెట్టు - కూటః = శిఖ
 రములయందుఁగలిగిన), సానుమాన్=పర్వతుఁడు, ఆసా...ప్లవమ్—ఆసార=ధారా
 వర్ష ముచేత - ప్రశమిత = చల్లార్పఁబడిన - వన=అడవులయొక్క - ఉపప్లవమ్=దా
 వాగ్నియనెడి యుపద్రవముగలవాఁడవును (ఉపకారముచేసినవాఁడవును), అధ్వ...
 గతమ్-అధ్వ = మార్గము నడచుటచేతనయిన - శ్రమ = ఆయాసముతో - పరి
 గతమ్=నిండినవాఁడవును, అయిన, త్వామ్=నిన్ను, సాధు = చక్కఁగా, మూర్ధ్నా=
 శిరస్సుచేత, వక్ష్యతి = వహింపఁగలఁడు; (అట్లేగదా), తుద్రోఽపి=లోభిదినను,
 సంశ్రయాయ = బసకొఱకు, మిత్రే = చెలికాఁడు, ప్రాప్తే సతి = వచ్చినవాఁడు
 అగుచుండగా (వచ్చినప్పుడు), ప్రథ...క్షయా - ప్రథమ = పూర్వముదియైన -
 సుకృత = ఉపకారముయొక్క - అపేక్షయా = పర్యాలోచనచేత, విముఖః =
 పెడ మొగముగలవాఁడు, న భవతి = కాఁడు, యః = ఎవఁడు, తథా = అప్రకా
 రము (అమ్రకూటునివలె), ఉచ్చైః = గొప్పవాఁడో (సః = అతఁడు), కింపునః=
 విముఖుఁడుకాఁడని చెప్పవలయునా.

తా.—ఇంటినుండి పోవునీకు అమ్రకూటపర్వతుఁడు మొదటి మజిలీ అగును.
 పూర్వము నీవు అతని వనములను నాశము చేయుచున్న దావాగ్నిని సీధారావృష్ట
 పువేత చల్లార్చి యాపర్వతమునకు గొప్ప యుపకారము చేసియున్నావు గావున ఆ

కృతజ్ఞతచేత నతఁడెప్పుడు మార్గాయాసపరిశ్రాంతుని నిన్ను చక్కఁగా నెత్తిమీద పెట్టుకొని సత్కరించును. లోభివాఁడు సయితము తనయింటికి బసకొరకు ఉపకారి వచ్చినప్పుడు పెడమొగము పెట్టఁడు, ఆమ్రకూటునివంటి గొప్పవాఁడు పెడమొగము పెట్టునా? మొదటి మజిలీలో సౌఖ్యము కలిగిన కార్యలాభ మగు నని శాస్త్రము.

ప.—‘ఆమ్రకూటః’ అనుపేరువలన ఆకొండయందు మామిడిఫలములు విశేషముగా నున్నవని తెలియవచ్చుచున్నది; అందువలన ‘వసోపష్టవమ్’ అనఁగా మామిడి వనములకే ఉపష్టవమని తెలియుచున్నది; మామిడివనములు మిగుల నుత్తమధనము గావున అవి దావాగ్నిచే ఎంతకొంచెము కాలిపోయినను ఆమ్రకూటునికి నష్టిమాత్రము విస్తారముగా నేయుండును, సామాన్యవృష్టిచేత దావాగ్నిని చల్లార్చుటకు చాలసేపు పట్టును, ఈలోపల దావాగ్నియు కొంతవనమును కాల్చినకాల్చును, కొంతనష్టి తప్పక సంభవించును, కావున ఎంతమాత్రమును నష్టి గలుగకుండుటకై మేఘుఁడు ‘ఆసార’ ధారావృష్టులచేత పూర్ణప్రయత్నముతో క్షణములో దావాగ్నిని అది మామిడి చెట్లమీదికి మరలకముందే ఆర్పివేసి ఆమ్రకూటునికి పూర్ణోపకారియు మహోపకారియు అయిను. ఇట్టియుపకారమును ఆయామ్రకూటుఁడు గ్రహింపఁ గలవాఁడాయనిన—‘సానుమాన్’—‘గొప్పసానువులు గలవాఁడు’ అనఁగా గొప్పవాఁడనుట—గొప్పవారు స్వల్పోపకారమును కూడ గొప్పగా నెంచి కృతజ్ఞతాబద్ధు లగుదురు, మహోపకారము విషయము చెప్పవలయునా? కనుక మార్గశ్రాంతుని పూర్వోపకారిని నిన్ను ఆమ్రకూటుఁడు ‘మూర్ధ్నా వక్ష్యతి’ నెత్తిని పెట్టుకొనును అనఁగా ఉత్తమోత్తమముగా సత్కరించుననుట. మేఘుఁడు కొండశిఖరమున నిలుచును గదా—ఆనిలుచుటకే శిరమున వహించు సత్కారముగా వర్ణన. ‘తుద్రః’—లోభియు,—స్వల్పపరిమాణముకలవాఁడొను. ‘ఉచ్చైః’ కృతజ్ఞ తాదార్యాది గుణములు గల గొప్పవాఁడును—ఎత్తయినవాఁడును.

ఛన్నోపాస్తః పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామై

స్త్య య్యారూఢే శిఖర మచలః స్నిగ్ధవేణీసవణ్ణే

నూనం యాస్య త్యమరమిధుస్ప్రేక్షణీయా మవస్థా

మధ్యే శ్యామః స్తనఞ్చన భువః శేషవిస్తారపాణ్డుః.

18.

ఛన్నైతి.—హేమేఘ, పరిణతైః = పరిపక్వైః—ఫలైర్ద్యోతన్త ఇతి తథోక్తైః

* అపారే వనచూతాః ఫలన్తి పశ్యన్తే చ మేఘవాతే నేత్యాశయః, కాననామైః—వనచూతైః, ఛన్నోపాస్తః=అవృతపార్శ్వః, అచలః=ఆమ్రకూటాద్రిః, స్నిగ్ధవేణీసవణ్ణే=సుశృణు శేషబద్ధ సచ్చాయే-శ్యామవర్ణఇత్థర్థః, * వేణీతు శేషబద్ధఇత్థర్థః

ఇతి యాదవః, త్వయి, శిఖరం = శృంగమ్, ఆరూఢేశతి*యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్' ఇతిసప్తమి, మధ్యే శ్యామః, శేషే = మధ్యాదన్యత్ర-విస్తారే = పరితః-పాణ్డుః = హరిణః + 'హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః' ఇత్యమరః, భువః స్తనఇవ, అమరమిథునానాం = భేచరాణా మితిభావః - ప్రేక్షణీయాం = దర్శనీయామ్, అవస్థాంనూనంయాస్యతి, మిథునగ్రహణం కామినామేవ స్తనత్వే నోత్పేక్షా సంభవ తీతి కృతమ్. యథా పరిశ్రాంతః కశ్చిత్కామీ కామిన్యాః కుచకలశే విశ్రాంతః స స్వపితి తద్వద్భవానపి భువో నాయికాయాః స్తన ఇతి ధ్వనిః.

(హేమేఘ = ఓమేఘుడా), పరి...తిభిః—పరిణత=పండిన-ఫల = పండ్లచేత - ద్యోతిభిః = ప్రకాశించుచుండెడు (ఆషాఢమందు అడవిమామిడులు ఫలించి మేఘవాయువుచేత పండును అని అభిప్రాయము), కాననామైః = అడవిమామిడిచెట్లచేత, ఘనోపాంతః - ఘన్న = కప్పబడిన - ఉపాంతః = పార్శ్వములు గలదైన, అచలః = ఆమ్రకూటపర్వతము, స్ని...ణే - స్నిగ్ధ = మసృణమైన - వేణీ = జడతో - నవర్ణే = సమానమయినవ న్నెగలవాడవైన (అనంగానల్లని), త్వయి = నీవు, శిఖరమ్ = శృంగమును, ఆరూఢేశతి = ఎక్కినవాడ వగుచుండగా, మధ్యే = నడుమ, శ్యామః = నల్లనిదియు, శే...ణ్డుః—శేష = మధ్యతప్ప కడమదియైన - విస్తార = విరివియందు - పాణ్డుః = తెల్లనిదియు, (నయిన), భువః = భూమియొక్క, స్తనఇవ = కుచమో అని, అమ...యామ్ - అమరమిథునానామ్ = భేచరద్వంద్వములకు - ప్రేక్షణీయామ్ = చూడదగినదైన, అవస్థామ్ = స్థితిని, నూనమ్ = నిశ్చయముగా, యాస్యతి = పొందగలదు.

తా.—నీవు ఎక్కియున్నప్పుడు, నల్లనివాడవు నీవు శిఖరమందుండుటచేతను, పండ్లచే ప్రకాశించు మామిడివనములు దానిప్రక్కను ఆవరించుకొని యుండుటచేతను, ఆయామ్రకూటపర్వతము, దూరమునుండి చూచు భేచరమిథునములకు నల్లని చూచుకము గలిగి కడమయెల్ల తెల్లగానుండు భూదేవీ స్తనముగా ఉత్పేక్షింపదగినదిగా శోభిల్లుచుండును.

ప.—'పరిణత'—పచ్చికాయలు పసయివ న్నెగా నుండును, పండినపండ్లయిన వగువుగాను తెల్లగాను ఉండును, మేఘవాతమువే కాయలు పండును, అట్లుపండుటచే కొండకు కుచవర్ణము కలుగును. 'ద్యోతిభిః'—ఫలములు పెక్కులై ఆకుల సగవడనీయక తామే అగవడుచున్నవని భావము. 'కానన' అడవిమామిట్ల ఆకారమందును వన్నెయందును సంఖ్యయందును మిక్కిలి పుష్టములుగానుండును, మేఘవాతమునకు ఉండునవి యడవిమామిట్లేగాని కడమమామిట్లు కావు, కావున 'కానన' గ్రహణము. 'ఆరూఢే'—ఈవన్నెలు అగ్రమందు నలుపు కడమయంతట పొందువర్ణమును మేఘం

ప్రథమః సర్గః.

దు ఆకొండ నెక్కినఁ గలుగున, తత్పూర్వము ఉండవు. అగ్రమందు ఇతఁడుండుటచే ఆనలుపు ఇతనివలననే గలుగునది, కాయలు ఈ మేఘునిగాలిచేతనే పండుటచే కడమ చోటి పాండిమయు ఇతనివలననే గలుగునది. 'స్నిగ్ధవేణీ సవర్ణే'—ఈవిశేషణముచే మేఘునియందు జలసమృద్ధి తెలియఁజేయఁబడుచున్నది; నిర్జలమేఘము తెల్లగానుండును; సజలమేఘముమీఁదిగాలికే మామిడికాయలుపండునుగాని నిర్జలమేఘవాతమునకు పండవు. 'మిథున'—మిథునమైనయెడల కాముకత్వముచే కొండను స్తనముగా నుత్ప్రేక్షించునని 'మిథున' గ్రహణము. 'ప్రేక్షణీయామ్'—నీవలన ఆమ్రకూటునికి దేవతలు సయితము ప్రీతితోచూచి సంతసిల్లునట్టి శోభగలుగును. అట్టి యలంకార భూతుని నిన్ను అతఁడు తప్పక సత్కరించును. నీవు ఆకొండమీఁదనుండుట రతిపరిశ్రాంతుఁడయిన కాముకుఁడు తనకామినికుచకలశమందు విశ్రాంతికై నిద్రించుట ఎట్లుండునో అట్లుండును అనిధ్వని. 'భువః'—కొండ గొప్పదిగావున కొండంత స్తనముగల నాయిక గొప్పయాకారముగలదిగా నుండవలయునని కొండ భూమి స్తనముగా వర్ణింపఁబడినది.

స్థిత్యా తస్మి న్వనచరవధూభు క్తకుజ్జే ముహూర్తం
తోయోత్సర్గద్రుతతరగతి స్తత్పరం వత్సా తీర్ణః
రేవాం ద్రక్ష్య స్యుపలవిషమే విన్ధ్యపాదే విశీర్ణాం
భక్తిచ్ఛేదేరివ విరచితాం భూతి మగ్నే గజస్య.

19.

స్థిత్యేతి. — హేమేఘ, వనే చరన్తితే వనచరాః*తత్పురుషేకృతిబహుళమ్'ఇతి బహుళగ్రహణా దలు జ్ఞభవతి - తేషాం వధూభి ర్భక్తాః - కుజ్జాః = లతాగృహాః - యత్ర తస్మిన్ + నికుజ్జకుజ్జౌ వా క్లిబే లతాదిపిహితోదరే' ఇత్యమరః, తత్రతే న యనవిసౌదోఽస్తీ త్యర్థః, తస్మిన్ = ఆమ్రకూటే, ముహూర్తమ్ = అల్పకాలం-నతు చిరం-స్వకార్యవిరోధాదితి భావః + ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ధృటి కాద్వితయేఽపిచ' ఇతిశబ్దార్థనే, స్థిత్యా = విశ్రమ్య, తోయోత్సర్గేణ = త్వమాసార—' ఇత్యుక్తవర్షణేన-ద్రుతతరగతిః = లాఘవా ధేతో రతిప్రగమనః సత్, తస్మా దామ్రకూటాత్పర మనంతరం తత్పరం, వత్సా = మార్గం, తీర్ణః = అతిక్రాంతః, ఉపలైః = పాషాతైః - విషమే, విన్ధ్యస్యాద్రేః - పాదే = ప్రత్యస్తపర్వతే + పాదాః ప్రత్యస్తపర్వతాః' ఇత్యమరః, విశీర్ణాం = సమస్తతో విస్సమరామ్ - ఏతేన కస్యాశ్చిత్కాముక్యాః ప్రియతమచరణపాతోఽపి ధ్వన్యతే, రేవాం = సర్పదాం 'రేవాతు సర్పదాసోమోద్భవా మేకలకన్యకా' ఇత్యమరః, గజస్య, అగ్నే = శరీరే, భక్తిచ్ఛేదో = రచ

నాః-రేఖా ఇతి యావత్ + 'భక్తి ర్నిషేవణే భాగే రచనాయామ్' ఇతిశబ్దార్థజ్ఞే
తాసాం-భేదైః=భక్తిభిః, విరచితాః, భూతిః=శృంగారమివ భసితమివ వా + 'భూతి
ర్భూతశ్శృంగారే జాతా భస్మని సంపది' ఇతి విశ్వః, ద్రక్ష్యసి; అయమపి మహం ప్రే
నయనకౌతుకలాభ ఇతి భావః.

(హేమేఘ = ఓయిమేఘుడా), వన...జ్ఞే—వనచర = ఆటవికులయొక్క
(ఆడవికనులయొక్క)-వధూ = భార్యలచేత-భుక్త-భోగింపఁబడిన-కుజ్ఞే=పొదరిండ్లు
గలదైన- (అచట నీకు చూడఁదగిన విసౌదమునైతము కలుగుననిభావము), తస్మిన్=
ఆమ్రకూటమందు, ముహూర్తమ్ = అల్పకాలము(సందేశకార్యవిరోధముచేత చాల
నేపు ఉండవలదని భావము), స్థిత్యా = విశ్రమించి, తో...తిః—తోయ=జలము
యొక్క-ఉత్సర్గ-విడుచుటచేత - ద్రుతతర=అధికవేగమైన-గతిఃసత్ = గమనముకల
వాడవై, తత్పరం - తత్ = ఆయామ్రకూటమునకంటె-పరం=అవతలిదైన, వత్సః=
ఋగ్గమును, తీర్ణః=దాటినవాడవై, ఉపరివిషమే-ఉపరి=చత్రాలచేత - విషమే=
ఎగుడుదిగుదైన, విద్యపాదే - విద్య = వింధ్యపర్వతముయొక్క-పాదే = సమీపమందలి
తిప్పయందు, విశీర్ణామ్ = అంతటవ్యాపించినదైన, (ఇందుచే అతికాముకి యగు స్త్రీ)
ప్రియతమునిపాదములఁ బడుట భవించుచున్నది), రేవామ్=నర్మదానదిని, గజస్య
= ఏనుఁగుయొక్క, అజ్ఞే = దేహమందు, భక్తిచ్ఛేదైః - భక్తి = రేఖలయొక్క-
చ్ఛేదైః = ప్రకాశములచేత, విరచితామ్=రచియింపఁబడిన, భూతిమివ=సింగారము
నుంబోలె-లేక-జూడిదనుబోలె, ద్రక్ష్యసి=చూడఁగలవు, (ఇదియు నీకు గొప్పనేత్రవి
సౌద మని భావము).

తా—ఆయామ్రకూటముయొక్క పొదరిండ్లయందు ఆటవిక కాంతలు కామ
క్రీడ అనుభవించును. అట్టి యావిసౌదస్థానమందు కొంచెము నేపు విశ్రమించుము.
విరచితము అచటనే యుండిన నాసందేశకార్యము విలంబపడును గావున విర
చితము ఉండవలదు. అచట కొంత వర్షించి బరువు తగ్గించుకొని పిమ్మట త్వరత్వరగా
అటవై ఋగ్గమును దాటి పోవుచు మఱియొక విసౌదమును చూడఁగలవు. విద్యపా
దా, అచట రాలచే విషమమయిన వింధ్యపాదమునందు అంతట వ్యాపించినదై నర్మ
దానది, ఏనుఁగుదేహమందంతట రేఖలురేఖలుగా రచియింపఁబడిన సింగారమువలె,
దీర్ఘనీయముగానుండును. అట్లున్న యానది కఠినవృద్ధయొద్దైన నాయకుని పాద
ములవ్రాలి యనునయింజుముడై యతికాముకివందమున ప్రవహించు నీకు నయన
విసౌదముచేయును.

ప.—వధూ—ఆపొదరిండ్ల రామసేనకముచేతను, ముహూర్తము కుసుమ
తరంగములు అభిగీతములు చల్లనిగాలి వెలుదలైన యయత్ననీధ్యభోగసౌధములచే

తను, అకృష్టమానసలై ఉద్దీపితమదనలై వనచరాంగనలు తామే కోరుకొని భర్తల నశటికిఁదార్చి భోగింతురనియు, అట్టిభోగచిహ్నము అకాముఁడవుగాని నీకు నయన విసౌదము సౌసంగుననియు భావము. 'ముహూర్తమ్'—చాలనేచున్న సందేశము నకు విలంబము కలుగును. 'తోయోత్సర్గ'—పై చెప్పిన భోగచిహ్నదర్శనముచేత కాముకుల చిత్తమందు కామవికారము గలుగును గావున అట్టి వికారమును నీవును పొంది తత్ఫలమును దేహమందును గని, 'ద్రుతతరగతిః'—ఇక నిటనున్న నీవికారము హెచ్చునని శంకించి యవలికి త్వరత్వరగా పోవువాఁడవై అని భావము. మఱియు సందేశకార్యమునకు విలంబము కాకుండునట్లు అచట నిలిచినముహూర్తమును కూడఁదీసికొనుటకై 'ద్రుతతర' మునుపటికంటె త్వరగా పోవువాఁడవై 'తోయోత్సర్గ'—జలభారమున్న వడి హెచ్చించుట శక్యముగాదు గావున ఇంతవఱకే సాధ్యమయినంత త్వరగానే పోవుచున్నావు గావునను వేగముకొఱకు ఆకొండలో వర్షించి జలభారము తగ్గించుకొని యని భావము. 'తీర్ణః' అనుటచే నడకకాదు దాటుటయని సూచితమగుచున్నది. 'రేవామ్'—స్త్రీలింగ స్వారస్యముచే నాయక స్ఫురించుచున్నది. 'ఉపలవిషమే'—రాతివలె కఠినమయిన హృదయముగల-అనఁగా కనికరము లేని-అనియు స్ఫురించుచున్నది. అందువలన పాదమే ఇంతకూరమయిన, ఆపాదము గలప్రభువు వింధ్యుఁడెంతకూరుఁడో యని ధ్వనించుచున్నది. 'విన్ధ్య'—ఈశబ్దము యొక్క శ్రుతిచేతనే మోటుపట్టు స్ఫురించుచున్నది. 'విన్ధ్యపాదే'—మూర్ధ్నుఁడైనవింధ్యుఁడనునాయకుని చరణములయందు అని ధ్వని. 'విశీర్ణామ్'—అతికాముకురాలై ఎంతప్రార్థించినను లాంగని యామూర్తనాయకునిపాదములమీఁద అతిదీనయై చదికిలఁబడినది అని భావము. అరసీసుఁడును మూర్ధ్నుఁడును అగు వింధ్యునిపాదములమీఁదఁబడి రేవ అతిదైన్యముతో అనునయించుచున్న దనుటచే ఆచోటు అత్యంతమదనోద్దీపనకారియనియు అందువలన అతిరమణీయమనియు నభిప్రాయము. తిప్పమీఁదఁబడి చీలి తిప్పకన్ని పార్శ్వములను నది జొలుచున్నది, ఏనుఁగుయొక్క సింగారము దేహమంతట అన్నివైపుల పట్టెపట్టెగా నిలుపుగా నుండును, కావున ఈయుపమానము సామ్యపుష్టి కలిగి హృదయంగమముగా నున్నది.

తస్యా స్తికై ర్వనగజమవై ర్వాసితం వాన్తవృష్టి

ర్జమ్బాకుఞ్జ ప్రతిహతరయం తోయ మాదాయ గచ్ఛేః;

అన్తఃసారం ఘన తులయితం నానిలః శత్యతి త్వాం;

రిక్తః సర్వోభవతి హి లఘుః, పూర్ణతా గౌరవాయః 20.

తస్యాఇతి. — హేమేఘ, వాస్తవ్యప్తిః = ఉద్గీర్ణవర్షః - సకృతవమన శ్చ వ్యభ్యతే, తిక్తైః = సుగంధిభిః - తిక్తరసవద్భి శ్చ + తిక్తోరనే సుగంధా చ' ఇతి విశ్వః, వనగజమదైః, వాసితం - సురభితం - భావితం చ, హిమవ ద్విద్ధ్య మలయా గజానాం ప్రభవానగాః' ఇతి విద్ధ్యస్య గజప్రభవత్వాదితిభావః, జిమ్బాకుజ్జైః - ప్రతిహతరయం = ప్రతిబద్ధవేగం - సుఖపేయమిత్యర్థః - అనేన లఘుత్వం కషాయభావనా చ వ్యభ్యతే, తస్యాః = రేవాయాః, తోయః, ఆదాయ - గచ్ఛేః = ప్రజ, 'హేఘన = మేఘ, అస్తః సారో = బలం - యస్య తం త్వామ్, అనిలః = ఆకాశవాయుః - శరీరస్థశ్చ గమ్యతే, తులయితుం, న శత్యతి = శక్తోన భవిష్యతి; తథాహి, రిక్తః = అస్తఃసారశూన్యః, సర్వోపి, లఘుర్భవతి = అప్రకమ్యభవతీత్యర్థః, పూర్ణతా = సారవత్తా, గౌరవాయ = అప్రకమ్యత్వాయ భవతీత్యర్థః. అయ మత్ర ధ్వనిః — ఆదౌ వమనశోధితస్య పుంసః పశ్చాచ్ఛ్చైష్ట్యశోషణాయ లఘుతిక్తకషాయామ్బుపానా ల్లబ్ధబలస్య వాతప్రకోపోన స్యాదితి - యథాహ వాగ్భటః — 'కషాయా శ్చహిమా స్తస్య విశుద్ధేః శ్చేష్టతోహితాః' కిము తిక్తకషాయా వా యే నిసగ్ధా త్కఫావహాః! కృతశుద్ధేః క్రమాత్స్పితపేయాదేః పథ్యభోజినః॥ వాతాదిభిర్న బాధాస్యా ద్ద్వి) యైరివ యోగినః' ఇతి.

(హేమేఘ = ఓయి మేఘుడా), వాస్తవ్యప్తిః - వాస్త = క్రక్క - బడిన - వృప్తిః సకృత = వర్షముగలవాడవై - (వర్షించియనియర్థము) - (వమనార్థమాషధము పుచ్చుకొని) వమనముచేసికొన్నవాడవై అనియు ధ్వనించుచున్నది, తిక్తైః = పరిమళముగలవి (చేడువి)యు, విన, వన గజ మదైః = అడవి యేనుగుల మదములచేత, వాసితమ్ = పరిమళితము (భావనచేయబడినదియు), జిమ్బాకుజ్జైః = నేరేటిపొదలచే - ప్రతిహత = అడ్డగింపబడిన - రయః = వేగముకలదియు (వదితగ్గినందున సుఖముగా త్రాగదగినదని యర్థము, ఇందువలన జలములో లఘుత్వమును కషాయ భావనయు ధ్వనించుచున్నవి), అయిన, తస్యాః = ఆరేవోనదియొక్క, తోయః = నీటిని, ఆదాయ = గ్రహించి, గచ్ఛేః = పొమ్ము. (హే) ఘన = (ఓయి) మేఘుడా, అస్తస్సారమ్ — అస్తః = లోపల - సారమ్ = బలముగలవాడవైన, త్వామ్ = నిన్ను, అనిలః = ఆకాశవాయువు (దేహమందలి వాయువును ధ్వనించుచున్నది), తులయితుమ్ = కదలించుటకు, నశత్యతి = సమర్థుడగుకాడు; (తథా) హి = అట్లేగదా, రిక్తః = అంతస్సారములేనివాడైన, సర్వః = ఎల్లవాడగును, లఘుర్భవతి = బరువులేనివాడగును (కదలింప శక్యుడగుననియర్థము); పూర్ణతా = సారముగలిగియుండుట, గౌరవాయ = కదలింపశక్యముగామిగొనుట, (భవతి = అగును).

తా.—ఓమేఘుఁడా, నీవు వర్షించి, అడవి యేనుఁగుల మదముచేత పరిమళించునవియు నేరేటిపొదల యడ్డగింతచే వడితగ్గినవియు నశురేవాజిలములను త్రాగి తరలుము. అట్లుచేసిన నీకు లోపల బలము కలుగును. అంతట నిన్ను వాయువు కదలింపఁజాలఁడు. సారహీనుఁడు చులకనయై కదలింప శక్యుఁడగునుగాని సారవంతుని కదలింప శక్యముగాదుగదా. నీవు పై చెప్పినట్లు చేయునపుడు నీచర్యయెట్లుండునో వినుము:—లోకములో ఎవ్వఁడేని దేహబలాపేక్షియై ముందుగా దౌషధములచేత వమనము గావించుకొని శుద్ధకోష్ఠుఁడై అనంతరము కఫము నిగురఁ జేయుటకై చేఁడు గలిగి భావనపొందిన తేలిక కషాయజలమును త్రాగి లబ్ధబలుఁడై వాతప్రకోపము నడంచి సుఖంబునం బోవును.—అట్టిదిగా నీచర్య యుండును.

ఇందు, వర్షించుట వమనము నేయుటగాను, తిక్తశబ్దశ్లేషచే పరిమళము చేఁడు గాను, వనగజమదము కలసి పరిమళవంతమగుట ద్రవ్యవిశేషభావనగాను, నేరేటి పొదలం గూడినజలము కషాయముగాను, దాసం ద్రాగుటచే మేఘుఁడు నీటితో నొండుట బలముతో నిండుటగాను, బరువెక్కినమేఘుని మింటిగాలి కదలింప నేరమి శారీరవాయువు ప్రకోపింపలేమిగాను, సూచింపఁబడినవి.

గజమదము ఏడాకుల యరఁజివలె పరిమళించును:—

“సప్తచ్ఛదక్షీరకటుప్రవాహ మసహ్య మాఘ్రాయ మదం తదీయ ముల్లజ్జితాథోరణితీవ్రయత్నా న్సేనాగజ్జేష్ఠా విముఖా బభూవు.” రఘు.

నేరేడాకులు జలమునందలి దౌషములను హరించును. నేరేడు అనూపజము (నీటికడఁ బెరుగునది) అగుటచే ఏళ్లలో నేరేటిపొద లుండును:—

“జమ్బూ వేతస వానీర కదమ్బాదుమ్బరార్జునాః

బీజపూరక మృద్వికా లకుచా శ్చ సదాడిమాః

వజ్రులోకే న క్రమాల శ్చ తిలకః పనసస్తథా

తిమిరోఽత్రూతక శ్చైవ షోడ శానూపజాః స్మృతాః.” బృహత్సంహిత.

“ఇహ సమదశకుంతాక్రాంత వానీరపీరుత్ప్రసవసురభిశీతస్వచ్ఛతోయా వహన్తి ఫలభరపరిణామశ్యామజమ్బూనికుజ్జ । ప్థలనముఖరభూరిస్తోతసో నిర్ఘ్నరిణ్యః.”

ఉత్తరరామచరిత.

“ఇదం జమ్బూకుజ్జస్థితజలరూత్కారలహరీ

గభీరాయాః సిన్ధో ర్ముదితవిహగధ్వానిని తతే

క్రమోద్ధాధానజ్జిబ్విరవిభురకర్ణాటయువతీ

కపోలాపాణు ద్రాగ్ధృతి రుచిరం కేతకవనమ్.”

మల్లికార్జునవిజయము.

నీపం దృష్ట్యా హరితకపిశం కేసరై రర్థరూఢై
 రావిర్భూతప్రథమముకుళాః కన్దలీ శ్చానుకచ్ఛమ్
 జగ్ధ్వారణ్యే వృధికసురభిం గన్ధ మాశ్రూయ చోర్వ్యాః
 సారణ్ణా స్తే జలలవముచః సూచయిష్యన్తి మార్గమ్. 21

నీపమితి.—సారణ్ణాః=మతజ్జజాఃకురణ్ణావా + 'సారణ్ణాశ్చాతకేభ్యజ్జేకురణ్ణే
 చ మతజ్జజే' ఇతి విశ్వః, అర్థరూఢైః=ఏక దేశోద్భవైః, కేసరైః=కింజల్కైః, హరితం
 =పాలాశవర్ణం-కపిశం=శ్యావవర్ణం, శ్యామారుణమితియావత్ + 'పాలాశో హరితో
 హరిత్' ఇతి + 'శ్యావః స్యా త్క-పిశో ధూమ్రధూమౌ కృష్ణలోహితే' ఇతి చామరః-
 హరితం చ తత్క-పిశంచ*వర్ణోవర్ణేన' ఇతి సమాసః, నీపం=స్థలకదమ్బకు సుమమ్ + 'అథ
 స్థలకదమ్బకే నీపః స్యా త్పులకే' ఇతి శబ్దార్థవే, దృష్ట్యా=సంప్రేక్ష్య. విదిత్వేతియా
 వత్, తథా, కచ్ఛే ష్యనూపే ష్యనుకచ్ఛమ్ * 'అవ్యయం విభ క్తి' ఇత్యాదినా విభ
 క్త్యర్థే వ్యాయాభావః + 'జలప్రాయ మనూపం స్యా త్పుంసీ కచ్ఛే శ్చథావిధః' ఇత్య
 మిహ, అవిర్భూతప్రథమాః ప్రథమాత్పన్నా ముకుళా యాసాం తాః, కన్దలీః=భూమి
 కదళీః + 'ద్రోణపర్వీన్నిగ్ధకన్దాకన్దో భూకదళ్యపి' ఇతి శబ్దార్థవే, జగ్ధ్వారణ్యే=భక్షయిత్యా
 * 'అదో జగ్ధిః' ఇతి జగ్ధ్యాదేశః, అరణ్యేషు, అధిక సురభిమ్=అతిశ్రాణతర్పణం, 'దగ్ధా
 రణ్యేషు' ఇతిపాతే షడ్గమః ఇత్యధికవిశేషణ మర్థవత్స్యాత్-కన్దలీశ్చ. దృష్ట్యా వేత్యన్వ
 యో ద్రష్టవ్యః, ఉర్వ్యాః=భూమేః, గన్ధ మాశ్రూయ, జలలవముచః మేఘస్య, తే
 =తేన, మార్గం, సూచయిష్యన్తి = అనుమాపయిష్యన్తి, యత్రయత్రవృష్టి కార్యం
 నీపక సుమూదికం దృశ్యతే తత్రతత్ర త్వయా వృష్ట మి త్యనుమీయత ఇతిభావః-

సారణ్ణాః=లేళ్లుగాని ఏనుగులుగాని, అర్థరూఢైః—అర్థ = ఏక దేశమందు
 (అనగా సుకభాగమందు) - రూఢైః = మొలచినట్టి, కేసరైః = కింజల్కములచేత,
 హరితకపిశమ్—హరిత = పసురువన్నెగలదియు - కపిశమ్ = నలుపుచేరిన యెఱుఱు
 గలదియు, (అయిన), నీపమ్ = కదంబ (కడిమి) పుష్పమును, దృష్ట్యా=చూచియు,
 (అట్లే), కచ్ఛేషు = జలప్రాయ ప్రదేశములయందు (కనెములయందు), అ...శాః
 —అవిర్భూతప్రథమ = ప్రథమమందు పుట్టినట్టి - ముకుళాః = మొగ్గలుగలవైన-
 కన్దలీః = నేలయరటులను, జగ్ధ్వారణ్యే = భక్షించియు, అరణ్యేషు = అడవులలో,
 అధిక సురభిమ్=ఎక్కువపరిమళవంతమైన, ('దగ్ధారణ్యేషు' అనుపాతమున 'అధిక'
 అను నీ విశేషణము సార్థకమగును. ఏల యనగా కాతిన యడవులయందు భూమి
 నుండి వాగచినుకులవలన పరిమళము అధికముగా లేచును. అపక్షమున 'కన్దలీశ్చ
 దృష్ట్యా' అని యన్వయము చేసికొనవలయును), ఉర్వ్యాః=భూమియెక్క, గన్ధమ్=
 పరిమళమును, ఆశ్రూయ చ = ఆశ్రయించియు, జలలవముచః=అడకజిందువుల

ప్రథమః సర్గః.

వర్షించువాడవైన, తే = నీయొక్క, మార్గమ్ = దారిని, సూచయిష్యన్తి = ఊహించుచున్నవి, (ఎక్కడెక్కడ వర్షకార్యమయిన కడిమి పువ్వులు మొదలగునవి అగపడునో అక్కడక్కడ నీవు వర్షించితివని చూపరు లెఱుంగుదురని యర్థము).

‘నీపం దష్ట్యా’ యనుపాఠమున దష్ట్యా = కొఱికి.

తా. — ఓ మేఘుడా నీచినుకులకు కడిమియు నేలయరటియు పూచును. కాలిన యరణ్యప్రదేశములయందు అధికపరిమళము లేచును. ఇందువలన నీవు అక్కడక్కడ వర్షించుచు పోయినదారిని కనుంగొనుటకు చూపఱకు ఒక సాధనము కలదు, అది ఏదనఁగా నీవు పోయినదారిని వినుఁగులును తేల్లును కొంచెము కేసరములు మొలచిన కడిమి పూవులను భజించుచు, తొలి మొగ్గలుదాల్చినవైన నేలయరటిపిలకలను తినుచు, కాలిన నేలలయందలి యధికపరిమళము నాఘాఘ్రించుచుఁ బోవును. అట్లు చేయుచుంబోవు నాగజిహ్వారిణములను చూచువారు ఈ దారిని మేఘము పోయినదిగదా అని యూహింతురు.

ప. — ‘అర్ధరూఢైః’ - అప్పడే మొలచినవి గావున ఇంక కేసరములు నిండ లేదు. ‘ప్రథమముకుళాః’ - అప్పడే మొలచినవి ; ఈరెండు విశేషణములు ఆ దారిని మేఘము పోయి ఎంతో నేవుకాలేదని తెలుపుచున్నవి. మేఘము పోయినదారి తడిచే తను నీళ్ల చేతను తెలియదా ఊహించనల యనిన-ఇది జడివాన కురిసినతావులను గుఱించి చెప్పమాట కాదు, మఱియేమన-‘జలలవముచః’-కొంచెముకొంచెముగా నునుములు కాలినచోటి వర్షనము. ఆ కొంచెముచినుకులు త్వరలోనే అగపడక పోవును, నేలండును జలము నిలువదు, చెట్లమీదను ఆకులలో తడి ఇంకిపోవును, కావున అమార్గము ఊహాచే తెలిసికోవలసినదై యున్నది. జనులే ఈనీపకందళిభూసారభముల వలన మేఘమార్గము నూహింపలేరా, సారంగములను చెప్పనేల యనిన—తమకు రుచ్యతరాజారమయిన నీపకుసుమములను కందళిముకుళములను వినుఁగులును తేల్లును పసిచేతఁగూడ అతిశ్రీముగా కనిపట్టును, మనుష్యులకయిన నో ఇవి అంత శీఘ్రముగా క్షతరలతాగుల్లవృక్షదులనుండి భేదిల్లి అగపడవు, కనుక ఆసారంగములను కను పెట్టినచో తన్మూలముగా నీపకందళికలు గులుపుగా తెలియును, వీనివలన మేఘ మార్గము తెలియును.

అవేత్థాబిన్దుగ్రహణచతురాం దృతకా వీక్షమాణాః

శ్రేణీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశంతో బలాకాః

త్వా మాసాద్య స్తనితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః

సోత్కణ్ఠాని ప్రియసహచరీ సంభ్రమాలిన్గితాని.

ప్రక్షేపమపి వ్యాఖ్యాయతే:—

అమ్మ ఇతి.—అమ్మబిన్నానాం=వర్షోదబిన్నానాం-గ్రహణే=† సర్వంసహ పతత మమ్మునచాతకానామ్ ఇతి శాస్త్రామ్మభిసప్రప్తోదకస్య తేషాం రోగహేతుత్వా దస్తరాల ఏవ స్వీకారే - చతురాం శ్చాతకాః, వీక్షమాణాః=కౌతుకా తృప్త్యంతః, శ్రేణీభూతాః=బద్ధపక్షిః * అభూతతదాభవేచ్ఛిః, బలాకాః=బకపక్షిః, పరిగణ నయా=ఏకా ద్వే త్రిస ఇతి సంఖ్యానేన, నిర్దిశంతః = హస్తేన దర్శయంతః, సిద్ధాః, స్తనితసమయే = త్వద్గర్జితకాలే, సోత్కణ్ఠాని = ఉత్కణ్ఠాపూర్వకాణి, ప్రియసహ చరీణాం-సంభ్రమేణాలిజ్జితా న్యాసాద్య-స్వయంగ్రహణాశ్లేషగుభి మనుభూయేత్వర్థః, త్వాం మానయిష్యన్తి-త్వన్నిమి తత్వా త్సులభ న్యేతి భావః.

ఈశ్లోకము కాళిదాసుది గాదు, ఎవరో చేసి యీగ్రంథములో వేసినారు, అట్లయినను చక్కగా నున్నదని మల్లినాథసూరిగారు దీనికి వ్యాఖ్య చేసినారు.

అమ్మ...రాణ.—అమ్మః = వర్షోదకముయొక్క - బిన్న=బొట్టుయొక్క- గ్రహణే = గ్రహించుటయందు (వానచినుకులను నేలఁబడనీయక నొటఁగొనుట యందని యర్థము. నేలఁబడినజలము చాతకములకు రోగహేతువగుటచే అవి వాన చినుకులను ఆకాశమందే గ్రహించును.) - చతురాః=నేర్పుగలవైన, చాతకాః= వానకోయిలలను, వీక్షమాణాః=చూచుచున్నవారును, శ్రేణీభూతాః=బారులు తీరియున్న, బలాకాః=బెగ్గురులను, పరిగణనయా=ఒకటి రెండు మూడు అని లెక్కించుటచేత (లెక్కించి), నిర్దిశంతః=చేతితో చూపుచున్నవారును, అయిన, సిద్ధాః=సిద్ధులు, స్తనితసమయే = నీయుఁజుమువేళలో, సోత్కణ్ఠాని=తమకము తోఁచుదుకొన్నవైన, ప్రియ...తాని—ప్రియసహచరీ = అనుగుఁగాంతల- సంభ్రమేణాలిజ్జితాని=తొట్రుపాటుతోడి కౌగిలించుకొను అనుభవించి, ఆసాద్య=పొంది, (కాంతలే స్వయముగా తచ్చు కౌగిలించుకొనుగుభిమును అనుభవించి), త్వామ్=నిన్ను, మానయిష్యన్తి=గౌరవింతురు, (ఆగుభిము నీవలనం గలిగిన దవుటచేత సనిభావము).

తా.—నీవు వర్షించుచుం బోవునపుడు, వానకోయిలలు నీచినుకులను నేలఁ బడనీయక ఆకాశముననే నొటఁగొని యారించు నేర్పును చూచువారును నీచు ట్టును గర్భభాసార్థము బారులుతీరు బెగ్గురులను ఒకటి రెండు మూడు అని యీ రీతిగా లెక్కపెట్టి (ప్రియలకు) చూపువారునుగా నుండునీధులు, ఈలోపల నీవు పెరుపెరు ఉడిమినచో ఆయుఁజుమునకు తమకముతో న్రియలు తమ్ముఁడయముగా కౌగిలించుకొఁగా నుభించి అనుభము నీవు గలిగించినదిగదాయని నిన్ను గౌర వింతురు.

ప.——‘చతురాం శ్చాత కాఽ వీక్షమాణాః’-వానకోయిలల నేర్పునుకను పెట్టుచు అని ఘటితార్థము. ‘చాత కాఽ’ - పక్షీమాత్రమున కింతనేర్పా యని యాశ్చర్యము. ‘శ్రేణీభూతాః’-గర్భాధానార్థము మబ్బుచుట్టును బారులు తీరినవి - ‘గర్భాధానక్షణ పరిచయాన్నూనమాబద్ధమాలాః.’ ‘నీధ్ధాః’—నీధ్ధులు ఆకాశసంచారశీలు రగుటచే మేఘమునకు ఎంతసమీపమందేనియు నుండఁగలరు, కావున వారికి వానచినుకులను వానకోయిలలు గ్రహించుటయు బలాకలును స్పష్టముగానగపడును, నేలమీఁదనుండు మనుష్యులకైన ఇవి స్పష్టముగా నగపడవు. ‘సోత్కంతాని’ - నీధ్ధాంగనల కౌఁగిలిం తలు ఉత్కంతాపూర్వకములు కావేని కేవలభయజనకము లగును, అందుకై నీధ్ధులు మేఘునిచేతను రోయుదురేగాని గారవింపరు; మఱియు ‘మేఘ-లోకేభవతి గుభినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః’ - మేఘమును చూచినంతనే నీధ్ధులకు కాంతలం గౌఁగిలింపఁ గోరిక గలుగును, కాంతలకును అట్లే వీరిం గౌఁగిలింపఁగోర్క కలుగును. అది ‘బ లాకాః’ - బలాకాగర్భాధానాదిదర్శనముచే గాఢోత్కంతగా ముమరును. అట్లయి నను, పరులు సరసనుండుటచేత ఆలింగనము వలనుపడకయుండఁగా, మేఘ ముఱు మఁగా, ఆకాంతలు ఉఱుమునకు ఉలికిపడు తొట్రుపాటున కాంతులం గౌఁగిలింపు కొని యుత్కంతం దీర్చుకొందురు. అట్లు పరసాన్నిధ్యాదిహేతువులచే దుర్ఘట మైన యాలింగనమును గుఱుటము గావించి నిరాశుల తమ్ము పూర్ణమనారథులం గావించిన మేఘుని నీధ్ధులు గారవింతురు. ‘ప్రియ’ - అప్రియల యాలింగనమున కెవఁడు గారవించును ! ‘సహచరీ’—ఎప్పుడును ఎడఁబాయనెల్లరు, అత్యంతో త్కంతకలవా రనుట కిదియే తార్కాణము. ‘సంభ్రమాల్లిజ్జితాని’—సంభ్రమముచే కలిగినవి గాన గాఢములు, కావున మిక్కిలి మనోహరములు : మేఘమండలమునకు సమీపమందుండుటచేత ఉఱుముపెటపెట ఎక్కువగా వినఁబడును, సంభ్రమము ఎక్కువగా నుండును, ఆలింగనము గాఢతరమై మనోహరతరముగా నుండును.

ఉత్పశ్యామి ద్రుత మపి సఖే మత్ప్రియార్థం యయాసోః
కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే;
శుక్లాపాశ్చైః సజలనయనైః స్వాగతీకృత్య కేకాః

ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవా న్నన్తు మాశు వ్యవస్యేత్, 23.

ఉత్పశ్యామితి.—హేసఖే=మేఘ, మత్ప్రియార్థం యథాతథా, ద్రుతం=క్షీ ప్రం + ‘లఘు క్షీప్ర మరం ద్రుతమ్’ ఇత్యమరః, యయాసోః = యాతు మిచ్ఛామః
* యాతేః సన్నన్తాదుప్రత్యయః, తే=తవ, కకుభైః=కుటబికు శుమైః=శుభ్రాః=శుభ్ర

నిని + కకుభః కుటజేర్జునే' ఇతిశబ్దార్థవే, పర్వతే పర్వతే = ప్రతిపర్వతం * వీషా
యాం ద్విరుక్తిః, కాలక్షేపం = కాలవిలम्బనం + 'క్షేపా విలమ్బే నిన్దాయాన్
ఇతివిశ్వః, ఉత్పశ్యామి = ఉత్పేక్షే. విలమ్బహేతుం దర్శయ న్నాశుగమనం ప్రా
యతే శుక్లేతి. — సజిలని = సానన్దబాష్పాజి-నయనాని యేషాం తైః, శుక్లాపాక్షైః
= మయూరైః + 'మయూరో బర్హిణో బర్హి శుక్లాపాక్షః శిఖావలః' ఇతి యాదవః,
కేకాః = స్వవాణీః + 'కేకా వాణీ మయూరస్య' ఇత్యమరః, స్వాగతీకృత్య = స్వా
గతవచనీకృత్య, ప్రత్యుద్యాతః = ప్రత్యుద్గతః - మయూరవాణీకృతాతిథ్య ఇత్యర్థః, భ
వాః, కథమపి = యథాకథంచిత, ఆశుగన్తుం, వ్యవస్యేత్ = ఉద్యుజ్జీత* ప్రార్థనాత్
* 'శేషప్రథమః' ఇతిప్రథమ పురుషః - శేషశ్చాయంభవచ్ఛబ్దో యుష్మదన్త చ్ఛబ్దవ్యతి
రేకాత్. 'స్వాగతీకృత్య కేకాః' ఇత్యత్ర కేకా స్వారోప్యమాణస్య స్వాగతవచనస్య
ప్రకృత ప్రత్యుద్గమనోపయోగా త్పరిణామాలంకారః - తదుక్తమలంకారసర్వస్వే
* 'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్యే పరిణామః' ఇతి.

పాసభిః = ఓమిత్రుడా (మేఘుడా), మత్ ప్రయార్థమ్ = నాప్రియమితోః, అతః,
ద్రుతమ్ = శీఘ్రముగా, యయాసోః = పోవగోరుచున్న, తే = నీకు, కకుభసు
రభా — కకుభ = కొండమల్లె పువ్వులచే - సురభా = పరిమళవంతమైన, పర్వతే
పర్వతే = ప్రతిపర్వతమందును, కాలక్షేపమ్ = కాలవిలంబమును; ఉత్పశ్యామి =
ఉహించుచున్నాను; (విలంబహేతువును చెప్పుచున్నాఁడు, త్వరగా పొమ్మనియు
ప్రార్థించుచున్నాఁడు:—) స...నైః — సజిల = ఆనందబాష్పములతోఁగూడు
కొన్న - నయనైః = నేత్రములుగలవైన, శుక్లాపాక్షైః = నెమ్లచేత, కేకాః =
తేకలను, స్వాగతీకృత్య = 'రమ్మ తేమమా' అని స్వాగతవచనముగా చేసి, ప్రత్యు
ద్యాతః = ఎదురుగా పోవుటయను సమ్మానముచేయఁబడినవాఁడవు, (ఆతిథ్యము చేయ
బడినవాఁడవనియర్థము), భవాః = నీవు, కథమపి = ఎట్లో, ఆశు = త్వరగా,
గన్తుమ్ = పోవుటకు, వ్యవస్యేత్ = ప్రయత్నింతువుగాక.

తా. — ఓమిత్రుడా నాకార్యముతోఁగూడు ఎంతత్వరగా పోవలయునని నీవు
పోయినను నీకు అక్కడక్కడ విలంబము తప్పకు, కొండమల్లెలచే పరిమళించుచుండు
ప్రతికొండయందును నిన్నుఁ గన్నందులకై కన్నుల నానందబాష్పములతోఁగూడు గ్రమ్మ కేకలను
నికొంటు స్వాగతవచనములనుగా ప్రయోగించుచు, నెమ్లచేత మయూరములు
నీకు ఎదురువచ్చును. వానిన్నేమమును వ్యవస్థించుటకు ఆయా కొండలలో కొంచెకొం
చెము నేవు నిలుతువుగాని, అట్టి విలంబముచేయక త్వరత్వరగానే అట్టిమిత్రములను
జేర్చి పాతాళముకై పోవుటచుగాక యని నిన్ను వేరొడదను.

క. — 'స భే' — సఖుండపుగావుననే 'ద్రుతం యయాసోః' - నాకార్యముకై శీఘ్రముగా పోగోరుచున్నావు. 'కకుభసురభా' — ఆసౌరభము నిన్నాకర్షించున నియు, పోనీయదనియు, నీవు వత్తువని నీకొఱకు మిత్రములు మయూరములు తమ నగరములైన యాకొండకు ఆకొండమల్లెపువ్వులతో నగరాలంకారములుచేసేరనియు, భావము. 'సజలనయనైః' — నిన్నుఁగన్న సంతోషముచేత; 'స్వాగతీకృత్య కే కాః' - నెమలికూతకు కేక యని పేరు గావున వానికేకయెల్ల స్వాగతమే అగుట నీరాక కైన హర్షాతిశయమును సూచించును. 'ప్రత్యుద్యాతః' — మేఘ మున్నయున్నత భూములకు సమీపించి నెమళ్లు నృత్యముచేయును. 'పర్వతేపర్వతే' — పర్వతాగ్రము లంటిందు నిలుచుటయు పర్వతసానువులయందు చెట్లయాకులు మేయుటయు మేఘ స్వభావము, వర్షములకు వికసిల్లుట కొండమల్లెలస్వభావము, మేఘదర్శనముచే సం తోషించి మిక్కుటముగా కూయుటయు నృత్యములుచేయుటయు నెమళ్ల స్వభావము.

పాణ్డుచ్చాయోపవనవృతయః కేతకై సూచిభిన్నై

రీడారమ్భై గృహబలిభుజా మాకులగ్రామచైత్యాః

త్వ య్యాసన్నే పరిణతఫలశ్యామమ్బువనాంతాః

సంపత్స్యస్తే కతిపయదిన స్థాయిహంసా దశార్ణాః.

24.

పాణ్డ్యుతి. — పామేఘ, త్వయి, ఆసన్నే = సంనికృష్టే - సతి, దశార్ణానా మజనపడాః, సూచిభిన్నైః - సూచిఘ = ముకుళాగ్రేఘ - భిన్నైః = వికసితైః + 'కేతకీముకుళాగ్రేఘ సూచిఃస్యాత్' ఇతిశబ్దార్థ వే, కేతకైః = కేతకీకుసుమైః, పాణ్డు చ్చాయాః = పరిణవర్ణాః - ఉపవనానాం - వృతయః = కణ్ణకశాఖావరణాః - యేషు తే తథో క్తాః + 'ప్రపాకారో వరణః సాలఃప్రచీరం ప్రాసృతోవృతిః' ఇత్యమరః, తథా, గృహ బలిభుజా = కాకాదిగ్రామపక్షికాం, నీడారమ్భైః = కులాయనిర్భాతైః + 'కులా యోనీడారమ్భైఃస్త్రియామ్' ఇత్యమరః, చిత్రాయా ఇమాని చైత్యాని = రథ్యాపృథ్విః + 'చైత్య మాయతనే బుద్ధబిమ్బే చైత్యే పాదపే' ఇతిరుద్రః - ఆకులాని = సంకీర్ణాని గ్రామేషు చైత్యాని తే తథోక్తాః, తథా, పరిణతైః = పక్వైః - ఫలైః - శ్యామమ్బు వనాని = శ్యామమ్బువనాని - తైః - అంతాః - రమ్యాః + 'మృతా వవశితే రమ్భేషుమాప్తా వన ఇన్యతే' ఇతి శబ్దార్థ వే, తథా, కతిపయో ధ్వజ దినేషు స్థాయిసౌ హంసా యేషు తే తథోక్తాః వివంవిధాః, సంపత్స్యస్తే = భవన్తి - కతిపయో యవతిస్తోక కతిపయ ఇత్యావినా కతిపయ శబ్ద స్తోతరః తే తథోక్తాః స్తోతరత్వ మన్యతా ప్రకీర్తన ప్రాధాన్యత్యాత్.

(హేమేఘ = ఓమేఘుడా), త్వయి = నీవు, ఆసన్నే = సమీపగతుడవు కాగా, దశార్ణాః = దశార్ణములనుపేరిటి దేశములు, సూచిభిన్నైః - సూచి = మొగ్గుతుదలయందు - భిన్నైః = వికసించినవైన, కేతకైః = మొగలిపువ్వులచేత (గ్రీష్మాతమున మొగలిపూచును - అది ఆదేశములందు విశేషముగా గలదని ప్రసిద్ధి), పాణ్డు...యః—పాణ్డు = తెల్లని - ఛాయా = వర్ణముకలవైన - ఉపవనవృతయః = తోటలవెలుగులు కలివియు, (మఱియు), గృహబలిభుజామ్ = కాకులు మొదలయిన గ్రామ్యజనులయొక్క, నీడారమైభిః—నీడ = గూండ్లయొక్క—ఆరమైభిః = కట్టుటలచేత - (గూండ్లుకట్టుకొనుటచేత), ఆకు...త్యాః—ఆకుల = సంకులములయిన - గ్రామచైత్యాః = పల్లెలరచ్చచెట్లకలివియు, (మఱియు), పరి...తాః—పరిణత = పండిన - ఫల = ఫలములచేత - శ్యామ = నల్లనైన - జమ్భూవన = నేరేడువనములచేత - అస్తాః = రమ్యములును, కతి...సాః—కతిపయ = కొంచెమేదిన = దినములు - స్థాయి = నిలిచియుండు - హంసాః = హంసలుకలివియు, తస్యస్తే = కాగలవు.

తా.—నీవు దశార్ణదేశమునకు పోయినప్పుడు - అచటియూపవనముల వెలుగులలోని మొగలిచెట్లు విస్తారముగా పూచును, ఆ పువ్వులచే ఆవెలుగులు తెల్లగావ్రతాశించుచుండును, మఱియు గ్రామరథ్యులలోని చెట్లయందు కాకులు మొదలైనపక్షులు విశేషముగాకూడి గూండ్లుకట్టుకొనును, నేరేడువనములు విస్తారముగాపండి ఆపండ్లకొంతచే నల్లగా రమణీయములగును. అట్లు ఆప్రదేశము లెంతరమణీయములైనను వానిని హంసలు నీమూలముగా త్వరలోనే విడిచిపోవును.

ప.—‘పాణ్డు’—మొగలిపువ్వుల యతిజాహుశ్యమును తెలుపును ; అది అతిబహుశఃపైసగ్గదా వెలుగులకు పొండిమకలుగును. ‘చైత్యాః’—రథ్యావృక్షములు నీడకొరకు జనులచే రక్షింపబడునవి కావున కొమ్మలు నటకెవేయుట మొదలయిన పాణువులులేక—దట్టముగా పడిగియుండుటంబట్టి పక్షులకు నివాసమునకు ఇమ్ముగా నుండును. ‘ఫలశ్యామ’—పండ్లచేత నల్లనివి—అనుటచే పండ్లు మొదలైన తెలియచున్నది. ‘కతిపయదిన’—కొలది దినములె ఊండుట మేఘమువలని యుపద్రవము చేతన్యుతతః అమే పోక కొలది దినములయినను ఊండుట వానికి ఆప్రదేశము మిగుల రమణీయమగుటచేత. మఱియు ఆదేశములో పదిదుర్గభూములరెడలచేత మేఘుండు దుర్గభూములయందు సహజముగా నిలుచుటచేతను అతనికి దశార్ణదేశమును దక్షిణమునుండి ఉత్తరమునకు దాటించుకొలదిదినములు పట్టును. హంసలును ఆవరుసనే మేఘుండు ఎక్కడికి వచ్చిన ఆక్కడినుండి ఉత్తరముగా పోవుచుండును.

అందుచే అవియు కొలఁదిదిగములకే గాని ఆదేశమును బొత్తిగా విడిచిపోవు. డశా
ర్థ దేశము సహజముగానే రఘుణీయమనియు నీవలన రఘుణీయతరమగుననియు భా
వము. మొగలిపూచుట, కాకాదులు గ్రుడ్లు పెట్టుటకై గూండ్లు కట్టికొనుట, నేరేడు
పండ్లు పఱచుట, హంసలు పలాయనమగుట, ఇవియెల్ల వర్షాకాలస్వభావములు.
'వనాన్తాః'—మల్లినాథసూరి 'అన్త' శబ్దమున కిచట 'రమ్యమయిన' అని యర్థము
వ్రాసినాఁడు. కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు 'ప్రదేశ'మని వివరించిన్నారు. ఈరెండవయర్థ
మున కనుగ్రాహకములుగా—

అన్యైవాసీ నృహతి శిఖరే గృధ్రరాజస్య వాసః
తస్యాధస్తా ద్వయమపి రతా నైష పర్ణోటజేషు
గోదావర్యాః పయసీ వితతశ్యామలానాకహశీ
రన్తఃకూజన్తుఖరశకు నా యత్ర రమ్యా వనాన్తః.
తణిఇల్లతరుయలాణం అనెవ్వకలుగుల్లా పల్లలజలాణ
దురాలోయెచ్చియ పాయసమ్మి లచ్చి వణన్తాణ.

ఉత్తరభా.

గౌడవహము.

ఇట్టిప్రయోగములు పరశ్శతములు గ్రంథములందుఁ గానంబడుచున్నవి. కాన ఈవిష
యందును గ్రాహ్యముగానేయున్నది. అయినను భారవిలో
న్నపితనవలతాతరుప్రవాళై రమ్యతలవస్రుతిశాలిఖిర్త్యయాశ్చైః
సతత మసితయామినీషు శమ్భో రమీలయ తీహ వనాన్త మ్మినులేఖాః.
రఘువంశములో

వసిష్ఠ భేనో రఘయాంఘ్రనం త మావర్తమాన్య వనితా వనాన్తాత్
పపా నిమేషాలసపక్షపజ్జి రుపోషితాభ్యా మివ చనాభ్యామ్.

అని విశేష్యముగా ప్రయుక్తమైయున్న వసాంతపదములకు శ్లోకములకు వివరించిన
వ్యాఖ్యాతృచక్రవర్తి మేఘసందేశములోని యీశ్లోకమందు అన్తాః = తహ్యాః అనుట
యే షాఁడు. భావించినట్లు అగపడుచున్నది.

తేషాం దిక్షు ప్రథితశాలక్షణాం రాజధానీం

గత్వా సద్యః ఫల మవికలం కాముకత్వస్య లభ్యా,

తీరోపాస్తస్తనితసుభగం పాస్యసి స్వాదు యత్ర

త్సభూభజ్ఞ ముఖమివ పయో వేతవత్స్యా శ్చలోర్మి.

తేషామితి—దిక్షుప్రథితం=ప్రసిద్ధం విదితం=సాధు తేషాం లక్షణాం

స్తాం + లక్షణం నామ్ని చిహ్న చో ఇతి విశ్వో, తేషాం తేషాం తేషాం తేషాం

'నీమ్*థీయస్తే2స్యా మితిధానీకరణాధికరణయోశ్చ' ఇతిల్యుట్ - రాజ్ఞాంధానీ-రాజ
 'ధానీ*కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యతే' ఇతి వక్తవ్యా త్సమాసః-తాం=ప్రధాననగరీం
 + 'ప్రధాననగరీరాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యతే' ఇతి శబ్దార్థవే, గత్వా=ప్రాప్య, సద్యః,
 కాముకత్వస్య=విలాసితాయాః + 'విలాసీ కాముకః కామి స్త్రీపరో రతిలమ్పటః'
 ఇతిశబ్దార్థవే, అవికలం=సమగ్రం, ఫలం=ప్రయోజనం, లభా=లప్స్యతే, త్వయేతి
 శేషః * కర్కణి లుట్, కుతః, యత్ = యత్కారణాత్, తత్, స్వాదు=మధురం,
 చలాఙ్కర్తయోయస్యతత్=చలార్తి=తరజ్జితం, వేత్రవత్యా నామ నద్యాః, పయః,
 సభూభజ్గం=భుకుటియుక్తం=దశనపీడయేతిభావః, ముఖమివ=అధరమివేత్యర్థః,
 తీరోపాస్తే-తటప్రాస్తే.యత్ - స్తనితం=గర్జితం-తేనసుభగం యథాతథా - స్తనిత
 శబ్దేన మణిత మపి ధ్వన్యతే+ఙ్కర్థముచ్చలితకణ్ఠనాసీకం ముజ్జతం మణిత ముక్త
 ఘోషవత్' ఇతి లక్షణమ్; పాస్యసి * పిబతే ర్ల్యుట్ + 'కామినా మధరాస్వాదః
 సురతా దతిరిచ్యతే' ఇతి శాస్త్రనియమా దితి భావః.

దిక్కు = దిక్కులయందు, ప్ర...ణామ్—ప్రథిత = ప్రసిద్ధమైన - విదిశా లక్ష
 ణామ్ = విదిశయను పేర్లుగలదైన, తేషామ్ = ఆదేశముయొక్క, రాజధానీమ్ =
 రాజుండెడు ప్రధాన నగరమునకు, గత్వా = పోయి, సద్యః = తత్క్షణమే, కాము
 కత్వస్య = విలాసవంతుడవగుటకు, అవికలమ్ = పూర్ణమైన, ఫలమ్ = ప్రయోజ
 నము, లభా = పొందఁబడును; (ఏల అట్టిఫలము కలుగుననఁగా:—) యత్ =
 ఎందుచేత, తత్ = ప్రసిద్ధమయిన, స్వాదు = మధురమైన, చలార్తి — చల =
 చంచలములయిన - ఙ్కర్తి = తరంగములుగలదైన, వేత్రవత్యాఃపయః = వేత్రవతీ
 నదియొక్కజలమును, సభూభజ్గమ్ = బొహముడితోఁ గూడుకొన్న (దంతక్షత
 పీడచేననిభావము), ముఖమివ = అధరమునుంబోలె, తీర...గమ్—తీర = గట్టు
 యొక్క—ఉపాస్తే = చంతయందు - స్తనిత = ఉలుముచేత - సుభగమ్ = మనో
 హరముగా (స్తనితశబ్దముచే మణితము ధ్వనించుచున్నది), పాస్యసి = పానముచే
 యుదువో - అందుచేత అనిశేషము. కాముకులకు అధరాస్వాదము సురతముకన్న
 అక్ష్మాదకరమని శాస్త్రనియమము.

తా.—దశార్థదేశమున రాజధాని విదిశ యనునది దిక్ప్రసిద్ధమై యున్నది.
 అచటికి పోయిన నీవు వెంటనే విలాసితయొక్క పూర్ణఫలమును పొందుదువు. అది
 ఏమనఁగా—అచటనుండు వేత్రవతీనదియొక్క చంచలములయినచిన్నతరంగముల
 తోడి జలమును గట్టునెద్ద మణితమువోలె నుచు ముచు బొహముడితోడి యధరోః.
 ముంబోత ఆస్వాదింతువు.

ప. — 'దిక్షుప్రథిత' అనుటచే విదిశాశబ్దమునకు 'విఖ్యాతా దిక్షు' దిక్కులలో ప్రసిద్ధమైనది అని పుత్రత్వత్తి ధ్వనితమవుచున్నది. 'ప్రథిత' — భోగములకు పేరుపొందిన నెఱజొణలకు 'సభూభిజ్ఞమ్' — అధరచుంబనమందలి దంతక్షతివలనిపీడచే బామ ముడి కలుగును. 'సద్యః' వెంటనే ఫలము గలుగుననుట అవశ్యము పోవలయునని మేఘునికి ఆశ కలిగించుటకు. 'అవికలం ఫలమ్' కాముకులకు అధరాస్వాదము గురత ముకంటె ఆహ్లాదకరము కావున ఆఫలము అవికలమని అనఁగా పూర్ణమని చెప్పఁ బడినది. 'గత్వా' — కాముకుఁడైనవాఁడు నెఱజొణలనుకొరి రాజధానులకు పోయి నట్లనిభావము. 'పాస్యసి' అనుటచే మహానదులయందు జలపానము చేయుటయను మేఘస్వభావము చెప్పఁబడినది. అధరపానముకన్న ఎక్కువగా గురతాదికమును అపేక్షించుచో మేఘము నదిలో పడి అనఁగా వర్షించి నష్టిపొందును గావున ఆఫలము వికలమే అవును, అధరాస్వాదమాత్రమయిన అవికలమవును. 'వేత్రవత్యాః' బెత్తము కలది గావున నీవు ఆజొణకు తృప్తిగా నాగరకవృత్తిగా అధరాస్వాదము చక్కఁగా చేయవేని నిన్ను బెత్తముతోఁగొట్టి మఱియుమఱియు ఆస్వాదింపుమనియు శుండించును - ఇదియే అవికలఫలము. 'స్తనితసుభగమ్' — సుభగమనుటచే కఠోరమైన యుటుముగాక మణితధ్వనివంటి మంద్రగంభీరమైన యుటుము చెప్పఁబడినది.

నీచై రాఖ్యం గిరి మధివసే స్తత్ర విశ్రామ హేతో

త్వత్సంపర్కా త్పులకితమివ ప్రాథపుష్పైః కదమైబ్

యః పణ్యస్తీరతిపరిమళోద్ధారిభి ర్నాగరాణా

ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేశ్మభి ర్శ్యావనాని.

26.

నీచై రితి. — హేమేఘ, తత్ర = విదిశా సమీపే, విశ్రామా = విశ్రమః = భేదావన యః * శావార్థే ఘోః ప్రత్యయః - స వివహేతుః - తస్య = విశ్రామ హేతోః = విశ్రామ కారణాత్ - విశ్రామార్థమిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతిషష్ఠీ * విశ్రామేత్యత్ర * సూదాత్తోపదేశస్య మాస్త స్యానాచమే' ఇతి పాణినీయే వృద్ధిప్రతిషేధేఽపి * వాశ్ర మోవా' ఇతి చాన్ద్రోవ్యాకరణే వికత్వేన వృద్ధివిధానా ద్రూపనీధిః, ప్రాథపుష్పైః = ప్ర బుద్ధకుసుమైః, కదమైః = నీపవృక్షైః, త్వత్సంపర్కాత్ = తవసంక్లాత్, పులకా అస్యసంజాతాః పులకితః * తారకాదిత్వా దితచ్చృత్యయః, పులకితమివ = సంజాత పులకమివ - నీతం, నీచైరి త్యాఖ్యాయస్య తం నీచైరాఖ్యం - గిరి మధివసే - గిరావసేరి త్యర్థః * 'ఉపాన్వధ్యాజ్వసః' ఇతికర్తృత్వం, యో = నీచైర్నిః, పణ్యాః = క్రయ్యాః - స్త్రీయః - పణ్యస్త్రీయః = వేశ్యాః + 'వారస్త్రీగణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీరూపజీవినీ' ఇతి శబ్దార్ణవే - తాసాం రతిషు యః పరిమళో = గంధవిశేషః + 'విమర్శితే పరిమళే' ఇతి

మనోహరే' ఇత్యమరః-తవఃఉద్గిర ని=ఆవిష్కృ-ర్వ ని-ఇతి తథోక్తాని-తైః, శిలావేత్త
 ఖః=కన్దైః, నాగరాణాం = పారాజిత్, ఉద్దామాని = ఉత్కటాని, యావనాని,
 ప్రథయతి = ప్రకటయతి-ఉత్కటయావనాః క్వచిదనురక్తా వారాజ్ఞానా విస్రమ్భవి
 షాతకాక్షిణ్యో మాత్రాదిభయాన్నిశీధసమయే కంచన వివిక్తం దేశమాశ్రిత్య రమ
 న్నేతచ్ఛాత్రబహుళమస్తీతి ప్రసిద్ధిః. అత్రోద్ధారశబ్దో గాణార్థత్వాన్నజుగుప్సావహః.
 ప్రత్యుతకావ్య స్యాతిశోభాకర వివ-తడు క్తం దృష్టినా నిష్కూటో దీర్ఘవాస్తాదిగౌణ
 వృత్తి వ్యపాశ్రయమ్| అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకఠౌ విగాహతే' ఇతి.

(హమేఘ = ఓమేఘడా), తత్ర = ఆవిదిశానగరమునకు సమీపమున,
 విశ్రామహేతోః = విశ్రాంతికొఱకు, ప్రాథపుష్పైః = వికసించిన పుష్పములుకల
 వైన, కదమ్బైః = కడిమిచెట్లచేత, త్వత్సంపర్కాత్—త్వత్ = నీతోడి - సంప
 ర్కాత్ = కూటమివలన, పులకితమివ = గగుర్కొన్నదియైచోలె, (స్థితమ్ =
 ఉన్నటువంటి), నీచైరాభ్యమ్ = 'నీచైః' అను పేరుగల్గదైన, గిమ్ = కొండను,
 అధివసేః = అధివసించుము, (కొండయందు వసించుము), యః = ఏనీచైర్గిరి, ప...
 భిః—పణ్యస్త్రీ) = వేశ్యలయొక్క - రతి = సురతములయందలి - పరిమళ =
 గంధవిశేషమును - ఉద్ధారిభిః = వెడలగ్రక్కనవియైన, శిలావేత్తభిః = రాతియిండ్ల
 చేత (గుహలచేత), నాగరాణామ్ = పారులయొక్క, ఉద్దామాని = ఉత్కటము
 లయిన, యావనాని = యావనములను, ప్రథయతి = ప్రకటించునొ (ఉత్కట
 యావనలయిన వారాంగనలు ఎవరియందేని అనురక్తలై వారితో స్వేచ్ఛావిహారము
 సుకొరి తల్లి మోదలగువారి భయముచేత నిశీధసమయమున విడనెకొ యేకాంతప్రదేశ
 ముచేరి క్రీడలం జేయుదురు. అది ఇచట విశేషముగా కలదని ప్రసిద్ధి).

తా.—ఆరాజధానినుండి ఆవలికి జరిగి నీచైర్గిరియందు విశ్రమించుము. ఆగి
 రియు మిత్రుడవైన నీవు వచ్చినందులకు సంతోషించును, నిన్ను కవులించినందు
 చేత గగుర్కొన్నదియైచోలె నీసంపర్కమువలన వికసించిన పుష్పములుకల కదంబ
 వృక్షములచే నగవడును. మఱియు నాగిరియం దొకవినుదము కలదు. ఏమనిన
 అందలి కందరములయందు సగర పురుషులు వారస్త్రీలను గవసిన రతిపరిమళములు
 కలవలించుచు వారి యుత్కట యావనములను ప్రకటించుచుండును.

మ. — గిమ్ = మేఘము కొండలయందు నిలుచుట స్వాభావికము కాన నీచైర్గిరి
 లయందు విశ్రాంతిపొందు మని చెప్పబడ్డది. 'సంపర్కాత్' - కాలింతచేతనని
 స్ఫురించుచున్నది. 'పులకితమ్' మేఘవర్షతములకు సహజమైతి గావున ఇట్లు వర్షిం
 చునాడు. 'ప్రాథ' వికసించిన-అనుట పులకసామ్యముకొఱకు. 'పణ్యస్త్రీ' - వేశ్యలు

శయితము సురతార్థినులై వచ్చిరనుటచేయావనముయొక్క ఉత్కటత్వము తెలియుచున్నది. పణ్యస్త్రీలు గావుననే రతిపరిమళముకదంచుచున్నది. 'పరిమళ' - వేశ్యలు గావున భోగవిశేషములకు విమర్దాతిశయమునకును ఆస్పదము, కావున పరిమళము చెప్పబడినది. 'నాగరాణాం శిలావేశ్తభిః' - నాగరులయిననుటాతిపలకలమీఁద క్రీడించి రనుటచే వారియావసౌత్కటత తెలియనగుచున్నది. 'వేశ్తభిః' అను బహువచనము అట్టి క్రీడోపయోగస్థానములు ఆకొండయందు అనేకములుకలవని తెలుపుచున్నది. 'ప్రథయతి' - అంతరంగమిత్రు లిట్టివిసౌదముల సొకరొకరికి చూపుదురు కావున నీమిత్రుఁడైననీచెర్చిరి ఈవిసౌదములను నీకు చూపించుచు నీకారి త్రిప్ప నని భావము. ఈవర్ణనమున ఆచోటు కాముకులకు దర్శనీయముగాను ఉత్కటాదనకముగాను ఉండుననియు అందువలన విశ్రాంతికై నిలుచుటకు తగినదనియు భావము.

విశ్రాంతః స స్వృజ వననదీతీరజాతాని సిన్ధు

న్నద్యానానాం నవజలకణై ర్వాధికాజాలకాని

గణ్డస్వేదాపనయనరుజాక్లాంతకర్ణోత్పలానాం

ఛాయాదానా త్త ణపరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్. 27.

విశ్రాంత ఇతి. - విశ్రాంతః స = తత్రనీచెర్చిరా వసీతాధ్వశ్రమః స, వసే = అరణ్యే-యానడ్యస్తాసౌంతీరేషు-జాతాని = స్వయంరూఢాని-అకృత్రిమాణీత్యర్థః - నదనదీ - ఇతిపాఠే * 'పుమాన్ స్త్రీయా' ఇత్యేకశేషో దుర్వారః, ఉద్యానానామ్ = ఆరామాణారసంబంధీని, యాధికాజాలకాని = మాగధీకు సుమముకుళాని + 'అథ మాగధీ గణికా యాధికా' ఇత్యమరః + 'కోరక' జాలక కలికా కుడ్డలముకుళాని తుల్యాని' ఇతి హోరాయథః, నవజలకణైః, సిన్ధు = ఆర్ద్రీకుర్వ = అత్ర సిన్ధుతేరార్ద్రీకరణార్థత్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం-యత్ర తు క్షరణ మర్థ సత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్తృత్వం-యథా + 'రేతః సిక్త్యా కుమారిషు' 'సుఖై ర్నిషిచ్ఛన్త మివామృతం త్వచి' ఇత్యేవమాది-వివంకిరతిత్యాదీనాముపి 'రజః కిరతిమారుతః' అవాకితకవయోవృథా స్తంభాజైఃపారయోషితః' ఇత్యాది ష్వర్థభేదాశ్రయణేన తజోలాభాతీనాం కర్మత్వ కరణత్వే వేదితవ్యే తథా, గణ్డయోః = కపోలయోః-స్వేదస్య-అవసంయసేన-ప్రమాత్తసేన-యాయజా = పీడా * భిదాదిత్వా దజ్ ప్రత్యయః - తయా-క్లాంతాని-మూసాని-కర్ణోత్పలాని యేషాం తేషాం తథోక్తానాం, పుష్పలావీని-నీలి-పుష్పలావ్యః = పుష్పలావాలూకాః స్త్రీయాః * 'కర్మణ్యజ్' * 'బిడ్డా' - కర్మణ్యజ్-విసా జీవా-తాసాం ముఖాని తేషాం ఛాయాయాః = అనాతవస్య-దాహా-కాంతా

దానం చ ధ్వన్యతే + 'ఛాయా సూర్యప్రియా కాంతిః ప్రతిబిమ్బ మనాతపః' ఇ
త్యమరః-కాముకదర్శనా త్కాముకీనాం ముఖవికాసో భవతీతి భావః, క్షణపరిచితః
= క్షణ సంస్పృష్టః సత్-నతుచిరం-కార్యవిలమ్బనాత్, వ్రజ = గచ్ఛ.

(తత్ర = ఆసీచైర్నిరియందు), విశ్రాంతః సత్ = మార్గాయాసము తీర్చుకొన్న
వాడనై, వన...ని-వన = అరణ్యమందలి-నదీ = విశ్వయొక్క- తీర = గట్ట
'యందు-జాతాని = పుట్టినవానిని, ఉద్యానానామ్=తోటలయొక్క, యాభికా
జాలకాని = అడవి మొల్ల మొగ్గలను, నవజలకణైః=కొత్తనీటిబిందువులతో, సింఘాన్=
తడు పుచు, (తథా = మఱియు), గట్ట...నామ్—గట్ట = చెక్కిళ్లయందలి-స్వేద=
చెమటయొక్క - అపనయన=తుడుచుటచేతనయిన - రుజా = పీడచేతను - క్లాంత=
వాడిన - కష్టోత్పలానామ్=చెవులయందలి కలువలుగలవైన, పుష్పలావీముఖానామ్
—పుష్పలావీ = పువ్వులకోయు స్త్రీలయొక్క- ముఖానామ్ = మొగములకు,
ఛాయాదానాత్ - ఛాయా = నీడయొక్క - దానాత్ = ఇచ్చుటచేత (కాంతి
దానముకూడ ధ్వనించుచున్నది.-కాముకదర్శనముచేత కామినులకు ముఖవికాసము
కలుగునని భావము), క్షణపరిచితః—క్షణ = అల్పకాలము - పరిచితః = తగిలినవాడ
డనై (చాంసేపున్నం గార్యవిలంబ మగునని భావము), వ్రజ = పొమ్ము.

తా.—నీచైర్నిరియందు విశ్రమించి మరల పయనమై పోవుచు అడవియేళ్ల గట్టుల
యందు తోటలలో స్వయముగా మొలచిన యడవిమల్లెమొగ్గలను నీవే మొదటి
మేఘమవగుటచే తొలిమాటు నీటిచినుకులతో తడు పుచు. మఱియు నాతోటల
యందు పువ్వులకోయుచుండు పుష్పలావికలు అలసియుందురు, వారిచెక్కిళ్ల చిటుఁ
జెమ్ముటను పలుమాటు తుడుచుటచేవారికర్ణాభరణములయినకలువలు వాడియుండును,
అట్టి యాకర్ణావతంసములు కలవైన వారిముఖములకు నీవు ఇంచుకంత నేపు
నీడను (కాంతిని) గలుగఁజేసి వారికి మిత్రుఁడవు గమ్ము. వారి ముఖసౌందర్యమును
నాకార్య గౌరవముచే క్షణమునే పుమాత్రమే అనుభవించి అవతలికి పొమ్ము.

ప.—'విశ్రాంతః'—యాభికల నెడు బహునాయికలనుగవయఁబోవుచున్నాఁడు
గావున విశ్రాంతి అత్యవశ్యకము. 'వననదీతీరజాతాని'—ఆయాభికానాయికలు
అడవియేటులయొద్దననే పుట్టి పెరిగినవారు. 'జాతాని'—ఆయడవిమల్లెలు స్వయ
ముగా మొలచినవేగాని ఎవరును వానిని మొలవవేయలేదు. 'సింఘాన్'—ఆయా
భికానాయికలకు నిషేకముచేయుచు. 'ఉద్యానానామ్'—ఆయాభికానాయికలు
కామక్రీడాయోగ్యములయిన తోటలలో నుందురు. 'యాభికాజాలకాని'—
మొగ్గులుగానున్న యాభికలు అనఁగా కన్యావస్థలోనున్న నాయికలు. అందుచేతనే

వారికి 'నవజలకణైః'—'నవ'—నీవేకన్నెటికము తీర్చుము, నీవే ప్రథమమేఘమవు గావున ఇంతకు పూర్వము ఆయాధికలు వానచినుకుల నెఱుంగవు. 'కణైః'—పాదులలో ఎంతయు సమృద్ధిగా నీరు పోయిటకంటె మొగ్గలమీఁద వానచినుకులు కొంచెము కురిసిన మిగుల పుష్టిగా అధికపరిమళముతో ఆ మొగ్గలు వికసిల్లును. 'గర్జన్వేదాపనయనరుజా'—గండముమీఁద వస్త్రముండదు గావున దానిమీఁది చిఱుఁజెమట చీర కంటుకొనిపోక అట్లే యుండును, గండమున కొక యలంకారముగా నుండును, అధికమైనప్పుడు దానిని 'అపనయన' తుడుచుకోవలసియుండును. 'స్వేద'—ఈదినములు చెమరుకలుగుచు ఆఱిపోవుచునుండు తొలకరి దినములు కావున చెమరు కలుగును, పుష్పలావికలు హయలుకత్తెలు గావున ఆచెమరును చేతులతోఁగాని చీరచెంగుతోఁగాని తుడువక పుష్పలావికలగుటచే 'కర్ణోత్పల'—అందఱకన్న తామే అవతంసాది పుష్పభరణములు సమృద్ధిగా ధరింతురు గావునను, చెక్కిరిచిని తుడుచు సాధనము అవతంసోత్పలము చెక్కిరికడనే 'కర్ణ'—చెవియందే ఉండుటచే దూరస్థ సాధనమును కోరక ఆయవతంసోత్పలముతోనే తుడుచుకొందురు. 'ఉత్పల'—చల్లఁగాను పరిమళించుచును మృదువుగాను ఉండును గావున చెమరు తుడుచుకొనుటకు మిగుల సుత్తమసాధనము. 'క్లాంత'—వాడినదానిని పాటవేసి మఱియొకదానిని ధరింపరాదాయనిన, చెమరు తుడుచుటచే విపాటి వాడును? కొంచెమే వాడును. మఱియు ఆయవతంసోత్పలమే ఒకవేళ చెక్కిరిమీఁదికిజూటియుండునట్లే ధరింపఁబడి గాలిమొదలైన కారణములచే కదలినప్పుడు ఆచెక్కిరియందలి చెమటను వారి ప్రయత్నములేకయే హరించి వారికి తెలియకయే వాడియుండును. వారికి తెలిసినప్పుడు దానిని తీసివైచి వాడనిదానిని ధరింతురు. 'ముఖానాం పరిచితః'—నీనీడ కలుగఁగానే వారు మొగమెత్తి నిన్ను చూతురు, కడమ యవయవములెల్లను నట్లే యుండఁగా మొగముమాత్రమేహర్షముతో నీవై పుమరలుటచే నీప్రధానపరిచయము మొగముతోనే అనియు, నీకును తన్ముఖవికాసదర్శనముచేతనే ప్రధానముగా హర్షము కలుగును గావునను, 'ముఖానాం పరిచితః' అనుట. 'పుష్పలావీ'—ఇతరులయిన యాటవికస్త్రీలను జెప్పక పుష్పలావికలను జెప్పట వారు సరసురాండును (కామదూతికలును) శిథిలవ్రతలును కాముకాధీనలును కావున. అందుచేతనే గారి ముఖములకు సరసుఁడయిన మేఘునిఁ జూడగానే 'ఛాయా'—వికాసము లుగును. 'క్షణ'—చిరకాలమున్న నాకార్యము చెడును - కనుక దారిని పోవుచు నే గారికి ఛాయను ఇత్తువుగాని నిలిచి ఆలస్యము చేయకుము; పోవుచున్న నీవేహము ఁడను ఎంతనేపు అడ్డగించునో అంతనేవే వారికి నీడ; అది కొంచెముకాలము నుండును గావున 'క్షణ' యనుట.

వక్రః పథా య దపి భవతః ప్రస్థిత స్వోత్తరాశాం
 సౌధోత్సర్జప్రణయవిముఖో మాన్మభూ రుజ్జయిన్యాః
 విద్యుద్దామస్ఫురితచకితై ర్యత్ర పౌరాజ్ఞనానాం
 లోలాపాగ్నై ర్యది న రమసే లోచనై ర్వశ్చితః స్యాః. 28.

వక్ర ఇతి.—ఉత్తరాశామ్—ఉదీచీం దిశం ప్రతి, ప్రస్థితస్యభవతః, పథాః—ఉజ్జయినీమార్గః, వక్రోయదపి—దూరోయద్యపీత్యర్థః—విద్యాదుత్తరవాహిన్యా నిర్విద్యా
 యాః ప్రాగ్భాగే కియత్యపిదూరే స్థితోజ్జయినీ—ఉత్తరాపథస్తు నిర్విద్యాయాః వశ్చిమ
 ఇతివక్రత్వం, తథాపి, ఉజ్జయిన్యాః = విశాలానగరస్య + విశాలోజ్జయినీసమే
 ఇత్యుత్పలః, సౌధానామ్—ఉత్సర్జేషు = ఉపరిభాగేషు—ప్రణయః=పరిచయః + ప్రణ
 యః స్యాత్పరిచయే యాహ్వానాం సౌహృదేషి చ' ఇతియాదవః—తస్య—విముఖః
 =వరాబ్జుభో, మాన్మభూః=నభవే రిత్యర్థః *స్తోత్రరేలజ్చ' ఇతిచకారాదాశీరథ
 లుజ్ *నమాజ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః, యత్ర=ఉజ్జయిన్యాం, విద్యుద్దామన్నం
 =విద్యుల్లతానాం—స్ఫురితేభ్యః = స్ఫురణేభ్యః—చకితైః—భీతైః—లోలాపాగ్నైః=చచ్చల
 కటాక్షైః, పౌరాజ్ఞనానాం, లోచనైః నయనైః, నరమసేయది, వశ్చితః=ప్రతారి
 తః, స్యాః, జన్మవైఫల్యం భవే ది త్యర్థః.

ఉత్తరాశామ్ = ఉత్తరదిక్కునకు, ప్రస్థితస్య = బయలుపెడలిన, భవతః =
 నీకు, పథాః = ఉజ్జయినీమార్గము, వక్రః యదపి = చుట్టయినను, ఉజ్జయిన్యాః =
 ఉజ్జయినీనగరముయొక్క, సౌధో...భిః—సౌధ = మేడలయొక్క—ఉత్సర్జ = ఉపరి
 భాగములయొక్క - ప్రణయ = పరిచయమునకు - విముఖః = పెడమొగముపెట్టిన
 వాడవు; మాన్మభూః = కాకుము; యత్ర=వియుజ్జయినీయందు, విద్యు...తైః—
 విద్యుద్దామ = మెఱపుచీగలయొక్క—స్ఫురిత=మెఱయుటలనుండి - చకితైః=బెద
 రినవియు, లోలాపాగ్నైః - లోల = చంచలములగు - అపాగ్నైః = కటాక్షములుకల
 వియు, (అయిన), పౌరాజ్ఞనానామ్ = నగరస్త్రీలయొక్క, లోచనైః = నయన
 ములతో, నరమసేయది = క్రిడింపవేని, వశ్చితః = మోసపోయినవాడవు, స్యాః
 =అగుదువు, (అనగా జన్మ నిష్ఫలముగును అని యర్థము).

తా.—తిన్నగా ఉత్తరదిక్కునకు పోవలసిన నీకు ఉజ్జయినీకి పోవుట చుట్టు
 ప్రాంతములయందు ఉజ్జయినీసౌధముల యపరిభాగములందు నిలువకమాత్రము పో
 వలదు. అచట జొరలయొక్క [నీమెఱపులకు] తెచ్చిన చూపుల విశాసములను
 దాడవేని నీయిదిన్నము వ్యర్థముగుమా.

ప. — 'ఉత్తరాశామ్' - స్త్రీలింగస్వారస్యముచేత ఉత్తరదిక్ - నెడునాయికను
 శూర్చియని ధ్వనించుచున్నది. 'ఉజ్జయిన్యాఃసాధోత్సజ్గ' - బహుభోగములను ఇచ్చు
 సట్టి యుజ్జయినీ నాయికయొక్క మేడనెత్తములనెడి యెడితో పరిచయము
 చేసికొనక - అనఁగా ఆనాయికను పొందక - పోవుట యుచితముకాదు. 'పౌరాజ్ఞ
 నానామ్' - పౌరాంగనలు జాణు, వీక్షణాదివిలాసములకు జన్మభూములు, వారి సాధా
 రణదృష్టులవిలాసములే అమోఘములు, 'చకితైః' - చకితదృగ్విలాసములను జెప్ప
 వలయునా? అట్టి చకితదృగ్విలాసములను అనుభవించుటకు సాధనము నీయందే
 యున్నది. 'విద్యుద్దామస్ఫురిత' - నీమెఱువు మెఱయుటయే అందుల సాధనము.
 కావున నీకు తృప్తియగువఱకు ఆజాణలను మెఱువులచే వెఱపించి వారి బెదరు
 చూపులను నీవు చూడవచ్చును. 'లోలాపాజ్ఞైః' - చంచలకటాక్షములే బెదరునకు
 ఫలము, అవియే నీకు 'వశ్చిత' - జన్మసాఫల్యమును కలిగించునవి. జన్మమెత్తిన
 వానికి వానిం జూచుటకన్నభాగ్యముండదు. అవి అంత రమణీయములు. అట్టి లోలా
 పాంగములయిన 'నయనైః' - నయనములతో 'యది న రమనే' - క్రీడింపవేని -
 అనుటచే నీకిచ్చయయిన పౌరాంగనలనెల్ల మెఱసి బెదరించి చూపులుచూచి, పిమ్మట
 వారు భయముతీఱియున్నప్పుడు మరల ఆకస్మికముగా మెఱసి బెదరించి చూపులు
 చూచుచు, ఇట్లు తనవితీటువఱకు వారితో క్రీడింపవచ్చును, అస భావము. అట్టి దృగ్వి
 లాసములను చూచు మహానందములతో ప్రయాణమునకుఁ గలుగువిలంబము ఒక
 లెక్కలోనిదే కాదనియు కావుననే 'వక్రః పథాపి' - చుట్టుదారియైనను పోవలసిన
 దనియు భావము.

వీచిత్తోభస్తనితవిహగ్రశ్రేణికాశ్చీగుణాయాః

సంసర్పన్త్యాః స్థలితసుభగం దర్శితావర్తనాభేః

నిర్విధ్యాయాః పథి భవ రసాభ్యస్తరః సన్నిపత్య

స్త్రీణా మాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమో హిప్రియేషు. 29.

సంప్ర త్యుజ్జయినీం గచ్ఛత స్తస్య మధ్యేమార్గం నిర్విధ్యాసంబద్ధ మాహ
 వీచితి. - హేమేఘ, పథి = ఉజ్జయినీపథే, వీచిత్తోభేణ = తరజ్గచలనేన - స్తనితానాం =
 ముఖరాణాం * కర్తరిక్తః - విహగానాం = హంసానాం - శ్రేణిః = పజ్జి - రేవ - కాశ్చీ
 గుణాయస్యాస్తస్యాః, స్థలితేన = ఉపలస్థలనేన మదస్థలితేన చ - సుభగం యథాతథా
 సంసర్పన్త్యాః = ప్రవహన్త్యా గచ్ఛన్త్యాశ్చ, తథా దర్శితా = ప్రకటితా - అపత్యం =
 మృసాం భ్రమ వివ సాధిత్యయా + 'స్యా దావర్త' - మృసాం భ్రమ వివ సాధిత్యయా

మౌక్తికా విధ్యా నిర్విధ్యా నామ సద్ధిః * నిరాదయః క్రాంతా దృఢే వశ్చమ్య' ఇతి
సమాసః * 'ద్విగుప్తాప్తాపన్నా లమ్' — ఇత్యాదినా పరవల్లిజితాప్రతిషేధః - తస్యా
సద్యాః, సన్నిపత్య = సంగత్య, రసః = జలమ్ - అభ్యంతరే యస్యసః - అన్యత్ర - రసేన
= శృంగారేణ - అభ్యంతరః = అంతరంగః, భవ-సర్వథా తస్యా రస మనుభవేత్వరః
+ 'శృంగారాదా జలే వీర్యే నువర్ణే విషశుక్రయోః | తక్తాదా వమృతే చైవ నిర్యాసే
పారదే ధ్వనా | అస్వాదే చ రసం ప్రాప్నుః' ఇతి శబ్దార్థవే, నను తత్త్వార్థనా మస్త
రేణ కథం త త్రానుభవో యద్యత ఇత్యత ఆహ స్త్రీణామితి. — స్త్రీణాం ప్రియేషు
విషయే, విభ్రమః = విలాస వివ, ఆద్యం ప్రణయవచనం = ప్రార్థనావాక్యం, హి,
స్త్రీణా మేష స్వభావో యద్విలాసైరేవ రాగప్రకాశనం నతు కణ్ఠత ఇతి భావః.
విభ్రమ శ్చాత్ర నాభిసందర్శనాది రుక్త వివ.

ఉజ్జయినికై తూర్పుగా తిరిగిపోవు మేఘునికి దారిలో నిర్వింధ్యానదితోఁ
గలుగు సంబంధమును చెప్పుచున్నాఁడు.

(హేసఖే = ఓయిమిత్రుడా), పథి = ఉజ్జయినీమార్గమందు, వీచి...యాః
— వీచి = అలలయొక్క - తోళ = చలనముచేత - స్తనిత = ధ్వనించుచున్న - వి
హగ = పటులయొక్క - శ్రేణి = వరుసయే - కాశ్చీగుణాయాః = మొలసూలుగాఁ
గలదియు, స్థలితసుభగమ్ - స్థలిత = జూటుటచేత (మదస్థలనముచేతనని అర్థాంత
రము) - సుభగమ్ = సొంపుగా, సంసర్పన్త్యాః = ప్రవహించుచున్నదియు (నడచు
చున్నదియు), దర్శితావర్తనాభేః — దర్శిత = ప్రకటింపబడిన - ఆవర్త = సుడి
అనెడు = నాభేః - పొక్కిలిగలదియు, (అగు), నిర్విధ్యాయాః = నిర్వింధ్యయ నెడు
నదితో, సన్నిపత్య = సంగమించి, రసాభ్యంతరః — రస = జలము - అభ్యంతరః =
లోపలగలవాడవు (రస = శృంగారముచేత - అభ్యంతరః = అంతరంగుడవు
అని యర్థాంతరము), భవ = కమ్ము (అన్నివిధములను రసమనుభవించుము అని
భావము), (దానిప్రార్థనలేక దాని నెట్టు కవయుదు ననిన), స్త్రీణామ్ = స్త్రీలకు,
ప్రియేషు = ప్రియులవిషయమై, విభ్రమవివ = విలాసమే, ఆద్యమ్ = మొదటిదైన,
ప్రణయవచనంహి = ప్రార్థనావాక్యముకదా - (లోకములో స్త్రీల కిది స్వభావము,
విశున్నగా విలాసములచేత రాగమును ప్రకటించురేగాని వాక్కుచే ప్రకటింపదు,
తాభిసందర్శనాదికము నిర్వింధ్య చూపెడు విభ్రమము.)

తా. — నిర్వింధ్య నిన్నువలచిన నాయికగా నీకడకు వచ్చును. ఎట్లనిన, అంత
చలనమునకు తూనెడుపటులరుతమే కింకిణ్యాదిరణితముగాను, పక్షిశ్రేణియే మొ
లసూలుగాను, జలముజూటుటయే మదస్థలనముగాను, సుడిచూపుటయే నాభిచూపుట

శాను, నీయొద్దికి వచ్చును. నీవును ఆనదిని పొంది దానిరసమును గ్రహించుము. ఆనా యొకతో సంగమించి శృంగారరసముచే ఆమెకు అంతరంగప్రియుడవు కమ్ము. ఎఱుఁ గనిదానిని అప్రార్థితుడనై యెట్లు కవయుదు నందువేమో, స్త్రీలు ప్రియులవిష యమై తమప్రార్థనను విభ్రమములచే తెలుపుదురుగాని నోటిమాటచే తెలుపరు, ఆవర్తనాభి ప్రకటనాదులే ఆమెయొక్క ప్రార్థనను తెలుపు విభ్రమములు. కావున యభేచ్ఛముగా ఆమెతో విహరించుము.

ప.——‘వీచి’ అనుటచేత వశిత్రయము స్ఫురించుచున్నది. నడుచుటయందు వశిత్రయమునకు ‘క్షోభ’-చలనము కలుగునుగదా. ‘విహగ’-పక్షులే కింకిణులు. ‘సుభగమ్’ ఇందలి యర్థాంతరమును విద్యార్థులే యూహించుకొనవచ్చును. ‘నిర్విన్ధ్యా’-వింధ్యుని అనఁగా మూర్ఖుడు అరసిపడునగు పతిని వదలి లేచివచ్చినది, నీవు జాణవు సరసుడవు నని నీయొద్దికి ‘సంసర్పన్త్యాః’-చక్కఁగావచ్చుచున్నది. ‘దర్శిత’ తనయనురాగమును ప్రార్థనను నీకు నాభిప్రకటనచే తెలుపుచున్నది. ‘ప్రియేషు’—నీవుప్రియుడవు, ‘రసాభ్యంతరోభవ’ ఆమె మసారభము నీడేర్పడువు గాని-తనంతట వలచి వచ్చిన దని చులకన నేయకుము, అని లోట్టుకొనగా సార్వరస్యము.

వేణీభూతప్రతనుసలిలా సా త్వతీతస్య సిన్ధుః

పాణ్డుచ్ఛాయా తటరుహతరుభ్రంశిభి ర్జీర్ణ పక్షైః

సౌభాగ్యం తే సుభగ విరహావస్థయా వ్యజ్ఞాయ స్తీ

కార్యం యేన త్యజతి విధినా స త్వయై హోపపాద్యః. 30.

నిర్విన్ధ్యాయా విరహావస్థాం వర్ణయం స్తన్నిరాకరణం ప్రార్థయతే:—

వేణీతి.—అవేణీ వేణీ భూతం = వేణ్యాకారం-ప్రతను = స్తోత్రం-చ-సలిలా-
యస్యాః సా తథోక్తా - అన్యత్ర వేణీభూత కేశపాశేతి చ ధ్వన్యతే, * రోహస్తీతి
రుహః. ఇగువధలక్షణః క ప్రత్యయః - తటర్హా రుహ యే తరవ స్తేభ్యో భ్రశ్య
స్తీతి తథోక్తే, జీర్ణపక్షైః శుష్క-పక్షైః, పాణ్డుచ్ఛాయా = పాణ్డువర్ణా, అతఏవ,
హేసుభగ, విరహావస్థయా - పూర్వోక్తప్రకారయా కరణేన, అతీతస్య = పితా
వస్తం తామ మతీత్య గతస్య - ప్రాపితస్యేత్యర్థః, తే = తవ, సౌభాగ్యం = సుభగ
త్వం * ‘హృ ద్భగ నీష్వస్తే పూర్వపదస్యచే’ త్యుభయపదవృద్ధిః, వ్యజ్ఞాయ స్తీ =
ప్రకాశయస్తీ, స ఖల సుభగో య మజ్ఞనాః కామయన్త ఇతి భావః, సా=పూ
ర్వోక్తా, సిన్ధుః=నదీ నిర్విన్ధ్యాఖ్యా+ ‘స్త్రీ’ నద్యాం నా నదే నీష్ట రేశభేజే మృదా
క్షు’ ఇతి వైజయ స్తీ యేన, విధినా=వ్యాపారేణ, కార్యం త్యజతి స విధిత్యుక్తా,
ఉపపాద్యః=కర్తవ్యఇత్యర్థః, సచవిధి రేకత్రవృష్టి రన్యత్ర భంభోగః తదభివ్యక్తం

త్వా త్కార్యస్యేతి భావః. ఇయం వజ్రామి మదనావస్థా, ఉక్తం చ రతిరహస్యే
 +నయనప్రీతిః ప్రథమా చిత్తాసక్త స్తతోఽథసంకల్పః | నిద్రోచ్ఛేద సనుతావిషయ
 నివృత్తి ప్రసానాశః | ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతి రిత్యేవం స్వరదశా దశైవ స్యుః
 ఇతి. 'తామతీతస్యే' లిపాత మాత్రిత్య సీన్ధుర్నామ సద్యస్తరమితి వ్యాఖ్యానం తు -
 సీన్ధుర్నామ కశ్చిన్నదః కార్తీరచేతేఽస్తి నదీ తు పత్రాపినాస్తి - ఇత్యుపేక్ష్య మి
 త్యాచక్షతే.

నిర్వింధ్యనుగుణించియే చెప్పచున్నాడు. —

వేణీ...లా — వేణీభూత = వేణ్యాకారమైన - వ్రతసు = సూక్ష్మమైన - సలి
 లా = నీళ్లుకలదియు (ఏకవేణిగానైన తలవెండ్రుకలు గలది యనియు భవని),
 తట...భిః — తట = గట్టునందు - రుహ = మొలచిన - తరు = చెట్లనుండి - భ్రంశి
 భిః = రాలుచున్న, జీర్ణపల్లెః = ఎండుటాకులచేత, పాణ్డుచ్ఛాయా = తెల్లనివర్ణము
 గలదియు, (అందుచేతనే), (హే) సుభగ = (ఓయి) యందగాఁడా, విరహావస్థ
 యా = వైచెప్పబడిన విరహావస్థయనెడు సాధనముచేత, అతీతస్య - ఇంతకాలము
 దేశాంతరముపోయియున్నట్టి, తే = నీయొక్క, సౌభాగ్యమ్ = అందమును, వ్యజ్ఞా
 యస్తి = తెలియఁజేయుచున్నదియు, (ఎవనిని స్త్రీ)లు కామింతురో వాఁడుగదా
 సుభగుఁడు), అయిన , సానీన్ధుః = అనది, యేన విధినా = ఏవనిచేత (నీవు ఏవనిని
 చేయుటచేత), కార్మ్యమ్ = కృతత్వమును, త్యజితి = విడుచునో, సరి విధిం =
 ఆపని, త్వయేన = నీచేతనే, ఉపపాద్యః = చేయఁబడఁదగినది, (ఒకవిషయమున
 వర్షించుటయు - రెండవవిషయమున సంభోగించుటయు ఆపని - యని యెఱుఁగ
 వలయును. అది లేనందున ఆ కార్యము కలిగినది, అది కలిగిన తీటును.)

తా. — ఆనిర్వింధ్య సంవత్సరముక్రిందట నీవు తన్నుంబొందిపోయినప్పటినుండి
 నీవిరహముచేత దినదినము కృశించుచు, గట్టుమీఁదిచెట్లనుండి సంవత్సరము పొడుగు
 నను రాలుచున్న ఎండుటాకులనెడు విరహపాండిమ గలదై నీరుతగ్గుటచేనయినసన్న
 ప్రవాహమునెడి యేకవేణిని ధరించి, నీకొఱకు విరహవ్రతమును ఆచరించుచున్నది. ఆహా
 నీసౌభాగ్యము! ఎంత సుభగుఁడవుగాక నీకొఱకు ఆమె విరహవ్రత మాచరించును!
 కావున నీవు వర్షించుట యనుసంగముచే ఆమెయొక్క కార్యమును తీర్పవలయును.

ప. — 'వేణీ' 'పాణ్డు' - 'కార్మ్యమ్' — ఇవి విరహతాపచిహ్నములు, 'వేణీ' -
 విరహవ్రతచిహ్నము. 'అతీతస్య' నీవు ఆమెను గూడిపోయి సంవత్సరమైనది, అది.
 మొదలుగా ఆమెకు కార్యమే, దినదినమునకు నీరు తగ్గిపోవును గదా. 'వ్యజ్ఞా
 యస్తి' — విరహవ్రత మాచరించునట్టి పతివ్రత వద్ది నిగానలజ్జ గావున మగని సౌభాగ్య

మీరు నోట చెప్పదు. ఆమెయవస్థను జూడఁగా ఆసౌభాగ్యము తెలియుచున్నది. 'త్వయేవ'-ఏవ యనుట పాతివ్రత్యమును తెలుపుచున్నది. నది సన్నగిల్లిన భియ అది వెల్లిగొనునట్లు వర్షింపు మనియు శ్లోకభావము.

ప్రాప్యవస్తీ నుదయనకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాన్
పూర్వోద్దిష్టా మనుసర పునీ శ్రీవిశాలాం విశాలాం
స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గిణాం గాం గతానాం
శేషైః పుణ్యై హృతమివ దివః కాన్తిమ త్ఖణ్డ మేకమ్. 31.

ప్రాప్యేతి.-విదస్తీతి విదాః * ఇగుపథలక్షణః కః - ఓకసో వేద్యస్థానస్య విదాః = కోవిదాః * ఓకారలోపః పృథ్వీరాదిత్వా త్సాధుః - ఉదయనస్య = వత్సరాజస్య - కథానాం = వాసవదత్తాహరణాద్యత్యద్భుతోపాఖ్యానానాం - కోవిదాః = తత్త్వజ్ఞాః - గ్రామేషు యే వృద్ధాస్తే సన్తి యేషు తాన్, అవస్తీన్ = తన్నామజినపదాన్, ప్రాప్య, తత్ర, పూర్వోద్దిష్టాం = పూర్వోక్తాం 'సౌధోత్సర్గప్రణయవిముఖో మా స్తభూ రుజ్జ్వయిన్యాః' ఇత్యుక్తాం, శ్రీవిశాలాం = సంపత్తిమహతీమ్ + 'శోభా సంపత్తిపద్మాను లక్ష్మీశ్రీరివ దృశ్యతే' ఇతిశాశ్వతః, విశాలాం పురీమ్ = ఉజ్జయినీమ్, అనుసర = వ్రజ, కథమివ స్థితామ్? సుచరితఫలే = పుణ్యఫలే - స్వర్గభోగలక్షణే, స్వల్పీభూతే = అల్పవశిష్టే సతీత్యర్థః, గామ్ = ఇలాం, గతానాం + 'గా రిలా కుమ్భినీ క్షమా' ఇత్యమరః - పునరపి భూలోకభాజా మి త్యర్థః, స్వర్గిణాం = స్వర్గవతాం జనానాం, శేషైః = భుక్తావశిష్టైః, పుణ్యైః = సుకృతైః, హృతమ్ = ఆనీతం - స్వర్గార్థానుష్ఠితకర్తృ శేషాణాం స్వర్గవాస స్యావశ్యంభావా దితి భావః, కాన్తిరస్యాస్తీతి - కాన్తిమత్ = ఉజ్జ్వలం - సారభూత మిత్యర్థః, ఏకం = ముఖ్యం - యద్వా భుక్తాదన్యత్ + 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః' ఇత్యమరః, దివః = స్వర్గస్య, ఖణ్డమివ స్థితా మి త్యుత్పేక్ష. ఏతే నాతిక్రాంతసకలభూలోకనగరసౌభాగ్యసారవత్త్వ ముజ్జ్వయిన్యా వ్యజ్యతే.

ఉద...ధాన్ - ఉదయన = వత్సరాజుయొక్క - కథా = వాసవదత్తాహరణము మొదలయిన యద్భుతోపాఖ్యానములయొక్క - కోవిద = తత్త్వము నెఱిగినవారయిన - గ్రామవృద్ధాన్ = ఊరుల పెద్దలుకలదైన, అవస్తీన్ = అవస్తిదేశమును, ప్రాప్య = పొంది, (అచట), పూర్వోద్దిష్టామ్ - పూర్వ = పైని - ఉద్దిష్టామ్ = చెప్పబడినదైన, శ్రీవిశాలామ్ - శ్రీ = సంపత్తిచేత - విశాలామ్ = గొప్పదైన, విశాలామ్ = ఉజ్జయినీపురి, అనుసర = పొమ్ము; (ఆపురి ఎట్టిదనఁగా), సుచరితఫలే - సుచరిత = పుణ్యము

యొక్క - ఫల = స్వర్గభోగరూపమయిన ఫలము, స్వల్పిభూతే సతి = అల్పవశిష్ట మవుచుండగా, గామ్ = సూలొకమునకు, గతానామ్ = మరలవచ్చినట్టి, స్వర్గిణామ్ = స్వర్గవంతులైన జనులయొక్క, శేష్ః = అనుభూతావశిష్టములైన, పుణ్యైః = సుకృతములచేత, హృతమ్ = భూలొకమునకు తేరిబడిన, (స్వర్గార్థము చేసిన కర్మ శేషముగలవారి, స్వర్గవాసము తప్పదుగావున అని భావము), కాన్తిమత్ = కాంతిగలదైన (ప్రకాశమానమైన - సారభూతమైన యనియర్థము), ఏకమ్ = ముగ్యమైన - (లేక - అనుభవింపఁబడిన దానికంటె వేఱయిన), దివఃఖణ్డమివ = స్వర్గఖండమోయనునట్లు, (స్థితామ్ = ఉన్నదానిని, అని విశాలామ్, అను దానికి విశేషణము).

తా.—నిర్వింధ్యను దాఁటి అవంతిచేశము ప్రవేశించుము. వత్సరాజు వాసవ దత్తరు హరించుట మొదలైనచిత్రకథలను ఎఱిగినవృద్ధులు ఆదేశమందలి గ్రామము లలో ఇప్పటికిని ఉన్నారు. నీవుకూడ వానిని వినవచ్చును. పిమ్మట తద్రాజధానియైన విశాలానగరమును దర్శించుము. స్వర్గవాసులైనజనులు స్వర్గార్థమైన సుకృతము కొంత మిగిలియుండుగానే భూలొకమునకు వచ్చుచు ఆమిగతసుకృతంపు ఫలముగా ఈలొకమునకుఁ దెచ్చుకొన్నది స్వర్గమందెల్ల సారభూతమయినఖండమే ఆవిశాలానగరము అనునట్లుగా ఆనగరము సకలసంపత్సమృద్ధముగానుండును. ఆ స్వర్గవాసులు వీరే అనఁదగినట్లుగా అందలిజనులు మహాభోగులుగా నుందురు.

ప.—‘కథాకోవిదగ్రామవృద్ధాః’ - నిర్వింధ్యనుండి విశాలానగరమునకు పోవు దారిలో గ్రామములలో నీవు వాన గురియుచున్నప్పుడు జనులు అరఁగులమీఁదఁ గాని చలిమంటలయొద్దఁగాని చేరి, ‘కోవిద’-చక్కఁగా ఎఱిగిన వృద్ధులు కథలు చెప్పి టయు ఇతరులు వినుటయుఁ గా విసౌదించుచుందురు. అప్పుడు నీవును విని ఆహ్లాదము వచ్చును. కనుక ఆరవంత పయనముకూడ నీకు మనోహరముగానే యుండును. ‘శ్రీవిశాలామ్’ అనుట విశాలాశబ్దమునకు వ్యుత్పత్తిని ధ్వనించుచున్నది. ‘స్వర్గిణామ్ - దివఃఖణ్డమ్’ అనుటచే ఆనగరంపు సౌభాగ్యము సకలతరనగరసౌభాగ్యములను అతిక్రమించినదనియు, అందలిజనులు లోకాతీతభోగభాక్తులనియు, భావము. అట్టి యుత్తమోత్తమనగరము గావున చుట్టుదారి యైనను పోవలయు నని భావము.

ద్వీర్ధీ కుర్వన్ పటు మదకలం కూజితం సారసానాం
ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోదమైత్రీకషాయః

యత్ర స్త్రీ) ణాం హరతి సురతగ్లాని మగ్నానుకూలః

శిప్రావాతః ప్రియతమ ఇవ ప్రార్థనాచాటుకారః.

32.

దీర్ఘీ కుర్వన్నితి. — యత్ర = విశాలాయాం, ప్రత్యూషేషు = అహర్ముఖేషు + ప్రత్యూషాహర్ముఖం కల్య' మిత్యమరః, పటు = ప్రస్ఫుటం, మదకలం = మదే నావ్యక్తమధురం + ధ్వనాతు మధురాస్ఫుటే కలః' ఇత్యమరః, సారసానాం = పక్షి విశేషాణాం + సారసో మైథునీ కామీ గోసర్థః పుష్కరావ్యయః' ఇతియాదవః - యద్వా - సారసానాం = హంసానాం + చక్రాఙ్గాః సారసో హంసః' ఇతిశబ్దార్థవే, కూజితం = రుతం, దీర్ఘీ కుర్వన్ = సంతానయన్నిత్యర్థ-యావద్వాతం శబ్దాను వృత్తేరితి భావః, ఏతేన ప్రియతమః స్వచాటువాక్యానుసారిక్రీడాపక్షికూజిత ముచ్చిన్నీ కుర్వన్నితి చ గమ్యతే, స్ఫుటితానాం = వికసితానాం - కమలానామ్ - ఆమోదేన = పరిమళేన సహ యా - మైత్రీ = సంసర్గః - తేన - కషాయః = సురభిః + రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ) నిర్యానే సారభే రనే' ఇతి యాదవః - అన్యత్ర విమర్దగస్తీత్యర్థః + 'విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే' ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ' ఇత్యమరః, అగ్నానుకూలః = మాన్ద్యాత్ గాత్రసుఖస్పర్శః, అన్యత్ర గాఢాలింగనదత్త గాత్రసంవాహన ఇత్యర్థః - భవభూతినా చోక్తమ్ + ఆశిథిలపరిరమైభి ర్దత్తసంవాహనాని' ఇతి - సంవాహ్యస్తే చ సురతశ్రావ్తాః ప్రియై ర్యువతయః - ఏత త్కవి రేవ వక్ష్యతి - 'సంభోగాస్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానామ్' ఇతి, శిప్రానామా కాచి త్రత్రత్యానదీ - తస్యావాతః = శిప్రావాతః - శిప్రాగ్రహణం వైత్యద్యోతనార్థం, ప్రార్థనా సురతయాఞ్చా-తత్ర చాటు కరోతీతి తథోక్తః - పునః సురతార్థం ప్రియవచన ప్రయోక్తే త్యర్థః * కర్తృణ్యుత్ప్రత్యయః, ప్రియతమః = వల్లభ - ఇవ, స్త్రీణాం, సురతగ్లానిం = పూర్వరతిభేదం, హరతి = నుదతి, చాటూక్తిభి ర్విస్తృతపూర్వ రతిభేదాః స్త్రీయః ప్రియతమ ప్రార్థనాం సఫలయన్తీతి భావః, ప్రార్థనాచాటుకారః' ఇత్యత్ర 'ఖణ్డితనాయికానునేతా' ఇతి వ్యాఖ్యానే సురతగ్లానిహరణం న సంభవతి, తస్యాః పూర్వం సురతాభావాత్ - పశ్చాత్తన సురతగ్లానిహరణం తు నేదానీ త్తనకోపశమనార్థ చాటువచనసాధ్య మిద్యుపేక్ష్యేవోచితా వివేకినామ్; + జ్ఞాతేఽన్య సగ్గవికృతే ఖణ్డి తేర్హ్యకషాయితా' ఇతి దశరూపకే.

యత్ర = వివిశాలయందు, ప్రత్యూషేషు = ప్రభాతకాలములందు, పటు = స్ఫుటమును, మదకలమ్ — మద = మదముచేత-కలమ్ = అవ్యక్తమధురమును, (అగు), సారసానామ్ = బెంగురుపక్షులయొక్క - లేక - హంసలయొక్క, కూజితమ్ = కూతము, దీర్ఘీ కుర్వన్ = దీర్ఘముచేయుచు (గాలిపోవునంతదూరము

నాదము పోవుటచేత నని భావము - ప్రియతమునిపక్షమందు తనవాక్యముల ననుసరించెడు క్రీడాపక్షులకూఁతలను తెంపులేనివానినిగాఁజేయుచు అని భవనించుచున్నది, స్ఫుటి ... యః — స్ఫుటిత = వికసించిన - కమల = తామరల, ఆమోద = పరిమళముతోఁగి - మైత్రీ = చెలిమిచేత - కషాయః = పరిమళించునదియు, (సురతవిమర్దగంభముకలిగి యని ప్రియతమపరమగునర్థము), అజ్ఞానుకూలః = మాంద్యముచే స్పృశింప గుఱుమును - (గాఢాలింగనముచే అవయవము లాత్తునదియు అని ప్రియతమపరము), అగు, శిప్రావాతః = శిప్రానదియొక్కగాలి (శిప్రానుచెప్పట గాలియందు శైత్యముకొఱకు), ప్రార్థ ... రః — ప్రార్థనా = మరల సురతముకొఱకైనయాచనయందు - చాటుకారః = ప్రియవచనములు పలుకునట్టి-ప్రియతమివ = వల్లభునివలె, స్త్రీశామ్ = స్త్రీలకు, సురతగ్లానిమ్ = పూర్వరతిచేతనయిన బడలికను, హరతి = పోగొట్టునూ, స్త్రీలు చాటువచనములచే పూర్వరతిభేదమును మఱచి మరల ప్రియతముల మనోరథమును సఫలముచేయుదురని భావము, తాం విశాలా మనుసర (31) అని అన్వయము.

తా.—ఆవిశాలానగరమందు ప్రభాతకాలములయందు చల్లని శిప్రావాయువు స్ఫుటమును మదముచే అవ్యక్తమధురము నైన హంసలనాదమును దీర్ఘముచేయుచు వికసించిన కమలముల పరిమళమును వెదచల్లుచు స్త్రీలయొక్క సురతాయాసమును తీర్చును. అది ఎట్లుండుననఁగా ప్రియతముఁడు ప్రభాతకాలమున చాటువచనములతో పునస్సురతమునకు వేఁడుచు పూర్వసురతవిమర్దపరిమళము గలవాఁడై విగికాఁగిలింతలచే పూర్వసురతగ్లానిని పోగొట్టుచు స్త్రీని మరలఁ గవయుటవలె నుండును.

ప.—‘మదకలమ్’ - ‘కషాయః’ - ఉద్దివకములు - కాపుననే వాయుపునకు ప్రియతమసామ్యము, సారసకూజితములు ఉపమేయము. ప్రార్థనాచాటువులు ఉపమానము. ‘ప్రత్యూషేషు’—ప్రభాతములయందు ప్రియతములు భావివిరహాసహిష్టువులై మరల ప్రియలతో క్రీడించుట ప్రసిద్ధము. ‘ఆమోద’ — వాయుపునకు కమలపరిమళమును - ప్రియతమునకు పూర్వసురతవిమర్దపరిమళమును - కలపు, ఈరెంటికి సామ్యము.

హారాం స్తారాం స్తరళగుటికా న్కోటిశః శఙ్ఖశుక్తిః
శష్పశ్యామా న్మరకతమణీ నున్నయాఖప్రరోహణ
దృష్ట్యా యస్యాం విపణిరచితా నివృద్ధుమాణాం చ భగ్నా
సంలక్ష్మ్యనే సలిలనిధయ స్తోయమాత్రావశేషాః. 33.

ఇతఃపరం ప్రక్షిప్తమపి శ్లోకత్రయం వ్యాఖ్యానితే:—

హతానితి:—యస్యాం = విశాలాయాం, కోటిశః, విపణిషు = వణ్యవీధి
 కాను + విపణిః వణ్యవీధికా ఇత్యమథః, రచితా = ప్రసారితా = ఇదంచితే
 కణం లక్షణాలింగం సర్వత్ర సంబధ్యతే, తారా = శుద్ధా + తారో ముక్తాది
 సంశుద్ధౌ తర్కజే శుద్ధమాక్తికే ఇతివిశ్వః, తతల గుటికా = ముఖ్యమణిభూత మహార
 త్నా + తరలా హారమధ్యగః ఇత్యమథః - పిణ్డే మణౌ మహారత్నే గుటికా బద్ధ
 పారదే ఇతిశబ్దార్థవే, హరా = ముకావళిః, తథా, కోటిశః, శబ్దా = కమ్పా
 శ్చ - శక్తిశ్చ = ముక్తాస్ఫోటాంశ్చ + ముక్తాస్ఫోటః స్త్రీయాం శక్తిః శబ్దః
 స్కాత్కమ్బర స్త్రీయామ్ ఇత్యమథః, శష్పం = బాలతృణం - తద్వచ్ఛాన్యమా
 + శష్పం బాలతృణం మాసో యవసం తృణ మర్జున' మిత్యమథః, ఉన్మయాఖప్రరో
 హః = ఉద్గతరశ్మ్యభుగ్రాహ, మరకతమణీ = శాకుండరత్నాని, తథా, వి
 ద్రుమాణాం భజ్జా = ప్రవాళభిక్షాం - శ్చ, దృష్ట్యా, సలిలనిధయః = సముద్రాః,
 తోయమాత్రోఽవశేషో యేషాం తే తాదృశాః సంలక్ష్యన్తే = తథానుమీయన్త ఇత్య
 ర్థః - రత్నాకరా ద పృథిరిచ్యతే రత్న సంపద్భిరతి భావః.

కాఽజోశ్చ మాఽడుశ్లోకములును ప్రక్షిప్తములు.

యస్యామ్ = వివిశాలాయందు, విపణిషు = బజ్జాణులందు, కోటిశః =
 కోట్లుగా, రచితా = విక్రయార్థమై సజ్జించెట్టుబడిన (ఈ విశేషణమును నింగ
 మునూ మాక్తి అంతట అన్వయించుకొనవలయును), తారా = శుద్ధములును,
 తరళగుటికా - తరళ = నాయకమబులైన - గుటికా = మహారత్నములు
 కలివియు, (స్థూల), హరా = ముత్యాలశేరులను, (మణియు), కోటిశః =
 కోట్లుగా, శబ్దశక్తిః — శంఖ = శబ్దములను - శక్తిః = ముత్యములను,
 మాసశ్యామా - మాస = పంచగవ్యాలె - శ్యామా = పసువునన్నెగలవియు, ఉ
 న్మయాఖప్రరోహః, ఉత్ = ఉద్గతములైన - మయాఖ = కిరణములయొక్క
 ప్రరోహః = అంకురములకలిమియు, అయిన, మరకతమణీ = కరుణకర్మము,
 (మణియు), విద్రుమాణామ్ = పగడములయొక్క, భజ్జాంశ్చ = తునుకలను,
 దృష్ట్యా = చూచి (చూడఁగా), సలిలనిధయః = సముద్రములు, తోయ...పాః
 — తోయమాత్రోఽవశేషో యేషాం తే తాదృశాః సంలక్ష్యన్తే =
 తలంపఁబడుచున్నవో (అగడముచున్నవో), తాం విశాలా మనుసర(31) అని యన్వ
 యము.

తా. విశాలగడరములలో బజ్జాణులలో బిళ్లుకముకొలుగు గొప్ప
 నాయకములును సలిలముల కిక్కుములును, కేంబుములును, ముత్యములను

గణికవంటి పచ్చవన్నె గల వై కిరణాంకురములతో వెలుగుచుండు గరుడపచ్చలను పగడపుచీగలఖండములను కోట్లుకోట్లుగా పఱచిపెట్టియుందురు. వానివిస్తారమునం గనిన సముద్రములలోని మాక్తికాదులెల్ల నచ్చటికే తేచబడినవనియు మఱి సముద్రములలో నీళ్లేకాని మాక్తికాదులు ఉండవనియు తోచును. ఆ పురిబజాజులలో మాక్తికాదులు విస్తారముగా కలవు - అది మహాసంపత్తి సమృద్ధము. .

ప. — ముక్తా శంఖ శుక్తి మరకత ప్రవాళములు అన్నియు సముద్రమునఁ బుట్టునవి. — ‘సలిబనిధయః’ - సకలసముద్రముల మాక్తికాదులన్నియు ఇక్కడనే ఉన్నవి అనియు, అందుచే ఇక్కడిమాక్తికాదులు బహువిస్తారము లనియు భావము.

“ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్ర జహే,
హేమం తాలద్రుమవన మభూ దత్ర తన్వైవ రాజ్ఞః,
అత్రోద్రాభిన్తః కిల నళగిరిః స్తమ్భ ముత్పాత్య దర్పా,”
ది త్యాగస్తూన్ రమయతి జనో యత్ర బన్ధూ నభిజ్ఞః. 31.

ప్రద్యోతస్యేతి. — అత్రప్రదేశే, వత్సరాజః = వత్సదేశాధీశ్వర ఉదయనః, ప్రద్యోతస్య ప్రద్యోతనామ్న ఉజ్జయినీనాయకస్యరాజ్ఞః, ప్రియదుహితరం = వాసవ దత్తం, జహే = బహర, అత్రస్థలే, తన్వైవరాజ్ఞః = ప్రద్యోతస్య, హేమం = శూ వర్ణం, తాలద్రుమవన మభూత్, అత్ర నళగిరిర్నామేన్ద్రదత్తస్తదీయోగజః-దర్పాత్ = మదాత్, స్తమ్భమ్ = ఆలనమ్, ఉత్పాత్య = ఉద్భృత్య, ఉద్రాభిన్తః = ఉత్పత్య భ్రమణం కృతవాన్, కిల, ఇతి = ఇత్యంభూతాభిః కథాభి రిత్యర్థః, అభిజ్ఞః = పూర్వోక్త కథాకోవిద్ జనః, ఆగస్తూన్ = దేశాన్తరా దాగతాన్ * ‘నీ తని గమ్మి’త్యాదినా ఔణాదిక స్తున్ప్రత్యయః - బన్ధూ న్యత్ర, విశాలాయాం, రమయతి = విసౌదయతి, అత్ర భావికాలంకారః, తదుక్తమ్ † ‘అతీతానాగతం యత్ర ప్రత్యక్ష త్వేన లక్ష్యతే’ అత్యద్భుతార్థకథనా ద్భావికం త దుదాహృతమ్’ ఇతి.

యత్ర = వివిశాలానగరమందు, అత్ర = ఈచోట, వత్సరాజః = వత్సదేశ రాజు నుదయనుఁడు, ప్రద్యోతస్య = ప్రద్యోతనుఁ డను నుజ్జయినీరాజుయొక్క, ప్రియదుహితరం = అనుఁగుఁగూతునువాసవదత్తను, జహే = హరించెను; అత్ర = ఇచట, తన్వైవరాజ్ఞః = ఆరాజుదియే - అనఁగా - ఆప్రద్యోతునిదియే, హేమమ్ = బంగారపుదియైన, తాలద్రుమవనమ్ = తాటిచెట్లయడవి, అభూత్ = ఉండెను. అత్ర ... ఈచోట, నళగిరిః = ఆప్రద్యోతునికి ఇంద్రుఁడిచ్చిన యేనుఁగు, నయనుపేరిది, దర్పాత్ = మదముచేత, స్తమ్భమ్ = కట్టుకంబమును, ఉత్పాత్య =

వెకలించి, ఉద్భ్రాంతఃకిల = మమికితిరిగెనుజుమా, ఇతి = ఇట్టికథలచేతను, అభి
జ్ఞః = పూర్వకథల నెఱిగినజనుఁడు, ఆగస్తూఁ = దేశాంతరమునుండివచ్చిన,
బస్థూఁ = చుట్టములను, రమయతి = విసౌదపెట్టునో; తాం విశాలా మనుసర
(31) అని యన్వయము.

తా. — ఆవిశాలానగరమందు ‘పూర్వకథ లెఱిగినవారు దేశాంతరమునుండి
క్రొత్తగావచ్చినతమబంధువులను-ఇదిగో ఈచోట వత్సరాజు ప్రద్యోతప్రియతనయను
వాసవదత్తను హరించి కొనిపోయెను-ఇదిగో ఈచోట ప్రద్యోతునిది బంగారపుది
తాటిచెట్లయడవి యుండెను-ఇదిగో ఈచోట ప్రద్యోతునియేనుఁగు నలగిరియనునది
మదమెక్కి ఆలానస్తంభమును పెల్లగించుకొని దుముకులాడెను! - అనునీకథలను
చెప్పుచు అవి జరిగినయాయాతావులను చూపుచు విసౌదపెట్టుదురు. — ఆనగరము
బహువిసౌదచరీత్రములు జరిగినస్థాన మని భావము.

పత్త్ర శ్యామా దినకరహయస్ఫర్ధినో యత్ర వాహః,
శైలోదగ్రా స్త్వమివ కరిణో వృష్టిమంతః ప్రభేదాత్,
యోధాగ్రణ్యః ప్రతిదశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః

ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయ శ్చంద్రిహాసప్రణాజ్ఞైః. 35.

పత్త్రేతి. — హేజలద, యత్ర = విశాలాయాం, వాహః = హయాః, పత్త్ర
శ్యామాః = పలాశవర్ణా, అతఏవ, దినకరహయస్ఫర్ధినః = వర్ణతో వేగత శ్చ సూ
ర్యాశ్వకల్పాః, తథా, శైలోదగ్రాః = శైలవదున్నతాః, కరిణః, ప్రభేదాత్ = మద
ప్రావాదేతో, స్త్వమివ, వృష్టిమంతః, అగ్రం నయన్తి త్యగ్రణ్యః * ‘సత్సాద్విష
ఇత్యాదినా క్విప్ * అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతే’ ఇతి వక్తవ్యాణ్ణత్వం-యోధానా
మగ్రణ్యః = భటుశ్రేష్ఠాః, సంయుగే = యుద్ధే, ప్రతిదశముఖమ్ = అభిరావణం,
తస్థివాంసః = స్థితవంతః, అతఏవ, చంద్రిహాసస్య = రావణాసేః - ప్రణాః = క్ష
తాన్యేవ, అజ్ఞాః = చిహ్నాని - తైః + ‘చంద్రిహాసో రావణాసో వసేమాత్రేఽపిచ
క్వచిత్’ ఇతిశాశ్వతః, ప్రత్యాదిష్టాభరణ రుచయః = ప్రతిషిద్ధ భూషణ కాస్త్రయః
శస్త్రప్రహారా ఏవ వీరాణాం భూషణ మితి భావః - అత్రాపి భాజికాలంకారః.

(హేమేఘ = హేమేఘుఁడ), యత్ర = ఏవిశాలయందు, వాహః = గుట్టములు,
పత్త్ర శ్యామాః = పత్త్ర = ఆకువలె - శ్యామాః = పచ్చవర్ణముకలవి, (అందుచేతనే),
దినక...నః-దినకర = సూర్యునియొక్క-హయ = గుట్టములతో-స్ఫర్ధినః = ద్వేషియు
నవి (వర్ణమందును వేగమందును సూర్యాశ్వసమము లని భావము), (మట్టియు)

శ్రేణోద్ధ్రాగః - శ్రేణ = కొండలవలె - ఉద్రాగః = ఉన్నతములైన, కరిణిః = వీనులు,
 క్రభేదాత్ = ఈవము ఓడుటవలన, త్వమివ = నీవలె, పృష్టిమస్తః = పర్వముకలవి
 (మందమును వర్షించుచుండునవి), యోధాగ్రణ్యః = భటశ్రేష్ఠులు, సంయోగే = యుద్ధ
 మందు, ప్రతిదశముఖమ్ = రావణుని ఎదిరించి, తస్థివాంసః = నిలిచినవారు, (కాపు
 ననే), చన్ద్రః...కైః - చన్ద్రహాస = చంద్రహాసమునుపేరి రావణునికత్తిచేతనైన-ప్రణ
 = గాయములనెడు-అజైః = గుణులులేత-ప్రత్యా...యః - ప్రత్యాదిష్ట = ప్రతిష్ఠి
 తములైన - ఆభరణ = సగలయొక్క - రుచయః = కాంతులుగలవారు, (వీరులకు కత్తి
 గాయములే యాభరణము లని భా) - తాం విశాలా మనుసర(31) అనిఅన్వయము.

తా. - ఆవిశాలానగరమును గుట్టములు వేగమందు సూర్యునిగుట్టములకు సమానములు, పానివలెనే వసరువన్నె వి. నీవెట్లు కొండవలె నున్నతుండవై బలమును వర్షించుచున్నావో అచటి యేనుఁగులును అట్లే కొండలవలె నున్నతమలై విస్తారముగా మదధారలు గురియుచుండును. పూర్వము అచటి వీరభటులు యుద్ధములో రాజునా సురు నెదిరించి పానిచంద్రహాసముచే గాయముపొంది ఆ గాయముల కాంతులే యాధరణములుగా ఇతరాభరణములను ధరింపక యున్నవారు.

ప. — 'పత్తశ్శామాం' — పసరువన్నె యుత్తమాశ్వలక్షణము. 'దినకర హాయిస్పర్ధినః' — వేగమున సూర్యాశ్వములవంటివనుటచే మహావేగములని భావము. సూర్యాశ్వములు ౧౩ గంటలకాలములో అపారమైన యాకాశమును ఈమూల నుండి ఆహూలవలకు వాటునుగదా. 'శైలోదగ్రాః' — కొండపై నుండుటచేత మే ఘోషం కొండంతయున్న తుండ. 'త్వమివ వృష్టిమంతః' — నీవలె వర్షము కల్పించునట్లుచే మేనుండడంతజలమును వర్షించునో అవి అంతమదము స్రవించును అనగా విస్తారము మదము స్రవించును, ఇది బలిష్ఠ మయిన యుత్తమగజలక్షణము. 'ప్రతి దశమఖం శంయగే తస్థివాంసః' — 'యద్ధములో రావణు నెదిరి నిల్చినవారు' — రావణుడు మహావీరుడు, యమధర్మ రాజులను బిరుదులనవాడు, వాని నెదిరి నిలిచినవారనుటచే మహాబలిశాలులని భావము. 'చన్ద్రహాసప్రణాక్షైకే' చంద్రహాసపుగాయము లనుటచే సాక్షాత్తు రావణునితో పోరియి చావకే గెలిచినవారు, కావున మహావీరులని భావము, గరిష్ఠుడల వానివేత వచ్చియందురు, పలాయితులయిన వారిముందుకు గావున గెలిచినారని తెలియవలయును. 'ప్రత్యావిష్టాభరణరుచ రయః' — యద్ధములో గాని సౌఖ్యవరాయణులు గారు. అచటి చతురంగబలము లోక తరముని భా. 'చేష్ఠిన గజ తురగ పాదాతములు రథములకు నుపలక్షకములు.

జాలోద్గీర్ణైః రుపచితవపుః కేశసంస్కారధూపై
 ర్భన్ధప్రీత్యా భవనశిఖిభి ర్దత్తనృత్యోపహారః
 హర్షేష్య స్వస్యాః కుసుమసురభి ష్వధ్వభేదం నయేథాః
 పశ్యన్ లక్ష్మీం లలితవనితాపాదరాగాజ్జితేషు.

83.

జాలోద్గీర్ణైః రితి. - జాలోద్గీర్ణైః = గవాక్షమార్గనిర్గతైః + జాలం గవాక్ష
 ఆనాయే జాలకే కవతే గణే' ఇతియాదవః, కేశసంస్కారధూపైః వనితాకేశభా
 సనాథా ర్భన్ధద్రవ్యధూపైరిత్యర్థః | అత్ర సంస్కారధూపయో స్తాదర్శ్యైః పి యూప
 ధార్యాదీవత్ ప్రకృతివికారత్వాభావా దశ్వఘాసాదివత్ షష్ఠీసమాసో న చతుర్థీస
 మాసః, ఉపచితవపుః = పరిపుష్టశరీరః, తథా, బన్ధా బన్ధ రితివా ప్రీత్యా, భవన
 శిఖిభిః = గృహమయూరైః, దత్తనృత్యమేవోపహార (ఉపాయనం) యన్మై సతథోక్తః
 + ఉపాయన ముపగ్రాహ్యా ముపహార స్తథోపదా' ఇత్యమరః, కుసుమైః సుర
 భిషు = సుగంధిషు, లలితవనితాః = సుందరస్త్రీయః + 'లలితం త్రిషు సుందరమ్'
 ఇతిశబ్దార్థవే - తాసాం - పాదరాగేణ = చరణలాఘోరసేన-అజ్జితేషు = చిహ్ని
 తేషు, హర్షేష్యు = ధనికభవనేషు, అస్యాః = ఉజ్జయిన్యాః, లక్ష్మీంపశ్యన్, అధ్వనా
 = అధ్వగమసేన - భేదం = క్షేషమ్ - అధ్వశమం, నయేథాః = అపనయ.

జాలోద్గీర్ణైః - జాల = కిటికీలగుండ - ఉద్గీర్ణైః = వెలువడినట్టి (ధూపములకు విశేష
 ణము), కేశ...ధూపైః - కేశ = తల వెండ్రుకలయొక్క - సంస్కార = అభివాసన
 కోటకై న-ధూపైః = ధూపములచేత (అగుత మొదలైన గంధద్రవ్యముల ధూపములచేత
 నని యర్థము), ఉప ... వపుః - ఉపచిత = పుష్టి సొందిన - వపుః = శరీరము
 కలవాడవై, బన్ధప్రీత్యా - బన్ధ = బంధువవని - ప్రీత్యా = సమృద్ధముతో
 భవనశిఖిభిః - భవన = ఇంటి (అనగ - మొపుడు) - శిఖిభిః = నెమళ్లచేత, దత్త
 ... రః - దత్త = ఇయ్యబడిన - నృత్య = నర్తనమనెడు - ఉపహారః = కా
 నుకలవాడవై, కుసు ... భిషు - కుసుమ పుష్పములచేత - సురభిషు = పరి
 మళవంతములును, లలి ... తేషు - లలిత = సుందరమైన - వనితా = స్త్రీ
 యొక్క - పాద = చరణములయొక్క - రాగ = లతుక చేతను - అజ్జితేషు = గుర్తివల్ల
 విడిచియు, (నగు), హర్షేష్యు = మేడలయందు, అస్యాః = ఉజ్జయిని పురియొక్క,
 లక్ష్మీమ్ = శోభను, పశ్యన్ = చూచుచు, అధ్వభేదమ్ - అధ్వ = దారివంతము
 చేతనయిన - భేదమ్ = బద్ధభేదము, నయేథాః = తిక్కనము.

తా.—ఓ మేఘుడా నీవు ఉజ్జయినీనగరపు మేడలయాదల నిలిచి మాగ్ధాయా సము తీర్చుకొనుము. ఆ మేడలయందు కిటికీలగుండ వెడలు కేశసంస్కారధూపముల చేత నీకు పుష్టికలుగును. నేత్రోత్సవముగా పెంపుడునెమళ్లు ప్రీతితో నీయెదుట నర్తనముచేయును; గృహలంకారార్థమై చల్లబడిన పువ్వులు పరిమళించుచుండును. అందగత్తెల పాదముల లతుకబొడలు నీకు దర్శనీయములుగానుండును. అట్టియామేడల నుండి యుజ్జయినీనగరశోభను నీవు చూడవచ్చును. అందు నీకు విశ్రాంతియు వినోదమును రెండును విశేషముగాఁ గలుగును.

ప.—‘హ ర్యే ష్వధ్వభేదం నయేథాః’ — మేడ లత్యున్నతములు మేఘమండలము నంటియున్నవి. ‘జౌలొద్ధీణైః’ — కిటికీలనుండి వెడలునవి యనుటచే వంట యింటిధూపము గాదు, అది యయిన మేఘమునకు దూరమగు క్రిందిభూములనుండి లేచుటచే చెదరి ఆకాశమున వ్యాపించునుగాని తటాలునఁబోయి యీ మేఘములొక గలయదు. మేఘమునకు దగ్గరగానుండు మేడల కిటికీలధూపమైన చేరువచే వెంటనే యీ మేఘముతోకలయును. మేఘముక్రమ్మకొని నిలిచినప్పుడు గాలియుండదుగావున, ధూపములపొగ ఇటునటుచలింపక మేఘమునకు దూరముగా పోక తీన్నగా పైకేపోయి మేఘముతోనే కలియును, కావున ‘నిర్గీణైః’ అనక ‘ఉద్గీణైః’ అనుట. ‘ఉపచిత’ ధూపముచే మేఘునిదేహము పుష్టి నొందును, ‘ధూమ జ్యోతి స్సలిల మరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః’ అని చెప్పబడియున్నదిగాదా. ‘వపుః’ - ప్రాయికముగా వపు శ్శబ్దము అందమైన దేహమునకుఁ బ్రయోగింపబడును. కేశసంస్కారధూపములచే మేఘుఁడు అందగాఁడు అవును; మేఘుఁడు ధూమపరిణామము, దేహములు అన్నపరిణామములు, దానింబట్టి యిచట మేఘునికి ప్రయాణపుబడలిక తీటుటకై కేశసంస్కారధూపరూపమగు విందుభోజనము చెప్పబడినది. ‘అన్నానురూపం తనురూప వృద్ధి’ మునినైషధములొ చెప్పినట్లు మంచిభోజనముచే వపుశ్శోభ కలుగును, చెడ్డభోజనముచే చెడును; కావున దావాగ్ని, ‘కుమ్భరావము, వంటయిల్లు, ఇత్యాదుల పొగచేనయిన యెడల కారణగుణానుగుణతా న్యాయముచే మేఘునికి వపుశ్శోభ కలుగదు. పరిమళించుచున్న కేశసంస్కారధూపములచే నయిన, అంగమును దేహపరిమళమును గలుగును. ‘బద్ధప్రీత్యా’ మేఘునికిని నెమళ్లకును గలచేలిమి గుప్రసిద్ధము. ఆనెమళ్లు మేఘునికై అతనియెదుట చేయునృత్యము కూలికి చేయునది గాదు. బంధుప్రీతిచే ఆనన్యప్రేరితముగా చేయునది, గావున కూలినృత్యమువలెఁగాక అత్యుత్కృష్టముగానుండును. బహుమతికి నృత్యముచేయు వారాంగనాదులకు అభ్యాసపాట వముచే నృత్యమందు నైపుణ్యము కలుగును. ఈ నెమళ్లకు అట్టికారణములేమిచేత

అట్టి నైపుణ్యముండదుగదా, కావున వీనినృత్యము ప్రీతివలనఁగలిగినను ఉత్కృష్టముగాదని శంకింపఁగూడదు; ఏలయన అవి 'భవనశిఖిభి' ఇంటినెమట్లు పెంపుడునెమట్లు-అడవినెమట్లు గావు. ఈనెమట్లు ఆహర్త్యముల కలంకారభూతములైన కలావతులకు 1 శిష్యులై నరనమందు పూర్ణప్రావీణ్యమును పొందియున్నవి. కావున వీనినృత్యము అత్యుత్కృష్టముగా నే యుండును. 'దత్త' ఇయ్యఁబడిన, అమ్మఁబడినదిగాదు. కావుననే 'ఉపహార'ము - అనఁగా - కానుక. అట్టియానృత్యమును నేత్రోత్సవముగా చూడవచ్చును. మేఘాదయముచే తాపముతీటి నెమట్లు ఆహ్లాదముచే ఆడుననిభావము; నేత్రోత్సవముగాక ఘ్రాణోత్సవముకూడ కలుగును. 'కుసుమసురభిషు' - ఇట్టిసంపద 'హర్ష్యేషు' - 'హర్ష్యాదిర్ధనినాం వాసః' అనియమరము-ఆ మేడలు ధనికనివాసములు గావున నందు సిద్ధముగానుండును. మేడలు విశ్రమించుటకు ఒడలారని గీతలు గాయములగునట్లు కఠినముగానుండునేమో గదా-విశ్రమించుటకు సుఖముగా నుండునా అనిన-'కుసుమ' - స్పర్శసుఖముగా చల్లఁబడిన పువ్వులుగలవి-దీనిచే ఆ పూవులపై అనఁగా పువ్వులబాన్పులపై అలితవనితా పాదరాగాజ్ఞితేషు' - పెంపులుగ తైలు విహరించిన తావులందు - సుఖకరముగానితావుల వారేల తిరుగుదురు? కావున స్పృటిక మరకతాదిమణిమయములయి మిగుల నునుపులై యతిసుఖకరములుగాను అతిమ సౌహారములుగాను ఉండుతావులందు-నేదదేరవచ్చునని భావము. మేడలనుండి ఉజ్జియినియొక్క సౌభాగ్యమును చూడుమనుట - ఉన్నతప్రదేశమునుండి చూచినఁగదా నగరమును దానిసొంపును అంతయు సైకమాఱుగానే అగపడును. 'హర్ష్యేషు' - బహువచనముచే అట్టిమేడలు ఆనగరములో అనేకములు-ఒక్కొక్కదానియందును వేలు వేలువిధముల సౌభాగ్యములు వినోదములును గలుగును-వానినెల్ల ననుభవించుము, అని యభిప్రాయము. ఇట్లు ఆనగరమున మేడలంపందు నీకు పిందులు ఆటకచ్చేరీలు రాజభోగములు జరగు నని భావము.

తా. ఇజ్జావలయసుభగై ర్న రితః కాంతయా మే
యో మధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణః సువృద్ధః. ఉ. మేఘ.

వా. నీ. - ఇతి ౨ పి దేవః పశ్యతు. -

అతరుణమదతాన్డవోత్సవాస్తే । ష్వయ మచిరోద్ధతముగ్ధలోలబర్హః
మణిముకుటఇ వోద్భిఖః కథమ్పే । నదతి స విష వధూసఖః శిఖణ్డీః

రామ. - భమిషు కృతపుటాస్తర్ణణలావృత్తి చతుః

ప్రచలితచతురభూతాన్డవై. ర్క్షణయన్త్యా

కరకిసలయతాతైః కాంతయా నర్త్యమానం

సుతమివ మనసా త్యాం వత్సలేన స్వరామి.

ఉ. కా. వ.

భర్తుః కణ్ఠచ్ఛవి రితి గణైః సాదరం వీక్ష్యమాణః
పుణ్యం యాయా స్త్రిభువనగురో ధామ చణ్డీశ్వరస్య
ధూతోద్యానం కువలయరజోగన్ధిభి ర్గన్ధవత్సా
స్తోయక్రీడానిరతయువతిస్నానతిక్తై ర్మరుద్భిః.

37.

భర్తురితి.—భర్తుః = స్వామి సో నీలకణస్య భగవతః - కణ్ఠస్యేవ-భవిర్యస్యా
సౌ కణ్ఠచ్ఛవిః, ఇతి = హేతోః, గణైః = ప్రమతైః + 'గణ స్తు గణనాయాం స్వా
ర్థజేనే ప్రమథే చయే' ఇతిశబ్దార్థవే, సాదరం యథా తథా, వీక్ష్యమాణఃసః, ప్రియ
వస్తుసాదృశ్యా దపి ప్రియత్వం భవే దితిభావః, త్రయాణాం భువనానాం సమాహార
స్త్రీభువనమ్ + 'తద్ధితార్థ—' ఇత్యాదినా సమాసః * 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో
వక్తవ్య' ఇతి స్త్రీలిङ్గ తాప్రతిషేధః-తస్యగురోః = త్రైలోక్యనాథస్య, చణ్డీశ్వరస్య =
కాత్యాయనీవల్లభస్య, పుణ్యం = పావశుం, ధామ = మహాకాలాఖ్యం స్థానం, యా
యాః = గచ్ఛ * విధ్యర్థేలిక్ - శ్రేయస్కరత్వా త్సత్యం యాతవ్యమితి భావః -
ఉత్తంచ స్కాన్దే + 'ఆకాశే తారకం లిङ్గం పాతాశే హుతేశ్వరమ్ + మర్త్యలోకే
మహాకాలం దృష్ట్వా కామ మహాపున్నయాత్' ఇతి, స కేవలం ముక్తిస్థాన మిదం
గీస్తు విలాసస్థాన మపీత్యాహ ధూమేతి-కువలయరజోగన్ధిభిః = ఉత్పలపరాగగన్ధవద్భిః,
తోయక్రీడాను = జలవిహారేషు-నిరతానామ్ = ఆనందానాం - యువతీనాం-స్నానం =
స్నాన్త్యవేనేతి స్నానీయం చన్దనాది*కరణేల్యుట్ + 'స్నానీయేఽభిషవే స్నానమ్'
ఇతియాదవః-తేన-తిక్తైః = గురభిః + 'కటుతి క్తకషాయాను సౌరభేఽప్రివక్తిరి
తాః' ఇతిహలాయుధః, సౌగన్ధ్యాతిశయార్థం విశేషణస్వయం, గన్ధవత్సాహమ
నద్యా స్త్రతత్యాయా, మరుద్భిః = మరుతైః, ధూతోద్యానం = కమ్పితాక్రీడ మితి
థామ్నా విశేషణమ్.

భర్తుః = తమప్రభువైన శివునియొక్క, కణ్ఠచ్ఛవిః—కణ్ఠ = ముఠయొక్క
- ఛవిః = కాంతివంటి - ఛవిః = కాంతికలవాడవు, ఇతి = అనుచు
తుచ్చచేత, గణైః = ప్రమథులచేత, సాదరమ్ = ఆదరముతో, వీక్ష్యమాణః =
చూడచుచున్నవాడవై, త్రిభువనగురోః = మూడయిన - భువన = లో
కములయొక్క - గురోః = నాకుండైన, చణ్డీశ్వరస్య = చణ్డీవతియైనశివుని
యొక్క, పుణ్యమ్ = పావనమయిన, ధామ = మహాకాలము నాలయమునకు,
యాయాః = పొత్తు, ఆయాలయము నట్టిదన, కువ ... భిః = కువలయ
- కలవలయొక్క - రభిః = త్రివిధయొక్క - గన్ధిభిః = పరిమళము గల

వైన, తోయ...కైః— తోయక్రీడా = జలకేళులయందు - నిరత = ఆశక్త
లయియున్న - యవతి = గుబ్బెతలయొక్క - స్నాన = స్నానద్రవ్యములచేత.
తికైః=పరిమళముగలవైన, గంధవత్కైః = గంధవతియనునదియొక్క, మరుద్భిః=
వాయువులచేత, ధూతోద్యానమ్ — ధూత = కదలింపబడిన - ఉద్యానమ్ —
తోటకలది (ధామ అనుపానికి విశేషణము).

తా.—నీవు బడలికతీటి నర్తనాద్యుత్సవము లనుభవించినపిమ్మట అచటినుండి
కాళాలయమునకు పోవునప్పుడు నీదేహచ్ఛాయ శివకంఠచ్ఛాయవలె నుండునుగాన
ఆసాదృశ్యముచే చోద్యముచే ప్రమథులు నిన్ను ఆదరముతో చూచుచుందురు. అటు
పోవుటచే నీశ్వరదర్శనమునఁ బుణ్యముకలుగును సరియేగదా ఆలయోద్యానమున
విఘ్నాదముకూడ కలుగును. ఎట్లన - దానిపొంత గంధవతీనది ప్రవహించుచుండును.
అందు మిటారిగుబ్బెతలు జలక్రీడలు సల్పుచుందురు, ఆదర్శనము కన్నులపండువుగా
నుండును; వారు స్నానానంతరము యుపయోగించు గంధవాడి మొదలగువస్తువుల పరి
మళమును నదియందలి కలుపుపాళ్ల పరిమళమును గాలి ఆయుద్యానమందెల్ల వెద
చల్లుచు అందలివృక్షలతాదులను కదలించుచుండును.

ప.—‘కణ్ఠచ్ఛవిః’ - శివునికంఠము కాలకూటపానముచే నలుపు - గ్రీష్మవర్షా
మేఘము శరన్నేఘమువలెఁ గాక నల్లగానుండును-పైగా జూహోద్గీర్ణ కేశసంస్కార
ధూపముచే వన్నెయెక్కియున్నది. ‘సాదరమ్’ - ప్రియవస్తువునుచూచిన నెట్లో త
త్సదృశవస్తువును జూచినను అట్లే ప్రీతి కలుగును, ప్రమథులకు శివకంఠనైల్యము
ప్రియము, ఆసాదృశ్యముచే మేఘచ్ఛవిదర్శనంబును ప్రియము. మఱి పోవుచోట అ
సూయతో మూతులుముఠించుకొని అప్రియముగా చూచువారున్న అచటికి పోవుట
పోవలసినవానికి అప్రియముగా నుండును, ప్రీతివికసితవదను లై చూచువారున్న
చోటికి పోనిచ్చగలుగును, కావున అచోటికి పోవుట నీకు ప్రియముగా నుండునని
భావము. ‘తీర్థవన’ - సర్వలోకనాథుఁడు. ‘చణ్డీశ్వరస్య’—ఆభగవంతుఁడు ఇతర
దేవతలవలె కొంచెపాటివాఁడు కాఁడు, సర్వధికమహిమకు చండికి ప్రాణనాథుఁడు,
కావున నీకు అవశ్యనేవ్యుఁడు, అతనిసేవకు మహాఫలము కలుగును, ‘పుణ్యమ్’ —
పుణ్యము లభించును. ఇంతేగాక విఘ్నాదములుం గలుగును. ఎట్లనః - నీవటు జలకేళి
లోలగుయవతులు పరిమళసంపన్నులగు వాయువు పుష్పఫలభరితమయిన యుద్యాన
ము వీని నెల్లననుభవింపవచ్చును. ‘గంధవత్కైః’ - సార్థకనామము. ‘కువలయర్కజః’ - రాత్రి
యెల్ల కలువలనుండి దుమారము రేగి నదియెల్లనిండియుండువుప్పాడి. ‘యవతులః’
క్రీడానిరతలు (బాలలు భయపడుదురు, వృద్ధులు భక్తివశాయణలు, కావున అభివృద్ధి

స్నానమాత్రమే కాని క్రీడ సంభవించదు), తోయక్రీడానిరతయువతిసౌభాగ్యము ఆ త్యంతదర్శనీయము. 'తిక్తైః'—యువతులును క్రీడానిరతలును గావుననే సుగంధ ద్రవ్యములతో స్నానము. 'గన్ధవత్సా మరుద్భిః' — నదిమీఁదివాయువు గావున చల్లగా కూడ నుండును.

అ ప్యన్యస్మి జ్వలధర మహాకాళ మాసాద్య కాలే
స్థాతవ్యం తే నయనవిషయం యావ దత్యేతి భానుః
కుర్వ సంధ్యాబలిపటహతాం శూలినః శ్లాఘనీయా
మామన్దా గ్రాణాం ఫల మవికలం లప్స్యసే గర్జితానామ్. 38.

అపీతి.—హే జలధర, మహాకాళం నామ పూర్వోక్తం చణ్డిశ్వరస్థానమ్, అన్యస్మిన్ = సంధ్యాతిరిక్తే. కాలే, ఆసాద్య = ప్రాప్త్యాపి. తే (తవ) స్థాతవ్యం—త్వయా స్థాతవ్య మిత్యర్థః* 'కృత్యానాం కర్తరి వా' ఇతి, యావత్ = యావతా కాలేన, భానుః = సూర్యః, నయనవిషయం = దృష్టిపథమ్, అత్యేతి—అతిక్రామతి, అస్తమయాత్ తే స్థాతవ్యమిత్యర్థః—యావది త్యవధ్యర్థే + 'యావత్తావచ్చ సాకత్యైవధౌమానేనవధారణే' ఇత్యమరః, కిమర్థమత ఆహ—కుర్వన్నితి—శ్లాఘనీయాం = ప్రశస్యాం, శూలినః = శివస్య, సంధ్యాయాం బలిః (పూజా) తత్ర పటహతాం, కుర్వన్ = సంపాదయన్, ఆమన్దా గ్రాణామ్ = ఈషద్గమ్భీరాణాం, గర్జితానామ్, అవికలమ్ = అఖణ్డం, ఫలం, లప్స్యసే = ప్రాప్స్యసి*లభేః కర్తరి లృట్—మహాకాళనాథ బలిపటహత్యేన వినియోగా తే గర్జితానాం సాఫల్యం స్యా దిత్యర్థః.

హేజలధర = ఓయిమేఘుడా, మహాకాళమ్ = పూర్వోక్తమయిన యాచణ్డిశ్వరస్థానమును, అన్యస్మిన్ = సంధ్యాకాలమందుఁగాక ఇతరకాలమందు, ఆసాద్యాపి = పొందినను, యావత్ = ఎప్పటికి, భానుః = సూర్యుఁడు, నయనవిషయమ్ అత్యేతి = అస్తమించునూ అంతవఱకు, తే స్థాతవ్యమ్ = నీవుకను పెట్టుకొనియుండవలసినది, విలంబనఁగా, శ్లాఘనీయామ్ = కొనియాడఁదగినదైన, శూలినః = శివునియొక్క, సంధ్యాబలిపటహతామ్ — సంధ్యా = సాయంకాలపు - బలి = పూజయందలి - పటహతామ్ = ధక్కావాద్యత్వమును, కుర్వన్ = కలుఁగజేయుచు (అనఁగా ధక్కాశబ్దమువలె ఉఱిమి), ఆమన్దా గ్రాణామ్ = కొంచెము గంభీరములయిన, గర్జితానామ్ = ఉఱిములకు, అవికలమ్ = పూర్ణమయిన, = ఫలమ్ = ప్రయోజనమును, లప్స్యసే = పొందఁగలవు.

తా. — ఓయి మేఘుడా నీవు ఆమహాకాశస్థానమునకు సాయంకాలమునఁ జాక మఱి యేకాలమునఁ బోయినను సాయంకాలమువఱకు నచట కనుపెట్టుకొని యుండుము. అప్పుడూ జరుగునట్టి చండేశపూజయందు నీవు ఆమంధములయిన నీ యుజుములచే ధక్కానేవ చేసికొనుము; అట్టిసేయుఁజుములకు అట్టిసేవయే ఫలము.

ప. — ‘ఆమన్దాణామ్’ — ఈమంధంభీరములయినయుజుము లనుట యేల యన నవియే చెవులకిం పుగాను ధక్కాశబ్దసదృశముగాను ఉండును. ఘశఘశఉఱి మిన భయంకరముగాను అత్యంతమంద్రమయిన ఇంపుదక్కువగాను ఉండును. ‘సన్ధ్యా’ - కాలవిశేష సేవకు ఫలవిశేషము ప్రసిద్ధము. ‘స్థాతవ్యమ్’ - మేఘుఁడు పటహధ్వనసదృశముగా ఉఱుమనేర్చును. అట్టిసేవకు సాయంకాలపూజలోనే గాని అవసరములేదు, కావున కనుపెట్టియుండు మనుట. ‘అవికలమ్’ — శివసేవా ఫలము పూర్ణముగా నుండునుగాని అల్పముగా నుండదు.

పాదన్యాసక్వణితరశనా స్తత్ర లీలావధూతై

రత్నచ్ఛాయాఖచితవలిభి శ్చామరైః క్లాంతహస్తాః

వేశ్యా స్వత్తో నఖపదసుఖా న్ప్రప్య వర్షాగ్రబిన్దూ

నామోక్ష్యన్తే త్వయి మధురకరశ్రేణిదీర్ఘా కటాక్షాః. 39.

పాదేతి. — తత్ర = సలభ్యాబలౌ, పాదన్యాసైః = చరణనిక్షేపై ర్మృత్యాజ్ఞైః

- క్వణితా = శబ్దాయమానా - రశనా యాసాం తాస్తథోక్తాః - క్వణితేరకర్మకత్వాత్
* గత్యర్థకర్మకే త్యాదినా కర్తరిక్తః, లీలయా = విలాసేన - అవధూతైః = కమ్పితైః;
రత్నానాం = కజ్జ-ణమణీనాం - ఛాయయా = కాన్త్యా - ఖచితాః = రూపితాః;
వలిభిః = చామరదండైః - యేషాంతైః + ‘వలి శ్చామరదండే చ జరావిశ్లేభచర్తయే’ ఇతి
విశ్వః, చామరైః = వాలవ్యజినైః, క్లాంతహస్తాః - ఏతేన దైశికనృత్యం సూచితమ్,
తదుక్తం నృత్యసర్వస్వే + ‘ఖడ్గ కన్దుక వస్త్రాది దణ్డికా చామర స్రవః! వీణాది ధృ
త్వా య త్కుర్య ర్మృత్యం తద్ దైశికం శివేత్’ ఇతి, వేశ్యాః = మహాకాశనాథ
ముపేత్య నృత్యస్థాయి గణికాః, త్వత్తః, నఖపదేషు = నఖక్షేపేషు - సుఖాః = సుఖ
కరాః * సుఖశబ్దతత్కరోతీతి ణ్యనాత్ పచాద్యచ్ - యద్యా - సుఖాః = సుఖ
హేతుాః + ‘సుఖహేతౌ ముఖే సుఖమ్’ ఇతి శబ్దార్థవే, వర్షస్య అగ్రబిన్దూః =
ప్రథమబిన్దూః, ప్రాప్య, త్వయి, మధురకరశ్రేణిదీర్ఘా, కటాక్షాః = అపాక్షాః,
అమోక్ష్యన్తే, ‘పరైరుపకృతాః సన్తః సద్యః ప్రత్యుపకృత్వతే’ ఇతి భావః. కామిన్
దర్శనీయత్వలక్షణం శివోపాసనాఫలం సద్యో లభ్యమేతి ధ్వనిః.

తత్ర = ఆసంధ్యాపూజయందు, పాద ... నాశే — పాద = అడుగుల యొక్క - న్యాస = ఉంచుటచేత - క్వణిత = శబ్దించుచున్న - రశనాః = మొలనూళ్లుగలవారును, లీలా ... తైః - లీలా = విలాసముగా - అవధూతైః = కదలింపబడిన (వీణబడిన), రత్న...భిః—రత్న = (మురుగుల) మణులయొక్క ఛాయా, = కాంతులకేత - భుజిత = కమ్మబడిన - వశిభిః = దండములు (పిడులు) గలవైన, చామరైః = వింజామరలచేత, క్లాంతహస్తాః - క్లాంత = అలసిన - హస్తాః = చేతులుగలవారును, అయిన, వేశ్యాః = వారస్త్రీలు - మహాకాశ నాశునికి నృత్యనేవ యోనర్చుచున్నగణికలు, త్వత్తః = నీవలన, నఖ ... భాక — నఖపద = నఖక్షతములయందు - సుభాక = సుఖకరములయిన, వర్షాగ్రవిస్తూకై = వానయొక్క తొలిచినుకులను, ప్రాప్య = పొంది, త్వయి = నీయందు, మధు = ర్హాక — మధుకర = తుమ్మెదలయొక్క - శ్రేణి = బారులవలె, దీర్ఘాక = నిడుపులైన, కటాక్షైః = కడకంటిచూపులను, ఆమోక్ష్యస్తే = నిగిడింతురు.

తా. — అచట సంధ్యాపూజయందు వారాంగనలు వింజామరలు వీచుచు నృత్యముచేయుదురు. వారికంకణముల కాంతులు ఆ వింజామరలదండములపై నిగిడి వానినలంకరించు చుండును. ఆవీచుటచే నా వేశ్యల చేతులు అలసిన యాన్నప్పడు నీవు కొన్ని చినుకులను రాల్చిన నవి వారికుచములపై నఖక్షతములపై పడి సుప్పిబాపి సుఖము కలుగజేయును, అందులకు వారు ప్రీతితో నీవై పు కటాక్షింతురు.

ప. — 'పాద' — హస్తవిక్షేపములకు మొలనూలు శబ్దించదు, పాదవిన్యాసములకైన శబ్దించును. - 'గమన' అనక 'పాదన్యాస' అనుటచే నృత్యము తెలుపబడినది. 'రశనాః' — మొలనూలుమాత్రమేగాక కాలిగజ్జెలుగూడ శబ్దించినను మొలనూలి చిలుగంటలశబ్దము మిగుల కలమధురముగావున రశన చెప్పబడినది. మఱియు రశనాకింకిణులు పాదన్యాసములచే అనుషంగికముగా శబ్దించుటగాక, ఆకింకిణులు యథాభిలషితముగా శబ్దించునట్లుగానే పాదన్యాసము చేయుదు రని భావము. 'లీలా' — విలాసముగా అనగా డియోరముగా వీచోపులు వీతురు, అవర్జస్థిత మనిత్రయాసతోఁగాదు, లీల ప్రధానముగాను వీచుట. లీతకొఱవఁగాను వీతురని భా. అట్లు లీలాగావీచినను 'క్లాంతహస్తాః' — వారిచేతులు అలసినవికావున వారు 'పయిగాలి సోఁడినక' వెన్నవలెగడంగునలివేణులు' అన్నట్లు మిగుల నబలలు. 'రత్న' — అమూల్యవస్త్రాభరణములు ధరించిభవారు, మిక్కిలి దర్శనీయలైన కోమలాంగులు. 'హస్తాః' — వియవయవమునకు పనియో అది యలయుట యుచితము. 'వేశ్యాః' — నృత్యము శాస్త్రీయముగా నభ్యసించువారు, హుయ్యలుగలవారు; కులస్త్రీలు గారు కావున, వారిం

జూచుటయందు దోషములేదు. మఱియు కుల స్త్రీలకైన గురత విద్యాప్రాగల్భ్యము లేమిచేతను అత్తయు నాడుబిడ్డయు మొదలగువారివలనిలజ్జచేతను నఖక్షతాదిప్రసంగ ముండదు. వేశ్యలకైన గురతప్రపంచమే విద్య యగుటచేతను లజ్జలేమిచేతను ఇంక నితరకారణములచేతను వారియందు నఖక్షతాదికము గుసంభవము. 'సుఖాన్'— చల్లగా ఒంటొంటిబిందువులు ఆక్షతములపై పడిన సెప్పితీటును. వానిసెప్పియే గాక ఆసుఖపారవశ్యముచేత చేతుల బడలికకూడ తీటును. 'వర్షాగ్రబిన్దూన్' = పెద్దవాన గాక ముందురాలునట్టి తొలితొలిపెద్దచినుకులు; పెద్దవానయేని వేశ్యలు అవలికిపోదురు, మేఘమును జూచుట సంభవింపదు. కొంచెపాటిచినుకులైన అవలికి పోనక్కఱలేదు గావున, వానివలన మేలే కలుగుచుండుటచేత వానికొఱకు ఇంక నచటనే బయలనే ఉండురు, మేఘునిఁ జూతురు. దేహముం దన్యత్ర పడుచినుకులు కొంచెముగుటచే దు స్సహములుకావు, క్షతములయందుఁ బడునవి గుళికరములు, వీనికొఱకు కడమచిను కులును సహింపఁదగినవే యగును. వేశ్యలను కాముకులు గురతముల చీకాకుపెట్టుదు రని క్షతములచే సూచింపఁబడుచున్నది. వీరికేమి స్తనాంశుకముండదా చినుకులు ఎట్లు నఖక్షతములం బడుననిన-క్షతస్థానములపై స్తనాంశుకమందు పడినను గుళిము లే యగును కావున నట్లు చెప్పట. 'బిన్దూన్'—విటకార్యముగా పువ్వుల రుద్వి నట్లు అని ధ్వని. అందులకు సంప్రీతలై ఆసర్వాంగ సుందరులు 'మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్' —తుమ్మెదలవారులవలె నల్లగాదీర్ఘములయిన 'కటాక్షాన్'—కడకంటిచూపుల నిన్నుఁ జూతురు.† కడకంటిచూపులఁజూచుట విలాసము. నిన్ను విలాసపూర్వకముగా ప్రీయకాముకునిఁ జూచినట్లు చూతురు. మధుకరశ్రేణి సామ్యముచే నేత్రనైల్య సౌందర్యము చెప్పఁబడినది. దానిచే వారి సౌందర్యాతిశయమును సూచింపఁబడి నది. 'దీర్ఘాన్' అనుటచే మేఘునిమీఁది ప్రీత్యతిశయము సూచింపఁబడినది. 'ఆమా క్ష్యంతే'—ఆజ్ఞాపూర్వకమయిన ముచధాతువు ధరణార్థకంబవును గావున 'నిన్నుకటా క్షములనలంకరింతురు' అని యర్థము, అందువలన నీపురోభింతువు ధన్యుడవగుదువు;

†. తోకచుక్కలఁబోలుదృక్పథముల వెలితి లేకుండ మీబోఁటిచెలులఁజూచు.

కాంత వీక్షింప దత్తగంటఁగాని మమ్ము ! మేము చేసినయపరాధ మేమి చెప్పుము.

నైష.

కాత్సేష్ఠ్యోన నిర్వర్ణయితుంచ రూప! మిచ్చన్తి తత్పూర్వ సమాగతానామ్

న చ ప్రయే షేయ్యతలోచనానాం సమగ్రపాతీని విలాకితాని. మోవి.

అని భావము. అట్టినుందరీజనముల ప్రీతిపూర్వక ప్రేక్షణములు కూటమితో సహా నాష్టాదకములు కదా. అట్టి చూపులకు కాముకు లువ్విష్టారుదురు గదా. తమపై వానచినుకులు రాల్చిన గీయుపకారమునకు వారు కృతజ్ఞతచే వెంటనే నీకు తమ యా వాలుఁలుజూపు లనునలంకారము లాసంగుదురు. ఎవ్వరినిని వలవని వేశ్యలకు దశ్యగీయుఁడ వగుటకన్న సౌభాగ్య మేమున్నది. అట్టిసౌభాగ్యము శివసేవాఫలముగా ఆచట గీకుఁ గలుగును.

పశ్చాద్ దుచ్చైర్భుజతరువనం మణ్డలే నాభిలీనః
సాధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః
సృత్యారమేభ హర పశుపతే రార్ద్రనాగాజనేచ్ఛాం
శాన్తోద్వేగ స్తిమితనయనం దృష్టభక్తి ర్భవాన్యా.

40.

పశ్చాత్తిది.- పశ్చాత్ = సంధ్యాబల్యనంతరం, పశుపతే = శివస్య, సృత్యారమేభ = తాణ్డవప్రచారమేభ, ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం = ప్రత్యగ్రజపాకుసుమారుణం, సంధ్యా యాం భవం తేజో దధానః, ఉచ్చైః = ఉన్నతం-భుజా ఏవ తరవ స్తేషాం వనం, మణ్డలేన = మణ్డలాకారేణ, అభిలీనః = అభివ్యాప్తః సకలకర్తృత్వః, భవాన్యా = భవపత్న్యా* ఇన్ద్ర వరుణ భవ శర్వ రుద్ర మృడ హి మారణ్య యవ యవన మా తు లాచార్యాణా మానుక్ ఇతి జేష్ఠ ఆనుగాగమశ్చ, శాన్తోద్వేగః = గజాజినద ర్శనభయం - యయోస్తే - అతఏవ - స్తిమితే-నిశ్చలే-నయనే-య స్తినగర్మణి తత్త త్తోక్తమ్ + ఉద్వేగ స్త్వరితే క్లేశే భయే మన్థరగామిని, ఇతిశబ్దార్ణవే, భక్తిః = పూ జ్యేష్ఠనురాగః*భజేః భావార్థే క్రిన్ప్రత్యయః - దృష్టం దృష్టా వా భక్తి ర్యస్య స దృష్టభక్తిః సకల, పశుపతేః, ఆర్ద్రం = శోణితార్ద్రం - యన్నా గాజినం = గజచర్మ + ఆజినం చర్మకృత్తిః స్త్రీ ఇత్యమరః-తత్రేచ్ఛాం, హర = నివర్తయ, త్వమేవ తత్త్వా నే భవేత్కర్తృః. గజానురమర్దనానంతరం భగవాన్ స్వహదేవ స్తదీయ మార్ద్రాజినం భుజమణ్డలేన బిభృ త్తాణ్డవం చకా రేతిప్రసిద్ధిః* దృష్టభక్తి రితి కథం రూపసిద్ధిః, దృష్టశబ్దస్య* స్త్రీయాః పుంసా దిత్యాదినా పుంసదభివస్య దుర్లుటత్వాత్ - కుతః* పూరణీప్రియాదిష్వి'తి నిషేధాత్-భక్తిశబ్దస్య ప్రియావిషు పాతా దితి? తదేత చ్చోద్యం దృఢభక్తితిశబ్దమాశ్రిత్య ప్రతివిహితం గణవ్యాఖ్యానే - దృఢం భక్తి రన్యేతి న పుంసకం పూర్వపదమ్ అదార్థ్యనివృత్తిమాత్రపరే దృఢశబ్దే లిజ్జవిశేష స్యానుప

చ మరుదాగమవార్తయాపి శూన్యే । సమయే జాగ్రతి సంప్రవృద్ధతాపే

అబలాను విలాసీనోన్యభూవ । న్నయనై రేవ నవోపశూహనాని, భోవప్రబంధః ।

కారణాత్ స్త్రీత్వ మవపక్షిత'మితి. భోజరాజస్తు * 'భక్తాచ కర్త సాధనాయా' మిత్యనేన సూత్రేణ భజ్యతే నేవ్యత ఇతి కర్తార్థత్వే భవానీభక్తి రిత్యాది భవతి, భావసాధనాయాం తు స్థిరభక్తి రభవాన్యా మిత్యాది భవతి' ఇత్యాహ- ఇతి త దేత త్వర్వం సమ్యగ్వివేచితం రఘువంశ సంజీవిన్యాం 'దృఢభక్తి రితి జ్యేష్ఠే' ఇత్యత్ర-తస్మా ద్దృఢభక్తి రిత్యత్రాపి మాతభదేన పూర్వపదస్య స్త్రీత్వే న పుంసకత్వే చ రూపసిద్ధి రస్థితి స్థితమ్.

పశ్చాత్ = సంధ్యాబలితర్వాత, పశుపతేః = శివునియొక్క, సృత్యా... మేఘ - సృత్య = తాండవముయొక్క - ఆర మేఘ = ప్రారంభమందు, ప్రతి... క్తమ్ - ప్రతినవ = మిగుల క్రొత్తయైన - జపా పుష్ప = దాసాని పువ్వువలె - ర క్తమ్ = ఎఱ్ఱనయిన, సాం ధ్యం తేజః = సాయంకాల పురాగాంతిని (సంధ్యారాగమును), దధానః = ధరించినవాడ వై, ఉచ్చై... నమ్ - ఉచ్చైః = ఉన్నతమైన - భుజి = బాము పుల నెడు - తరు = చెట్లు యొక్క - వనమ్ = అరణ్యమును, మణ్డలేన = మండలాకారముగా, అగ్నినః = అంత టను వ్యాపించినవాడవై, భవాన్యా = గౌరిచేత, శాంత... నమ్ = శాంత = అణగిన - ఉ ద్భేగ = భయముగలవియు - (అందుచేతనే) - నీమిత = నిశ్చలములును - (అగు) - నయనమ్ = నేత్రములుగలుగునట్లుగా (అనగా భయములేమిచే నిశ్చలములయిన చూపులతో), దృఢభక్తిః - దృఢ = చూడబడిన - భక్తిః = పూజ్యానురాగము కలవాడవై, పశుపతేః = శివునియొక్క, ఆర్ద్ర... చ్చాప్ - ఆర్ద్ర = రక్తముచే తడిగా నున్న - నాగాజిన = ఏనుగు తోలుయొక్క - ఇచ్చాప్ = కోరికను, హర = తీర్పుము. గజానురుని చంపి శివుడు వానిచర్మమును భుజిములందు ధరించి తాండవము చేసె నని పురాణప్రసిద్ధి.

తా. - సంధ్యాపూజానంతరము, శివుడు తాండవ మారింభించు సమయమున నీవు సంధ్యారాగముచే మిగులనెఱ్ఱనై ఆయనభుజములపై మండలాకారముగా చుట్టు కొనుము. అట్లు చేయుటచే ఈశ్వరునికి పూర్వము తాను గజానురుని సంహరించి వానితోలును అప్పుడే ఒలిచితియుటచే నెత్తు రోడుచున్నదానిని ఉత్తరీయముగా ధరించి తాండవముచేసిన కాలము మొదలుగా ఆ నెత్తుటితడి ఎండిపోయినందున మరల నట్టిది లభింపదామో గదా యని యాయనమనస్సులో గలుగుకోరికను నీవు అట్టి రుధిరార్ద్ర నాగాజినమువలె నుందువుగావున దీర్పుదువు. వాస్తవముగా అట్టి భయంకర నాగాజినమవు కావుగాన గౌరియు చూచియు చూడకముందే నిన్నెఱ్ఱి ఆభయము తీటి నీయందమును వన్నెలను తనభర్తకు ఉత్తరీయముగా నీవుండు న్నావును నేత్రోత్సవముగా చూచుచుండును.

ప. —తరు-భుజిములు మిక్కిలి యున్నతములు. 'వన'-భుజిముల నేకములు. భుజిములు గొప్పవియు ననేకములు నని చెప్పట మేఘమునంతయు త్తరీయమును ధరించుటకు తగిన వని సూచించుటకు. 'మణ్ణిలేన'-చుట్టుకొనుట ఉత్తరీయవేష్టనము గా నుండుటకు. 'అభిలేనః' అంతట వ్యాపించి అంటుకొనియుండుట తాండవారభటియందు జూచి దూరముగా పడకుండుటకు- అభినయమందు చేతుల కడ్డపడకుండుటకు. 'ప్రతినవ'-ఎక్కువ యెఱుఁపును చెప్పటకు- దాసానిపువ్వు వాడిన నల్లఁబడిపోవును - వాడకున్న అత్యంత మెఱుఁగా నుండును. అట్టి యెఱుఁపును చెప్పట నెత్తుటి సామ్యముకొఱకు. 'ఆరమ్భే'- కొంతనేపయినపిమ్మట సంధ్యారక్తిమ తగ్గిపోవును. మేఘునికి ఆర్ద్రాజినసామ్యము పోవును. కావున నృత్యారంభము చెప్పఁబడినది, 'పశుపతేః' గొల్లవానికి గొంగళివలె అని ధ్వని. 'శాన్త' - పూర్వము గౌరి ఆర్ద్రానాగాజినైతరీయముతోడి యాశివతాండవమునుచూచినదిగావున నీయందలి యాసామ్యముచే ఆర్ద్రాజినమవే యని భయమై పర్యాలోచనచే కావని భయము తీటి 'స్తిమిత' - అగోసాంపు దర్శనీయముగాన ఔప్పవాల్యక ఇతరమును చూడక భయములేమిచే కనులుమూయక తదేకనిష్ఠగా నిన్నుఁ గౌరి చూచి 'దృష్టభక్తిః' - భక్తిపూర్వకమైన నీయానేవకు సంతోషించును. అట్టి నేవచే నీవు గౌరిపరమేశ్వరులను ఉభయులను సంప్రీతులను జేసికొందువు: మహాపుణ్యాత్మఁడవు సౌభాగ్యవంతుఁడవు నగుదువు. కావున తప్పక యట్లు చేయుమనియు భావము. శివాలయమందు ఉజ్జయినిలో శివుఁడు ప్రత్యక్షముగా తాండవమాడునా? ప్రమథులు సంవరింతురా? 'సాదరం వీక్ష్యమాణః' ఇట్టివర్ణన లెట్లు పొసంగున? అని యాక్షేపమేని - ఈయాక్షేపించినవి జరుగుచునే యుండును - మనుష్యులకు గోచరింపవుగాని దివ్యులకు గోచరించును - మేఘుఁడు దివ్యుఁడుగాన ('తత్సందేశం జలధరవరో దివ్యవాచా చచక్షే') అతనికి గోచరించును - అని సమాధానము కవిహృదయము.

గచ్ఛన్తీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం

రుద్ధాలోకే నరపతిపథే సూచిభేద్యైస్తమోభిః

సౌదామన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా దర్శ యోర్వీం

తోయోత్సర్గస్తనితముఖరో మాస్మభూ ర్విక్లబా స్తాః. 41.

ఇత్థం మహాకాళనాథ నేవాప్రకార మభిధాయ పున ర్మగరసంచార మేవాహ గచ్ఛన్తీనా మితి. —తత్ర = ఉజ్జయిన్యాం, నక్తం = రాత్రౌ, రమణవసతిం = ప్రియ భవనంప్రతి + 'వసతీరాత్రివేశ్చ సౌరి' త్యమరః, గచ్ఛన్తీనాం. యోషితామ్ - అశ్రి

సారకాణా మిత్యర్థః, సూచిభిర్భేద్యైః=అతిసాన్ద్రై రిత్యర్థః, తమోభిః, రుద్ధాలాకే
=నిరుద్ధదృష్టిప్రసారే, నరపతిపథే=రాజమార్గే, కనకస్య - నికష - నికష్యత ఇతి
వ్యుత్పత్త్యా నికషపలగతరేఖా-తన్యేవ-స్నిగ్ధం=తేజో-యస్యాస్తయా + 'స్నిగ్ధంతు
మసృజే సాన్ద్రై రమ్యే క్షీణే చ తేజసీ' తి శబ్దార్థవే*సుదామన్నదితై కదిక్సాదామసీ
విద్యుత్ * 'తేనైకదిక్' ఇత్యన్విత్యయః - తయా, ఉర్వీం=మార్గం, దర్శయ
ంవ, తోయోత్సర్గస్తనితాభ్యాం = వృష్టిగర్జితాభ్యాం - ముఖరః = శబ్దాయమానః,
మాస్తభూః, కుతః, తాః=యోషితః, విక్లబాః=భీరవః, తతో వృష్టిగర్జితే నకార్యే
ఇత్యర్థః * నాత్ర తోయోత్సర్గేస్తనిత మితి విగ్రహాః-విశిష్టన్యేవ కేవలస్తనిత స్యా
వ్యనిష్టత్వాత్ - న చ ద్వన్ద్వపక్షేల్పాచ్చరపూర్వనిపాతశాస్త్రవిరోధః * 'లక్షణ
హేతోః క్రియాయాః' ఇతిసూత్ర ఏవ విపరీతనిర్దేశేన పూర్వనిపాతశాస్త్ర స్యా
నిత్యత్వజ్ఞాపనా దితి.

ఇట్లు మహాకాలనాథసేవాప్రకారము చెప్పి మరల నగరసంచారమును చెప్ప
చున్నాడు.—

తత్ర=ఉజ్జయినియందు, నక్తమ్ = రాత్రియందు, రమణవసతిమ్—రమణ=
ప్రియునియొక్క-వసతిమ్ = స్థానమునకు, గచ్ఛన్తీనాం యోషితామ్=బోవుచున్న
స్త్రీలకు - (అభిసారికలకు), సూచిభేద్యైః - సూచి=సూచించే - భేద్యైః = గ్ర
చ్చి సందుచేయఁదగినవైన (అనఁగా మిగులదట్టమయిన), తమోభిః=చీకటులచే,
రుద్ధాలాకే - రుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన - ఆలాకే = దృష్టిప్రసారముగలదైన, నరపతి
పథే=రాజమార్గమందు, కనక...యా - కనక = బంగారముయొక్క - నికష = ౭ర
యికగీఱవంటి-స్నిగ్ధయా=దీప్తిగలదైన, సౌదామన్యా-మెఱపుచుండఁగచే, ఉర్వీమ్=
దారిని, దర్శయ = చూపుము, తోయో...రః—తోయ = నీటియొక్క-ఉత్సర్గ=
జొరవిడుచుట(అనఁగా వాన)చేతను - స్తనిత=ఉలుములచేతను - ముఖరః=అఱచు
కాడపు, మాస్తభూః=కాకుము, (ఏలయన), తాః=ఆస్త్రీయ, విక్లబాః=భయ
స్వభావముకలవారు.

తా.—శివసేవానంతరము నీవు నగరమునఁ బోవునప్పుడు అభిసారికలు కాం
తుని తావునకు దట్టంపుఁజేకటిలో రాజమార్గమునఁ బోవుచుందురు. నీవు మెఱసి
వారికి దారిసూపుదువుగాని వాన కురిసియు ఉఱిమియు అపకరించి బెదరింపకు.
దానికి వారోర్వఁజాలరు, భయపడి యుపాయముపా లగుదురు.

ప.—'గచ్ఛన్తీనామ్' - దూత్యాది ప్రయత్నము లక్కఱలేకయే ఉద్రిక్తకా
మతై స్వయముగా కాంతార్థినులై ఒంటరిగాఁబోవు నభిసారికలయతిలాలస సూ

చింపబడుచున్నది. మగని యింటికె నచో చీకటిలోఁ బోనక్కఱలేదు. 'రమణ' యనుటచే ఆకాంతులయందాయభిసారికలకుఁ గలప్రీత్యతిశయమును జారరతియు సూచితములు; 'వసతిమ్'—ఆయభిసారికలు తాము తమరమణులయింటికే పోదురు కాని, వారికి గృహము విడిచి యెచటికేని సంకేతస్థలమునకు పోవు ప్రయాసను కలుగఁజేయురు; రమణులమీఁదిమక్కువ యట్టిది. మఱియు, చెట్లు పొడరిండ్లు పాడు గృహములు పాడుదేవళములు మొదలగు చోట్లకు రమణులం దార్పక వారి వసతులకు పోవుట క్రీడాసౌఖ్యవార్ధము. 'రుద్ధాలోకే'—కామాతురతయు ఇతరులకు తెలియనీక పోవుట కానుకూల్యమును చెప్పఁబడినవి. ఇంత చీకటిలోఁ బోయినందు కై రమణులకు వీరియం దనురాగము అతిశయిల్లును. అసహాయముగా నెట్లు పోదురనిన మదనసహాయలై పోవుదురు. 'నరపతిపథే' — రాజమాత్యమునఁబోవుట సులువుగా త్వరగా చేరుటకు, సందుగొందులఁబోయిన కాఠతడఁబడి పడుట ఇత్యాద్యాటంకములు కలుగును. 'సూచిభేద్యైః'—ఆచీకటులలోనికి సూదిమొనయైనఁ దూటునుగాని అంతకన్న లావుపాటిదేదియుఁదూఱదు, మిగుల దట్టములు. 'తమోభిః'—బహువచనముచే చీకటియొక్క బాహుళ్యము మొత్తముమొత్తముగా నుండుటయుఁ జెప్పఁబడినవి. అంతచీకటిలో సాహసమేల ఇంటన యుండరాదా యనిన—సాహసము వలసినను చీకటియే జారరతిసాధకము గావున దానిని వ్యర్థపుచ్చుకొనరు. అట్టి యంధకారోపకారమునకు కామోద్రేకమునకును రెంటికిని నీవే కారణమవుగాన, ఓమేఘుఁడా వారిని, 'తోయోత్సర్గస్తనితముఖరః మాస్తభూః'—వర్షించియుఁజిమి విఘ్నములపాలునేయుట నీకు మిక్కిలి యనుచితముగాన, అట్లు నీవు చేయరాదు. తోయోత్సర్గముచే అట్టిదుర్బుద్ధి కూడదని మంచిమాటగా బోధించుటయు స్తనితము చే గట్టిగా బెదరించుటయు ధ్వనితములు. ఏల యట్లు చేయఁగూడదనిన - వారు 'విక్లబాః'—ఆవిఘ్నమునకు ప్రాణములు విడుతురు. ఆదోషము నిన్నుఁదగులును. మఱి నీవేమి చేయవలసినవాఁడ వనఁగా 'దర్శయోర్విమ్'—వారి నింటినుండి లేపినవాఁడవు నీవే గావున దారిచూపి గంతవృద్ధిసానము చేర్చి పుణ్యము కట్టుకొమ్ము. దారిచూపు సాధనము 'సౌదామన్యా'—నీకాంత యగుమెఱపుఁదీఁగ నీదముగ నే యున్నది. స్త్రీలకు స్త్రీలపై కనికరముండును, కావున నీభార్య స్వయముగానే యభిసారికలకు తోడ్పడఁగోరుచుండును, కాన నామెనునియమించిన నామె చక్కఁగా చూపును. మఱియు రమణాభిముఖులగు పరకాంతలతో స్వకాంతాముఖముగా వ్యవహరించుట యుక్తముగాని స్వయముగా వ్యవహరించుట యుక్తముకాదు. ఆహేతువు చేత నీవు స్వయముగాఁగాక నీభార్యచేత ('విద్యుత్కృత్రం') వారి కుపకరింపుము. 'కనకనికష'—చపలముగా తళుక్కురను మెఱపయిన భయపెట్టును, దానిని చక్కఁ

గా మావదు; నింపాదియై సరళమై అందమైన మెఱపు చక్కఁగా చూపును బెదరు పెట్టదు, అట్టి మెఱపని విశేషణ స్వారస్యము. ఇంత సాహసము చేయు స్త్రీలకు భయమా యనిన-వారు భీరువులేగాని మదనవశంవదలై సాహసీతురనియు, యక్షుఁడు కాముకుఁడును వియుక్తుఁడునుగావున నతనికి కాముకురాండ్రపైని పక్షపాత మనియు, నెఱుఁగవలయును.

తాం కస్యాంచి ద్భవనవలభౌ సుప్తపారావతాయాం
నీత్వా రాత్రిం చిరవిలసనాత్ ఖిన్నవిద్యుత్కళత్రః
సూర్యే దృష్టే పునరపి భవా న్వాహయే దధ్వశేషం
మద్దాయస్తే నఖిలు సుహృదా మభ్యుపేతార్థకృత్యాః. 42.

తామితి.—చిరం.విలసనాత్ = స్ఫురణాత్ - ఖిన్నం -విద్యుదేవ కళత్రం
యస్య స భవాః, సుప్తాః - పారావతాః = కలరవా-యస్యాం తస్యామ్-వివిక్తా
యామిత్యర్థః + 'పారావతః కలరవః కపోతః' ఇత్యమరః - జనసంచార స్తత్రా
సంభావిత ఏవేతి భావః, కస్యాంచిత్ - భవనస్య - వలభౌ = ఆచ్ఛాదనే - ఉపరి
భాగ ఇత్యర్థః + 'ఆచ్ఛాదనం స్యా ద్వలభీ గృహణామ్' ఇతిహాలాయుధః, తాం
రాత్రిం నీత్వా, సూర్యే - 'దృష్టే సతి = ఉదితే సతీత్యర్థః, పునరపి, అధ్వ శేషం
వాహయేత్; తథాహి - సుహృదాం = మిత్రాణామ్, అభ్యుపేతా = ఆజ్ఞీకృ
తా - అర్థస్య = ప్రయోజనస్య - కృత్యా = క్రియా - యైస్తే - అభ్యుపేత సు
హృదర్థా ఇత్యర్థః; * సాపేక్ష త్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః + 'కృత్యా క్రియాదేవతే
యోః కార్యే స్త్రీ) కుపితే త్రిషు' ఇతియాదవః * 'కృణిశ్చ' ఇతిచకారాత్కృష్
న మద్దాయస్తే ఖిలు = న మద్దా భవంతిహి - నవిలమ్బంత ఇత్యర్థః; * 'లోహితాది
డాజ్ఞిభ్యః క్యష్' ఇతిక్యష్ * వాక్యషః' ఇత్యాత్త నేపదమ్.

చిరవిలసనాత్ — చిర = చాలనే పు.విలసనాత్ = మెఱయుటచేత, ఖిన్న...
త్రః — ఖిన్న = అలసిన-విద్యుత్ = మెఱపుచీఁగయను-కళత్రః = భార్యకలవాఁడవు,
భవాః = నీవు, సుప్త...యామ్ — సుప్త = నిద్రించిన-పారావతాయామ్ = పావుర
ములుగలదైన, కస్యాంచిత్ భవనవలభౌ = ఏదేని యొకయింటి పైభాగమందు, తాం
రాత్రిమ్ = ఆ రాత్రిని (ఆ రాత్రిశేషమును), నీత్వా = గడపి, సూర్యే = సూర్యుఁడు,
దృష్టే సతి = అగపడఁగా-అనఁగా-ఉదయింపఁగా, పునరపి = మరల, అధ్వ శేషమ్ -
అధ్వ = మార్గముయొక్క, శేషమ్ = మిగతను, వాహయేత్ = నడవవలయును, సుహృ
దామ్ = మిత్రులకు, అభ్యు...త్యాః — అభ్యుపేత = పూనుకొఁబడిన-అర్థ = ప్రయో

జనముయొక్క-కృత్యాః=చేయుటగలవారు, అనఁగా సుహృత్ప్రియోజనమును నెఱవేర్చుకొనుకొన్నవారు, మన్దాయస్తేనఖలు = విలంబింపరు గదా.

తా.—చాలనేవుమెఱసి నీకాంత మెఱపుఁ దీఁగ అలసియుండును గావున నీవును ఆరాత్రిశేషమును, ఎక్కడనైన ఒకయింటివలభియందు విశ్రామముకై గడపుము. అందలిపావురములు అప్పటికి నిద్రించియుండునుగాన నీకళత్రమునకు నీకును నిశ్శబ్దముచే చక్కఁగా విశ్రాంతి కలుగును. తెల్లవాఁకగానే మరల పయన మగుము. మిత్రప్రియోజనధురంధరులు కాలవిలంబము చేయరుగదా. అట్టివారిలో ఉత్తమోత్తముఁడవు నీవా చేయుదువు!

ప.—‘కస్యాంచిత’ — మేఘునికి విశ్రామోచితములయిన వలభులు ఎత్తయినవి అనేకములు గలవుగావున ‘ఏదేసుక వలభియందు’ అనుట. ‘హర్ష్య’ అనక ‘భవన’ అనుట-అపట్టణమందలి యిండ్లెల్ల హర్ష్యములే కావున ‘హర్ష్య’ అన నక్కఱలేదు. ఇండ్లెల్ల మేఘమండలము నంటునవియే. ‘వలభా’—వలభి గృహలూపరిభాగము - విశ్రామార్థము రమణీయతమము. ఎట్లన దానిక్రింది యుప్పరిగయే యశావనవంతులకు పడుక టిల్లుగా నుండును.—

“ప్రాసాదానా ముపరివలభీతుజ్జవాతాయనేషు
భ్రాన్త్యావృత్తః పరిచితసురాగన్ధ సంస్కారగర్భః
మాల్యామోదీ ముహురుపచిత స్థితకర్పూరవాసో
వాయు ర్యునా మభిమతవధూసన్నిధానం వ్యనక్తి.” మాలతి.

‘సుప్తపారావతాయామ్’-పావురములు నిద్రించినవనుటచే నిశ్శబ్దముగా సుఖనిద్ర కలుగుననియు, అచటి రతిభవనములయందలి రమణీమణులును రమణులును రత్యంత నిద్ర నున్నారనియు, కాన వారిచే మేఘునికిఁగాని ‘మేఘునిరాకచే వారికిఁగాని నిద్రా భంగము లుండవనియు, భావము: అందలివారలు క్రీడాసక్తులయి యున్నచో మణిత ధ్వనులచే స్వజాతిరుతభ్రమ కలిగి పావురములు గుఱాళించుచుండును. అట్టి మణిత ములు శాంతించిన, పావురములును ఆయుత్కంఠ తీటి నిద్రించును. మణితధ్వని కపోత రవముం బోలుననుటకు.—

“తచ్చ లాసక కపోత కోకిలా హంస కోక సదృశై రుతక్రమైః
మిత్రతం ప్రహరణే ప్రయుజ్యతే చాన్యథాపి రుత మిష్యతే బుధైః.” కామశా.

“దధతి గృహచకోరా శ్చన్ద్రికామృభిఃసిలోఞ్చం
క్వచన కనకశాలాజాల కాభ్యన్తరేషు,
అపి రతిభవనాని వ్యఙ్గయన్తి ప్రియాణాం
నిఘనసగుణనిద్రాం మూకపారావతాని.”

“ఉన్మృష్టా శయనేషు చిత్రసురతక్రీడావిధేః సాక్షిణీ
లాఘరాగమయీ లిపిః; క్లమవశాః పారావతాః శేరతే;
సర్వం సాధక, మత్ర కం ప్రతివిధిం కుర్యుః కురజ్జీదృశః
తాదృశ్యః ప్రసరన్తి యద్గురుజన స్యాగ్రే శుకానాం గిరః.” బిల్వ.

“గాఢపీడితవరస్పరాధరం కణ్ఠగర్భితకపోతకూజితం
అత్రపావరణ మాత్తనీతక్రృతం విస్తరామి కిము తే రతోత్సవమ్.” వరదా.

“వీరాయితేషు మృగశాబవిలోచనానాం
కణ్ఠోదితా న్యచరమం కలకూజితాని
ఆమ్రేడయద్భి రథ సాధగతైః కపోతైః
శజ్జే గృహీత ఇవ సంప్రతి శిష్యభావః.” కాశీపతి.

ఇట్టి పారావతకథనము ఆతావుయొక్క సంపదను సౌఖ్యాతిశయమును విశ్రామార్హతనుఁ దెలుపును. ‘నీత్వా’ (గడపి) యనుట ఆరాత్రి విశ్రామార్థ మచ్చట నిలుచుట యావశ్యకమని తెలుపుచున్నది. అందుల కారణము? ‘భిన్నవిద్యుత్కళత్రః’-భార్య యగు మెఱపుఁదీఁగ యలశీయుండుట. అలయుటకుఁ గారణము? ‘చిరవిలసనాత్.’ చాల నేపు మెఱయుట యేలయనఁగా పూర్వశ్లోకమందుఁ గోరఁబడినప్రకారము అభిసారికలకు దారిచూపుటకు. ఆవిలసన మెంత నేపనఁగా ‘చిర’-చాల నేపు, శివతాండవము ముగియుట మొదలు అభిసారికలవరువులు తీఱువఱకు-రమారమి అర్ధరాత్రము వఱకు; అప్పటికే పూర్వోక్తవలభీసంబద్ధ రతిభవనములందును మదనకోలాహలము శాంతించి స్త్రీపురుషులు నిద్రించియుండురు, పావురములును నిద్రించియుండును. కావున ఇంచుమించుగా ఒకటియు నరయామము విలసనమని భావము. అభిసారిక లంతవఱకు నడచుచుండురా యనిన-జంజాటము లేని దొకతె-1 కై నేతలో నాసక్తురా లొకతె-శిశువును నిద్రపుచ్చి తరలవలసిన దొకతె-అత్తమామలనిద్ర నెదురుగూచున దొకతె-మగనిని గాటపునిదుర నమర్చిలేచున దొకతె-ఇట్టిలలనలకు ఎవతె కెప్పటికి తరల వలను పడునో - కావున చాలరాత్రివఱకు మెఱపుఁగొప్పుకు పని కలిగియే యుండును.

-
1. ఉత్తిష్టం కరకజ్జ-ణద్వయ మిదం, బద్ధా దృఢం మేఖలా,
యత్నేన ప్రతిపాదితా ముఖరయో ర్మజ్జీరయో ర్ముకతా,
ఆరభ్యే రథసా న్తయా ప్రియసఖి, క్రీడాభిసారోత్సవే
చణ్డాల స్తిమిరావగుణ్ణగపటాక్షేపం విధత్తే విధుః. దర్పణము.

‘ఖిన్నవిద్యుత్’ అనుటచే మఱియావలభియందు మెఱపు మెఱయుట లేదని సూచన; మెఱసినయెడల పావురములు మేలుకొని కలవరపడును, ఇంటివారును కోలాహలపడుదురు, వారికిని భంగము మేఘునికిని భంగము; ఇందువలననే ఉటుముటయు లేదని తెలియనగు. ‘వృక్షే’—సూర్యుని చూచినపిమ్మట ఆలస్యముచేయక వెంటనే మిత్రకార్యసంపాదనపరాయణత్వముచే నని భావము. మఱియు ఆలస్యము చేసిన ఇంటివారు మేలుకొందురు, నిన్నుఁగాంచి కలవరపడుదురు. ముందుగానే మేలుకోరాయనిన సురతశ్రాంతులు నీమీఁదిచల్లగాలియు తగిలి గాఢముగా నిద్రొతురుగావుననే త్వరగా వెల్కొనరు. సూర్యుఁడు పొడుచునప్పుడు నిద్రొంపఁగూడదు గాన, అటుపై నిద్రొంపరుగానను. వారు మేలుకొనకముందే నీవు తరలవలయు. నీవు వలభిలోను వారు గదులలోను ఉందురుగావున వారికన్నముందు నీవే సూర్యునిఁ జూతువు. కావున వారు సూర్యోదయమెఱింగి లేవకముందే నీవు తరలిపోవచ్చును. నీవును పూర్ణవిశ్రాంతినే పొందుదువుగాక—తెల్లవాఱకముందే తరలకుము. తెల్లవాఱిన పిమ్మట నిద్ర మహాపురుషునికి నీకును తగదు. కనుక అప్పుడు తరలవలయును.

తస్మి న్కాలే నయనసలిలం యోషితాం ఖణ్డితానాం
శాంతిం నేయం ప్రణయిభి రతో వత్సా భానో స్త్య జాశు,
ప్రాలేయాస గ్ం కమలవదనా త్సోఽపి హర్తుం నలిన్యాః
ప్రత్యావృత్త స్త్వయి కరరుధి స్యా దనల్పాభ్యసూయః. 43.

ఉత్తరమేఘమున 11-వ శ్లోకముం గనునది.

ఉరసి నిహిత స్తారో హరః, కృతా జఘనే ఘనే
కలకలవతీ కాఞ్ఞీ, పాదౌ రణన్తఃపినుపురా,
ప్రియ మభిసర న్యేవం ముగ్ధే త్వ మాహతడిడ్డిమా,
యది కి మధికత్రాసోత్కమ్పా దిశః సముదీక్ష సే?

అమరు.

అభిసారికాభేదము లభిసరించు ప్రకారములు:—

సంలీనా న్యేషు గాత్రేషు మూకీకృతవిభూషణా
అవగుణ్ణసంపీతా కులజౌఽభిసరే ద్యది.
విచిత్రోజ్జ్వలవేషా తు వలన్నా పురనిస్వనా
ప్రమాదస్తేరవదనా స్యా ద్వేష్యాఽభిసరే ద్యది.
మదస్థలితసంలాపా విభ్రమాత్ఫుల్లలోచనా
ఆవిధగతిసంచారా స్యా త్ప్రేష్యాఽభిసరే ద్యది.

దర్పణము.

తస్మిన్నితి. — తస్మిన్కాలే = పూర్వోక్తే సూర్యోదయకాలే, ప్రణయిభిః = ప్రియతమైః, ఖణ్డితానాం యోషితాం = నాయికావిశేషాణామ్ + జ్ఞాతేన్యా సజ్జవికృతే ఖణ్డి తేర్వాకషాయితా' ఇతి దశరూపకే, నయనసలిలం శాంతిం - నేయం = నేతవ్యమ్ * నయతి ద్వికర్తృకః, అతో = హేతోః, భానోః, వత్స = మార్గమ్, ఆశు = శీఘ్రం, త్యజ, త స్యావరతో మాభూ రి త్యర్థః; వివక్షేన్నిష్టమాచక్షే — సోఽపి భానుః, నలాని (అమ్బుజాని) అస్యాః స స్తీతి = నలినీ = పద్మినీ + తృ క్షేమ్బుజే నలం నాతు రాజ్ఞి నాలే తు స స్త్రీయామ్' ఇతిశబ్దార్థవే - తస్యాః స్వ కాంతాయాః, కమలం = స్వకుసుమమేవ - వదనం - తస్మాత్, ప్రాలేయం = హిమ మేవ - అస్రమ్ = అశ్రు, హర్తుం = శమయితుం, ప్రత్యావృత్తః = ప్రత్యాగతః, నశిన్యా శ్చ భర్త రాభిసో ద్దేశాన్తరే నశిన్యన్తరగమనా త్ఖణ్డితాత్వ మిత్యాశయః, అత స్త్వ యి, * కరాణ్ (అంశూన్) రుణన్ధీతి కరరుత్ - క్విప్ - తస్మి న్కరరుధి సతి-హస్త రోధిని సతీతి చ గమ్యతే + 'బలి హస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః, అనల్పశ్యసూ యః = అధికవిద్యేషః, స్యాత్, ప్రాయేణేచ్ఛావిశేషవిఘాతా ద్వేషరోషవిశేష శ్చ కామినాం భవతీతి భావః, కించ + 'బ్రహ్మణ మర్క మీశానం విష్ణుం వా ద్వేష్టి యో జనః' శ్రేయాంసి తస్య నశ్యన్తి రౌరవం చ భవేద్ధ్రువమ్.' ఇతి నిషేధాత్కార్య హిని శ్చ భవిష్య తీతి ధ్వనిః.

తస్మిన్కాలే = ఆసూర్యోదయకాలమందు, ఖండితానాం యోషితామ్ = ఖండిత నాయికలయొక్క (తనకాంతుఁడు మఱియొకకాంతంగూడె నని తెలిసి యీర్ష్యాకుపితయగు కాంత ఖండిత యనఁబడును), నయనసలిలమ్ = నేత్రజలము (బాష్పము), శాంతిం నేయమ్ = శాంతి పొందింపఁదగినది (అనఁగా మాన్వఁదగినది); అతః = ఆహేతువువలన, భానోః = సూర్యునియొక్క, వత్స = మార్గమును, ఆశు = త్వరగా, త్యజ = వదలుము; (అట్లు తొలఁగనియెడల చెఱువుగలదు. ఏమన), సోఽపి = ఆసూర్యుఁడును, నశిన్యాః = తామరతీఁగ (యనెడు తనకాంత)యొక్క, కమ...నాత్ — కమల = తామర పువ్వును - వదనాత్ = ముఖమునుండి, ప్రాలే...స్రమ్ — ప్రాలేయ = మంచ నెడు - అస్రమ్ = బాష్పమును, హర్తుమ్ = మాన్పుటకు, ప్రత్యా వృత్తః = మరలవచ్చినవాఁడయి, (సూర్యుఁడు దేశాంతరములో మఱియొక నశినిని గూడినాఁడు గావున ఇచటినశిని ఖండితయైనది యని యభిప్రాయము), త్వయి = నీవు, కరరుధి — కర = కిరణములను (చేతులను) - రుధి = అడ్డఁగా, అన...యః — అనల్ప = విస్తారమయిన - అభ్యసూయః = ద్వేషముగలవాఁడు, స్యాత్ = అగును.

తా. — సూర్యోదయకాలమందు ఖండితనాయికల బాష్పములను నాయికులు వచ్చి తుడిచి మాన్పుట యాభ్యశ్యకము గావున సూర్యుఁ డనునాయకుఁడు ఇచటి

నళినిని వదలిపోయి దేశాంతరమందు నళినీసంగతిచేసి వచ్చియుండుటచేత ఖండిత నాయకయైన యిచటినళిని ఆదుఃఖముచే మంచుమిషచే కమల మనుముఖమెల్ల బాష్పములుగా శోకించుచుండును. అబాష్పములను తుడిచి ఆమెశోకమును మాన్పుటకు సూర్యుఁడు వచ్చి కిరణములనెడుహస్తములనుచాచును. ఆకరములకు నీవడ్డపడిన ఆభగవంతుని కధికద్వేషము నీవైఁగలుగును, కావున ఆయన కడ్డపడక త్వరత్వరగా తొలఁగి పోవుచుండుము. సూర్యుఁడు నాయకుఁడుగాను నళిని ఖండితనాయకగాను కమలము ముఖముగాను మంచు బాష్పములుగాను కిరణములు చేతులుగాను కిరణములు కమలములపై ప్రసరించి మంచును కరఁగించి జూటి పోఁజేయుట కన్నీళ్లు తుడుచుట గాను వర్ణింపఁబడినవి.

ప.—‘నయన’-బాష్పమునక ‘నయనసలిల’మనుటచే నయనశబ్దమువలననేత్రములయూరుణ్యము మొదలగు శోకకార్యము స్ఫురించుచున్నది. ‘నయమ్’ - శాంతి పొందించుట ఆవశ్యకము, పొందింపనియెడల ఖండితలు మృతిపొందుదురని స్ఫురించుచున్నది. ‘ప్రణయిభిః’-స్త్రీకి తనప్రియుఁడు అన్యను గూడినయెడల దుఃఖముగాని అప్రియుఁ డన్యనుగూడిన దుఃఖములేదు గాన ప్రణయము చెప్పఁబడినది. ప్రణయముగల యాప్రియుఁడు ప్రమాణాధికములు చేసిన ఆదుఃఖముశాంతిపొందును గావునను ప్రణయము చెప్పఁబడినది. ‘నయనావస్రమ్’—అనక ‘వదనావస్రమ్’ అనుటకు మొగమెల్ల బాష్పములు గా నేడ్చుట యభిప్రాయము, అందుచే దుఃఖాతిశయము స్ఫురించుచున్నది. ‘ప్రాలేయావస్రమ్’-రాత్రి యెల్ల మొత్తమై యున్నమంచు తెల్ల వాతీసంతట క్రమక్రమముగా పెద్దపెద్దబొట్టులయి జొలుచుండును; అట్లుంట కన్నీళ్లు విడుచుచు విడుచుచుండుటవలె నుండును. సూర్యకిరణప్రసారముచే ఆబొట్టులు త్వరత్వరగా మఱియు పెద్దపెద్దవిగా కూడుకొని పడిపోవును, క్రమముగా కమలమునుండి మంచెల్లఁబోవును. అది అబాష్పముల నతఁడు చేతులతో తుడిచివేయుటవలె నుండును. ‘హర్తుం ప్రత్యావృత్తః’ - బాష్పములు తుడుచుటకు సూర్యుఁడు కోరి వచ్చెనని యభిప్రాయము; అట్లు కోరుటకు ‘ప్రణయి’యగుటకారణము. ‘అనల్పభ్యసూయః’ - సూర్యుఁడును నళినిపై మిగుల ప్రణయిగావున సూర్యునికి అసూయ. నళిని సూర్యోదయముఁడు వికసించి పగలెల్ల శోభిల్లుచుండుటచే నళినీ సూర్యులకు నాయకానాయకభావమును కవులు వర్ణింతురు.

గమ్భీరాయాః పయసి పరిత శ్చేతసీవ ప్రసన్నే
ఛాయాత్మాపి ప్రకృతిసుభగో లప్స్యతే తే ప్రవేశమ్;

తస్మా దస్యాః కుముదవిశదా న్యర్హసి త్వం న ధేర్యా
నోఘోకర్తుం చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని.

44.

గమ్భిరాయాఇతి.—గమ్భిరానామ సరిత్, ఉదాత్తనాయికా చ ధ్వన్యతే,
కస్యాః, ప్రసన్నే = అనుర క్తత్వా దోషరహితే, చేతనీవ, ప్రసన్నే = అతినిర్మలే,
వయసి, ప్రకృత్యా = స్వభావేనైవ - సుభగః = సుందరః + 'సుందరేఽధికభోగాం
శే దుర్దినేతరవాసరే' తురీయాంశే శ్రీమతి చ సుభగః' ఇతిశబ్దార్థవే, తే = తవ, ఛా
యా చాసావాత్తాచ సోఽపి - ప్రతిబిమ్బశరీరం వా, ప్రవేశం లప్స్యతే, అపిశబ్దాత్
సాక్షాత్ప్రవేశ మనిచ్ఛోర పీతి ఛావః, తస్మాత్ = ఛాయాద్వారాపి ప్రవేశస్యావశ్యం
భావిత్వాత్, అస్యాః = గమ్భిరాయాః, కుముదవత్ - విశదాని = ధవళాని, చటు
లాని = శీఘ్రాణి - శఫరాణాం = మినానామ్ - ఉద్వర్తనాని = ఉల్లంఘనాన్యేవ -
ప్రేక్షితాని = అవలోకనాని + 'త్రిషు స్యా చ్చటులు శీఘ్రమ్' ఇతివిశ్వః—ఏత దేవ
గమ్భిరాయా అనురాగలిక్ష్ణమ్, ధైర్యాత్ = ధామ్యోత్ - ధౌర్యా దితి యావత్,
మోఘోకర్తుం = విఫలీకర్తుం - నార్హసి, నానురక్తా విప్రలబ్ధవ్యేత్యర్థః. ధూర్తలక్షణం
తు + 'క్లిశ్నాతి నిత్యం దయితా మజ్జుస్థా మతిసుందరః' అశ్చ త్యరక్తాం య
త్నేన రక్తాం ధూర్తో విముఞ్చతి' ఇతి.

గమ్భిరాయాః సరితః = గంభీరయనెడుపేరుగల నదియొక్క (ఉదాత్తనా
యికయొక్కయని ధ్వనించుచున్నది), ప్రసన్నే = అనుర క్తమగుటచేత దోషరహిత
మైన, చేతనీవ = మనస్సునందుఁబోలె, ప్రసన్నే = స్వచ్ఛమయిన, వయసి =
నీటియందు, తే = నీయొక్క, ప్రకృతిసుభగః — ప్రకృతి = స్వభావముచేతనే -
సుభగః = సుందరమైన, ఛాయాత్కాపి - ఛాయా = ప్రతిబింబరూపమైన - అ
త్కాపి = స్వరూపమయినను - (నీవాస్తవరూపము గాకపోయినను అని అపిశబ్దార్థ
ము), ప్రవేశమ్ = ప్రవేశమును, లప్స్యతే = పొందును, తస్మాత్ = ఆహేతువు
చేత, అస్యాః = ఈగంభీరయొక్క, కుము...ని - కుముద = తెల్లగలువలవలె +
విశదాని = తెల్లనివైన, చటులాని = శీఘ్రములయిన, శఫ...ని — శఫర =
మీనములయొక్క— ఉద్వర్తన = పైకి తూలుటయనెడు—ప్రేక్షితాని = చూపులను—
(ఇదియే గంభీరయొక్కయనురాగమునకు సూచకము), త్వమ్ = నీవు, ధైర్యాత్
= దిట్టతనముచేతను (వంచకత్వముచేతను), మోఘోకర్తుం = వ్యర్థముచేయుటకు,
నార్హసి = తగవు, అనుర క్తరాలిని వంచించుట తగ దని యర్థము.

తా.—ఆయుజ్జయినిని దాటఁగానే నీకు ఉదాత్తనాయికపరిటిచి గంభీర
యనెడినది తగులును. అట నిలువక మిత్రకార్యార్థము త్వరపడి పోవుచున్నను, అలంక

లేక సంతోషముతో నిండినహృదయమువంటి యానదీస్వచ్ఛజలమందు నీప్రతిబింబ స్వరూపమైనను ప్రవేశింపకతప్పదు, నాయికాప్రేమస్వచ్ఛవృష్టులవంటి నదీశఙ్ఖరో ద్వర్తనములను నీవు వంచించిపోవుట యుచితము గాదు, నాయికను గలసి తనియించు నట్లు నదిని వర్షించి నిండింపవలయు నని తాత్పర్యము.

ప. — 'చేతనీవ' — స్వచ్ఛజలమును మహాకవులు స్వచ్ఛహృదయమునకుఁ బోల్తురు. 'ప్రకృతిసుభగః' — అందగాఁడవుగాన నీవు కోరకున్నను నాయిక నిన్ను వలచును. 'విశదాని' - ప్రేమాతిశయముచే స్వచ్ఛములు, కుటిలములు గావు. 'చటుల శఙ్ఖరోద్వర్తన' — మబ్బుసమీపించినప్పడు ఆచలువకు నీటినుండి బేడిసచేఁవలు. తూలుట ప్రసిద్ధము. 'చటుల' - శీఘ్రతచే బేడిసలకు చూపులతో ఎక్కువసామ్యము లభించును. 'మోఘీకర్తుం నార్హసి' — వర్షించుము. 'లస్యతేప్రవేశమ్ ... ప్రేక్షి తాని' - గంభీరనాయిక మనోహరుని నిన్నుప్రేమతో పీక్షించును.

తస్యాఃకించి త్కరధృతమివ ప్రాప్తవానీరశాఖం

హృత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోధోనితమ్బుమ్

ప్రస్థానం తే కథమపి సఖే లమ్బమానస్య భావి

జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః. 45.

తస్యాఇతి. — హేసఖే, ప్రాప్తా - వానీరశాఖా = వేతసశాఖా - యేనతత్త థోక్త - మతపివ - కిచ్చిత్ = ఈషత్ - కరధృతం = హస్తావలమ్బిత - మివ స్థితం, ముక్తః = త్యక్తః - రోధః = తటమేవ - నితమ్బుః = కటి - ర్యేన తత్తథోక్తమ్ + 'నితమ్బుః పశ్చిమే శ్రోణిభాగేఽద్రికటకే తటే' ఇతియాదవః, నీలం = కృష్ణవర్ణం, తస్యాః = గమ్భీరాయాః సరితః, సలిలమేవ వసనం, నీలామ్బరధారణం విరహతాపనివారణ మితి ప్రసిద్ధిః, హృత్వా = అపసీయ, లమ్బమానస్య = సీతసలిలభారా ల్లమ్బమానస్య - అన్యత్ర జఘనారూఢస్య, తే = తవ, ప్రస్థానం = ప్రయాణం, కథమపి = కృచ్ఛ్రీణ, భావి; కృచ్ఛ్రీత్వహేతు మాహ జ్ఞాతేతి: — జ్ఞాతాస్వాదః = అనుభూతరసః, కః పుమాన్, వివృతం = ప్రకటికృతం - జఘనం = కటి స్తత్పూర్వభాగోవా - యస్యా స్తామ్ + 'జఘనం స్యాత్కటే పూర్వశ్రోణిభాగాపరాంశయోః' ఇతి యాదవః, విహాతుం = త్యక్తుం, సమర్థః = శక్తః, న కోఽపీత్యర్థః.

హేసఖే = ఓయిమిత్రుడా, ప్రాప్త ... ఖమ్ — ప్రాప్త = పొందఁబడిన - వానీర శాఖమ్ = ప్రబ్బలికొమ్ముగలదైన - (అనఁగా ప్రబ్బలికొమ్ముకుఁ దగులు చున్న), (అందుచేతనే), కిచ్చిత్ = కొంచెము, కరధృతమివ - కర = చేతితో,

ధృతమివ = పట్టుకొనఁ బడినట్లున్నదియు, ముక్త...బమ్ — ముక్త = విడువఁబడిన-రోధః = గట్టనెడు - నితమ్బమ్ = పిఱుఁడుగలదియు - (అనఁగా పిఱుఁడునుండి జాతినదియు), నీలమ్ = నల్లనిదియు, నగు, సలిల వసనమ్ = నీ ర నెడువస్త్రమును, హృత్వా = తొలఁగించి, లమ్బమానస్య = త్రాగినజలముయొక్క బరువుచే క్రిందికి వ్రాలుచున్న, (జఘనస్థలముపై ఎక్కిన), తే = నీయొక్క, ప్రస్థానమ్ = ప్రయాణము, కథమపి = ఎట్టకేలకు, భావి=జరుగునది; (విలంబమునకు హేతువును చెప్పుచున్నాఁడు), జ్ఞా ... వః — జ్ఞాత = అనుసూతమైన - ఆస్వాదః = రసము గలవాఁడు, కః = ఎవఁడు, వివృ ... ఘనామ్ — వివృత = ప్రకటింపఁబడిన - జఘనామ్ = కటిపురోభాగముగలదానిని, విహాతుమ్ = వదలుటకు, సమర్థః = శక్తుఁడు? (ఎవఁడును శక్తుఁడు గాఁ డని యర్థము).

తా.—నాయిక తననితంబబింబమునుండి నల్లనివస్త్రము జొరఁగా, దానిని కొరచెము చేతఁబట్టుకొని యుండఁగా, నాయకుఁడు ఆవస్త్రమును తొలఁగించివేసి ఆమెయొక్కజఘనమందుఁ జేరినవాఁడు తత్పూర్వము రసమనుభవించిన వాఁడు విడిచిపోలేక ఎట్లు క్షీడించియే పోవునో, అట్లే ఆగంభీరానదియొక్క గట్టునుండి జాతిన నల్లనిజలమును కొంచెముగా ప్రబ్బలికొమ్ముకు తగులుచున్నదానిని నీవు తొలఁగించి (త్రాగివేసి), ఆనీటిబరువుచే నదిపైవ్రేలుచున్న నీవు పూర్వము రస మనుభవించిన వాఁడవు దానిని వదలి పోలేక అందు వర్షించి ఎట్టకేలకు అవతలికి పోదువు.

ప.-ఇందు గంభీరానది నాయికగాను, వానీరశాఖ చేయిగాను, అది గట్టునుండి జొరుట వస్త్రము పిఱుఁడునుండి జొరుటగాను, ఆనీటికి వానీరశాఖ తగులుచుండుట వస్త్రమును నాయిక కొంచెముగా చేతితో పట్టుకొనియుండుటగాను, నీటిని మేఘుఁడు త్రాగితగ్గించుట నాయకుఁడు నాయికాజఘనమునుండి వస్త్రమును తొలఁగించుటగాను, మేఘుఁడు నాయకుఁడుగాను, వర్షణము సంగమముగాను, నుపమింపఁబడినవి. 'కరధృత'—వస్త్రమును చేతఁబట్టుకొని యుండుట నాయకుఁడు దానిని హరించు ననులజ్జచేత; కొంత జాతినది గాన సర్వమును జాతిపోవు ననియు లజ్జ. 'కిచ్చిత్' - అతఁడు హరించుట నాయికకు అప్రియముకాదు గాన కొంచెముగానే పట్టియుంట. 'వానీరశాఖమ్' - తొలకరులందు వానీరము పుష్పించి తచ్ఛాఖ పుష్పభరితమై రత్నకంకణాదిభూషిత మైన స్త్రీహస్తమువలె నుండును, కావున 'కరధృతమివ' అనుట. 'హృత్వా'-లజ్జావతిగాన నాయిక తానే తొలఁగింపదు. నాయకుఁడే తొలఁగించుట శృంగారము. మేఘుఁడు నదులజలమును త్రాగునా యని యాక్షేపమేని, 'త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే'-క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః స్రోతసాం శోషయుజ్య' ఇత్యాదులం బరికింపవచ్చును; కొంచెమునీరు మేఘుఁడుత్రాగినమాత్రాన

వసనమెడలినట్లు వర్ణించుటకు తగినంతజలము తగ్గునా యని శంకయేని, ఏఱులు వెల్లువ పొడుచునంత వర్షించు మేఘుఁడు ఎంతత్రాగునో యోజించుఁడు; ఎగువనీరువచ్చి మరలనిండదా యనిన నిండువఱకు తగ్గియుండదా, ఆస్థితియే వసనముతోలఁగుటగా వర్ణింపఁబడినది. అనంతరము మరల వసనమును సరుదుకొనదా? 'నీలమ్' - నల్ల వస్త్రము ధరించిన విరహతాపము శమించు నని ప్రసిద్ధి. మేఘవియోగతాపశాంతికై గంభీర నీలవస్త్రమును ధరించినదని భా. 'ముక్తరోహానితమ్బుమ్' - వేసవికి నీరు తగ్గి గట్టును వదలినది. సాత్త్వికభావముచే వస్త్రము పిఱుఁచుమీఁదనిలువక1జూచిపోవును. 'జ్ఞాతాస్వాదః' - రసమెఱుఁగని జడుఁడు వదలినను వదలును, నీ వా అత్యంతరసజ్ఞుఁడవు - వేత్రవతీ నిర్వింధ్యా రేవాదులగు నెన్నినదులకో సంగడికాఁడవు - నీవు ఎంత మాత్రము వదలఁజాలవు. నీటిని వస్త్రమునకుఁ బోల్చుట మహాకవిప్రియము.

త్వన్నిష్య దోచ్ఛ్వసిత వసుధా గన్ధ సంపర్క రమ్యః

స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః

నీచై ర్వాస్య త్యుపజిగమిషో ద్వేవపూర్వం గిరిం తే

శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుమ్బరాణామ్.

46.

త్వదితి. - త్వన్నిష్యన్దేన = తవ వృష్ట్యా - ఉచ్ఛ్వసితాయాః = ఉపబృంహితాయాః - వసుధాయాః = భూమేః - గన్ధస్య - సమ్పర్కేణ - రమ్యః = సురభిరిత్యర్థః. స్రోతఃశబ్దే నేన్ద్రియవాచినా తద్విశేషో ఘ్రాణంలక్ష్యతే + 'స్రోతోఽమ్బువేగేన్ద్రియయోః' ఇతివిశ్వః - స్రోతో రన్ధ్రేషు = నాసాగ్ర కుహరేషు - యత్ - ధ్వనితం = శబ్దః - తేన సుభగం యథాతథా, దన్తిభిః = గజైః, పీయమానః = వసుధాగన్ధలూభా దాఘ్రీయమాణ ఇత్యర్థః, అనేన మాన్ద్య ముచ్యతే, కాననేషు = వనేషు, ఉదుమ్బరాణాం = జన్తుఫలానామ్ + 'ఉదుమ్బరో జన్తుఫలం యజ్ఞాక్షో

1 ఓష్ఠః ప్రస్ఫుర తీక్షణే విచలతః కూపోదకే మత్స్యవత్

ధమ్మిల్లః కుసుమాశ్చితో విగళతి ప్రాప్తోఽపి బన్ధం వునః

ప్రచ్ఛన్నా ప్రజతః సనా ప్రకటతాం శ్రోణీతటం దృశ్యతే

నీవీ చ స్థలతి స్థితాపి సుదృఢం కామేజ్జితం యోషితామ్. రతిరహస్యము.

గాఢాలింగన వామనీకృతకుచప్రోద్భిన్నరోమోద్గమా

సాన్ద్రప్రేమర సాతిరేకవిగళతాగ్నేనితమ్బుమ్బరా

మా మా మానద మాతి మా మల మితి యోమాక్షరోల్లాపినీ

సుప్తాకిన్న మృతా నుకిం మనసి మే లీనా విలీనా నుకిమ్. అమరుకము.

ప్రథమః సర్గః.

‘హేమదుగ్ధకః’ ఇత్యమరః, పరిణమయితా = పరిపాచయితా * ‘మితాం హ్రస్వః’ ఇతిహ్రస్వః, శీతోవాతః, దేవపూర్వం గిరిమ్ = దేవగిరి మిత్యర్థః, ఉపజిగమిషః = ఉపగస్తుమిచ్ఛః * గమేః ససంతా దుప్రత్యయః, తే = తవ, నీచైః = శనైః, వాస్యతి, త్వాం వీజయిష్యతీత్యర్థః * సంబంధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ. ‘దేవపూర్వం గిరిమ్’ ఇత్యత్ర దేవశబ్దపూర్వత్వం గిరిశబ్దస్యైవ - నతు సంజ్ఞినస్తదర్థస్యేతి - సంజ్ఞా యాః సంజ్ఞిత్యాభావా దవాచ్యవచనం దోష మాహు రాలంకారికాః, తదుక్త మేకా వల్యామ్ + ‘య దవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హి తత్’ ఇతి. సమాధానం తు దేవశబ్దవిశేషితేన గిరిశబ్దేన శబ్దపరేణార్థో మేఘూపగమన యోగ్యో దేవగిరి ర్లక్ష్యత ఇతి కథంచి తస్మింపాద్యమ్.

త్వన్ని...మ్యః—త్వత్ = నీయొక్క - నిష్యన్త = వృష్టిచేత-ఉచ్ఛ్వసిత = ఉబికిన (ఉబిడిల్లిన) - వసుధా = భూమియొక్క - గన్ధ = పరిమళముయొక్క - సంపర్క = సంబంధముచేత-రమ్యః = మనోహరమగునదియు, స్రోతో...గమ్ - స్రోతః = నాసికయొక్క - రన్ధ్ర = బొక్కలయందలి - ధ్వనిత = శబ్దముచేత - సుభగమ్ = మనోహరమగునట్లుగా, దన్తిభిః = ఏనుగులచేత, పీయమానః = ఆ హ్రాణింపఁబడునదియు (ఇందుచే, మాంద్యము చెప్పఁబడినది), కాన...తామ్-కానన = అడవులలోని-ఉదుమ్బరాణామ్ = మేడులను, పరిణమయితా = పండించునదియు, నైన, శీతోవాతః = చల్లగాలి, దేవపూర్వం గిరిమ్ = దేవశబ్దముమొదటఁగలదైనగిరి శబ్దమునకు నర్థమైనదానికి (అనఁగా దేవగిరి యనుకొండకు), ఉపజిగమిషః = పోఁ గోరునట్టి, తే=నీకు, నీచైః=మెల్లగా, వాస్యతి = వీచును.

తా.—నీకు గంభీరను దాఁటినపిమ్మట పోవలసిన గొప్పస్థానము దేవగిరి. అచటకి నీవు పోవునప్పుడు నీపయనము గులుపుగాను గుఱిముగాను ఉండును. ఎట్లైన నీకు బడలిక కలుగనీయక పరిమళవంతమైన చల్లగాలినిన్ను మెల్లగా వీచుచుండును. గాలికి ఆపరిమళ మెట్లు కలుగు ననఁగా-వర్షమునఁ దడిసిన భూమియందొకపరిమళము వుట్టును - నీవర్షముచే పరిమళించుచున్న భూమిపై వీచుటచేత గాలి కాపరిమళము కలుగును. ఆమనోహరపరిమళముకై యేనుగులు తొండము సాఁచి యాగాలిని పీల్చును. పీల్చునప్పుడు తదనుభవానందముచేత నవి తొండములలో గుఱకవంటియొక విధమైనశబ్దము చేయును. ఆచల్లగాలికి అడవిమేడులు పండును. అదియెల్లం గాంచుచు అట్లు గుఱిప్రయాణముగా దేవగిరి చేరుము.

ప.—‘త్వన్ని...రమ్యః’—నేల నాయొక్కగాను, మేఘుఁడు నాయొక్కఁడుగాను, పర్వణము సంగమముగాను, నీటికి తడిసి ఉబుకుట సంగమముచే వసుధానాయొక్క

తనియుటగాను వర్షణకార్యమయిన పరిమళము సంగమకార్యమైన 1 శోభాపరిమళములుగాను ధ్వనిత మవుచున్నది. 'వసుధా'—'ధనము ఇందుంపఁబడినది' అని పృథ్వీత్యర్థముగాన - శ్రీమంతురాలయిన నాయికను తనియించువాఁడవు నీభాగ్య మేమి చెప్పను - అని ధ్వని. 'స్తోత్రో...గమ్'—ధ్వనిచేయుట పరిమళస్వారస్వాతిశయము ననుభవించుటచే. 'దన్తిభిః'—కొండలమీఁదను అడవులలోను నుండు నేనుఁగులచేత - 'దిక్ష్వాగానాం పథి పరిహరణ్'—అని చెప్పినరీతిగా ఆకాశసంచారము లయిన దిశాగజములచేతఁగాని; 'పీయమానః'—త్రాగుటను చెప్పనట్టి పాధాతుప్రయోగము ఆ గాలి 2 దట్టముగా నీటివలె నుండుటను, డప్పిగొన్నవారు పరిమళించు చల్లని నీళ్లను త్రాగునట్లు ఏనుఁగు లాగాలినిఁ బీల్చు నతిలాలసను, వెలుపుచున్నది. ఆలాలస దాని చల్లనితావిషెంపును తెలుపుచున్నది. నందసోద్యానాదిపరిమళములను యథేచ్ఛముగా ననుభవించు దేవగజములకు సయితము అభిలషణీయమైన యాచలువయు పరిమళమును గాలికి 'త్వన్నిష్యన్ద' నీవృష్టిచేతనే గలిగినవి, కాన కృతజ్ఞతాబుద్ధిచే గాలి నీపయనము నత్యంతమసోహర మగునట్లు చేయును, విసరుగా వీచిన చీకాకగును - 'ధ్వనిత'—శబ్దించుచు నేనుఁగులు పీల్చుననుటచే వడిగాలి యయిన నట్లు పీలువ సాధ్య పడదుగనుక మందమారుతమని తెలియుచున్నది. కావుననే నిన్ను 'శనైః' మెల్లగా వీచు ననుట. ఈ వాయువు ఈయొక నేవయే చేయునా? - ఇది యొకటియకాదు - 'శీతః'—ఇది తనచలువచే, 'పరిణ...రాణామ్'—అడవిమేడులను పండించును. పండించిన, మేఘుని కేమి యుపకారమనఁగా - 'మేడిపండు చూడ మేలిమై యుండును' - ఒకపండ్ అట్లున్న చెట్లెల్ల తండోపతండములుగా పండియున్న నేత్రోత్సవముగాదా. మేఘునికి గాలి యీపండ్లచే కన్నులపండువు చేయును, అది యొక నేవ. దారిలోనే యింత భోగమయిన మఱిపోయినచోట నెంతవిశేషమో యనిన - అది చెప్పవలయునా -

1. అథ పరిమళజౌ మవాప్య లక్ష్మీ మవయవదీపితమణ్డనశ్రియ స్తాః ।

వసతి మభివిహాయ రమ్యహవాః సురపతి సూనువిలోభ నాయ జగ్తుః. భారవి.

మణి శ్వాణోల్లిః, సమరవిజయి హేతిదళితో,

మదతీచో నాగః, శరది సరితః శ్యానపులినాః, ।

కళాశేష శృంగిః, సురతమృదితా బాలవనితా,

తనిమ్నా శోభన్తే గళితవిభవా శ్చార్ధిషు నృపాః.

ఈగ్రంథమందే 'పణ్యస్తీ' రతిపరిమళోద్ధారిభిః' అని యున్నదిగదా.

2. శక్య మరవిన్దసురభిః కణవాహి మాలినీతరణ్ణాణామ్ ।

అగ్నే రసజ్జతపై రవిరళ మాలిజ్జీతుం పవనః.

శకుంతలా

ఆచోటు 'దేవపూర్వమ్'-గిరిసామాన్యము గాదు దేవతాసాన్నిధ్యము గలది, భుక్తి ముక్తిప్రదము. 'దేవగిరి'యనక 'దేవపూర్వమ్' అని దేవశబ్దమును వేచుచేయుట ఆదే పునియొక్క మహిమాతిశయమును-ఆస్థలముయొక్క మహిమాతిశయమును-తత్సేవచే మేఘునికి కలుగు భోగాద్యతిశయమును - సూచించుటకు. 'వాస్యతి'—మేఘుఁడు వర్షించినచోటఁ బుట్టిన పరిమళమును గాలి కొనిపోవును సరియే - ఆగాలి మేఘుని కన్న ముందేగదా పోవును-మేఘుఁడు దానికి వెనుకనే గదా యుండును - ఆపరి మళముతో గాలి మేఘుని నేవించుట యెట్లు? అనియాక్షేపము:—వర్షణానంతరము మేఘుఁడు ఆచోటినుండి చాలదూరము వువచుకు భూమినుండి చాలనేవు పరిమళము ఉప్పతిల్లుచునే యుండును-కనుక వెనుకవచ్చు గాలియు దానిని మేఘునికడకు తెచ్చు చునే యుండును-అని సమాధానము. 'కానన'-నగరములో నయిన చెట్లు విశేషించి యుండవు, నేత్రోత్సవము స్వల్పము. దేవగిర్యరణ్యములయందును మార్గారణ్యముల యందు నయిన నస్వల్పముగా నుండును. ఇచట వాయువునందు కవి సంప్రదా యానుగుణముగా శైత్యమాంద్య సౌరభ్యముల మూఁటిని చెప్పినాఁడు. — ఇందుచే మేఘునికి భుక్తిముక్తులు రెండును చెప్పఁబడినవి.

తత్ర స్కన్దం నియతవసతిం పుష్పమేఘీకృతాత్మా
పుష్పాసారైః స్నపయతు భవాన్యోమగక్ష్ణాజలాదైః
రక్షాహేతో ర్నవశశిభృతా వాసవీనాం చమూనా
మత్యాదిత్యం హుతవహముఖే సంభృతం తద్ధి తేజః. 47.

తత్రేతి.—తత్ర=దేవగిరౌ, నియతా వసతి ర్యస్య తం=నిత్యసన్నిహిత మి త్యర్థః - పురాకిల తారాకా ఖ్యాసుర విజయసంతుష్ట సురప్రార్థనా వశా దభ్యక్తార్తి భజ్జనౌ భగవా న్భవానీనన్దనః స్కన్దౌ నిత్య మహం సహ శివాభ్యాం వసామీ త్యుక్తౌ తత్ర వస తీతి ప్రసిద్ధిః, స్కన్దం = కుమారస్వామినమ్, పుష్పాణాం మే ఘః పుష్పమేఘః - పుష్పమేఘీకృతాత్మా = కామరూపత్వా త్పుష్పవర్షకమేఘీ కృతవిగ్రహః సక, యోమగక్ష్ణాజలాదైః, పుష్పాసారైః = పుష్పసంపాతుకైః + 'ధారాసంపాత ఆసారః' ఇత్యమరః, భవా = స్వయమేవ, స్నపయతు = అభిషిచ్ఛతు, స్వయంపూజాయా ఉత్తమత్వా దితిభావః - తథాచ శమ్భురహస్యే + 'స్వయం యజతి చే దేవ ముత్తమా, సోదరాత్తజైః | మధ్యమా, యాజయేద్భృత్యై రథమా యజనక్రియా' ఇతి. స్కన్దస్య పూజ్యత్వసమర్థక మర్థాన్తరం న్యస్యతి రక్షేతి. తత్ = భగవాన్ స్కన్దఇత్యర్థః*విధేయప్రాధాన్యా న్న పుంసకత్వనిర్దేశః,

వాసవ స్యేమా వాసవ్యః*తస్యేదమ్' ఇత్యన్, తాసాం-వాసవీనామ్ = విస్తృతాం,
 చమూనాం = సేనానాం, రత్నైవ హేతుః తస్య రత్నోహేతోః = రత్నయా కారణేన.
 రత్నైర్థ మిత్థర్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతిషష్ఠీ, నవశశిభృతా = భగవతా చన్ద్ర
 శేఖరేణ*వహతీతివహః-వచాద్యచ్ - ముతస్య వహేలా - ముతవహః = వహ్నిః.
 తస్య - ముఖే, సంభృతం = సంచితమ్, ఆదిత్య మతిక్రాంత మత్యాదిత్యమ్ * 'ఆ
 త్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయా' ఇతి సమాసః, తేజోహి - సాక్షాద్భగవతో
 హరస్యై వేదం మూర్త్యంతర మిత్థర్థః, అతః పూజ్య మితి భావః; ముఖగ్రహణం
 తు శుచిత్వ సూచనార్థం, తదుక్తం శమ్భురహస్యే + 'గవాం శశ్చ ద్విజ స్యాజ్ఞి'ం
 యోగినాం హృత్కవే ర్వచః! పరం శుచితమం విద్యాన్తఖం స్త్రీవహ్నివాజినామ్
 ఇతి.

తత్ర = దేవగిరియందు, నియతవసతిమ్ - నియత=నిశ్చితమైన - వసతిమ్
 = ఉనికిఁగలవానిని (అనఁగా సదా అచట నుండువానిని), స్కన్దమ్ = కుమార
 స్వామిని, పుష్ప...త్తా — పుష్పమేఘు = పుష్పలమబ్బుగా - కృత = చే
 యఁబడిన - ఆత్మా = స్వరూపముగలవాడవై - (అనఁగా పుష్పలమేఘమవై),
 వ్యోమ...దై గ్రిహః - వ్యోమగన్ధా = ఆకాశగంగయొక్క - జల = నీళ్లచే - ఆదైగ్రిహః
 = తడివైన, పుష్పసారైః - పుష్ప = పుష్పలయొక్క-ఆసారైః = ధారాసం
 పాతములచేత, భవాన్ = నీవు, (స్వయమేవ = స్వయముగానే), స్నవయతు =
 అభిషేకింపుము, స్వయముగాఁ బూజిచేయుట యుత్తమముగావున నని భావము.
 స్కంధునిపూజ్యతను సమర్థించుచున్నాఁడు:—తత్ = ఆభగవంతుఁడు కుమారస్వామి,
 వాసవీనామ్ = ఇంద్రునివైన, చమూనామ్ = సేనలయొక్క, రత్నోహేతోః = రత్న
 నిమిత్తమై, నవశశిభృతా = బాలచంద్రుని వహించువానిచే (అనఁగా శివునిచే), ముత
 వహముఖే = అగ్నిముఖమున, సంభృతమ్ = కూర్పఁబడినదియు, అత్యాదిత్యమ్ =
 సూర్యు నతిక్రమించినదియు, నగు, తేజో హి = తేజస్సు గుమా, సాక్షాచ్ఛివుని
 మూర్త్యంతరము - కావున పూజ్యము-అని భావము.

తా.—దేవగిరియందు కుమారస్వామి సదా ఉండును; ఆయనను నీవు
 స్వయముగా పూజించుకొమ్ము. పూజాప్రకార మెట్లున్న-నీవు పుష్పమబ్బవై ఆకాశ
 గంగాజలముతో ఆపుష్పలను తడిపి అట్టియా పుష్పలజడివానచే స్వామికి అభి
 షేక మొనరింపుము. ఆస్వామి మిక్కిలిపూజార్హుఁడు. ఎట్లన ఇంద్రునిసేనలను
 తడించుటకై శివుఁడు అగ్నిముఖమునఁ గూర్చినదియు సూర్యునతిక్రమించునదియు
 నగుతేజముగదా ఆకుమారస్వామి.

శ. — 'నియత' ఈక్షేత్రమునందు కుమారస్వామి యెప్పుడును సన్నిహితుడై యుండును - ఇతరక్షేత్రములందు అట్లుగాదు - కాన ఈక్షేత్రము మహామహిమాస్పదము - కావున ఇచట చేసిన నేవ కడమతావుల చేసినదానికన్న నత్యుత్కృష్ట మగు నని భావము. 'ఆసారైః' - అనుటచే పుష్పవర్షసమృద్ధియు - దానంజేసి స్నాన సంపదయు - చెప్పబడినవి. 'వ్యోమగజ్జాజల' - పవిత్రజలములతో నని భావము. మఱియు సామాన్యభక్తులకు స్వర్గంగాజలము లభింపదు గావునను, నీకు లభించును గావునను, నీచేయునభిషేకనేవ స్వామికి అత్యంతప్రియ మగును - నీకు మహాఫలము కలుగును - అనియు భావము. 'నవశశిభృతా' - మఱియే దేవునికిని లేనిమహిమ కలవాడనిభావము; అందుచేఁ దత్పుత్రుఁడు కుమారస్వామి ఇతరదేవతలకన్న మహాప్రభావుఁడని ఫలితార్థము. 'వాసవీనాం చమూనాం రక్షోహేతోః' - ఇంద్రుఁడుకూడ రక్షింప లేనివానిని రక్షించినాఁడు ఇంద్రునికన్న నధికుఁడనియు, 'చమూనామ్' - స్త్రీలింగ స్వారస్యముచే ఇంద్రుని నేనలు శత్రువులచేతిలోఁ బడిన స్త్రీలవలె పడరానిపాట్లు పడఁగా తన నేనల నెడినాయికలయాపాట్లను ఇంద్రుఁడు తీర్పలేక గ్రుక్కుమిక్కునక యుండెననియు - అతనిశత్రువులు అంత మహాబలపరాక్రమశాలు లనియు - అట్టి వారిని జయించిన స్కందునిమహిమ చెప్పదరముగాదనియు - భావము. 'హుతవహ' అనుటచే అగ్నియొక్కపవిత్రతయు - స్కందునిహుతసామ్యమును - అందువలన నతని పవిత్రతయు - ధ్వనించుచున్నవి. మహాపవిత్రమైనదానిని పవిత్రమయినచోట నుంపవలయునుగాన ఈ తేజస్సును అగ్నియందుంచుట. 'అత్యాదిత్యమ్' - ఈ తేజస్సు త్రిమూర్త్యాత్మక మయినసూర్యు నతిక్రమించినది; ఎట్లన - అట్టి యాదిత్యతేజస్సును రాత్రులందు తనలో భరించునగ్ని ఈ తేజస్సును భరింపలేక గంగలోను గంగ శరవణమందును వదలినారు - కాన నీ తేజము అనఁగాకుమారస్వామి సర్వదేవాలిశాయిప్రభావము కలవాడనియు భావము. 'తేజస్సు కలవాఁడు' అనక 'తేజః' అనుటచే అనిర్వచనీయ ప్రభావముకలవాఁడని స్ఫురణ. శివునితేజ స్సనుటచే సాక్షి చ్ఛివమూర్త్యంతరమే యని భావము.

జ్యోతిర్లేఖావలయి గళితం యస్య బర్హం భవానీ
పుత్త్రప్రేక్షా కువలయదళప్రాపి కర్ణే కరోతి
ధౌతాపాజ్ఞం హరశశిరుచా పావకే స్తం మయూరం
పశ్చాదద్రుగహణగురుభి గర్జితై ర్నర్తయేథాః.

48.

జ్యోతిరితి. — జ్యోతిషః = తేజసః - లేఖాః = రాజయస్తాసాం వలయం - మయూరం - యస్యాస్తీతి తథోక్తమ్, గళితం = భ్రష్టం - నతు శాల్యాత్స్వయం చిన్న.

మితిభావః, యస్యమయూరస్య - బర్హం=పిచ్ఛం + 'పిచ్ఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః, భవానీ = గౌరీ, పుత్రప్రేక్షా=పుత్రప్రేక్షాన, కువలయస్య - దళం=వత్త్రం - తత్ప్రాప్తి=తద్యోగి యథా తథా, కర్ణే కరోతి, దళేన ధారయ తీత్యర్థః [యద్వా - కువలయస్య - దళప్రాపి = దళభాజి - దళార్హే, కర్ణే కరోతి*క్విబన్త తస్మాద్దళం పరిహృత్య తత్థానే బర్హం ధత్తే ఇత్యర్థః, నాథన్తు 'కువలయదళక్షేపి' ఇతి పాత మనుసృత్య 'క్షేపా నిన్దాపసారణం వా' ఇతి వ్యాఖ్యాతవాః], హరశశిరుచా = హరశశిరచ్ఛన్దిక్రియా, ధౌతాపాక్లం=స్వతోఽపిశాక్ల్యా దతిధవతన త్రాస్తమ్ + 'అపాక్లం నేత్రయో రన్తా' ఇత్యమరః, పావకస్య=అగ్నేః-అపత్యం-పావకేః=స్కన్ధః * 'అత ఇజ్ఞో' ఇతి ఇజ్ఞో - తస్య, తం=పూర్వోక్తం, మయూరం, పశ్చాత్ = పుష్పాభిషేచనానన్తరమ్, అద్రే=దేవగిరేః కర్తుః - గ్రహణేన=గుహాసంక్రమణేన - గురుభిః = ప్రతిధ్వానమహద్భి రిత్యర్థః, గర్జితైః - నర్తయేథాః=నృత్యం కారయ, మార్దజికభావేన భగవన్తం కుమార ముపాస్వేతి భావః. 'నర్తయేథాః' ఇ త్యత్ర * 'అణా వకర్తకా చ్చిత్తవత్కర్తకాత్' ఇత్యాత్తనేపదాపవాదః * 'నిగరణ చలనార్థేభ్యశ్చ' ఇతి పరస్మైపదం వా న భవతి-తస్య* 'న పాద మ్యాజ్యమా జ్యస పరిముహ రుచి నృతి వద వసః' ఇతి ప్రతిషేధాత్.

జ్యోతి...యి—జ్యోతిః = తేజస్సులయొక్క - లేఖా = వరుసలయొక్క - వలయి=మండలముగలది - (అనఁగా వృత్తాకారమై ప్రకాశమానమైన తేజస్సుకలది), గళితః=తనంతటారాలినది (కోరికచే తాను లాగినది గాదని భావము), అయిన, యస్య బర్హమ్ = వినెమలియొక్క పురిని, భవానీ=గౌరీ, పుత్రప్రేక్షా=పుత్రప్రేక్షాన కుమారస్వామిమీఁదిప్రేమచేత, కువ...పి - కువలయ = కలువయొక్క - దళ=రేకును - ప్రాపి = పొందినదగునట్లుగా (అనఁగా కలువతేకులో పొదివి), కర్ణే = చెవియందు, కరోతి = ధరించుచున్నది, (కువలయదళప్రాపి = కలువతేకున కర్ణమయిన - అనియు అర్థము చెప్పవచ్చును, అపక్షమున కలువతేకును మాని యీ నెమలియొకెను చెవిలో ధరించుచున్న దని యర్థము. నాథుఁ డనువ్యాఖ్యాత 'కువలయదళక్షేపి' యని పఠించెను. అపక్షమున క్షేపమునకు నిందయేని అపసారణమేని అర్థము), హరశశిరుచా = శివుని యాదలయందలిచంద్రునికాంతిచేత, ధౌతా...క్లమ్-ధౌత = (స్వాభావికముగానే తెల్లదయ్యును) తెలుపుచేయఁబడిన-అపాక్లమ్=నేత్రాంతముగలదైన, పావకేః=కుమారస్వామియొక్క, తం మయూరమ్ = అనెమలిని, పశ్చాత్ = స్వామిని పుష్పలవానచే నభిషేకించినపిమ్మట, అద్రీ...భిః - అద్రీ = దేవగిరియొక్క (దేవగిరికర్త) - గ్రహణ = గ్ర

హింతుచేత-గురుభిః = గొప్పవైన (అనగా గొప్పప్రతిధ్వనులుగలవైన), గర్జితైః = ఉడుములచేత, నర్తయేథాః = నృత్యము చేయించుము.

తా.—కుమారస్వామికి పుష్పాభిషేకము చేసినపిమ్మట ఆయన వాహనమైన నెమలిని నీవు కొండలలో గొప్పగా ప్రతిధ్వను లగునట్లు ఉఱిమి నాట్యమాడించుము. ఆనెమలిపురిని స్వయముగా రాలినదానిని గౌరి తనకొమరునివాహనముది గదా యనుప్రేమచే కలువతేకులలో పొదివి కర్ణావతంసముగా ధరించును, దానికనుగొనలు శివునిచూడామణి యగుచంద్రునివెన్నెలచే మఱియు తెల్లగా ప్రకాశించుచుండును.

ప.—‘జ్యోతిర్లేఖావలయి’ - అంద మయినది - అశింపఁదగినయాభరణము. ఆయనను గౌరి దానిని స్వయముగా అవతంసార్థము ఊడఁదీయలేదు - ‘గళితమ్’ - అది తనంతట రాలఁగా గ్రహించినది. ఏలయాడఁదీయలేదనిన - ‘ప్రేక్షా’ - దానికి సుష్పియగుననియు దానికుంచెలో మొట్టి గలగి దానిసొంపు చెడు ననియు. మఱి యాభరణశౌల్యముచే దానిం దాల్చినదా యనిన-కాదు - ‘పుత్తప్రేక్షా’ - తన కుమారునివాహనముదిగదా యనుప్రేమచేత; అది ఇటు నటు దొరలుచు గాలికి కొట్టుకొని పోవుచునుండినఁ జూడలేక ఆభరణార్హంబును నగుటచే దాని నవతంసించినది. కువళయదళమున పొదుపుట పరిమళముకొఱకును నెమలిపురిని ఒరయిక తగుల నీయక కాపాడుటకును. [కలువతేకును మాని దానిని ధరించుట పుత్తప్రేమాతిశయముచేత, కలువతేకును నెమలిపురి నిందించుట యనఁగా నల్లగలువతేకుకన్న నిది శోభిల్లుట]. ఇందువలన నానెమలి గౌరికి అత్యంతప్రేమాస్పద మని ధ్వనితము. ‘హర ... జ్ఞమ్’ - శివలాలనపాత్ర మనిభావము. ‘అద్రి ... గురుభిః’ - పాత్రమును నాట్యమాడించుటకై మార్దంగికుండు మృదంగమున తాళము వాయించినపుడు రసజ్ఞులు సభ్యులు కొందఱు తొడతాళము వేసినట్లుగా అని భావము. ‘పావకేః’ - మహానుభావునివాహనము గావున మహాప్రభావము కలదనియు గౌరీశంకరకుమారుల కందఱకు నత్యంతప్రియమైన దనియు భావము. దానిని నర్తింపఁజేయుదేని వారెల్ల ఆవిసూదముచేత నీపై అతితుష్టు లగుదు రనియు నీవు వారిప్రసాదమునకు పాత్రమ వగుదు వనియు భావము.

ఆరాధ్యేనం శరవణభవం దేవ ముల్లజ్ఞితాధ్వా

సిద్ధద్వద్వై ర్జలకణభయా ద్వీణిభి ర్ముక్తమార్గః

వ్యాలమ్బేథాః సురభితనయాలమ్భజాం మానయిష్యన్

స్రోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్. 49.

ఆరాధ్యేతి.—వినం = పూర్వోక్తం, శరాః = బాణతృణాని + 'శరో బాణ తృణే బాణే' ఇతిశబ్దార్థవే - తేషాం వనం శరవణం * 'ప్రనిరన్తఃశర' - ఇత్యాదినా ణత్వం - తత్ర భవో జన్మయస్య తం - శరవణభవం దేవం = స్కన్ధం + 'శర జన్తా షడాననః' ఇత్యమరః * అవర్జ్యో బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్తాద్యుత్తర పదః' ఇతివాసునః - అవర్జ్యోఽగతికత్వా దాశ్రయణీయ ఇత్యర్థః, ఆరాధ్య=ఉపా స్య, వీణిభిః = వీణావద్భిః * వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః, సిద్ధద్వంద్వైః = సిద్ధమిభునైః.

భగవన్తం స్కన్ధ ముపసీణయితు మాగతై రితి భావః, జలకణభయాత్ - జలనేకస్య వీణాక్వణనప్రతిబద్ధకత్వా దితి భావః, ముక్త మార్గః = త్యక్త వత్సా సః, ఉల్లజ్జితాధ్వ = క్రియన్త మధ్వానం గతః ఇత్యర్థః, సురభితనయానాం = గవాః- ఆలమ్భన = సంజ్ఞపనేన - జాతాం తథోక్తామ్, భువి = లోకే, స్రోతో మూర్త్యా = ప్రవాహ రూపేణ, పరిణతాం = రూపవిశేషమాపన్నాం, రన్తిదేవస్య = దశపురపతే ర్మహారాజస్య, కీర్తిం = చర్మణ్వత్యాఖ్యాం నదీ మిత్యర్థః, మానయి ష్యక్, వ్యాలమ్బేథాః = ఆలమ్బ్యవతరే రిత్యర్థః. పురాకిల రాజ్ఞో రన్తిదేవస్య గవాలమ్భే ష్వేకత్ర సంభృతా ద్రక్తనిష్యన్తా చ్చత్తరాణేః కాచిన్నదీ సస్యన్తే - సా చర్మణ్వతీ త్యాఖ్యాయత ఇత్యుపాఖ్యాయతే.

వినమ్ = వైద్యేష్యిన, శరవణభవమ్ = జలవనములో పుట్టుపుగలవాఁ డయిన, దేవమ్ = కుమారస్వామిని, ఆరాధ్య = పూజించి, వీణిభిః = వీణలుగల వారయిన, సిద్ధద్వంద్వైః=సిద్ధమిభునములచేత, జలకణభయాత్ = నీటిబొట్టులభయము చేత, ముక్త...ర్గః — ముక్త = వదలఁబడిన - మార్గః = దారికలవాఁడవై (వారు మేఘునికి దారితొలఁగుదు రని భావము), ఉల్ల...ధ్వా'— ఉల్లజ్జిత = దాఁటఁబడిన - అధ్వా = మార్గముకలవాఁడవై, సుర...జామ్-సురభితనయా = గోపులయొక్క - ఆలమ్భ = యజ్ఞార్థముచంపుటచేత, జాతామ్ = పుట్టినదై, భువి = లోకములో, స్రోతోమూర్త్యా = నదీరూపముగా, పరిణతామ్ = మాచిన, రన్తిదేవస్య = రన్తిదేవుఁ డనురాజుయొక్క, కీర్తిమ్ = కీర్తిని (అనఁగా చర్మ ణ్వతీనదిని), మానయిష్యక్ = గౌరవించువాఁడవై, వ్యాలమ్బేథాః = కొంచెము నిలుపుము.

తా.—ఆ కుమారస్వామిని నేవించుకొని తరలుము. ఆస్వామియొద్ద వీణావాదననేవ చేసికొనుటకై వీణాపాణులుగా వచ్చుసిద్ధమిభునములు నీబొట్టులు పడెనేని వీణలనాదము చెడిపోవునుగాన ఆభయముచేత నీదారికి తొలఁగిపోవుదురు. అంతట నీవు కొంతదూరము గడచి పోయి దశార్ణ దేశమందలి చర్మణ్వతీనదిని సమీ

హింపుము, ఆనది పూర్వము బహుగవాలంభములు చేసిన దశార్ణరాజు రంతిదేవుని కీర్తిని తెలుపునది గావున అచట కొంచెము ఆఁగి దానిని వర్షముచే సత్కరింపుము.

ప..—నీధద్వన్వైః 'వీచిభిః'—దంపతిదర్శనము వీణాదర్శనమును శుభశకు నములు; శకునఫలము మహాపురుషకీర్తిఖ్యాతకమైన చర్మణ్యతీనదిని దర్శించుట, నీధులు భార్య వేటుగాను భర్త వేటుగానుగాక కలసి ద్వంద్వముగానేపోయి స్వామిని నేవించుట విరహములేని దాంపత్యసౌఖ్యసౌభాగ్యముకొఱకు. మఱియు సంగీతము ఒంటరిగాఁజేసిన రంజన తక్కువ కావున, పూర్ణరంజనకై యిరువురును జేరుట. పరిణతామ్—అనుటచే ఆనది రంతిదేవునికీర్తిని తెలుపుచున్నది గాన సత్కారార్హ- 'వ్యాలమ్బేథాః' - తప్పక సత్కరింపవలసినది, అందుకై ఆఁగవలసినది. అతని సుకృతవిశేషము లేవనఁగా- 'సురభితనయాలమ్బజామ్' - లెక్కలేనిగవాలంభములు. వానిని ఆనది ప్రకటించుట ఎట్లు? ఆనది ఆయజ్ఞములనుండియే పుట్టినదిగావున ఆనదికథవలన దానికారణమయినయతనియజ్ఞములును అందులకీర్తియు ప్రకటితము లగుచున్నవి. 'గవాలమ్బ' - అనక కామధేన్వపత్యములు అనుప్రస్తావముతో 'సురభితనయాలమ్బ' అనుటచే ఆయజ్ఞములు అపరిమేయపుణ్యభారకారణము లని భావము. 'కీర్తిమ్'—మహాజలప్రవాహము దూరమునుండి చూచుచువారికిఎండలో తళతళ మెఱయుచు తెల్లగా ప్రకాశించును గావున కీర్తిగా వర్ణించుట ఎంతయు హృదయంగమముగా నున్నది. అట్లేయినది ఈతర్వాతిశ్లోకమున ముత్యాలహారము గా వర్ణింపఁబడియున్నది.

త్వ య్యాదాతుం జల మవనతే శార్ఙ్గీణో వర్ణచౌరే
తస్యాః సిన్ధోః పృథు మపి తనుం దూరభావా త్ప్రవాహమ్
ప్రేక్షిష్యంతే గగనగతయో నూన మావజ్యౌ దృష్టీ
రేకం ముక్తాగుణమివ భువః స్థూలమధ్వేన్ద్రగ్రీవమ్. 50.

త్వయీతి..శార్ఙ్గీణః=కృష్ణస్య, వర్ణస్య(కాన్తే)శ్చౌరే వర్ణచౌరే - తత్తుల్య వర్ణ ఇత్యర్థః, త్వయి జల మాదాతు మవనతే సతి పృథు మపి, దూరభావాత్ = దూరత్వాత్, తనుం=సూక్ష్మతయా ప్రతీయమానం తస్యాః సిన్ధోః = చర్మణ్యత్యా ఖ్యాయాః, ప్రవాహం, గగనే గతి ర్యేషాం తే - గగనగతయః = భేదరాః - నీధ గన్ధర్వాదయః. * అయ మపి బహువ్రీహిః పూర్వవ జ్ఞన్తాద్యుత్తరపదేషు ద్రష్టవ్యః- నూనం = సత్యం, దృష్టీః, అవర్జ్య = ఆనమ్య, ఏకమ్ = ఏకయష్టికం, స్థూలః = మహాః - మధ్యః = మధ్యమణీభూతః-ఇన్ద్రగ్రీవో యస్య తం, భువో=భూమేః,

ముక్తాగుణం = ముక్తాహారం - ఇవ, ప్రేక్షిష్యంతే. అత్రాత్యంత నీలమేఘ సంక
తస్య ప్రవాహస్య భూకణముక్తాగుణత్వే నోత్పేక్షణా దుత్పేక్షైవేయమి తీవ్రశబ్ద
న వ్యజ్యతే; నిరుక్తకార స్తు + తత్ర త్రోపమా యత్ర ఇవశబ్దస్య దర్శనమ్' ఇ
తీవ్రశబ్దదర్శనా దత్రా ప్యుపమై వేతి బభ్రామ.

శార్ఙ్గిణః = కృష్ణనియోక్త, వర్ణ...లే — వర్ణ = కాంతియోక్త - చారే =
దొంగవైన (కృష్ణనినలుపువంటి నలుపుగలవాడవైన), త్వయి = నీవు, జలమ్ =
నీటిని, ఆ దాతుమ్ = గ్రహించుటకు, అవనతేనతి = వంగినవాడవు అగుచుండగా
(వంగగా), పృథుమపి = గొప్పదైనను, దూరభావాత్ = దూర మగుటచేత, తనుమ్
= సూక్ష్మముగా అగపడుచున్న (ప్రవాహమునకు విశేషణము), తస్యాః సిన్ధాః =
అచర్త స్వాతీనదియొక్క, ప్రవాహమ్ = నీటిపూరమును, గగ...యః — గగన = ఆ
కాశమందు - గతయః = సంచారముగలవారు - (అనగా భేచరులగు సిద్ధగంధర్వా
దులు), సూనమ్ = నిశ్చయముగా, దృష్టిః = చూపులను, ఆవర్జ్య = వంచి, ఏకమ్ =
ఒకటియే పేటకలదియు, స్థూల = తిమ్ — స్థూల - గొప్పదై - మధ్య = నడిమిదైన -
ఇన్ద్రనీలమ్ = ఇంద్రనీలమణికలదియైన (ముక్తాగుణమునకు విశేషణములు), భు
వః = భూమియొక్క, ముక్తాగుణమివ = ముత్యాలహారమునుబోలె, ప్రేక్షిష్యంతే =
చూడగలరు.

తా. — నల్లనినీవు ఆనదిలోనికి జలము గ్రహించుటకు వంగినప్పుడు ఆకాశ
మున సంచారముచేయుచుండు సిద్ధగంధర్వాదులు తెల్లనియానదిని నడుమనున్న
నల్లని నిన్నును ఆదూరమునుండి చూచినవారై భూదేవి నీలనాయకమణితోడి
యొంటిపేట ముత్యాలహారమును ధరించిన ట్లున్న దని తలంతురు.

ప. — 'అదాతుం జలమ్' — అధరోష్ఠపానస్థానీయము. 'శార్ఙ్గిణః' - శార్ఙ్గ
ధనుస్సుగలవా డగుటచే మేఘునియంద్రధనుస్సు హరిసింగిణివలె నుండుననియు
మేఘుడు నల్లగా హరివలె నుండుననియు భా. 'శార్ఙ్గిణోవర్ణ' — ఉత్కృష్టమైన
నల్లవర్ణమును - గొప్పవానితోడిసామ్యమును - అందువలన గొప్పతనమును - చెప్పఁ
బడినది. 'చారే' — అత్యంతసాదృశ్యము భావము. 'పృథుమపి తనుమ్' — దూరము
నుండి చూచువారికి గొప్పదియు చిన్నదిగా నగపడును. 'ప్రేక్షిష్యంతే' — కన్నుల
పండువుగా నుండునుగావున మఱిమఱి చూతురు. 'గగనగతయః' — పైనుండి దూర
మునుండి చూచువారికి గదా నదియెల్ల నుత్పత్తి మొదలు సంకమువఱకు నగపడును.
అట్లు నదియెల్ల నయినగదా 'గుణమివ' - బొడవుగా హారమువలె నగపడుట. 'ముక్తా'
నడుమ మేఘుడున్నచోటు దప్ప కడమయెల్ల తెల్లగా ప్రకాశించుచుండును గావున
ముత్యాలపేటతోడిసామ్యము. జలము రెండుగట్లనడుమ నొకటిగానే కలసియుండును

గాన 'ఏకమ్'—ఒంటిపేటతో సామ్యము. 'ముక్తాహారమున ముత్తెమునకును ముత్తెమునకును నడుమ యెడ ముండును, నీరు నదిపొడుగునను ఎక్కడను తెగకయే కలసి యుండును, ఈసాటి పుష్టికలదిగాదు' అని యాక్షేపించుచుండు; 1 ఆకాశమునుండి దూరగతులై చూచువారికి నది కొన్నికొన్ని తావుల చాటులచేత అగపడదు, చాటులేని తావుల అగపడును, కావున ఆయగపడనితావులు ముత్తెములనడిమియెడములుగా కవివృద్ధయము. 'ఆవర్జ్య'—చూపులను వంచుట అనఁగా క్రిందికి చూచుట యేలనఁగా మేఘుండు మేఘమండలమునుండి 'అవనతే' - దిగి నదిని చేరియున్నాఁడు గాన. 'స్థూల'—మేఘుండు అయేటివెడల్పును మిగుల మించినయాకారముగలవాఁడు. సకలసంపదలుగలవారును నిన్ను తఱచుగా చూచువారు నైననీర్ధగంధర్వాదులు సయితము ఆశపడిచూచునట్టిసౌభాగ్యము నీకు తన్నదీజలగ్రహణార్థము వంగినప్పడు కలుగునుగావున నీవు అవశ్యము అందు జలము గ్రహించి భూదేవికి నేంద్రనీలముక్తాహారధారణసౌభాగ్యమును గలిగించి ఆమెప్రసాదమును బడయు మనియు, అట్లు సర్వత్ర దేవతాప్రసాదరాశిని సంపాదించుకొనుమహిమచే నాసందేశము నెఱవేటి నీమిత్రములకు నాకును నాభార్యకును మహాభ్యుదయము కలుగు ననియు ప్రకాంతవిషయముతో ఈవర్ణనకు సంబంధము; చర్మణ్వతేని దాఁటి పొమ్ము అని మార్గకథనము.

తా ముత్తీర్య న్రజ పరిచితభూగ్రితా విభ్రమాణాం
పక్షోత్తే పా దుపరివిలసత్కృష్ట శారప్రభాణామ్
కున్దత్తే పానుగమధుకరశ్రీముపా మాత్మబిమ్బం
పాత్రీకుర్వ న్దశపురవధూనేత్రకౌతూహలానామ్.

తామితి.—తాం = చర్మణ్వతీమ్, ఉత్తీర్య, భుగ్రివో లతా ఇవ భూలతాః
* ఉపమితసమాసః - తాసాం - విభ్రమాః = విలాసాః - పరిచితాః = కప్తాః-
యేషు తేషాం, పక్షోత్తే = నేత్రలోమని + 'పక్ష' సూత్రాది సూక్ష్మే శ్చ కిష్కలే-
నేత్రలోమని' ఇతి విశ్వః - తేషామ్ . ఉత్తే పాత్ = ఉన్నమనా ధౌత్యః, కృష్టాశ్చ
తాః శారా శ్చ - కృష్ట శారాః = నీల శబలాః* 'వర్ణో వర్ణేన' ఇతి సమాసః + 'కృష్ట
రక్తసీతాః శారాః' ఇతి యాదవః తత శ్చ శారశబ్దాదేవ నీధే కార్యే పునః కృష్ట

1. శైలానా మవరోహతీవ శిఖరా దున్మజ్జితాం మేదిన్ఱీ,
పర్ణాభ్యస్తరలీనతాం విజహతి స్కన్ధోదయాత్ పాపపాః,
సంధానం తనుభావనప్తసలిలవ్యక్త్యా ప్రజి న్న్యాపగాః,
కే నా ప్యుష్ణి పతేవ మర్త్యభవనం ఘర్తార్ఘ్య మనీయతే.

పదోపాదానం కాష్ఠ్యప్రాధాన్యార్థమ్ - రక్తత్వం తు నవివక్షిత ముపమానానుసారాత్ - తస్య స్వాభావికస్య స్త్రీనేత్రేషు సాముద్రికవిరోధా దితర స్యాప్రసక్తాత్. క్వచిత్సద్భావకథనం తూపపత్తివిషయమ్ - ఉపరి విలసన్త్యః కృష్ణశారాః ప్రభాయేషాం తేషాం, కున్దాని = మాఘ్యకుసుమాని + 'మాఘ్యం కున్దమ్' ఇత్యమరః - తేషాం - టేషః - ఇత స్తత శ్చాలనం - తస్య - అనుగాః = అనుసారిణో - యే మధుకరా స్తేషాం - శ్రియం ముష్టస్తీతి తథోక్తానాం - యీష్యమాణకున్దానుధావి మధుకర కల్పానా మిత్యర్థః - దశపురం రన్తిదేవస్య నగరం తత్ర - వధ్వః = స్త్రీయః + 'వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రీచ' ఇత్యమరః - తాసామ్ - నేత్రకాతూహలానాం = నేత్రాభిలాషాణాం - సాభిలాషచృష్టినా మిత్యర్థః, ఆత్మబిమ్బం = స్వమూర్తిం, పాత్రీకుర్వక్ = విషయముగాఁ జేయుచు, వ్రజ = గచ్ఛ.

తామ్ = ఆచర్తణ్యతీనదిని, ఉత్తీర్య = దాఁటి, పరి...తామ్ - పరిచిత = నేర్వఁబడిన - భూలతా = తీరగలవంటికనుబామలయొక్క - విభ్రమాతామ్ = విలాసములుగలవియు - (బామవిలాసము నేర్చినవియు), పక్షో...త్ - పక్ష = ఊప్పలయొక్క - ఉత్తే పాత్ = ఎత్తుటచేత - (ఊప్పలెత్తి చూచుటచేత), ఉప...తామ్ - ఉపరి = పయిని (ఆకాశములో) - విలసత్ = విలసించుచున్న - కృష్ణ = నలుపుప్రధానముగాఁగల - శార = పయవన్నెలుగల - ప్రభాతామ్ = కాంతులుగలవియు - కున్ద...షామ్ - కున్ద = మల్లెలయొక్క - టేష = ఇటునటు మీటుటయొక్క - అనుగ = అనుసారులైన - మధుకర = తుమ్మెదలయొక్క - శ్రీ = శోభన - ముషామ్ = దొంగిలించునవియు - (ఇటునటు మల్లెలను మీటఁగా వానివెంట తుమ్మెదలు పోయిన నెట్లుండునో అట్లున్నవియు), అయిన, ... దశ ... లానామ్ - దశపుర = రన్తిదేవుని రాజధానియందలి - వధూ = స్త్రీలయొక్క - నేత్ర = కన్నులయొక్క - కాతూహలానామ్ = అభిలాషలకు, ఆత్మబిమ్బమ్ = నీమూర్తిని, పాత్రీకుర్వక్ = విషయముగాఁ జేయుచు, వ్రజ = పొమ్ము.

తా. - చర్తణ్యతీని దాఁటినతర్వాత నీకు దశపురనగరము తగులును. ఆనగరముమీఁదుగా పొమ్ము. అట్లుపోయిన నీకు నేతోత్సవముగా నచటియందగతైలు బామవిలాసములతో నిన్ను కోరికోరి చూతురు. అట్లు నిన్ను చూచుటకై వారు ఊప్పలనుపైకెత్తి ఇటునటు నీవైపు నిగిడించు చూపుల శబలకాంతులు నలుపుమీఱునట్టివి ఇటునటు మీటిన మల్లెలవెంటఁ బోవు తుమ్మెదలనీరిని వంచించియుండును.

ప. - పరి...తామ్ - నెఱబొణలు. 'పక్ష' - పక్షలతయు దానిచే ఉత్తమజ్ఞాతియు సౌందర్యసౌభాగ్యములును సూచింపఁబడినవి. 'అనుగ' - తుమ్మెదలు

మల్లెలవెంటఁ బోవుట పరిమళముకొఱకును తేనెకొఱకును. 'ముషామ్'—అత్యంతసా
దృశ్యము. 'వధూ'—యువతులు, 'పాత్రీకుర్వక్'—ఆరమణీయదర్శనమును పో
గొట్టుకొనక దానికై యాచారినే పొమ్ము.

బ్రహ్మవర్తం జనపద మథ చ్ఛాయయా గాహమానః

క్షేత్రం క్షత్త్రప్రథనపిశునం కౌరవం త ద్భజేథాః

రాజన్యానాం శితశరశతై ర్యత్ర గాఙ్ఢీవధన్వా

ధారాపాతై స్త్వమివ కమలా న్యభ్యవర్ష న్ముఖాని. 52.

బ్రహ్మవర్త మితి.—అథ = అనంతరం, బ్రహ్మవర్తం నామ, జనపదం = దేశ
మ్-అత్రమనుః + 'సరస్వతీ దృషద్వత్యో దేవనద్యో ర్యదస్త రం తం దేవనిర్మితం
దేశం బ్రహ్మవర్తం ప్రచక్షతే' ఇతి, చాయయా = అనాతః ముఙ్గలేన, గాహమానః
= ప్రవిశక్-న తుస్వరూపేణ + 'దేవక్షేత్రాశ్రమాదీని పరిహృ త్యాన్యతో వ్రజేత్'
ఇతి, వచనాత్, క్షత్త్రప్రథనపిశునమ్ = అద్యాపి శిరః కపాలాదిమత్తయా కురుపా
ణ్ణివయుద్ధ సూచక మిత్యర్థః + 'యుద్ధ మామోఢనం జన్యం ప్రథనం ప్రవిదార
ణమ్' ఇత్యమరః తత్ = ప్రసిద్ధం, కురూణా మిదం కౌరవం క్షేత్రం భజేథాః =
కురుక్షేత్రం వ్రజేత్యర్థః, యత్ర = కురుక్షేత్రే, గాఙ్ఢీ స్యా న్నీతి గాఙ్ఢీవంధనుర్వి
శేషః * 'గాఙ్ఢీజగా త్సంజ్ఞాయామ్' ఇతి మత్స్వర్థీయో వప్రత్యయః + 'కపిధ్వ
జస్య గాఙ్ఢీవ గాఙ్ఢీవా పున్న పుంసకా' ఇత్యమరః - తద్ధను ర్యస్య సః - గాఙ్ఢీవ
ధన్వా = అర్జునః * 'వా సంజ్ఞాయామ్' ఇ త్యనవాదేశః, శిత శర శతైః = నిశిత
బాణ సహస్రైః, రాజన్యానాం = రాజ్ఞాం, ముఖాని, ధారాణామ్ = ఉదకధారా
ణాం - పాతైః, కమలాని త్వమివ, అభ్యవర్షత్ = అఃముఖం వృష్టవాక్, శర
వర్షేణ శిరాంసి చిచ్ఛే దేత్యర్థః.

అథ = అటుతర్వాత, బ్రహ్మవర్తం జనపదమ్ = బ్రహ్మవర్తమను దేశమును.
(సరస్వతీ దృషద్వతీ నదుల నడిమిదేశము బ్రహ్మవర్తమనఁబడును), చాయయా =
నీడచేత, గాహమానః = ప్రవేశించువాడవై (నిజిస్వరూపముచే ప్రవేశించఁగూడదు -
దేవక్షేత్రాశ్రమాదులను మాని అన్యత్ర పోవలసిన దని ధర్మశాస్త్రవచనము), క్షత్త్ర
...నమ్—క్షత్త్ర = రాజులముక్క-ప్రథన = యుద్ధముయొక్క - పిశునమ్ = సూచక
మైన (ఇప్పటిని కపాలములు మొదలగునవి యగపడుచుండుటచేత కురుపాండవ
యుద్ధ సూచక మని యర్థము), తత్ = ఆప్రసిద్ధమయిన, కౌరవమ్...కురుసంబంధ
మైన, క్షేత్రమ్ = చోటిని, (కురుక్షేత్రమునకు), భజేథాః = సేవింపుము (పొమ్ము)
యత్ర = ఏకురుక్షేత్రమందు, గాఙ్ఢీవధన్వా — గాంధీవ = గాంధీవమనువిల్లు - ధన్వా

—తనవిల్లుగాఁగలవాఁడు. (అనఁగా అర్జునుఁడు), శితశరశతైః = శిత = తీక్షణమైన - శర = బాణములయొక్క - శతైః = సూర్యచేత, రాజన్యానామ్ = మూర్ధాభిషిక్తులయినరాజులయొక్క, ముఖాని = ముఖములను, త్వమ్ = నీవు, ధారాపాతైః— ధారా = జలధారలయొక్క - పాతైః = పడఁజేయుటచేత - (జలధారలను కురియఁజేతను), కమలానీవ = తామర పువ్వులనుంబోలె, అభ్యవర్షత్ = అభిముఖముగా వర్షించెనో, (కురుక్షేత్రమున కని యన్వయము).

తా.—పిమ్మట కురుక్షేత్రమునకుఁ బోము, దేవక్షేత్రాశ్రమాదులయందుఁ బ్రవేశింపఁగూడదు గాన నీవు నిజస్వరూపముచే నాకురుక్షేత్రమునఁ బ్రవేశింపకనీ నీడచే మాత్రము ప్రవేశింపుము. అది మహాపుణ్యక్షేత్ర మగుటయేగాక అత్యుదారములయిన మహాపురుష సంరంభములను సూచించుచు కుతూహలము తీర్చును. ఎట్లనిన ఇప్పటికిని అందు కనఁబడుకపాలాదికము మున్నచట కురుపాండవయుద్ధమును అర్జునాదికృత సంఖ్యాతీత రాజన్యలోకసంహారమును సూచించును.

ప.—‘క్షత్త్ర’ - పందలపోరు గాదు మహాశూరులయుద్ధము. ‘పిశునమ్’ - ఇప్పటికిని కపాలాదులు అగవడుచున్నవి. ‘రాజన్యానామ్’ — లెక్కలేనిమూర్ధాభిషిక్తులనే యర్జునుఁడు సంహరించెనట సామాన్యరాజాదివిషయము చెప్పవలయునా? ‘శతైః’ — అక్షయతూణీరప్రభావముచేతను - సవ్యసాచియగుటచేతను. ‘గాఙ్ధీవధన్వా’—అతనిజయములు గాండీవప్రభావముచే కలిగినవి. ‘ధారాపాతైః’—శర సంఖ్య అపరిమేయము - జడివానలోనిచినుకులవలె సంతదట్టముగా బాణములు ప్రయోగించినాఁడు. ‘కమలాని’ - వానచినుకులను కమలము లోర్వనియట్లు ఆరాజన్యములముఖములు అర్జునబాణముల సొర్వలేకపోయినవి-వారు పరాజితులైరి. వాననుండి కమలములను రక్షించుకొనుటకై తటాకాదులు ఏమియు చేయలేనట్లు ఆరాజన్యమును స్వముఖములను పార్థబాణపాతమునుండి రక్షించుకొనుట కేమియు ప్రతిక్రియ చేయలేకపోయి రనియు - వారి కేమి చేయను నెడమీయక సంతతధారగా పార్థుఁడు వారిముఖములపై బాణములు వేయుచునే యుండెననియు భావము. ముఖాకృతికి కమల సాదృశ్యము చెప్పటచే వారు అందగాండ్రు సౌభాగ్యవంతులు శ్రీమంతులు అని భావము, అట్టివారిని గూర్చినపార్థునియందు మహాప్రభావము అభిప్రాయము. ‘ప్రథన’—పార్థప్రస్తావము భీష్మద్రోణభీమాదిమహావీరులకు నుపలక్షణము. అందువలన ఆయుధస్వరూపము అనిర్వచనీయమనియు భావము. అట్టియాయుధమును సూచించుప్రదేశమును చూచుట మిగులకౌతుకప్రదము - దాని నవశ్యము చూడవలసిన దని భావము.

హిత్యా హాలా మభిమతరసాం రేవతీలోచనాఙ్గాం
 బన్ధప్రీత్యా సమరవిముఖో లాఙ్గలీ యాః సిషేవే
 కృత్వా తాసా మభిగమ మపాం సౌమ్య సారస్వతీనా
 మంత్రశుద్ధ స్త్వ మసి భవితా వర్ణమాత్రేణ కృష్ణః. 53.

హిత్యేతి. — బన్ధప్రీత్యా = కురుపాణ్డవన్నే హేన - న తు భయేన, సమర
 విముఖః = యుద్ధ నిఃస్పృహః, లాఙ్గల మస్యా స్తీతి - లాఙ్గలీ = హాలధరః, అభి
 మతరసామ్ = అభీష్టస్వాదాం, తథా, రేవత్యాః = స్వప్రియాయాః - లోచనే
 వివాఙ్కః (ప్రతిబిమ్బితతచ్ఛిహ్నం) యస్యాస్తాం, హాలాం = సురాం + 'సురా
 హలిప్రియా హాలా' ఇత్యమరః + 'అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపద' మిత్యత్ర సూత్రే
 హాలేతి దేశభాషాపద మప్యతీవ కవిప్రయోగా త్సాధ్వి త్యుదాజహార వామనః,
 హిత్యా = త్యక్త్వా - దుస్యజా మపీతి భావః, యాః = సారస్వతీ రపః, సిషేవే,
 హేసౌమ్య = సుభగ, త్వం, తాసాం సరస్వత్యా నద్యా ఇహః సారస్వత్య
 స్తాసామ్ - అభిగమం = నేవాం, కృత్వా, అన్తః = అన్తరాత్మని-శుద్ధో-నిర్మలా -
 నిర్దోష, భవితా * 'బ్విల్లచో' ఇతి తృచ్' అసి = సద్య ఏవ పూతో భవిష్యసీ
 త్యర్థః * 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ ద్వా' ఇతి వర్తమానప్రత్యయః, వర్ణమా
 త్రేణ * వర్ణేనైవ, కృష్ణః = శ్యామః - నతు పాపేనే త్యర్థః; అన్తఃశుద్ధి రేవ సంపాద్యా
 నతు బాహ్య - బహిఃశుద్ధోఽపి సూతవధ ప్రాయశ్చిత్తార్థం సారస్వత సలిలనేపి
 తత్రభవా న్బలభద్ర ఏవ నిదర్శనమ్ - ఆతో భవతాపి సరస్వతీ సర్వథా నేజిత
 వ్యేతి భావః.

బన్ధప్రీత్యా = కురుపాండవన్నే హముచేత (భయముచేతఁగాదు), సమరపీ
 ముఖః - సమర = యుద్ధమునుండి - విముఖః = పెడ మొగము పెట్టినవాఁడై - యుద్ధా
 భిలాష చూని, లాఙ్గలీ = నాఁగలిగలవాఁడు (బలరాముఁడు). అభిమతరసామ్ — అభి
 మత = ప్రియమయిన - రసామ్ = రుచిగలదైన (హాలకు విశేషణము), రేవ...
 ఙ్గామ్ - రేవతీ = రేవతిమొక్క (బలరామునిభార్యపేరు రేవతి) - లోచన =
 నేత్రప్రతిబింబములే - అఙ్గామ్ = చిహ్నముగాఁగలదైన, హాలామ్ = సురను,
 హిత్యా = వదలి, యాః = విసరస్వతీజలమును, సిషేవే = ఆశ్రయించెనొ,
 హేసౌమ్య = ఓయిసౌభాగ్యవంతుఁడా, తాసామ్ = ఆ, సారస్వతీనామ్ = సరస్వ
 తీనదీసంబద్ధమైన, అపామ్ = జలముయొక్క, అభిగమమ్ = నేవను, కృత్వా = చేసి,
 అన్తః = అంతరాత్మయందు - శుద్ధః = నిర్మలుఁడవు (దోషరహితుఁడవు), త్వమపి =

నీవును, భవితా = కాంగలవు; వర్ణమాత్రేణ = రంగుచేతమాత్రము (పాపముచేతగా దని యర్థము,) కృష్ణః = నల్లనివాడవు.

తా.—కురుక్షేత్రమందు మిక్కిలి పావనయైన సరస్వతీనది ప్రవహించుచున్నది. దానిని నేవించిన నీవు అంతఃశుద్ధుడ వగుదువు. నీకు వర్ణముచేత నలుపేగాని పాపముచేత నలుపుండదు. అందులకు నివర్తన మేమనిన - సురాప్రియుడయ్యును రేవతీసమర్పితమైన సురను మాని, యుద్ధప్రియుడయ్యును బంధుప్రీతిచే యుద్ధమునుమాని మహానుభావుడను బలభద్రుడను సూర్యవశప్రాప్తయై త్తముచే అంతశ్శుద్ధి కోరినవాడై తదర్థము ఆ సరస్వతీజలమును నేవించుటయే.—కావున తప్పక నీవును అనదిని నేవించి శుశ్శాత్తుడ వగుము.

ప.—‘హిత్వాహాలామ్’—సురకన్న సారస్వతజలమే ఆస్వాదవంతము. ‘అభిమతరసామ్’ - సారస్వతజలము హాలకన్న నభిమతతర మాయె నని భావము. ‘లాక్షీ’ - మహాకర్మశుడు - అతడుకూడ సారస్వతజలమువలన అంతః శుద్ధుడై కాంగ - ‘సౌమ్య’ - సౌమ్యుడవు నీవు అంతశ్శుద్ధుడ వగుదు వని చెప్పవలయునా? లాంగలము అనగా నాంగలి, అదిగలవాడు దున్నుకొనుగ్రామీయడు, అట్టివాడు కూడ ఆపాటియీపాటిరసభేదమును కనిపట్టనేరనివాడు కూడ తనప్రియభార్య యుచ్చిన సురకంటె ఈనీళ్లను ఇచ్చగించె ననుటచే నివి సురకన్న రసాధిక్యము కలవని భావము. ‘రేవతీలోచనాశ్చాక్రమ్’ - లోచనములను చెప్పటచే సురలో 1 కలువలకు బదులు కన్నులప్రతిబింబము లుండె నని ధ్వని. ‘అభిగమమ్’ - ఈపదమును ‘అపామ్’ అనుదాని స్త్రీలింగమును నాయి కాభావమును సూచించుచున్నది. బలరాముడు ‘రేవతీ’ - రేవతీసంగమును మాని ‘సారస్వత’ - సరస్వతీసంబంధినులైన ‘అపామ్’ నీటిఘాయకల ‘యభిగమము’ చేసినాడు. అంతశ్శుద్ధిని నాయి కాభిగమముచేత పొందుట మేల కృచ్ఛ్రచంద్రాయణాది తపస్సులవలనఁ బొందుటమేలా? అనదిని నేవించుట అంతశ్శుద్ధికి మహానుభావపాయ మని భా. ‘సీ.పి.వే’ - నేవించె ననుట కా మోషచారమును ధ్వనించుచున్నది. లేక ‘అపామ్’ అను స్త్రీలింగము చేతను, ‘సీ.పి.వే’ అనుటచేతను, ఆనీళ్లయందు దేవతాభావము ధ్వనితము. ఆ సరస్వతీగోష్ఠి పానమాత్రమున అంతశ్శుద్ధి నిచ్చు దేవత లని భావము. ‘త్వమపి’ - బలరాముడొకఁ డింతకుముందు ఆనీళ్లవలన శుద్ధుడ డాయె నని అపిశబ్దస్వారస్యము. ‘వర్ణమాత్రేణ’ - పాపముచేత నయిన నలుపు గా దని మాత్రశబ్దముయొక్క స్వారస్యము. ‘కృష్ణ’ - లాంగలికి నీకును గలభేదము దేహమందేగాని చిత్తశుద్ధియందుఁగాదనియు,

అసీతిని నేవించిన అంతశ్శుద్ధిలో బలరామతుల్యుడవగుదువు కావున తప్పక నేవించు మనియ భావము.

తస్మాద్గచ్ఛే రనుకనఖలం శైలరాజావతీర్ణాం
జహ్నోః కన్యాం సగరతనయ స్వర్గసోపానపజ్జిమ్
గౌరీవక్త్రభుక్రికుటిరచనాం యా విహస్యేవ ఘేనైః
శమోః కేశగ్రహణ మకరో దిన్దులగ్నోర్మహస్తా.

54.

తస్మాదితి.—తస్మాత్ = కురుక్షేత్రాత్, కనఖల స్వాద్రేః సమీపేనుకన
ఖలమ్ * 'అనుర్యత్సమయా' ఇత్యవ్యయీభావః, శైలరాజాత్ = హిమవతః. అ
వతీర్ణాం, సగరతనయానాం - స్వర్గసోపానపజ్జిమ్ = స్వర్గప్రాప్తి సాధనభూతా
మిత్యర్థః, జహ్నోర్నామ రాజ్ఞః కన్యాం జాహ్నువీం, గచ్ఛేః = గచ్ఛ * విధ్య
ర్థే లిజ్, యా జాహ్నువీ, గౌరీవక్త్రేయా - భుక్రికుటిరచనా = సావత్త్వరో
హ ద్భుక్రిభక్తకరణం-తాం, ఘేనైః - విహస్య=హసే - త్వేవ - ధావళ్యా త్వేనానాం
హసత్వేనోత్పేయ, ఇన్దు శిరోమాణిక్యభూత-లగ్నా ఊర్ధ్వ విహ హస్తాయస్యాః
నేన్దులగ్నోర్మహస్తా సతీ, శమోః కేశగ్రహణ మకరోత్; యథా కాచి త్ప్రధా
నాయితా సపత్నీ మసహమానా తా మనాదృత్య స్వవాల్మభ్యం ప్రకటయన్తీ స్వభ
రారం సహ శిరోరత్నేన కేశే ష్వాకర్షతి తద్వదితి భావః; ఇదంచ పురాకిల భగీరథ
ప్రార్థనయా భగవతీం గగనపథా త్పతన్తీం గంగాం గంగాధరో జటాఘాటేన జగ్రా
హేతి కథా ముపజీవ్యోక్తమ్.

తస్మాత్ = కురుక్షేత్రమునుండి, అనుకనఖలమ్ = కనఖలము సమీపమున,
శైల ... తీర్ణామ్—శైలరాజ = హిమవంతునినుండి - అవతీర్ణామ్ = దిగినదియు,
సగ... జ్జిమ్ - సగర = సగరచక్రవర్తియొక్క - తనయ = కుమారులయొక్క -
స్వర్గ = స్వర్గముయొక్క - సోపాన = మెట్లయొక్క - పజ్జిమ్ = వరుసయు,
నయిన, జహ్నోః కన్యామ్ = జాహ్నువిని అనఁగా గంగను, గచ్ఛేః = పొందుము;
యా = ఏగంగ, గౌరీ ... నామ్ — గౌరీ = అంబికయొక్క - వక్త్రే = ముఖము
యొక్క - భుక్రికుటి=బొమముడియొక్క - రచనామ్ = చేయుటను-(గౌరీ చేసికొను
బొమముడిని), ఘేనైః = నురుగులచే, విహస్యేవ=పరిహసించునదియు(బోలె, తెల్లఁ
దనముచేత నురుగు నప్పుగా నుత్పేక్షింపఁబడినది), ఇన్దు...హస్తా - ఇన్దు=(శిరో
మాణిక్యమయిన) చంద్రునియుదు - లగ్న=తగిలిన - ఊర్ధ్వ = అలలనెడు - హస్తా=
చేతులుగలదై, శమోః = శివునియొక్క, కేశగ్రహణమ్ = జుట్టుపట్టుకొనుటను,
అకరోత్ = చేసెను.

మేఘసం దేశః.

తా.—కురుక్షేత్రమును దాటి కనఖిలపర్వతముచేత గంగానదికిఁ బోయి ఆనదిని సేవింపుము. ఆనదిమహిమ చెప్పవలయునా? సగర పుత్రులను స్వర్గము నకుఁ బంపినది, గౌరికన్న శివునికి వల్లభయైనభార్య, గౌరి శివునిప్రక్క నుండఁగా తాను అతనినెత్తిన యెక్కి కూర్చుండి అతనిఱుట్టు పట్టుకొనియున్నది; ఆమెయొక్క నురుగు గౌరినివెక్కిరించునప్పువలెను అలలు శివునియొక్కచంద్రుడనుచూడారత్నమును పట్టుకొనుచేతులవలెను ఉండును యమా. అంతమహిమగలదిగాన ఆవశ్యము సేవింపుము.

ప.—‘శైలరాజ...జిహ్ను...సగరతనయ’ - గంగ శివజిటునుండి హిమాల యునిమీదఁ బడి అటనుండి ప్రవహించుచు దారిలో జిహ్నుమునియొక్కఒకచెవి లోఁ దూటి మఱియొక్కచెవినుండి వెలువడి పిమ్మట చాలదూరము ప్రవహించి సగర పుత్రులయొడిదను తడిపి వారిని స్వర్గమునకు పంపినది, కనుక పై మూఁడుపద ములును కథాసందర్భక్రమముననే గ్రహింపఁబడినవి. మూఁడును వరుసగా స్వర్గ వసుమతీ పాతాళములను అటఁ బ్రవహించుటచే గంగకుఁ గలిగినత్రిమార్గగా భావ మును తెల్పుచున్నవి. ‘అనుకనఖిలమ్’—మార్గప్రదర్శనవరము. ‘రాజ - జిహ్నుః కన్యామ్’-ఆభిజాత్యకథనము. ‘సగ...జ్జిమ్’—మహిమానువర్ణనము-నీకును స్వర్గ మిచ్చు నని భావము. ‘సోపానపజ్జిమ్’ - స్వర్గమునకు వారు మిగుల సులువుగా పోవుటను చెప్పుచున్నది, త్రిపథగ గాన మూఁడుసోపానముల (మెట్లు) వలె నున్న దని చెప్పఁబడినది; మూఁడుమెట్లు ఎక్కినంతసులువుగా సగరతనయులు ఈగంగచే స్వర్గమునకుఁ బోయి రని భావము. ‘భ్రుకుటి’—ఒక రొకరిపై ద్వేషము సవతులకు సహజము. ‘గౌరీ’—కేవల మధ్ధాంగలత్తయై అతివల్లభయై యున్న సవతినిగూడ భర్తృవాల్లభ్యమున నతిక్రమించిన దని తెలుపుటకు గౌరీకథనము. ‘రచనామ్’—గౌరి యీమెకు ఓడిపోయి అసూయచే బామలు ముణుఁచుటకన్న మఱియేమియు చేయనేరదాయె నని ధ్వని. ‘ఫేనైః విహస్య’—నురుగే తెలుపు - మన్నతగుల్గి నీట నురుపు మఱియు తెలుపు-గంగ తెల్లనిది గాన గంగాజలమునురుపు అత్యంతధ వళము, కావున అట్టినురుపుతో ‘విహస్య’ అనుటచే గౌరికిమిగుల నవమానమగునట్లు పకపక నవ్వి యని భావము. నవ్వును తెలుపుగా వర్ణించుట కవిసమయము. ‘ఫేనైకి’-బహువచనము. సమృద్ధిని నవ్వుయొక్క యతిశయమును తెలుపును. అట్లే ‘విహస్య’-అనుజదమునందు ‘వి’ యనునపసర్గము నవ్వుయొక్క యతిశయమునే చెప్పుచున్నది. నురుపు సర్వదా పుట్టుచుండునది గావున, సర్వదా హేహేహేహే యని గౌరి కవమానదుఃఖము అతిశయించునట్లుగాను అందువలని తన్మృఖవికారచే ప్లాదులను చూచిచూచి గంగ తా నానందించుచునే యుండునట్లుగాను వెక్కిరింత

సప్త సదా సప్తచునే యుండు సని భావము. 'శమ్భో' - శంభు వనఁగా గుఱి
ముగా నుండువాఁడు. గంగ నెత్తియెక్కిజుట్టుపట్టుకొనినందులకు శివుఁడు మిగుల
నానందించుచుండు సనిభావము. 'ఇన్దు' - చూడామణి యని ధ్వని. 'ఉర్తిహస్తా'—
ఉర్తి యనఁగా నుంగరము, ఉంగరపుఁజేతితో భార్య జుట్టు పట్టుకొనఁగా శంభువు
ఆయాభరణసంపదకు వశ్యుఁడాయె సని భావము. అట్టియాత్రిభువనగురువు
జేత శిరమున వహించఁబడినగంగాదేవి నీ కవశ్యనేవ్యురాలని యుపదేశము.

తస్యాః పాతుం సురగజఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్థమ్బిల
త్వం చే దచ్చస్ఫటికవిశదం తర్కయే స్తిర్య గమ్భః
సంసర్పన్త్యా సపది భవతః ప్రోతసి చ్చాయ యాసా
స్యా దస్థానోపగత యమునాసంగమే వాభిరామా. 55.

తస్యాఇతి.—సురగజఇవ = కశ్చి దిగ్గజఇవ, వ్యోమ్ని పశ్చార్థం పశ్చార్థం
పశ్చిమార్థ మిత్యర్థః * పృథ్వీరాదిత్వా ద్నాథుః—తేన లబ్ధత ఇతి పశ్చార్థలమ్బిసకా-
పశ్చార్థభాగేన వ్యోమ్ని స్థిత్యా పూర్వార్థేన జలొస్తుఖ ఇత్యర్థః - కేచిత్పూ-
ర్వార్థలమ్బితి పతన్తి, అచ్చస్ఫటికవిశదం = నిర్మలస్ఫటికావదాతం, తస్యాః =
గంగాయాః, అమ్భః=తోయం, తిర్యక్ = తిరస్చీనం యథాతథా, పాతుం త్వం -
తర్కయేః=విచారయే శ్చేత్, సపది, ప్రోతసి=ప్రవాహే, సంసర్పన్త్యా = సంక్రా-
మన్త్యా, భవతః-ఛాయయా = ప్రతిబిమ్బేన, అసా = గంగా, అస్థానే = ప్రయాగా
దన్యత్ర - ఉపగతః = ప్రాప్తః - యమునాసంగమో - యయా సా తథాభూ-
తేవ, అభిరామా స్యాత్.

సురగజఇవ = దేవగజమువలె, వ్యోమ్ని = ఆకాశములో, పశ్చార్థలమ్బి =
వెనుకసగముచే వ్రేలుచున్నవాఁడవై (వెనుకటిసగముదేహము ఆకాశమున నుండ
ముందుసగము నీటివై పుచ్చాచి అనియర్థము, కొందఱు 'పూర్వార్థలమ్బి'యని పఠిం-
తురు), అచ్చ...దమ్—అచ్చ = నిర్దోషమయిన - స్ఫటిక = స్ఫటికమణివలె - విశ-
దమ్ = తెల్లనిదైన, తస్యాఃఅమ్భః = ఆగంగయొక్కనీటిని, తిర్యక్ = అడ్డముగా,
పాతుమ్ = త్రాగుటకు, త్వమ్ = నీవు, తర్కయేః = విచారించువేని, సపది = తత్త్వ-
ణమే, ప్రోతసి = ప్రవాహములో, సంసర్పన్త్యా = జరుగుచున్న, భవతః=నీయొక్క,
ఛాయయా = ప్రతిబింబముచేత, అసా = ఈగంగ, అస్థా...మేవ - అస్థాన =
ప్రయాగయందుఁగాక మఱియొకచోట - ఉపగత = కలిగిన - యమునా = యము-
నతోడి - సంగమేవ = కూడికగలదివోలె, అభిరామా = అందమైనది, స్యాత్ =
అగును.

తా.—నీవు దేవగజమువలె సగముదేహము ఆకాశములో గంగయొక్కయోరకు వెలిగాను సగముదేహము ఓరకులోనుగాను అనఁగా నీళ్లవైపును ఉండి జలము త్రాగునప్పుడు ఆస్వచ్ఛజలమున నల్లనిప్రతిబింబముచే గంగ ప్రయాగకడఁగాకయే యమునతోఁ గూడుకొన్నట్లు శోభిల్లుచుండును.

ప.—‘సురగజఇవ’—దేవగజమేని ఆకాశ సంచారముగలదిగానను నేలకు తగులదుగానను గంగాజలమును గ్రోలునప్పుడు నేలకు తగులక ఆకాశముననేయుండి క్రోలును; మేఘమును అట్లే క్రోలును; మఱియు సామాన్యగజములకు ఆకాశగంగా జలపానము, సంభవింపదు, లభింపదు, దేవగజములకు లభించును, మేఘునికి పరివహవాయుస్కంధమునఁగాకపోయినను గంగ శివజటాజూటమునుండి శైలరాజుమీఁదికి దిగునీనడుమ లభించును, కాన మేఘుని గజమాత్రముతో నుపమింపక దేవగజముతో నుపమించుట. ‘పశ్చార్థలమ్బి - గంగయొక్కయోరకు మేఘుఁడు సగము వెలిగాను సగము లోనుగాను ఉండవలయును, అట్లుండిన అతని ప్రతిబింబము యమునాసంగ ముమువలె నుండును. ఎట్లనిన యమున గంగతో ఒకయోరనే కలియును, గంగ యొక్క ప్రవాహమునెల్లను ఆక్రమింపదు, మేఘుఁడును తనప్రతిబింబముచేత గంగ యొక్క వెడల్పునెల్ల ఆక్రమించినను త్వరగా నడిమికి పోయి నడుమకామాత్రమే నిలుకడగా ప్రతిబింబించినను యమునాసంగమసాదృశ్యము లభింపదు. తదర్థమై ఒక యోరనే సగము గంగమీఁదను సగము ఒయటను ఉండు మని చెప్పట అట్లుండిన ‘సంసర్పస్త్ర్యా’ - అతనినీడ గంగలోనికి జరుగుచున్నప్పుడు గంగాప్రవాహమున కొకప్రక్కను అందులోనికిం జొచ్చుచుండు యమునఁగా నగపడును. ‘ఛాయయా’ స్త్రీలింగముచే యమునాసామ్యపుష్టి. ‘అచ్చస్ఫటిక విశదమ్’—విశదము - గంగవర్ణము. అచ్చతాదికవనము ప్రతిబింబసౌష్ఠ్యముకొఱకు. ‘తిర్యక్’—చతుష్పాతువలె నేలకు సరిగా వంగియుండెడిది. ‘అభిరామా’—అట్టియభిరామతను గంగకు కలుగఁజేసి గంగాదేవియొక్క ప్రసాదమును పడయుము.

ఆసీనానాం సురభితశిలం నాభిగన్ధే ర్మృగాణాం

తస్యా ఏవ ప్రభవ మచలం ప్రాప్య గౌరం తుషారైః

వక్ష్య స్యధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృంగే నిషణ్ణః

శోభాం శుభ్రత్రినయన వృషోత్థాతపజ్జోపమేయామ్. 56.

ఆసీనానామితి.—ఆసీనానామ్ = ఉపవిష్టానాం, మృగాణాం = కస్తూరి కామృగాణామ్ - అన్యథా నాభిగన్ధానుపపత్తేః, నాభిగన్ధైః = కస్తూరిగన్ధైః - తేషామ్

తదభ్యవత్వాత్ - అతఏవ మృగనాభిసంజ్ఞాచ + 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరిచ' ఇత్యమరః - అథవా - నాభయః = కస్తూర్యః + 'నాభిః ప్రధానే కస్తూర్యాం మదేచ క్వచి దీరితః' ఇతి విశ్వః - తాసాం గన్ధైః, సురభితాః - శిలా యస్య తం, తస్యా (గన్ధాయా) ఏవ, ప్రభవత్యస్తాదితి - ప్రభవః=కారణమ్, తుషారైః, గౌరం = నీతమ్ + 'అవదాతః సితో గౌరః' ఇత్యమరః, అచలం, ప్రాప్య, వినీయతే నేనతి వినయనమ్ * కరచే ల్యుట్ - అధ్వశ్రమస్య - వినయనే = అవనూహకే, తస్య = హిమాద్రేః, శృణ్వే నిషణ్ణః సకా, శుభ్ర స్త్రీనయనస్య (త్యక్తస్య) వృషో (వృషభః) + 'సుకృతే వృషభే వృషః' ఇత్యమరః - తేన - ఉత్తాతేన=విదారితేన - పజ్జేన సహ - ఉపమేయామ్ = ఉపమాతు మ్హాం, శోభాం, వక్ష్యసి * వహతే ల్యుట్. 'త్రినయన'—ఇత్యత్ర * 'పూర్వపదా త్సంజ్ఞాయా మగః' ఇతి ఉత్వం న భవతి * 'తుభ్నాదిషుచ' ఇతి నిషేధాత్. తస్యాః ప్రభవ మిత్యాది నా హిమాద్రౌ మేఘస్య వైవాహికగృహవిహారో ధ్వన్యతే.

అనీనానామ్ = పరున్నటువంటి, మృగాణామ్ = కస్తూరిమృగములయొక్క, నాభిగన్ధైః = కస్తూరిపరిమళముచేత, సుర ... లమ్ — సురభిత = పరిమళవంత ముగాఁజేయఁబడిన - శిలమ్ = తాలుగలదియు, తస్యాః ఏవ = అగంగకే, ప్రభవమ్ = కారణభూతమును, తుషారైః = మంచుచేత, గౌరమ్ = తెల్లనిదియు, (అయిన), అచలమ్ = పర్వతమును, (అనఁగా హిమాలయమును), ప్రాప్య = పొంది, అధ్వ ... నే - అధ్వ = మార్గముచేతనయిన - శ్రమ = బడలికయొక్క-వినయనే = తీర్చునదైన (మార్గాయాసమును తీర్చునదైన), తస్యశృణ్వే = ఆహిమవంతునిశృంగ మునందు, నిషణ్ణః = కూర్చున్నవాడవై, శుభ్ర ... యామ్ - శుభ్ర = తెల్లనిదైన-త్రినయన = శివునియొక్క-వృష = ఎద్దుచేత - ఉత్తాత = కోరాడఁబడిన-పజ్జ = బురదతో - ఉపమేయామ్ = పోల్పఁదగిన, శోభామ్ = కాంతిని, వక్ష్యసి = వహింతువు.

తా. — అటుతర్వాత నీవు హిమాలయమునకుఁ బోము. ఆపర్వతము తనచ త్రాలయందు శయనించు కస్తూరిమృగముల నాభులనుండి కస్తూరి విస్తారముగా ఆరాలపై చేరుటచేత నెత్తావులు వెదచల్లుచు మంచుచేత తెల్లనై గంగోత్పత్తిచే పా వనమునై, ఎల్లవిధములనుకోరఁదగినదిగా నుండును. అట్టిదానిశృంగములలో బడలిక తీర్చునదైన యొకశృంగముమీఁద నీవు నిలిచి మార్గాయాసమును తీర్చుకొనుము. తెల్లనిశృంగముపై నున్నప్పుడు నీవు తెల్లనిశివవృషభము కోరాడి తనకొమ్ముమీఁద వహించియున్న మట్టిబురదవలె శోభించుచుండువు.

ప. — 'ఆసీనానామ్' — మిశ్రము లేక మేలయిన కస్తూరి, అదియు విస్తారము. 'శిలమ్' - సర్వత్ర ఆట్లు కస్తూరీపరిమళభంతములయిన రాలుండును. నీవు ఏశ్యంగమున విశ్రమింపఁబోయినను అచ్చట నట్టిసురభిశశిలావేదిక లుండును. వానియందు విశ్రామము కలుగును అనిభావము. 'మృగాణామ్' - బహువచనము కస్తూరీబాహుళ్యమును సర్వత్ర సులభతను చెలుపును. 'తస్యా ఏవ ప్రభవమ్' - పావనతయు మహాజలపాతాదులచే దర్శనీయతయు ఆనదివెంబడింబోయిన హిమాలయమునకే పోవుదువు అని మార్గమును చెప్పఁబడినవి. 'గౌరమ్' - మంచు దట్టముగా పేరియున్నదని తెలుపుచున్నది. 'తుషారైః' - బహువచనముచే నిరంతర మపరిమితముగా కురియుచుండుట సూచితము. 'గౌరమ్' - తుషారగౌరతాకథనము హరవృషభసామ్యార్థము. 'అధ్వశ్రమవినయనే' - కస్తూరిచేఁ గదంబించుశిలాపట్టములు - మంచుచలువ - ఇత్యాదులచే మార్గశ్రమను పోఁగొట్టును. కస్తూర్యాది సమృద్ధమయిన కలయంపి చల్లి వెల్లవేసి నీడ్దపటిచినట్లుండును అనియు, ఈవిశేషణములచేతను 'తస్యాః ప్రభవమ్' - ఆమె పుట్టినచోటు అనుటచేతను పెండ్లికై హిమాలయుని 'శృంగ' మేడల నలంకరించి రనియు ధ్వనితమవుచున్నది; అందుచే పెండ్లియింట చుట్టము సర్వోపచారసత్కృతుడై సుఖించునట్లు మేఘుఁడా నీవు నచట సుఖింతువని భావము. 'శృంగే' — ఎత్తుననుండి లోకాతీతవిమోదములను ఆహిమాలయమందలివానిని జూడవచ్చును - అందుచేతఁగూడ బడలిక తీటును - ఆనందము చెప్పనక్కఱలేదు - ఈ పూర్వోక్తగుణములచే హిమాలయము మిగుల స్పృహణీయ మని భావము. 'శుభ్ర... యామ్' - నీకును అచట కూర్చుండుటచే మహాసౌభాగ్యము కలుగును. ఎట్లన - కొరాడఁగా తనపైఁబడిన బురదతోడి హరవృషభముయొక్క సామ్యము మంచుకొండ శ్యంగముతోడ నీకుఁ గలుగుటచే ఆచోద్యమును హిమవత్సానుచరులగు ప్రమథామర గంధర్వ విద్యాధరాదులు సాఖిలాషముగా చూచుచుందురు. కొందఱు హరవృషభమే యని భ్రమించుచు కొందఱు సందేహించుచు కొందఱు సాదృశ్యచాత్రమని చెప్పుచు కొందఱు వాస్తవము నెఱింగి తెలుపుచు విమోదము నొందుదురు. 'శుభ్ర' - శ్యంగము తుషారగౌరవము - శివునియెద్దు తెల్లనిది - కావున రెంటికిని సామ్యము. అట్టిసౌభాగ్యమును అవశ్యము నీవు పొందవలయు నని భావము. 'త్రినయనవృష' - హరవృషభమునకు అవి యెల్ల సంచారప్రదేశములగుఁ గావునను, ఇతరవృషభముల కాప్రదేశములు అగమ్య మగుటచేతను తద్ద్రహణము, తత్సామ్యకథనమందు స్వారస్యంబును. 'పజ్జ' - ఇంక శరత్కాలమేఘము కాదు గావున నైల్యము నీడ్దము.

తం చే ద్వాయకా సరతి సరళస్కన్ధసంఘట్టజన్మా
బాధే తోల్కాక్షపితచమరీవాలభారో దవాగ్నిః

ప్రథమః సర్గః.

అర్హ స్వేనం శమయితు మలం వారిధారాసహనై)

రాపన్నార్తిప్రశమనఫలాః సంపదో హ్యుత్తమానామ్. 57.

తమితి.—వాయా = వనవాతే, సరతి = వాతి సతి, సరశానాం = దేవదా
 ద్రుమాణాం - స్కన్ధాః = ప్రదేశవిశేషాః + 'అన్తీ' ప్రకాణ్డాః స్కన్ధాః స్యా
 స్తా చ్చాఖావధే స్తరోః' ఇత్యమరః—తేషాం - సంఘట్టనేన = సంఘర్షణేన -
 జ్వయస్య స తథోక్తః* జన్తాత్తరపదత్వా ద్వ్యధికరణోఽపి బహువ్రీహిః సాధు
 ర్మ్యక్తమ్, ఉల్కాభిః = స్ఫులిగ్లేః - క్షపితాః = నిర్దగ్ధాః - చమరీణాం - వాల

భారాః = కేశసమూహాః - యేన సః, దవ ఇ త్యగ్ని ర్దవాగ్ని ర్వనవహ్నిః + 'వనే
 చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇ తీష్యతే' ఇతి యావవః, తం=హిమాద్రిం, బాధేత
 తేత్ = పీడయే ద్యది, ఏనం=దవాగ్నిం, వారిధారాసహనైః, అలమ్ = అత్యంతం,
 శమయితు మర్హసి; యుక్తం చైత ది త్యాహ—ఉత్తమానాం = మహతాం, సంప
 దః = సమృద్ధయః, అపన్నానామ్ = అర్తానామ్ - అర్తిప్రశమనమ్ = ఆపన్నివా
 రణమేవ ఫలం=ప్రయోజనం - యాసాం తా స్తథోక్తా హి, అతో హిమాచ
 లస్య దావానల స్త్వయా శమయితవ్య ఇతి భావః.

వాయా = అడవిగాలి, సరతి (సతి) = వీచుచుండఁగా, సర...న్తా—
 సరశ = ఒకజాతి దేవదారువృక్షములయొక్క - స్కన్ధ = బోదెలయొక్క—సంఘట్ట =
 ఒరయికచేత - జన్తా - పుట్టువుగలదైన, ఉల్కా...రః - ఉల్కా = విస్ఫులింగము
 లచేత - క్షపిత = కాల్పించిన - చమరీవాల = చమరీమృగములతోఁకలయొక్క -
 భారః = మొత్తముగలదైన, దవాగ్నిః = కార్చిచ్చు, తమ్ = ఆహిమాద్రిని, బాధే
 తచేత్ = పీడించునేని, ఏనమ్ = ఆయగ్నిని, వారి...నైః - వారి=నీళ్లయొక్క—
 ధారా = సంతతపాతములయొక్క - సహనైః = వేలచేత, అలమ్ =
 పూర్తిగా, శమయితుమ్ = అణచుటకు, అర్హసి = తగుదువు; అట్లు చేత యుక్త
 మని సమర్థించుచున్నాఁడు, (తథా)హి = అట్లేగదా, ఉత్తమానామ్ = గొప్పవా
 రియొక్క, సంపదః = సమృద్ధులు, అప...లాః — అపన్న = అర్తులయొక్క
 అర్తి = పీడయొక్క—ప్రశమన=తీర్చుటయే-ఫలాః = ప్రయోజనముగాఁగలవి.

తా.—నీవు పోవు నాసమయమున ఒకవేళ దేవదారువు లారనీకొనఁగా
 పుట్టినదావాగ్ని యేమేని గాలికిరేఁగి చమరీమృగములతోఁకలను కాల్చుచునా
 హిమవంతునికి పీడగలిగించు నెడల నీవు విశేషముగా వర్షించి యాదావాగ్నిని పూర్తిగా
 చల్లార్చి అతనికి ఉపకారివగుము. ఇట్లు చేయుట నీకేమి క్రొత్తయా? ఉత్తముల
 సంపదలు అర్తులపీడను నివారించుటకే గాని స్వార్థము గావుగదా.

ప. — 'వాయాసరతి' గాలి అగ్నికి సహాయము - గాలి లేకపోయిన అగ్ని వ్యాపింపజాలదు. 'సరశ' - సులువుగా రగులుకొనునది. 'స్కంధమును' జెప్పట బలిష్ఠమైన యొరయికకు. 'చమరీవాల' — అద్రిరాజుయొక్క రాజచిహ్నమనియు దానిని కాల్చుటచే హిమవంతునికి పీడ యనియు ధ్వని. మఱియు 'చమర' అనక 'చమరీ' అని స్త్రీలింగమును చెప్పటచే అబలలును హిమవంతునకు పుత్రికాప్రాయులును అనియు వానిని పీడించుటచే నతనికి పీడయనియును భావము. 'భారః' విస్తారము. 'అలమ్' - చేయునుపకృతిని పూర్ణముగా చేయవలసినది; కానిచో చేసిన ప్రయోజన ముండదు. అగ్ని శేష మున్న మరల వృద్ధిసెంది అడవి నెల్ల దహించును గావున శేషము ఉంపవల దని భావము. 'దవ' - ఆటవికము, అడవిది నాగరకమయినది గాదు - మోటుది - కాన నటు నాశముచేయును. 'సహనై' - ఇందులకై ఎంతనీరైనను వెనుదివియక వ్యయముచేయవలయును. 'ఆప...నామ్' - నీవు పరోపకారనిరతుడవు, కావున జలవ్యయమును గణింపవు. ఇట్లు చేయుటచే సాక్షాద్గౌరీగురుఁడు మహేశ్వరశ్వశురుఁడు నీకు కృతజ్ఞతాబద్ధుఁ డగుమిత్ర మగును. ఇంత కన్న శ్రేయము కలదా! ఈశ్రేయమును నీవు పొందుదువుగాక యనియు, భావము.

యే సంరమ్భాత్పతనరభసాః స్వాఙ్గభక్తాయ తస్మిన్
ముక్తాధ్వానం సపది శరభా లఙ్ఘయేయు ర్భవంతమ్
తా న్కుర్వీథా స్తుములకరకావృష్టిపాతావకీర్ణాః,
కే వా న స్యుః పరిభవపదం నిష్ఫలారమ్భయత్నాః. 58.

య ఇతి. — తస్మిన్ = హిమాద్రౌ, సంరమ్భః = సంభ్రమః = కోపోవా + 'సంరమ్భః సంభ్రమేకోపే' ఇతి శబ్దార్థవే - తేన = గజ ఇతి భ్రాన్త్యా - ఉత్పతనే = ఉత్పతన - రభసో = వేగో - యేషాం తే తథోక్తాః + 'రభసో వేగ హర్షయో' ఇతి విశ్వః - యే, శరభాః = అష్టాపద మృగవిశేషాః + 'శరభః శలభే చాష్టాపదే ప్రోక్తో మృగాంతరే' ఇతి విశ్వః, ముక్తః = త్యక్తః - అధ్వా = శరభోత్పతనహర్గో - యేన తం - భవంతం సపది స్వాఙ్గభక్తాయ లఙ్ఘయేయుః * సంభావనాయాంలిజ్ - భవతోఽతిదూరత్వాత్ స్వాఙ్గభక్తాతిరిక్తం ఫలం నాస్తి తేషాం లఙ్ఘన స్యేత్సర్థః, తాఞ్చరభాః, తుములాః = సంకులాః - కరకాః = వర్షోపలాః - 'వర్షోపలస్తుకరకా, ఇత్యమరః - తాసాం వృష్టి స్తస్యాః పాతేన - అవకీర్ణాః = వక్షిప్తాః, కుర్వీథాః = కురుష్వ * విధ్యర్థేలిజ్, తుద్రోఽప్యధిక్షిపత్ ప్రతిపక్షః సద్యః ప్రతిక్షేప్తవ్య ఇతి భావః, తథాహి — ఆరభ్యంత ఇతి - ఆరమ్భః = కర్మాణి - తేషు - యత్నః

ప్రథమః సర్గః.

=ఉద్యోగః - స నిష్ఫలం యేషాం తే తథోక్తాః-నిష్ఫలకర్తృపక్రమా ఇత్యర్థః, అతః కేవా, పరిభవపదం = తిరస్కారపదం, స స్యుః = స భవంతి - సర్వ ఏవ దవంతి త్యర్థః. య దత్ర + 'ఘసౌపలస్తు కరక' ఇతి యాదవవచనా త్కరకశబ్దస్య నియతపుంలింగతాభిప్రాయేణ 'కరకాణా మావృష్టిః' ఇతి కేషాంచి ద్వావ్యఖ్యానం త దశ్యే నానుమన్యంతే - 'ఘసౌపలస్తు కరకా' ఇత్యమరవచనవ్యాఖ్యానే తీరస్వా మినా 'కమణ్డౌ చ కరకః సుగతే చ వినాయక' ఇతి నానార్థే పుం స్యపి వక్ష్య తీతి వద తోభయలింగతాప్రకాశనాత్ - యావదస్య తు పుంలింగతావిధానే తా త్పర్యం స తు స్త్రీలింగతానిషేష ఇతి స తద్విరోధోఽపి + 'కరకస్తు కరజ్జే స్యాద్ధాడిమే చ కమణ్డౌ' పక్షిభేదే కరే చాపి కరకా చ ఘసౌపలే' ఇతి విశ్వప్రకాశ వచనే తూజయలింగతా వ్యక్తే వేతి స కుత్రాపి విరోధవార్తా - అత ఏవ రుద్రః 'ఘ సౌపలస్తు కరకా కరకోఽపిచ దృశ్యతే' ఇతి.

తస్మిన్ = ఆహిమాద్రియందు, సంర...భసాః — సంరమ్భ = తొట్రు పాటుచేత (కోపముచేతఁగాని)-ఉత్పతన = (ఏనుఁగు అనుభా నిచేత) పైకిదుముకు టయందైన - రభసాః = వేగముగలవైన, యే శరభాః = విశరభములు (అనఁగా ఎనిమిది కాళ్లమృగములు), ముక్తాధ్వానమ్ - ముక్త = వదలఁబడిన - అధ్వానమ్ - మార్గముకలవాఁడవైన, భవంతమ్ = నిన్ను, సవది = శీఘ్రముగా (తటాఽన), స్వాఙ్గభాగ్నాయ - స్వ = తమయొక్క - అఙ్గ = అవయవములయొక్క - భాగ్నాయ = విఱుగుటకొఱకు, లఙ్ఘయేయః = దాటునొ, తా = ఆశరభములను, తుము ... కీర్ణాః - తుముల = సంకులమైన - కరకా = వడగండ్లయొక్క - వృష్టి = వానయొక్క - పాత = కురియుటచేత-అవకీర్ణాః = త్రోయఁబడినవానినిగా, కుర్వీధాః = చేయుము, నిష్ఫ ... యత్నాః - నిష్ఫల = నిష్ప్రయోజనమైన - ఆరమ్భ = వనులయందు - యత్నాః = ప్రయత్నములుగలవారు, కే = ఎవరు, పరిభవపదమ్ = తిరస్కారాస్పదము, సస్యుః = కారు.

తా.—కవేళ నీవు హిమాద్రిశృంగమును వదలి అవలికి పోవునప్పుడు నిన్నుఁ గని ఏనుఁగ వని బ్రమసి శరభములు తొందరపడి నీపైకి దుముకునేని నీవు వానిదాఁ టునకు గోచరమైనదారిని విడిచి అవలికి పొమ్ము. అంత నవి క్రింద పడి యవయవ భంగమును పొందును. అంతట వానిని నీవు మొత్తమొత్తముగా వడగండ్లతోఁ గొట్టు ము. తుదశత్రువు నయిన నధిక్షేపించువానిని తత్క్షణము అణగఁగొట్టవలయును. నిష్ఫలమైనవనికి యత్నించువారికి తిరస్కారము తప్పదు.

ప.—'ముక్తాధ్వానమ్'—నీవున్నచోటన యుందువేని శరభములు నీపై దుము కును. నీవు జరిగిన క్రిందఁబడును. కావుననీ వున్నచోటినుండిజరుగుము. 'సంరమ్భ'—

తొంఁరపాటుచేత ఏనుఁగ యని బ్రమయుట. మేఘము కొండంతయేనుఁగువలెఁగదా యుండును అనిన - దానిపై దుముకవచ్చునది శరభము ఎనిమిదికాళ్లది సింహమును గూడఁ గూల్చునది గదా. కావున బలాహంకారముచేత ఆకృతిని లక్ష్యపెట్టక దుముకు నని భావము. 'కరకావృష్టిపాత'-రాల రుప్పుటవలెనని భవని. పాండిత్యాహంకారముగలవారు గొప్పవానినే కొంచును జయించినవారై నను విక్రమార్కమహారాజసభాలంకారమయిన కాదాసును సాహస్యకవి యని తలంచి దురాక్షేపముబుచ్చేసి అతనియుక్తులచే పరాహతులై చీవాట్లు తిని పోదురనియు ఇందు కవిభావము.

తత్ర వ్యక్తం దృషది చరణన్యాస మధ్దేనుమకాళేః

* శశ్వత్స్య త్సిద్ధై రుపచితబలిం భక్తిసమ్రం పరీయాః ;

యస్మిన్ దృష్టే కరణవిగమా దూర్ధ్వ ముద్ధూతపాపాః

కల్పిష్యంతే స్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్ధధానాః.

59.

తత్రేతి.—తత్ర = హిమాద్రౌ, దృషది = కస్యాంచిచ్ఛిలాయాం, వ్యక్తం = ప్రకటం, శశ్వత్ = సదా, సిద్ధైః = యోగిభిః + 'సిద్ధి ర్నష్పత్తి యోగయోః' ఇతి విశ్వః, ఉపచిత బలిం = రచిత పూజం + 'బలిః పూజోపహారయోః' ఇతి యాదవః, అర్థ శ్చాసా విన్దు శ్చే త్యధ్దేనుః + 'అర్థః ఖణ్డే సమాంశేర్థమ్' ఇతి విశ్వః - స మాహౌ యస్య త స్యేశ్వరస్య, చరణన్యాసం = పాదవిన్యాసం, భక్తిః = పూజ్యేష్వనురాగః - తయా సమ్రం పరీయాః = ప్రదక్షిణం కురు. * పరి పూర్వా దిహో లిజ్, యస్మిన్ = పాదన్యాసే, దృష్టే సతి, ఉద్ధూత పాపాః = నిరస్త కల్మషాః సంతః, శ్రద్ధధానాః = విశ్వసంతః పురుషాః - శ్రద్ధా విశ్వాసః అస్తి క్యబుద్ధి రితి యావత్ * 'శ్రదస్తరో రుపసర్గవ ద్వత్తి ర్వక్తవ్యా' ఇతి శ్రత్సూ ర్వా ద్ద ధాతేః శాసచ్, కరణస్య = తేత్రస్య - విగమా దూర్ధ్వం = దేహత్యాగాన న్తరం + 'కరణం సాధకతమ తేత్ర గాత్రేన్ద్రియేష్వపి' ఇత్యమరః, స్థిరం = శాశ్వతం - గణానాం = ప్రమథానాం - పదం = స్థానం + 'గణాః ప్రమథ సంభ్యాః' ఇతి వైజయన్తీ - తస్య ప్రాప్తయే - కల్పిష్యంతే = సమర్థా భవిష్యంతి * కృపేః పర్యాపివచన స్యాలమర్థత్వా త్తద్యోగే * 'నమః స్వస్తి' ఇత్యాదినా చతుర్థీ * 'అల మితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమ్' ఇతి భాష్యకారః. † 'అవ్యక్తో వ్యజ్ఞా యామాస శివః శ్రీచరణద్వయమ్ హిమాద్రౌ శామ్భువాదీనాం సిద్ధయే సర్వకర్తృణామ్ దృష్ట్యా శ్రీచరణన్యాసం సాధకః స్థిరయే త్తనుమ్ | ఇచ్ఛాధీనశరీరో హి విచరే చ్చ జగత్ప్రియమ్' ఇతి శమ్భురహస్యే.

ప్రథమః సర్గః.

తత్ర = హిమాద్రియందు, దృషది = ఒకానొకశిలయందు, వ్యక్తమ్ = ప్రకటింపఁ
బడినదియు, శశ్వత్ = సర్వదా, నీధైః - యోగులచేత, ఉపచితబలిమ్ - ఉపచిత =
జేయబడిన-బలిమ్ = పూజగలదియు, (అయిన), అర్థేన్దుమాశేః - అర్థ = ఖండమైన-
ఇన్దు = చంద్రుఁడు. (అనఁగా పూర్ణచంద్రుఁడుగాక చంద్రకళ) - మాశేః = చూడయం
పఁగలవానియొక్క - (అనఁగా శివునియొక్క), చరణన్యాసమ్ - చరణ = పాదముల
యొక్క - న్యాసమ్ = ఉంచుటను - (పాదచిహ్నమును), భక్తిసమ్రుః - భక్తి = పూ
జ్యులయందలి యనురాగముచే - సమ్రుః - వంగినవాఁడవై, పరీయాః - ప్రదక్షిణము
నేయుము, యస్తీక్ - విపాదన్యాసము, దృష్టే (సతి) = చూడబడినదగుచుండఁగా,
ఉద్ధాతపాపాః - ఉద్ధాత = పోఁగొట్టఁబడిన - పాపాః = పాపముగలవారై, శ్రద్ధధా
నాః = విశ్వసించువారు (అనఁగా ఆస్తీక్యబుద్ధికలవాకు), కరణవిగమాత్ - కరణ =
దేహముయొక్క - విగమాత్ ఉర్ధ్వమ్ = పోవుటకు పిమ్మట - (అనఁగా దేహము పో
యినపిమ్మట), స్థిర... ప్తయే - స్థిర = శాశ్వతమైన - గణ = ప్రమథులయొక్క -
వస = స్థానముయొక్క - పాప్తయే = అనుభవమునకు, కల్పిష్యంతే = ఏర్పడు
దురు, ప్రమథులగుదురు.

తా. - ఆహిమాద్రియందు ఒకానొకచోట రాతిమీఁద శ్రీపరమేశ్వరుఁడు తన
పాదచిహ్నమును ప్రకటించియున్నాఁడు; దానిని నీధాదులు సదాపూజించుచుందురు.
నీవును దాని? భక్తిసమ్రుఁడవై ప్రదక్షిణముచేయుము. దానిం గనువిశ్వాసవంతులు
సకలపాపములను తీసి దేహాంతమందు శాశ్వతమయిన ప్రమథపదవిని పొందుదురు.

ప. - 'అర్థేన్దుమాశేః' అని అనన్యసాధారణవిశేషణమును చెప్పట మహిమా
తిశయద్యోతనార్థము. 'వ్యక్తమ్' దర్శనప్రదక్షిణాదిసేవలకు సాధ్యమని భావము.
'నీధైః' - పుణ్యాత్ములకే గాని ఎల్లవారికి గులభము గాదు. అలభ్యముగావున దాని
నుపేక్షించుకోవలదు. 'ఉపచితబలిమ్' - శిష్టాచారప్రదర్శనముచే ఆపాదన్యాసమహిమా
తిశయమందు ప్రత్యయము పుట్టించుట. 'శశ్వత్' - పూజ కవకాశమే దుర్లభ మని
భావము. 'భక్తి' - భక్తి లేని సమ్రుత (నక్కవినయము) నిష్ఫలము తప్పిదముగూడ,
భక్తి లేక పూజ ఫలింపదు. 'దృష్టే' ఇతరములు దీర్ఘకాలసేవాదులచే ఫలము నిచ్చు
నవి - ఇది దర్శనమాత్రముచే ప్రమథపదవి నొసంగునది, శ్రేయస్సునకు అతిసుఖా
పాయ మని భావము. 'కరణవిగమాత్' - ఇహలోకసకలభోగము లనుభవించిన
పిమ్మట - 'శ్రద్ధధానాః' - శ్రద్ధ లేనియెడల నెట్టి యుత్కృష్టపాసనమున నైనను
గతి కలుగ దని భావము. 'స్థిర' - యజ్ఞాదులచే సాంఘికంబుఁడు స్వర్గాదిభోగములు
పునరావృత్తి (పుణ్యాక్షయమైనపిమ్మట మరల మనుష్యలోకమునకువచ్చుట అనఁగా

మరల నరజన్మ మెత్తుట) కలవి, ఈచరణన్యాసదర్శనపుణ్యము తుయము లేనిది కావున దీనిఫలమైన ప్రమథత్వము 'స్థిర' శాశ్వతము. నీవు ఆగులభోపాయముచే ఆ మహాఫలమును పొందుదువుగాక యని హితోపదేశము.

శబ్దాయస్తే మధుర మనిలైః కీచకాః పూర్యమాణాః,
సంసక్తాభి స్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః,
నిర్దాగ్రస్తే మురజివ చే త్కన్దరేషు ధ్వనిః స్యాత్
సంగీతార్థో నను పశుపతే స్తత్ర భావీ సమగ్రః. 60.

శబ్దాయస్తఇతి.—హేమేఘ, అనిలైః పూర్యమాణాః, కీచకాః=వేణువిశేషాః + 'వేణవః కీచకాస్తే స్యు ర్యే స్వన స్త్యనిలార్థతాః' ఇత్యమరః + 'కీచకో దైత్య భేదే స్యా చ్చుష్కవంశే ద్రుమాన్తరే' ఇతి విశ్వః, మధురం = శ్రుతిసుఖం యథా తథా, శబ్దాయస్తే = శబ్దంకుర్వంతి - స్వన స్తీత్యర్థః * 'శబ్ద వైర కల హాభి కణ్వ మేఘేభ్యః కరణే' ఇతి క్యజ్ - అనేన వంశవాద్యసంపత్తి రుక్తా, సంసక్తాభిః = సంయుక్తాభిః - వంశవాద్యానుషక్తాభి ర్వా - 'సంరక్తాభిః' ఇతిపాఠే సంరక్తకణ్ఠీభి రి త్యర్థః, కిన్నరీభిః=కిన్నర స్త్రీభిః, త్రయాణాం పురాణాం సమాహర స్త్రీపురమ్ * తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ' ఇతి సమాహరసమాసః * పాత్రాదిత్వా న్నపుం సకత్వమ్ - తస్య విజయో గీయతే, కన్దరేషు=దరీషు + 'దరీ తు కన్దరో వాస్త్రీ' ఇత్యమరః, తే=తవ, నిర్దాగ్రస్తే, మురజే=వాద్యభేదే - ధ్వనిరివ - ధ్వనిరివ-మురజధ్వని రివే త్యర్థ, స్యాచ్చేత్ తర్హి, తత్ర = చరణసమీపే, పశుపతేః= నిత్యం సన్నిహితస్య శివస్య - సృత్యత ఇతి శేషః, సంగీతం = సమ్యగీతం + 'సమ్యగీతం తుసంగీతం న్యాయారమ్భే ప్రసిద్ధకే | తౌర్యాణాం త్రితయే చాపి' ఇతిశబ్దార్ణవే - తదే వార్థః - సంగీతార్థః = సంగీతవస్తు + 'అర్థోఽభిధేయరై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు, ఇత్యమరః, సమగ్రః = సంపూర్ణో, భావీనను = భవిష్యతిఖలు * 'భవిష్యతి గమ్యాదయ' ఇతి భవిష్యదర్థే జినిః.

హేమేఘ=ఓయి మేఘుడా, అనిలైః = వాయుపులచేత, పూర్యమాణాః = ఉండబడుచున్నవై, కీచకాః = బొంగువెదుళ్లు, మధురమ్=ఇంపుగా, శబ్దాయస్తే = నాదముచేయుచున్నవి (ఇందుచేత వేణుపూడుటచెప్పబడినది); సంసక్తాభిః = భక్తురాండ్రయిన (లేక ఆవేణువాద్యము ననుసరించినవారైన) [సంరక్తాభిః — అనుపాఠమున మధురకంఠముగలవారయిన యని యర్థము], కిన్నరీభిః=కిన్నరాంగనలచేత (కిన్నరులు దేవయోని విశేషములు-వారితల గుట్టముతలగాను శరీరమునర శరీరముగాను ఉండును), త్రిపురవిజయః - త్రిపుర = మూడుపురములమొత్త

ముయొక్క - విజయః = గెలుపు (అనఁగా శివుఁడు అనురులయొక్క మూఁడు పురములను గెలిచినకథ), గీయతే = పాడఁబడుచున్నది, కన్దరేషు = గుహలయందు, తే = నీయొక్క, నిర్దాదః = గంభీరధ్వని, మురజేషు = మద్దెలయందలి (ధ్వని) వలె, స్యాత్ చేత్ = అగునేని, తత్ర = అచట (శివచరణన్యాశశమీపడు), పశుపతేః = శివునికి (అచట నిత్యసన్నిహితుడై నృత్యముచేయుచుండువానికి), సంగీతార్థః—సంగీత = నృత్య గీత వాద్యములయొక్క - అర్థః = వస్తువు, శమగ్రః = సంపూర్ణము, భావీ నను = అగును గదా.

తా.—ఆచరణన్యాశశమీపమునందు నిత్య సన్నిహితుడైన పరమేశ్వరుఁడు నృత్యముచేయు సమయమందు, సంగీతముయొక్క మూఁడంగములైన నృత్యగీత వాద్యములలో నృత్య మొకటి నిద్ధమై యుండుటయు-త్రిపురసంహారకథను పాఠెడు కిన్నరాంగనలపాటలు రెండవయంగమైన గీతమగుటయు - మూఁడవయంగమైన వాద్యము విషయమున గాలికి శబ్దించు బొంగువెదుళ్ల నాదములు గీతమునకు ప్రధానాంగమైన వేణువాద్యముగా ఉండఁగా - ఆమూఁడవయంగమందే చేరినదియు నృత్యమున కత్యంతావశ్యకము నైన మృదంగవాద్యముగా నీయులుములు గుహలనుండి మృదంగమాలనుండియుంబోలె శబ్దించిన, శివునికి సంగీతవస్తువు సంపూర్ణమగును. అట్లు శివసేవ చేసికొని ధన్యుడ వగుము.

ప.—‘అనిలైః కీచకాః’—అనుబహువచనములచే పలువురుబజింత్రీలు పిల్లన గ్రోవులు ముఖవీణలు ఊడచున్నట్లు అని ధ్వని. కీచకగ్రహణముచే వంశవాద్యము సూచింపఁబడినదని మల్లినాథపాదులవారు టీకలో వ్రాసియున్నారు. ‘అనిలాః కీచకాః ధమన్తి’ వాయువులు బొంగువెదుళ్లను ఊడచున్నవి’ అనక-‘అనిలైః పూర్వమాణాః కీచకాః శబ్దాయన్తే’—‘వాయువులచే పూరింపఁబడుచున్నవై బొంగువెదుళ్లు శబ్దించుచున్నవి’ అనుటచేత కిన్నరీగానముకై శ్రుత్యర్థమై తిత్తియూఁడుట సూచింపఁబడుచున్నదని నేను దలంచుచున్నాను. అనఁగా - అట్లు శివుఁడు ఆట-కిన్నరులు పాట-వాయువులు తిత్తి-మేఘము పాడెళయునుగా, శివతాండవరంగము సాంగమగును. ‘వేణవః’ అనక, ‘కీచకాః’ అనుట బొంగులేనివెదుళ్లలో శబ్దముపుట్టదు గనుకను, బొంగువెదుళ్లలో పుట్టునుగనుకను. ‘సంసక్తాః కిన్నరీభిః’ అనుచో ‘సంసక్తాభిః’ అను పదమునకు ‘కిన్నరాంగనలు పలువురు కలసి ఏకనాదముగా ఏకకాలమందు త్రిపురదాహ మనుపాటను పాడుచున్నా’ రనునది యక్రప్రాయముగా నీతెలుఁగు వివరణము వ్రాయు నేను గ్రహించుచున్నాను. ‘త్రిపురవిజయః’—చేయునది శివసేవగావున త్రిపురవిజయముం బాడుట శివప్రసాదార్థమును పావనమును. ‘కిన్నరీభిః’—స్త్రీలను చెప్పట కఠస్వారస్వారిశంకముకొఱకు; మేఘుఁడును చెవులవండువుగా వినవచ్చు ననియు

భావము. 'కిన్నరాః త్రిపురవిజయం గాయంతి'-అనక, 'త్రిపురవిజయో గీయతే' అనుటచే త్రిపురవిజయమునకు ప్రాధాన్యమును తచ్చ్రవణముచే మేఘునికిఁ గలుగు పుణ్యాతిశయమును స్ఫురింపచున్నవి. 'గీయతే' - పాట యగుటచే శ్రుతిప్రియము; 'కన్దరేషు'-అనుట గుహలలో ప్రతిధ్వను లై నయెడల కాలక్రియామానము తప్పకుండ మరలమరల మద్దెళ వాయించినట్లుండు నని. మేఘధ్వనిమాత్రమైన మద్దెలమీదిమొదటి వాదనగా నుండును. 'నిర్భాదః' - ఈశబ్దము సాంఘయిననాదపుష్టిని చెప్పనట్టిది. 'సమగ్ర'-ఎవఁడు లేక సమగ్రము గావో ఎవఁడు వచ్చి సమగ్రము చేసినాఁడో వాని యందు (స్వయంపాక మిచ్చినమహారాజుతో విస్తరి యిచ్చినమహారాజుపుణ్యాన భోజనముచేసితి నన్న సామెతగా) ఎక్కువజ్ఞప్తియు ప్రసాదమును కలుగును-కావున నీవును శివునిం గడపట నుపచరించి ఆవాముకిన్నరాదులకన్న ఎక్కువగా శివప్రసాద మును పొందుదువు గాక యని భావము.

ప్రాలేయాద్రే రుపతట మతిక్రమ్య తాం స్తాన్విశేషాన్
హంసద్వారం భృగుపతియశోవర్తనం య త్కౌఞ్చరస్థమ్
తే నోదీచీం దిశ మనుసరే స్తిర్యగాయామశోభీ

శ్యామః పాదో జలినియమనాభ్యుద్యతస్యేవ విష్ణోః. 61

ప్రాలేయేతి - ప్రాలేయాద్రేః = హిమాద్రేః, ఉపతటం = తటసమీపే

* 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినా సమీపార్థేఽవ్యయాభావః, తాం స్తాన్ * వి
ష్ణాయాం ద్విరుక్తిః, విశేషాన్ = ద్రష్టవ్యాధాన్ + 'విశేషోఽవయవే ద్రవ్యే
ద్రష్టవ్యోతమవస్తుని' ఇతిశబ్దార్థవే, అతిక్రమ్య=ఆదరేణ దర్శందర్శ మతీత్యే త్యర్థః-
అనుసరే రి త్యనాగతేన సంబంధః, హంసానాం ద్వారం = హంసద్వారం - మానస
ప్రస్థాయినో హంసాః క్రౌఞ్చరస్థీణ చరన్తీత్యాగమః, భృగుపతేః = జామద
గ్న్యస్య-యశోవర్తనం = యశఃప్రవృత్తికారణ మిత్కర్థః, యత్కౌఞ్చ స్యాద్రే
రస్థమ్ మన్తీ తేనక్రౌఞ్చబిలేన, బలేః = దైత్యస్య - నియమనే = బంధనే - అభ్యు
ద్యతస్య = ప్రవృత్తస్య, విష్ణోః = వ్యాపకస్య త్రివిక్రమస్య, శ్యామః = కృష్ణవర్ణః,
పాదభవ, తిర్యగాయామేన = త్రిప్రప్రవేశనార్థం తిరశ్చీనదైర్ఘ్యేణ - శోభత ఇతి
తథావిధః సన్, ఉదీచీమ్ = ఉత్తరాం, దిశమ్, అనుసరేః = అనుగచ్ఛ. పురాకిల
భగవతో దేవా ధూర్జటే ర్థనురుపనిషద మధీయానేన భృగునన్దనేన సున్దరస్య సు
ర్థయా క్రౌఞ్చశిరిణ మతినిశితశిలీముఖేన హేలయా మృత్సిన్ధుభేదం భిత్వా తత
వివ క్రౌఞ్చక్రోడాదేవ సద్యఃసముజ్జృంభితే కన్తిన్నపి యశఃతీరనిధౌ నిఖిల
మపి జగజ్జాల మాప్లావిత మితి-కథా 1 శూయతే.

ప్రథమః సర్గః.

ప్రాలేయాద్రేః = మంచుకొండయొక్క, ఉపతటమ్ = తటసమీపమున, తాంస్తాన్
 విశేషాన్ = చూడఁదగినయాయాయ తమవస్తువులను, అతిక్రమ్య = ఆదరముతో
 చూచుచు దాటి, హంసద్వారమ్ = హంసలయొక్క దారియు (హంసలు మానస
 మనకు క్రాంచరంద్రముగుండ పోవు నని ప్రసిద్ధి), భృగు...వత్స - భృగువతి =
 పరశురామునియొక్క - యశః = కీర్తియొక్క - వత్స = మార్గమును - (యశః
 ప్రవృత్తికారణమని యర్థము) అయిన, యత్ క్రాంతిరన్ధ్రమ్ = క్రాంచాదియొక్క
 రంధ్ర మేది కలదో, తేన = దానిగుండ, బలి...తస్య - బలి = బలిచక్రవర్తియొక్క -
 నియమన = బంధించుటయందు - అభ్యుద్యతస్య = ప్రవర్తించినవాడైన - విష్ణోః =
 వ్యాపకఁడయిన త్రివిక్రమమూర్తియొక్క, శ్యామః = నల్లనిదైన, పాద ఇవ = అడుగు
 వలె, తిర్య...శోభి - తిర్యక్ = కడుపు నేలవై పు ఉండునట్టి - ఆయామ = పొడవు
 చేత - శోభి = శోభించువాడవై - (నేలకు సమదూరముగా దీర్ఘముగా సాగి), ఉదీ
 చీం దిశమ్ = ఉత్తరదిక్కునుగూర్చి, అనుసరేః = పొమ్ము.

తా. — ఆమంచుకొండదరిదగ్గర నానావిశేషములను చక్కఁగా చూచుచు
 గడచి, జామదగ్న శ్రీ క్తి కారణమును హంసమార్గమును అయిన క్రాంచరంద్రము
 గుండ ఉత్తరదిక్కునకుఁ బొమ్ము. ఆద్వారగమనమున దీర్ఘముగా తిరస్చీనము
 గా సాగిన నీవు బలిబంధనార్థము ప్రవృత్తుడైన కవటవామనునినల్లనిపాదము
 స్వర్గముపై నుంచుటకై యెత్తబడినట్టిది ఎట్లుండెనో అట్లు శోభిల్లుచుండువు.

ప. — 'తాంస్తాన్ విశేషాన్' - చూడఁదగినవి సోదములు అందు పెక్కులు
 కలవు అని భావము; (అవి ఈగ్రంథమున విస్తరింపఁబడలేదు. కుమారసంభవ ప్రథమ
 స్కంధాః కొంతవఱకు వర్ణింపఁబడినవి). 'హంసద్వారమ్' — ఆరంద్రముగుండ హంస
 లు సంచరించుట తత్కర్తయైన పరశురామునికీర్తి వ్యాపించుటవలె నుండు నని
 భావము. మఱియు హంసలు అందులోనికి పోవుటయే ఆరంద్రము ఎక్కడనున్నదో
 కనిపట్టుటకు గుఱు తని మార్గకథనము. 'ఆకైలాసాత్ సంవత్సరే' రాజహంసా
 స్సహాయాః' — అని పూర్వమే చెప్పియుండలేదా? హంసలతోఁగూడనే పోవుచున్న
 చో ఆరంద్రము నీకును తెలియును, నీవును దానిగుండ పోవచ్చును. 'యశః' - మఱి
 యెవరును చేయలేనియాపని భృగువతి చేసినాఁడుగాన ఆయనకు యశస్సు. 'పాదః'
 - ఆసమీపమందే మేరుశిఖరమందున్న స్వర్గముపై నుంచుటకు చాచినపాద మని
 యభిప్రాయము - ఆపాదమవే యనునట్లుండువు - నీకు వంతునియసాదృశ్యము
 లభించును. 'విష్ణోః' - వ్యాపకఁడనుటచే వెలిగి తన యంగలచే లోకము నాక్ర
 మించినవాఁడని యభిప్రాయము.

గత్వా ఛార్ధ్వం దశముఖభుజోచ్చాన్వసితప్రస్థసంధేః
 కైలాసస్య త్రిదశవనితాదర్పణ స్యాతిథిః స్యాః ;
 శృంగోచ్చాయైః కుముదవిశదై ర్యో వితత్య స్థితః ఖ
 రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బక స్యాట్టహాసః.

62

గత్యేతి.—క్రొచ్చబిలనిర్గమానస్తర మూర్ధ్వంచ గత్వా, దశముఖస్య=రా
 వణస్య - భుజైః = బాహుభిః - ఉచ్చాన్వసితాః = విశ్లేషితాః-ప్రస్థానాం = సానూ
 నాం-సంధయో యస్యతస్య - ఏతేన సయనకౌతుకసదాభావ ఉక్తిః, త్రిదశ పరి
 మాణ మేషా మస్తీతి త్రిదశాః * 'సంఖ్యయాఽవ్యయ' ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః
 * 'బహువ్రీహకౌశంభ్యేయే డచ్' ఇత్యాదినా సమాసాస్త్రా డ జితి క్షీరస్వామీ
 త్రిదశానాం (దేవానాం)-వనితాః-తాసాం దర్పణస్య, కైలాసస్య సన్నిహితత్వా ద్రాజ
 తత్వా ద్వా బిమ్బగ్రాహిత్యే నైవ ముక్తమ్, కైలాసస్యాతిథిః స్యాః, యః = కైలా
 సః, కుముదవత్ విశదైః = నిర్మలైః, శృంగోణామ్-ఉచ్చాయైః = ఔన్నత్యైః,
 ఖమ్ = ఆకాశం, వితత్య = వ్యాప్య, ప్రతిదినం = దినదినే, రాశీభూతం, త్ర్యమ్బ
 కస్య = త్రిలోచనస్య, అట్టహాసః = అతిహాసభవ - స్థితః + 'అట్టా వతిశయ త్తేహ'
 ఇతి యాదవః. ధావశ్యా ధాసత్వే నూత్నేయ-హాసాదీనాం ధావశ్యం కవిసమయ
 సిద్ధమ్.

(క్రొంచరంధ్ర)మునుండి వెలువడినః(మృత), ఛార్ధ్వం చ గత్వా=ఛార్ధ్వముగా
 కూడను పోయి, దశ...సన్ధేః—దశముఖ = రావణునియొక్క - భుజ = బాహువుల
 చేత-ఉచ్చాన్వసిత = సడలింపబడిన - ప్రస్థ=సానువులయొక్క - సన్ధేః = అడుగులు
 కలదైన - (చూచుటకు వేడుకగా నుండు ననుట, త్రిద...ణస్య—త్రిదశవనితా=
 దేవ స్త్రీలయొక్క - దర్పణస్య = అద్దమయిన (సన్నిహితమయ మనుపక్షమందును -
 రభతమయ మనుపక్షమందును-రెండుపక్షములందును ప్రతిబింబము కలుగుటచే దర్పణ
 మని వర్ణన), కైలాసస్య = కైలాసమునకు, అతిథిః = విందవు, స్యాః = అగుము,
 యః = ఏకైలాసము, కుముదవిశదైః - కుముద = తెల్లగలువలవలె - విశదైః=
 తెల్లనివైన, శృంగోచ్చాయైః - శృంగ = శిఖరములయొక్క - ఉచ్చాయైః = పొడ
 వులచేత, ఖమ్ = ఆకాశమును, వితత్య = వ్యాపించి, ప్రతిదినమ్ = దినదినమును,
 రాశీభూతః = పోగయినట్టి, త్ర్యమ్బకస్య = త్రిలోచనునియొక్క, అట్టహాస ఇవ
 బాబ్బనహ్వయనునట్లుగా, స్థితః = ఉన్నదో (ధావశ్యముచేత నవ్వుగా నుత్పే
 షించుట - హాసాదులకు ధావశ్యము కవిసమయసిద్ధము).

తా. — క్రౌంచరంధ్రమునుండి వెలువడి నీవు ఊర్ధ్వముగా కైలాసమునకు పోము. దానిని పూర్వము దశవదనుఁడు చేతులతో నెత్తి దానికీళ్లు సడలించిన నుర్తులు ఇప్పటికిని దానియందు కొతుకపూరణ మొసంగుచుండును. మఱియు నచటికి శివసేవార్థము వచ్చుదేవాంగనలముఖముల నాశైలము (స్ఫాటిక మగుటచేఁగాని రాజత మగుటచేఁగాని) ప్రతిఫలించుచు వారి కొకయద్దమువలె నుండును. మఱియు నాకొండయొక్క ఉన్నతశిఖరములు దినదినము పేరినశివుని యట్టహాసరాసులొ యన తెల్లగా ఆకాశమున వ్యాపించియుండును.

ప. — 'భుజ' - రావణునిభుజబలాతిశయము తోచి ఆశ్చర్యము కలిగించును; 'ఉచ్ఛ్వాసిత' - అప్పుడు దశవదనుఁడు సడలించినసంధులు ఇప్పటికిని అట్లే సడలియే యున్నవి. 'త్రిదశ' - ఇతరుల కగమ్యము. 'త్రిదశవనితా' — వారు గౌరీశంకరసన్నిధి ప్రవేశించునపుడు తమవస్త్రాంకారాదులు ఉండవలసినట్లున్నవో లేదో — 'దర్పణస్య' — కైలాసనగముయొక్క రాలయంబు చూచుకొని సవరించుకొని మఱి సన్నిధిం బ్రవేశింతు రని భావము. అది యొక మహావిసౌదము. అట్టివారి నెల్ల నట్టివ్యాపారములం దుండఁగాఁ జూడవచ్చును. 'అతిథిః' - మేఘము కొండలలో | మేయు ననుట ప్రసిద్ధము, నిన్ను కైలాసుఁడు సత్కరించును, క్రొత్త యని నీవు శంకింపవలదు. 'త్ర్యంబకస్య' — శివుఁడు స్వయము తెల్లనివాఁడు - అటుపైని విభూతి మఱియు తెలుపు - అట్టివానిహాసము పూర్వోక్త భావశ్యసాన్నిధ్యముచేత సామాన్యహాసము కన్న తెల్లగానుండును - అట్టహాసముయిన మఱి చెప్పవలసినదేమి? అట్టి యట్టహాసములరాశి యనుటచే నత్యంతమైన యాపమ్యసంపద చెప్పఁబడ్డది. 'ప్రతిదినమ్' — అదిపురుషునికి దినములలెక్క యెక్కడిది! కావున లెక్కలేనిదినములరాశి కనుక నే 'ఉచ్ఛ్వాసియైః ఖం వితత్య' - పొడవులచే ఆకాశము నాక్రమించినది. 'ఉచ్ఛ్వాసియైః' - బహువచనముచేత ఆరాశికిని పెక్కుశిఖరములని తద్భావమశ్యము చెప్పఁబడినది. ఇన్నివిసౌదములచే ఆకైలాసము అవశ్యసేవ్యమును పావనమును అని భావము; మార్గప్రదర్శనమును చేయఁబడినది.

ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగ తే స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనాభే
సద్యఃకృత్తద్విరదరదనచ్ఛేదగౌరస్య తస్య
శోభా మద్రదేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీ
మంసన్యస్తే సతి హలభృతో మేచకే నాససీవ.

63.

1 నటనపరకేకిపాత్ర | స్ఫుటయవనిక లన మొగిల్లు పాలిచెక్ భూభృ
తటుల నవి యాకు దినుచిటు | పొట్టరవము చెలంగెఁ దాళములచప్పుడునై. ఆము.

ఉత్పశ్యామీతి.—స్నిగ్ధం = మృణం-భిన్నం = మర్దితంచ - యదజ్ఞానం = కజ్జలం-తస్యా భే వాభా యస్య తస్మిం స్వయి, తటగతే=సానుగతే సతి, సద్యః కృత్తస్య = భిన్నస్య - ద్విరదరదనస్య = గజదస్తస్య - ఛేదవత్-గౌరస్య = ధవళస్య, తస్యాద్రదేః = కైలాసస్య, మేచకే = శ్యామలే + 'కృష్ణే నీ లానీత శ్యామకాల శ్యామల మేచకా' ఇత్యమరః, వాసనీ = వస్త్రే, అంసస్యస్తే సతి, హలభృతో = బలభద్ర-స్యేవ, స్తిమితాభ్యాం నయనాభ్యాం ప్రేక్షణీయాం శోభాం, భవిత్రీం=భావినీమ్, ఉత్పశ్యామి, శోభా భవిష్య తీతి తర్కయామి త్యర్థః. శ్రాతీ పూర్ణోష్ణ మాలంకారః.

స్నిగ్ధ...నాభే - స్నిగ్ధ = సున్నని - భిన్న = నూటబడిన - అజ్ఞాన = కాటుకయొక్క - ఆభే = కాంతివంటి కాంతిగలవాడవైన, త్వయి = నీవు, తటగతే = సానువును పొందియుండఁగా, సద్యః...రస్య - సద్యః = అప్పుడే - కృత్త = కోయఁబడిన - ద్విరద = ఏనుఁగుయొక్క - రదన = దంతముయొక్క - ఛేద = కోతవలె - గౌరస్య = తెల్లనిదైన, తస్య = ఆకైలాసమునకు, మేచకే = నల్లని, వాసనీ = వస్త్రము, అంసస్యస్థే సతి = బుజిమున నుంపఁబడినది అగుచుండఁగా (బుజిమున నుంపఁబడఁగా - అనఁగా - బుజిమున నుంపఁబడిన నల్లవస్త్రముగల), హలభృత ఇవ = బలభద్రునిసొంపునుబోలిన, స్తిమి...యామ్—స్తిమిత = నిశ్చలమైన (తెప్పపాటులేని) - నయన = కన్నులతో - ప్రేక్షణీయామ్ = చూడఁదగినదైన, శోభామ్ = సొంపును, భవిత్రీమ్ = కాఁగలదానిని, (అట్టిసొంపు గలుగునని), ఉత్పశ్యామి = తలంచెదను.

తా.—మిగులనల్లనిగీపు సానువునఁ జేరఁగా అతిధవళమైన యాకైలాసమునకు నల్లనియు తరీయమును బుజిమునఁదాల్చిన బలరామునిశోభ కలుగు నని తలంచెదను.

వ.—'తటగతే'—తటమును చెప్పట అంసమువంటిదని ఉపమాపుష్కర్థము. 'స్నిగ్ధ'—నైల్యాతిశయముకై. 'భిన్న'—కాటుకలా అప్పుడే చీలినచోట దుమ్ము మొదలైనవి లేమిచే నైల్యాతిశయము. 'సద్యఃకృత్త'—అప్పుడే కొనినకోతలోమాపు ఉండదు గనుక ధావశ్యాతిశయము 'స్తిమితనయన'—తెప్పపాటువలని విఘ్నము నొర్వమియు అత్యంతదర్శనీయతయు భావము. 'సతి'—మేఘుఁడు తత్పూర్వము లేక అప్పుడే కొండసానువునఁ జేరినట్లే, అప్పుడే తెచ్చి బుజిముపై నుంపఁబడిన నల్లవస్త్రముని భావము, ఔపమ్యసాభాగ్యమునకై యిట్లు చెప్పట.

హిత్యా తస్మిన్ భుజగవలయం శంభునా దత్త హస్తా
క్రీడాశైలే యదిచ విహారే త్పాదచారేణ గౌరీ

భగ్గీభక్త్యా విరచితవపుః స్తమ్భితా స్తర్జితాః

సోపానత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయా. 64.

హిత్యేతి.—తస్మిన్ క్రీడాశైలే = కైలాసే + 'కైలాసః కనకాద్రి శ్చ మ
స్యో గన్ధమాదనః । క్రీడార్థం నిర్మితాః శంఖో ర్దైవైః క్రీడాద్రయోఽభవత్' ఇతి
సంభరహస్యే, శంభునా = శివేన, భుజగ ఏవ - వలయః = కంకణము - తం, హిత్యా =
గౌర్యా భీరుత్వా త్యక్త్యా, దత్తహస్తా = రత్తహస్తావలమ్బనా సతీ, గౌరీ, పాద
చారణ, విహరేత్ = విచరేత్, యది = తర్హి, అగ్రయా = పురోగతః, తథా
స్తమ్భితః = ఘనీభావం ప్రాపితః - అ స్తర్జితస్య-ఓఘః = ప్రవాహా-యస్య స తథా
భూత స్సన్, భగ్గీనాం = పర్వణాం-భక్త్యా = రచనయా, విరచితవపుః = కల్పితశరీ
రః సన్, మణీనాం తటం మణితటం త స్యారోహణాయ, సోపానత్వం కురు = సోపా
నభావం భజే త్యర్థః.

తస్మిన్ క్రీడాశైలే = ఆక్రీడాశైలమందు, శమ్భునా = శివునిచేత, భుజగ
వలయమ్ - భుజగ = పామనెడు - వలయమ్ = కంకణమును, హిత్యా = (గౌరీ భయ
పడునని) తీసివేసి, దత్తహస్తా - దత్త = ఈశ్వరీ - హస్తా = కైదండకలదై, గౌరీ
= ఉమ, పాదచారణ = కాలినడకను, విహరేద్యది = సంచరించునెడల, (నీవు),
అగ్రయా = ముందుఁబోవువాఁడవును, స్తమ్భిత... ఓఘః — స్తమ్భితః = ఘనీభావము
పొందింపఁబడిన (గడ్డుకట్టునట్లుచేయఁబడిన)-అస్తః = లోపలి - జల = నీళ్లయొక్క-
ఓఘః = ప్రవాహముగలవాఁడవును, భగ్గీభక్త్యా - భగ్గీ = పర్వములయొక్క-భక్త్యా =
రచనగా, విరచితవపుః — విరచిత = కల్పింపఁబడిన - వపుః = దేహముగలవాఁడ
వును, (అయి), మణి...ణాయ, మణి = రత్నములయొక్క - తట = సానువు
యొక్క - ఆరోహణాయ = ఎక్కుటకొఱకు, సోపానత్వం - మెట్లభావమును, కురు =
చేయుము (పొందుము).

తా.—కైలాస మనునాక్రీడాశైలమందు నీవు పోయియున్నప్పుడు ఒకవేళ
గౌరీ శివునితోఁగూడ పాదచారమున విహరించుచున్నయెడల నీవు వారికి ముందు మిగిలి
నీనీళ్లను గట్టిచేసికొని మెట్టుమెట్టుగా మడఁగినవాఁడవై ఆమెకు రత్నసానువు
తెక్కుటకు మెట్లవరుసవై నేవింపుము.

ప.—'దత్తహస్తా'—గౌరియొక్క స్వాధీనపతికాత్వము గూఁచింపఁబడినది.
'భుజగవలయం హిత్యా'—ఆమెకు భయము కామండుటకైన శివునియపచారనై పుణి
గూఁచితమైనది. 'భగ్గీ' - మెట్లగుటకు. 'స్తమ్భిత' - కాలు దిగఁబడకుండుటకు.
అట్టి తత్త్వాదనేవావసరము నీకు దొరకును - దానిచే కృతార్థుఁడ వగుము.

త త్రావశ్యం వలయకులిశో ఘట్టనోగ్గిరతోయం
 నేష్యన్తి త్వాం సురయువతయో యన్త్రధారాగృహత్వమ్,
 తాభ్యో మోక్ష స్తవ యది సఖే ఘర్మలబ్ధస్య న స్యాత్,
 క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషై ర్గర్జితై ర్భాయయే స్తాః. 65.

తత్రేతి.—తత్ర = కైలాసే, అవశ్యం = సర్వథా, సురయువతయః = దేవ
 ప్రమదాః, వలయకులిశాని = కంకణకోటయః— శతకోటివాచినా కులిశశబ్దేన కోటి
 మాత్రం లక్ష్యతే—తైః—ఉష్ణట్టనాని=ప్రహారాః—తైఃఉద్గీర్ణమ్ = ఉత్సృష్టం - తోయం
 యేన తం-త్వాం, యన్త్రేషు ధారా యన్త్రధారా స్తాసాం గృహత్వం = కృత్రిమ
 ధారాగృహత్వం, నేష్యన్తి = ప్రాపయిష్యన్తి, హేసఖే = మిత్ర, ఘర్మే = నిదా
 హే - లబ్ధస్య - ఘర్మలబ్ధత్వం చాస్య దేవభూమిషు సర్వదా సర్వర్తుసమాహారాత్
 ప్రాథమికమేఘత్వా ద్వా-యత ఉక్తమ్ 'ఆషాఢస్య ప్రథమ' ఇతి, తవ తాభ్యః=
 సురయువతిభ్యో, మోక్షో న స్యా ద్యది తదా, క్రీడాలోలాః = క్రీడా సక్తాః -
 ప్రమత్తా ఇ త్యర్థః, తాః = సురయువతీః, శ్రవణపరుషైః = కర్ణకటుభిః, గర్జితైః
 కరణైః, భాయయేః = త్రాసయేః * అత్ర హేతుభయాభావా దాత్మనేవదం పుగా
 గమశ్చ న.

తత్ర = కైలాసమందు, అవశ్యమ్ = సర్వథా, సురయువతయః = దేవాం
 గనలు, వల ... తోయమ్-వలయ=మురుగులయొక్క-కులిశ = కొనలచేత (నూటం
 చులవాలుపే రయినకులిశశబ్దము లక్షణచే అంచునుమాత్రము తెలుపుచున్నది)-ఉష్ణ
 ట్టన=కొట్టుటచేత - ఉద్గీర్ణ=వెలువడిన - తోయమ్ = నీళ్లుగలవాడవైన, త్వామ్ =
 నిన్ను, యన్త్ర...హత్వమ్ - యన్త్ర = యంత్రములయందైన - ధారా =
 ధారలయొక్క - గృహత్వమ్=ఇంటిభావమును, నేష్యన్తి = పొందింతురు - [కృత్రిమ
 ధారాగృహముగాఁ జేయుదురు], హేసఖే = ఓయిచెలికాడా, ఘర్మలబ్ధస్య
 - ఘర్మ = వేసవియందు - లబ్ధస్య = పొందఁబడిన (దొరకిన), తవ=నీకు, తాభ్యః
 = ఆయమరాంగనలవలననుండి, మోక్షః = విడుదల, న స్యా ద్యది = కలుగదేని,
 క్రీడాలోలాః=ఆటపరాకుననున్న, తాః = ఆ స్త్రీలను, శ్రవణపరుషైః - శ్రవణ =
 చెవులకు - పరుషైః=కటుపులయిన, గర్జితైః = ఉడుములతో, భాయయేః=భయ
 పెట్టుము.

తా.—అచట వేసవియందు దొరకిననిన్ను సురాంగనలు పోనీయక పట్టుకొని
 ముకంకణములయందలి వజ్రములయందులతో గీచి నీలోకలిగిరు ధారలధారలు

గా వెలువడునట్లు చేసి నిన్ను కృత్రిమధారాగృహముగాఁ జేయుదురు. వేసవి యందు అత్యంతసుఖప్రదమని నిన్ను వారు ఒకపట్టున వదలరేని వారిని ఆటవరాకున నున్నప్పుడు అకస్మికముగా చెవికి కటువుగా బడబడ ఉఱిమి భయపెట్టి ఆభయములో వారు ఇతికర్తవ్యతామూఢులై యుండఁగా తప్పించుకొని పొమ్ము.

ప.—‘కులిశ’—కులిశము మేఘమును భేదించి వర్షించునట్లు చేయునది. అట్టి సాధనము స్వల్పముగా వీరికిని కలదు, ఎట్లనిన - కంకణములందుఁ దాపినవజ్రమే తత్సానీయము. పెద్దకులిశమయిన నొక మేఘమును చీల్చి వాన నెల్ల పోఁజేయును, వీరి సాధనములు వలయకులిశములు చిన్నవిగావున చిన్నచిన్నరంధ్రములు మాత్రమే చేసి మేఘునికి ధారాగృహత్రయోజనమును తత్సాందర్యమును కఠిగించును. ‘ఉద్ధీర్ణ’—పైవెపు బెజ్జముపడిన జలపూర్ణమయినతోలుసంచినుండి పైకే చఱ్ఱుమని సన్ననిజలధార లేచినట్లు - అని యభిప్రాయము. ‘యువతయః’-బహువచనముచే పలువురు చుట్టుకొని పలుతావుల బెజ్జములు చేసి పెక్కు-ధారలు పైకి దుముకునట్లు చేసి ఆదర్శనీయతకును చలువకును ఆనందింతురు అని భావము. ‘వజ్రం న కిఞ్చి దపి ధారయితవ్య మేకే పుత్రార్థినీభి రబలాభి రుశన్తి తజ్జ్ఞాః’-అని వరాహమిహిరాచార్యుఁడు చెప్పియున్నాఁడు; కావున స్త్రీలకు కంకణములయందు వజ్రముం టండవే - పుత్తులం బడయఁగోరు స్త్రీలు వజ్రము ధరింపఁగూడదుగదా - యనిన, ‘సుర’ - వారు దేవాంగనలు-వారికిభర్తలు బడయుకోరికయే గాని పుత్తులం బడయు కోరిక లేదు. మఱియు నట్టివిలాసములును క్రీడలును అతిత్యాదులగు పెద్దల కుండవు గాన ‘యువతయః’ అని జవరాండ్రను చెప్పినాఁడు. ‘అవశ్యమ్’ - అనుట ఘర్తాతి శయమును క్రీడాపరాయణత్వమును తెలుపుచున్నది. మేఘుఁడు అట్టితంటాల లోఁ బడనేల దారి తొలఁగి పోరాదా యనిన-అట్లు వారిచేతిలోఁ బడుట మేఘునికి మిగుల ఆహ్లాదకరమంటనబంధనముగా నుండును గావున ఆయానందమును అనుభవింపు మని యత్నునియుపదేశము. ఆటయిన మఱి అనుభవించుచు నచటనే యుండ రాదా యనిన - సందేశ మేమి కాను? కావున ‘మోక్షః’ - స్వార్థమైన పిమ్మట మిత్రార్థమై వారినుండి తప్పించుకొని పోవలసినది అని భావము. ‘ఘర్ష’ - వేసవి యగుటచే ఎంత నేపటికిని వదల రని యభిప్రాయము. ‘క్రీడాలోలాః’ - పరాకుగా నున్నప్పుడు బడబడమనిన వదలివేయుదురు. సంగతి యెఱిఁగి మరల పట్టుకొనునంత లోవల తప్పించుకొని పోవచ్చు నని యభిప్రాయము.

హేమామ్భోజప్రసవి సలిలం మానస స్యాదదానః,

కుర్వ స్కామం క్షణముఖపటప్రీతి మైరావణస్య.

ధున్వ న్కల్పద్రుమకిసలయా న్యంశుకాని స్వవతై,
 నానాచేష్టైర్జలద లలితై ర్నిర్విశే స్తం నగేన్ద్రమ్. 66.

హేమేతి—హేజలద, హేమామ్భజానాం - ప్రసవి = జనకం * 'జిదృషీ' -
 ఇత్యాదినేనిప్రత్యయః, మానసస్య సరసః, సలిలమ్ = ఉదకమ్, ఆదదానః = పిబ
 నిత్యర్థః, తథా, విరావణస్య = ఇంద్రగజస్య - కామచారిత్వా ద్వా శివనేవార్థ
 మింద్రాగమనాద్వా సమాగత స్యేతి భావః, క్షణే=జలాదానకాలే - ముఖే పతేన
 యా ప్రీతి స్తాం, కుర్వక్, తథా, కల్పద్రుమాణాం - కిసలయాని = వల్లవభూతాని,
 అంశుకాని = సూక్ష్మవస్త్రాణి + 'అంశుకం వస్త్రమాత్రే స్యా త్పరిధానాత్తరి
 యయోః । సూక్ష్మవస్త్రే నాతు దీప్తా' ఇతి శబ్దార్థవే, స్వవతైః=మేఘవతైః,
 ధున్వక్, నానా = బహువిధాః-చేష్టాః = తోయపానాదయో-యేషు తైః, లలితైః
 =క్రీడితైః+ 'నాభావభేదే స్త్రీనృత్యే లలితం త్రిషు సుందరే । అస్త్రీయాం ప్రమదా
 గారే క్రీడితే జాతపల్లవే' ఇతి శబ్దార్థవే, తం నగేన్ద్రమ్ = కైలాసం, కామమ్ = య
 భేష్టమ్, నిర్విశేః = సముపభుక్ష్వ - 'నిర్వేశో భృతి భోగయోః' ఇత్యమరః;
 యభేచ్ఛవిహారో మిత్రగృహేషు మైత్ర్యాః ఫలమ్, సహజమిత్రం చ తే కైలాసః
 + 'మేఘవర్షతయో రబ్జసూర్యయో రభిచన్ద్రయోః । శిఖిజీమూతయో ర్దృష్టిరమ్య
 యో ర్చిత్రతా స్వయ' మితి దర్శనా దితి భావః.

హేజలద = ఓ మేఘుడా, హేమా...సవి—హేమ = బంగారపు - ఆ
 మ్భజి = తామరలయొక్క - ప్రసవి=జనకమయిన (సలిలమునకు విశేషణము),
 మానసస్య = మానససరస్సుయొక్క, సలిలమ్ = నీటిని, ఆదదానః = గ్రహిం
 చుచు (త్రాగుచు), విరావణ్య = ఇంద్రగజమునకు (కామచారి యగుటచేఁ గాని
 శివనేవార్థము ఇంద్రునిరాకచేఁ గాని వచ్చినట్టిది యని యభిప్రాయము), క్షణ...
 ప్రీతిమ్-క్షణ = మేఘుఁడు మానసజలమును గ్రోలునిముసమున - ముఖపట = ముఖ
 వస్త్రముచే నయిన - ప్రీతిమ్ = సంతుష్టిని, కుర్వక్ = చేయుచు, కల్ప...యాని
 —కల్పద్రుమ = కల్పవృక్షముయొక్క-కిసలయాని = చిగుళ్లయిన, అంశుకాని =
 వలిపవస్త్రములను, స్వవతైః = నీగాలిచేత, ధున్వక్ = కదలించుచు, నానాచే
 ష్టైః—నానా = అనేకములయిన-చేష్టైః = తోయపానాదిచేష్టలుగల, లలితైః =
 క్రీడితములచేత, తం నగేన్ద్రమ్=ఆ కొండను, కామమ్ = యభేచ్ఛముగా, నిర్విశేః
 =భోగింపుము.

తా.—ఆకొండయందు నీవు నానాక్రీడల ననుభవింపవచ్చును ; పనిఁడితామ
 రలను ఈనునట్టిమానససరోజలమును త్రాగవచ్చును ; విరావణగజమునకు క్షణము

ముఖపటముగానుండి దానిని మెప్పింపవచ్చును ; కల్పవృక్షదుకూలములను నీగాలిచే కడలింపవచ్చును ; ఇట్టిక్రిడలను అందు యథేచ్ఛముగా ననుభవింపుము.

ప.—‘హేమామ్భజ’—అద్భుతగు శాంతిశయములు గలజలము; దానిని త్రాగిన నీవును స్వర్ణదేహుడవగుదువు. ‘విరావణస్య ముఖపటప్రీతిమ్’—ముఖపట మగుటచే ఎండ నివారితమై విరావణమునకు నీపై ప్రీతి కలుగును. ‘క్షణ’—మానసజలపానకాల మందు - హేమాంభోజవనీమధ్యను మానసమున విరావణము విహరించుచుండు నని యు, ఆసమమున నీవు జలము త్రాగుచు రవంతనేవు ఆగజమునకు ముఖపట ము గల్గునియు భావము. ‘ముఖపట’ - ముఖమునకుఁగదా కడను దేహముకంటె ఎండ దుస్సహము. జలపానసమయమందు మొగమునకు చలువ మఱియు ప్రియము గా నుండును. ‘కల్పద్రుమ’ - చెట్టున నున్నదుకూలరూపపద్మాదికము లని భావము; సురాంగనాభృతములను గాలిచే నెగురఁగొట్టుట దుర్వర్తనముగాన చెట్లయందలివే ఉద్దేశింపఁబడినది. మానసజలపానాదిక్రిడితవిశేషమును ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పియు మరల ‘లలితైః’ అనుటచే ఇట్టిదిగా నీయిష్టమయినయేక్రిడితమునుగాని అనుభవింపు మని భావము. ‘నగేంద్రమ్’—నగ మేఘములకు సహజమైతి గావున నీక్రిడలకు నీర్మి రోధ మని భావము.

త స్యోత్సజ్జే ప్రణయిన ఇవ స్రస్తగఙ్గాదుకూలాం

న త్వం దృష్ట్వా న పున రలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారికా,

యా వః కాలే వహతి సలిలోద్ధార ముచ్చై ర్విమానా

ముక్తాజాలగ్రధిత మలకం కామినీ వాభ బృన్దమ్. 67.

తస్యేతి.—ప్రణయినః = ప్రియతమ-స్యేవ, తస్య = కైలాసస్య, ఉత్సజ్జే = ఉర్ధ్వభాగే ఉరొచ + ‘ఉత్సజ్జో’ ముక్తసంయోగే సక్త సూర్ధ్వతలేఽపి చ, ఇతి మాలతీమాలాయాం*గఙ్గా దుకూలం (శుభ్రవస్త్రమ్) మివే త్యుపమితసమాసః - స్రస్తం గఙ్గాదుకూలం యస్యాస్తామ్ + ‘దుకూలం సూక్ష్మవస్త్రే’ స్యాదుత్తరీయే నీతాంశుకే’ ఇతి శబ్దార్థవే - కామిన్యాంతు స్రస్తం గఙ్గేవ దుకూలం యస్యాస్తాం తథోక్తామ్, అలకాం = కుబేరనగరిం, దృష్ట్వా, కామినీమివేతి శేషః, హే కామచారికా, త్వం పునః = త్వం తు, న జ్ఞాస్యస ఇతి న - కింతు జ్ఞాస్యస ఏవే త్యర్థః, కామచారిణ స్తే పూర్వమపి బహుకృత్వో దర్శనసంభవా దజ్ఞాన మసంభావిత మేవేతి నిశ్చయార్థం నష్టయప్రయోగః - తదుక్తం † ‘స్తృతి నిశ్చయ సిద్ధా ర్థేషు సజ్జ్ఞద్వయప్రయోగః’ ఇతి, ఉచ్చై (రున్నతాని) విమానాని (సప్తభూమిక భవనాని) యస్యాం సా ఉచ్చైర్విమానా + ‘విమానోఽస్త్రీ’ దేవయానే సప్త

భూమా చ సద్భుని ఇతి యాదవః - మేఘసంహానస్థానసూచనార్థ మిదం విశేష
 ణమ్ - అన్యత్ర - విమానా == నిష్కాపా, యాలకా, వః, = యుష్మాకం, కాలే,
 మేఘకాల ఇత్యర్థః, * కాలశ్య సర్వమేఘసాధారణ్యా ద్వ ఇతి బహువచనం,
 సలిల ముద్గిర తీతి సలిలోద్ధారం = స్రవత్సలిలధార మిత్యర్థః, అభిబృన్దం = మేఘ
 కదంబకం, కామినీ = స్త్రీ, ముక్తాజ్వాలైః = మాక్తికసరైః - గ్రథితం = ప్రత్యు
 త్తం + 'పుంశ్చల్యాం మాక్తికే ముక్తా' ఇతి యాదవః, అలకమివ = చూర్ణకు
 న్తలానీవ * జాతా వేకవచనమ్ + 'అలకా శ్చూర్ణకున్తలాః' ఇత్యమరః, వహతి =
 విభర్తి. ఆత్ర కైలాస స్యానుకూలనాయకత్వ మలకాయాశ్చ స్వాధీనపతికాఖ్య
 నాయకత్వం చ ధ్వన్యతే + 'ఏకాయతోఽనుకూలః స్వాత్' ఇతి, 'ప్రియోప
 లాఘితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా' ఇతి చ లక్షయన్తి ఉదాహరన్తి చ - 'లో
 లయ స్సలకప్రాంతా స్రవయ స్పత్ర' మజ్జరీః । ఏకాం వినోదయన్గాన్తాం ఛా
 యావ దనువర్తతే' ఇతి.

ఇతి శ్రీ మహామహిమపాధ్యాయ కోలచల మల్లినాథసూరి విరచిత
 యా సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో మహాకవి
 శ్రీ కాళిదాసవిరచితే మేఘదూతే మహాకావ్యే పూర్వమేఘః.

ప్రణయినః = ప్రియతముడయిన, తస్య = కైలాసునియొక్క, ఉత్సర్జే =
 పైభాగమందు (తోడయందును), స్రస్త...కూలామ్ - స్రస్త = జాటిపోయిన -
 గర్జాదుకూలామ్ = వలిపవస్త్రమువంటిగంగగలదైన - [కామినీపక్షమున - స్రస్త =
 జాటినట్టి - గర్జాదుకూలామ్ = గంగవంటివలిపవస్త్రముగలదైన], అలకామ్ = కుబేర
 నగరిని, దృష్ట్వా = చూచి, (కామినినిబోలె సని శేషము), హే కామచారికా =
 ఓయికామచారి, త్వం పునః = నీవయిననూ, నజ్జాస్యనే ఇతి న = తెలిసికొనక
 పోవు - తప్పక తెలిసికొందువు - చూడఁగానే ఇది యింక యని నీకుఁ దెలియును.
 ఉచ్చైర్విమానా - ఉచ్చైః = ఉన్నతములయిన (ఇండ్లకు విశేషణము) - విమానా =
 విడతస్తులయిండ్లుగలదైన [రెండవపక్షమున - గంభీరురాలును కోపముతేనిదియు
 నైన], యా = ఏయలకానగరి, వః కాలే = మీయొక్క కాలమందు - అనఁగా
 మేఘకాలమందు (కాలము సర్వమేఘములకు సాధారణము గావున 'వః' అని బహు
 వచనము), సలిలోద్ధారమ్ - సలిల = నీళ్లను - ఉద్ధారమ్ = స్రవించుచున్న, అభి
 బృన్దమ్ = మేఘసమూహమును, కామినీ = కాముకురాలయిన స్త్రీ, ముక్తాజ్వాలైః
 ముత్యాలసరములతో - గ్రథితమ్ = క్రువ్వఁబడిన, అలకమివ = ముంగురులంబోలె,
 వహతి = ధరించును.

తా.—కైలాసముయొక్క యుపరిభాగమందు అలకానగరము ప్రియతముని తొడయందు కామినియుంబోలె సొంపొందుచుండును. కామచారి వగుటచే ఇంతకు ముందే దానిని పలుమాఱు చూచిన నీకు ఇప్పుడు మరలఁ జూడఁగానే అది యలక యని తెలియకపోదు. మేఘములకు మీకును ఆయలకకును విశేషమైన సంబంధము కూడఁ గలదు. ఎట్లన - ఆయలకాపురి మేఘకాలమందు నీరు స్రవించుచున్న మేఘ పంక్తివలన ముత్యాలసరములచే నలంకృతములయిన ముంగురులుగల కామినివోలె శోభిల్లుచుండును.

ప.—కైలాసునికి ప్రియతముఁడు, ఉపరిభాగమునకు తొడ, గంగానది జూ టుటకు వలిపపైఁఱి యెడఁట, అలకకు కామిని, నీటిబిందువులు కురియుచున్న మేఘము లకు. ముత్యాలసరములతోడి ముంగురులును ఉపమానములు. ప్రియతమునితొడపై కూర్చుండి వలిపంపుఁబయ్యెద జొటి ముత్యాలసరములతోడిముంగురులు గలిగి శోభిల్లు కామినివోలె - అలకాపురి కైలాసునిపైభాగమున తాను నెలకొన్నదై, తన వెంబడి గంగ జూటుచుండఁగా సజలోద్ధార మేఘములతో శోభిల్లుచుండు ననియభిప్రాయము; అత్యంతదర్శనీయ యని భావము. నీవలనఁగదా ఇపు డలకాపురికి అట్టిశోభ గల్గును అని భావము. ‘గజ్జాదుకూలామ్’ - తెలుపుగావున దుకూలసామ్యము. ‘కామ చారికా’—అంతకుముందే పలుమాఱు చూచినాఁ డనిభావము. ‘విమానా’ ‘ఉత్సర్జే’ ‘స్రస్త దుకూలా’ ఇత్యాదులచే కైలాసునియం దనుకూలనాయకత్వమును అలక యందు స్వాధీనపతికాత్వమును సూచితములు. తెల్లవలిపముచే పద్మినీ జాతి - ‘ధవళకుసుమవాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్’. ‘వి(గత)మానా’-మానము తీసిన దను నుచే తత్పూర్వ ముండిన దని తెలియుచున్నది; అందులవిశేష మే మనఁగా—అలక తీసినస్థితిలో ప్రేమావేశము బలీయము - అలిగినకాలమందు నిబద్ధమైయున్న ప్రేమ రసమెల్ల అలక తీసినప్పుడు మిక్కిలిగాఢముగా ప్రకటమై వెల్లివిరియును, కావున ‘అమానా’ అనక ‘విమానా’ అని మహాకవి ప్రయోగించినాఁడు. అలక తీసి నాయకునితొడపై నెక్కిననాయకవలె అలక శోభిల్లుచుండు ననిభావము. ఇట్లు అను కూలదాంపత్యభోగవర్ణనము తనకును అట్టిమంచికాలము వచ్చునా యని యక్షుని యాశంసను సూచించుటకును, సర్గమును ఇట్టివర్ణనతో ముగించుట కవి పతిత్య వ్యాఖ్యా త్రుపాధ్యాయాదులకు సమస్తమంగళ సంపాదనార్థంబును.

ఆంధ్రవివరణముతోడి పూర్వమేఘము

స మా ప్త ము.

మే ఘ స ం దే శః

ద్వితీయః సర్గః.

విద్యుత్వస్తం లలితవనితాః, సేన్ద్రచాపం సచిత్రాః,
సంగీతాయ ప్రహతమురజాః, స్నిగ్ధగమ్భీరఘోషమ్,
అస్తప్తాయం మణిమయభువ, స్తుభ్ధ మభ్రంలిహగ్రాః,
ప్రాసాదా స్త్వాం తులయితు మలం యత్ర తైస్తై ర్విశేషైః 1.

విద్యుత్వస్తమితి.—యత్ర = అలకాయాం, లలితాః = రమ్యాః - వనితాః = స్త్రీయో - యేషు తే, సహ చిత్రై ర్వర్తన్త ఇతి సచిత్రాః + ఆలేఖ్యా శ్చర్యయో శ్చిత్రమ్' ఇత్యమరః * 'తేన స హేతితుల్యయోగే' ఇతిబహు వ్రీహిః * 'వోవసర్జనస్య' ఇతి సహశబ్దస్య సభావః, సంగీతాయ = తౌర్యత్రికాయ, ప్రహత మురజాః = తాడిత మృదంగాః + 'మురజస్తు మృదజ్జే స్యాద్ధక్కాముర జయో రపి' ఇతిశబ్దార్ణవే, మణిమయ్యః = మణివికారాః - భువః = క్షీడాపానభూ మయః - యేషు తే తథోక్తాః, అభ్రం లిహనీతి - అభ్రంలిహని = అభ్రజ్జ-షాణి * 'వహభ్రేలిహః' ఇతి భిచ్ ప్రత్యయః * 'అరుద్విష్' దిత్యాదినా ముమాగమః - అగ్రాణి = శిఖరాణి - యేషాం తే తథోక్తాః - ఆతితుగ్గా ఇత్యర్థః, ప్రాసాదాః = దేవగృహాణి + 'ప్రాసాదో దేవభూభుజాప్' ఇత్యమరః - విద్యుతోఽస్య సనీతి విద్యుత్వాక్ - తం, సేన్ద్రచాపమ్ = ఇన్ద్రచాపయుక్తం, స్నిగ్ధః = శ్రావ్యః-గమ్భీరః = ప్రగల్భః - ఘోషః = గర్జితం - యస్య తమ్, అస్తః = అస్తత్తంతోయం యస్య తమ్, అస్తస్తోయమ్ = అస్తస్సలిలం, తుజ్జమ్ = ఉన్నతం, త్వాం, తైస్తై ర్విశేషైః లలితవనితత్వాదిభర్తైః కరణైః, తులయితుం = సమీకర్తుమ్ * తులాశబ్దా తత్క రోతీతి ణ్యన్తా త్తుముక్ ప్రత్యయః, అలం = పర్యాప్తాః + 'అలం భూషణ పర్యాప్తి శక్తి వారణ వాచకమ్' ఇత్యమరః. * అత్రోపమానోపమేయభూత మేఘ ప్రాసాదధర్మాణాం విద్యుద్వనితాదీనాం యథాసంఖ్య మన్యోన్యసాదృశ్యా న్నేఘ ప్రాసాదయోః సామ్యసిద్ధి రితి బిష్ణుప్రతిబిష్ణుభావే నేయం పూర్ణోపమా - వస్తుతో

స్మయోః పరస్పరసాదృశ్యా దశిన్నయో రుపమాసౌపమేయసర్వయోః పృథ
పాదానా ద్విమృప్రతిబిమ్బభావః.

ప్రసాదవర్ణనము.—యత్ర = ఎచట (అలకాపురమందు), లలితవనితాః
= రమణీయలైన స్త్రీ గ్రుగలవియు, సచిత్రాః = చిత్రపులతో (ఆలేఖ్యములతో)
కూడుకొన్నవియు, సంగీతాయ = సంగీతముకొఱకు, ప్రహత మురజాః = వాయిం
పబడిన మద్దెళలుగలవియు, మణిమయభువః = మణివికారమైనభూములు (క్రీడాపా
నభూములు) గలవియు, అభగ్రిం...గ్రాః - అభగ్రిలిహ - అకాశము సెరయుచున్న-
అగ్రాః = కొనలుగలవియు (అనగా ఆత్యున్నతములును), అగు, ప్రసాదాః - దేవాల
యములు, విద్యుత్స్వప్తమ్ = మెఱపుచుండిగలుగలవాడవును, నేన్ద్రచాపమ్ = ఇంద్ర
ధనుస్సుతోఁగూడుకొన్నవాడవును, స్నిగ్ధ...షమ్ - స్నిగ్ధ = శ్రావ్యమయిన -
గమ్భీర = ప్రగల్భమయిన - ఘోషమ్ = ఉఱుముగలవాడవును, అస్తస్తోయమ్
= లోపల జలముగలవాడవును, (అగు), త్వామ్ = నిన్ను, తైన్దైర్వశేషైః = పైచె
ప్పబడిన లలితవనితత్వాదిధర్మములచేత, తులయితుమ్ = సరిపోలుటకు, అలమ్ =
చాలియున్నవి. ఇచట ఉపమాసౌపమేయములయిన మేఘప్రసాదములయొక్క
ధర్మములయిన విద్యుద్వనితాదులకు యథాసంఖ్యముగా (వరుసగా) గలిగిన య
సౌన్దర్యసాదృశ్యమునుబట్టి మేఘప్రసాదములకు సాదృశ్యము నీధించినది గావున
బింబప్రతిబింబభావముచే ఇది పూర్ణోపమ.

ప.—అలకాపురమందలిప్రసాదములు ఆత్యుత్కృష్టము లని భావము.

హస్తే లీలాకమల, మలకే బాలకున్దానువిద్ధం,

నీతా లోధగ్రసవరజసా పాణ్డతా మానసే శ్రీః,

చూడాపాశే నవకురవకం, చారు కర్ణే శిరీషం,

సీమన్తే చ త్వదుపగమజం యత్ర నీపం వధూనామ్.

2.

సంప్రతి సర్వదా తస్యాం సర్వర్తుసంపత్తి మాహ.—

హస్తఇతి.—యత్ర = అలకాయాం, వధూనాం = హస్తే, లీలార్థం కమలం
లీలాకమలం - శరల్లిజ్గ మేతమ్ - తదుక్తం † 'శర త్పజ్జుజలక్షణా' ఇతి, అలకే -
జాతా వేకవచనమ్ - అలకేష్వి త్కర్ణః, బాలకున్దైః = ప్రత్యగ్రమాఘ్యకుసుమైః -
అనువిద్ధమ్ - అనువేధో - గ్రథన మితియాచత్ * నపుంసకే భావేక్తః - యద్యపి
కున్దానాం శైశిరత్వ మప్యస్త్రీ + 'మాఘ్యం కున్దమ్' ఇ త్యభిధానాత్ - తథాపి హే
మస్తే ప్రాదుర్భావః శిశిరే ప్రాదత్వ మితి వ్యవస్థాభేదేన హేమస్తకార్యత్వ మి

త్యాశయేన బా లేతి విశేషణమ్ - 'అలకమ్' ఇతి ప్రథమాంతపాఠే సప్తమీప్రకరణ
 భజ్జః స్యాత్ - నాథస్తు నియతపుల్లిజ్జతాహని శ్చేతి దోషాంతర మాహ-త దసత్
 + 'స్వభావవక్త్రాణ్యలకాని తాసా' మితి + 'నిర్జూనాన్యలకాని పాటిత ముః
 కృతోన్మిదరః ఖణ్డితః' ఇత్యాదిషు ప్రయోగేషు సమంసకలిజ్జతాదర్శనాదితి,
 ఆననే = ముఖే, లోధ ప్రసవానాం = లోధ పుష్పాణాం - శైశిరాణాం-రజసా =
 పరాగేణ + 'ప్రసవస్తు ఖలే పుష్పే వృక్షాణాం గర్భమోచనే' ఇతి విశ్వః, పాణ్డ
 తాం = పిశజ్జత్వం, నీతా = ప్రాపితా, శ్రీః = శోభా, చూడాపాశే = కేశపాశే,
 నవకురవకం = వాసంతః పుష్పవిశేషః + 'తత్ర శోణే కురవక స్తత్ర పీతే కురజ్జ
 కః' ఇత్యమరః, కర్ణే, చారు = పేశలం, శిరీషం = గ్రీష్మః పుష్పవిశేషః, నీమస్తే
 = మస్తకకేశవీధ్యామ్ + 'నీమస్త మస్త్రీయాం మస్తకేశవీధ్యా ముదాహృతమ్'
 ఇతి శబ్దార్ణవే, త వోపగమః త్వదుపగమః - ఘనాగమకాల ఇత్యర్థః - తత్ర జాతం
 త్వదుపగమజం - వార్షికలిజ్జమిత్యర్థః - నీపం = కదంబకుసుమంచ, సర్వ త్రా నీతి
 శేషః - అస్తీ ర్భవతిపరః ప్రథమపురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి న్యాయాత్,
 ఇత్థం కమలకున్దాది తత్తత్కార్యసమాహారాభిధా నాదర్థా త్సర్వసమాహారసిద్ధిః - కా
 రణం వినా కార్య స్యానీదే రితి భావః.

అలకాపురమందు సర్వదా సకలర్తుసంపత్తి కల దని చెప్పచున్నాడు:-

యత్ర = అలకయందు, వధూనామ్ = స్త్రీలయొక్క, హస్తే = చేతియందు,
 లీలా కమలమ్ = విలాసార్థమయిన తామరయు - (ఇది శరదృతుచిహ్నము), అల
 కే = తలవెండ్రుకలయందు (జాత్యేకవచనము), బాల...ద్ధమ్ - బాల = అభినవ
 ములయిన - కున్ద = మొల్లలయొక్క - అనువిద్ధమ్ = ముడియు - (ఇది హేమం
 తర్తులక్షణము-మాఘ్యం కున్దమ్' అనటచే మొల్లలు శిశిరర్తుపునంగూడఁ గలుగును -
 అయినను వానికి హేమంతమందు ప్రాదుర్భావము శిశిరర్తుపున ప్రాధియ అని అపస్థా
 భేదముచే హేమంతకార్య మనునభిప్రాయముతో బాలపదవిశేషణము ప్రయోగింపఁ
 బడినది), ఆననే = ముఖమందు, లోధ...జసా—లోధ ప్రసవ = లాడ్డుగుఁ
 బుపులయొక్క - రజసా = పరాగముచేత, పాణ్డతామ్ = పిశంగిమను, నీతా =
 పొందింపబడిన, శ్రీః = శోభయు - (శిశిరర్తులక్షణ మిది), చూడాపాశే = కేశ
 కలాపమందు, నవ కురవకమ్ = క్రొత్త గోరంటపువ్వును (గోరంట వసంతర్తుపులో
 పూచును), కర్ణే = చెవిలో, చారు = కొమలమయిన, శిరీషమ్ = దిరిసెనపువ్వును -
 (ఇది గ్రీష్మర్తుపులో పూచును), నీమస్తే = పాపటయందు, త్వదుపగమజమ్-త్వత్ =
 నీయొక్క-ఉపగమ = రాకవలన - జమ్ = పుట్టునదైన, నీపమ్ = కదంబపుష్ప
 మును - (ఇది వర్షర్తులింగము), సర్వత్ర 'అస్తీ = కలదు' అని శేషము.

య త్రోన్మత్తభ గ్రమరముఖరాః పాదపా నిత్యపుష్పాః,
హంసశ్రేణీ రచితరశనా నిత్యపద్మా నలిన్యః,
కేకోత్కణ్ఠా భవనశిఖినో నిత్యభాస్వత్కలాపా,
నిత్యజ్యోతాన్నిః ప్రతిహతతమోవృత్తిరమ్యాః ప్రదోషాః. 3.

యత్రేతి - యత్ర = అలకాయాం, పాదపాః = వృక్షాః, నిత్యం పుష్పాణి
యేషాం తే నిత్యపుష్పాః - నతు ఋతునియమా దితి భావః, అతఏవోన్మత్తై రభిమతైః -
ముఖరాః = శబ్దాయమానాః, నలిన్యః = పద్మిన్యా, నిత్యం పద్మాని యాసాం తాః
నిత్యపద్మాః - న తు హేమన్తాదివర్జ మిత్యర్థః, అత ఏవ హంసశ్రేణీభిః - రచిత రశనాః
= కల్పిత మేఖలాః - నిత్యం హంసపరివేష్టితా ఇత్యర్థః, భవనశిఖినః = క్రీడా
మయారాః, నిత్యం భాస్వత్కలాపా (బర్హణి) యేషాం తే తథోక్తాః - న తు
వర్షాన్వే వేతి భావః, అత ఏవ కేకాభిః - ఉత్కణ్ఠాః = ఉద్గ్రీవాః, ప్రదోషాః =
రాత్రయః, నిత్యం - జ్యోతాన్నిః = చంద్రికా - యేషాం తే నిత్యజ్యోతాన్నిః -
న తు శుక్లపక్ష ఏవ, అతఏవ ప్రతిహత తమసాం వృత్తిః (వ్యాప్తిః) యేషాం తే,
తే చ తే రమ్యా శ్చేతి తథోక్తాః - నయనసుభగా ఇత్యర్థః.

యత్ర = అలకాయందు, పాదపాః = వృక్షములు, నిత్యపుష్పాః - నిత్య =
ఎల్లప్పుడు (ఋతునియమము నశేషింపక) - పుష్పాః = పువ్వులుగలవి, (అందుచే
తనే), ఉన్మత్త...ముఖరాః - ఉన్మత్త = మదించిన-భగ్గ్రమర = తుమ్మెదలచేత-ముఖరాః
= శబ్దించుచుండునవి, నలిన్యః = తామరకొలంకులు, నిత్యపద్మాః - నిత్య = ఎల్లప్పు
డును (హేమంతాదులయందు నైనను మానక) - పద్మాః = తామరలుగలవి, (అందు
చేతనే), హంస...శనాః - హంస = హంసలయొక్క - శ్రేణీ = వరుసలచే-రచిత =
కల్పింపబడిన - రశనాః = మొలనూళ్లుగలవి - (సదా హంసలచే పరివేష్టించబడి
యుండునని భావము), భవన శిఖినః = క్రీడా మయారములు, నిత్య...లాపాః -
నిత్య = (వర్షాకాలమందుమాత్రమే గాక) సదా - భాస్వత్ = ప్రకాశించుచుండు-
కలాపాః = పురులుగలవి, (అందుచేతనే), కేకోత్కణ్ఠాః - కేకా = కేకలచేత -
ఉత్కణ్ఠాః = మెడ యెత్తునవి, ప్రదోషాః = రాత్రులు, నిత్యజ్యోతాన్నిః - నిత్య =
(శుక్లపక్షమందుమాత్రమే గాక) ఎల్లకాలములయందు - జ్యోతాన్నిః = వెన్నెల
గలవి, (అందుచేతనే), ప్రతి...రమ్యాః - ప్రతిహత = పోగొట్టబడిన - తమః = చీక
టులయొక్క - వృత్తి = వ్యాప్తిచే - (చీకటిని తలచూపనీయమిచే) - రమ్యాః = రమణీ
యములును (చూచుటకు సౌంధ్యునవి యని యర్థము).

ప. — 'యత్రో...పుష్పాః' — అలకాపురియందు ఎప్పుడును వసంతమే, 'హంస...లిన్యః' - ఎప్పుడును శరదృతువే, 'కేకో...లాపాః' - ఎప్పుడును 'వర్షర్తువే, 'నిత్య...దోషాః' - రాత్రులన్నియు వెన్నెలరాత్రులే, ఉద్యాన పద్మాక రమయార యామినులు కాలనియమము లేక ఎల్లప్పుడు అన్నివిధముల శోభిల్లుచుండును.

ఆనన్దోత్థం నయనసలిలం యత్ర నాన్యై ర్నిమిత్తై,

ర్నాన్య స్తాపః కుసుమశరజా దిప్తనంయోగసాధ్యాత్,

నా ప్యన్యస్మాత్ ప్రణయకలహా ద్విప్రయోగోపపత్తిః,

విత్తేశానాం న చ ఖిలు వయో యావనా దన్య దన్తి. 4.

ఆనన్దేతి. — య త్రాలకాయాం, విత్తేశానాం = యత్తేశాం + 'వితాధిపః కుబేరః స్యాత్ప్రభా ధనిక యక్షయోః,' ఇతి బద్ధార్థ వే, ఆనన్దోత్థమ్ = ఆనన్దజన్య మేవ - నయనసలిలమ్, అన్యై ర్నిమిత్తైః శోకాదిభి ర్నాన్తి, ఇష్ట సంయోగేన = ప్రియజన సమాగమేన - సాధ్యాత్ = నివర్తనీయాత్ - న త్వప్రతీకార్యా దిత్యర్థః, కుసుమ శర జాత్ = మదన శర జన్య తాపాత్, అన్య స్తాపః నాన్తి, ప్రణయ కలహా దన్యస్తా న్తరణాదికారణాత్, విప్రయోగోపపత్తిః = విరహప్రాప్తి రపి నాన్తి; కించ, యావనా దన్య ద్వయో వార్ధకం నాన్తి ఖిలు. ఏతచ్ఛోభక ద్వయం ప్రక్షీప్త మపి వ్యాఖ్యాతమ్.

యత్ర = అలకాపురమందు, విత్తేశానామ్ = యక్షులకు, ఆనన్దోత్థమ్ - ఆనన్ద = ఆనందముచేత - ఉత్థమ్ = పుట్టునదే - నయనసలిలమ్ = కన్నీరు, అన్యైః = ఇతరమైన, నిమిత్తైః = (శోకాది) కారణములచేత, న = లేదు, (అచట కన్నీరు ఎవరికైనఁ గలిగిన ఆనందముచేతఁ గలుగునేగాని ఇతరమైన శోకాదికారణముల చేతఁ గలుగదు అని యర్థము), ఇష్ట...ధ్యాత్ - ఇష్ట = ప్రియజనులతోడి - సంయోగ = కూడికచేత - సాధ్యాత్ = పోఁగొట్టఁదగినదైన (ప్రతిక్రియారహితము కాదని యర్థము), కుసుమశర జాత్ = మదనునివలన పుట్టునట్టితాపముకంటె, అన్య స్తాపః = వేఱుతాపము, న = లేదు, ప్రణయకలహాత్ = పాలయలుకకంటె, అన్య స్తాత్ = వేఱుకారణమువలన, విప్ర...పత్తిరపి. విప్రయోగ = విరహముయొక్క - ఉపపత్తిరపి = సంభవమయినను, న = లేదు, (కించ = మఱియు), యావనాత్ = జివ్వనముకంటె, అన్య ద్వయశ్చ = వేఱు వయస్సు (ముసలితనము) కూడ, న = లేదు. ఈ రెండుశ్లోకములు కాళిదాసప్రణీతములు కావు - మరియెవరో చేసి ఇందు వేసినారు.

తా. — అలకాపురమందు యావనభోగములు తప్ప వేఱొందుదశ లేదు,

యస్యాం యతః సితమణిమయా న్యేత్య హర్షస్థలాని
జ్యోతిశ్చాయాకుసుమరచితా న్యుత్తమస్త్రీ సహాయాః
ఆసేవన్తే మధు రతిఫలం కల్పవృక్షప్రసూతం
త్వద్గమ్భిరధ్వనిషు శనకైః పుష్కరే మ్వాహతేషు. 5.

యస్యామితి.—యస్యామ్ = అలకాయాం, యతః = చేపయోని
విశేషాః, ఉత్తమస్త్రీ సహాయాః = లలితాజ్ఞానాసహచరాః సస్త్రీ, సితమణిమయా
ని = స్ఫటికమణిమయాని - చంద్ర కాంతమయాని వా, అతఏవ, జ్యోతిషాం = తార
కాణాం - ఛాయాః = ప్రతిబింబమునైవ - కుసుమాని-తైః - రచితాని = పరిష్కృ
తాని + 'జ్యోతి స్తారాగ్ని భా జ్వాలా దృ క్షుత్తా', ధాన్య రాత్న గు' ఇతి వైజ
యస్త్రీ-ఏలేన పానభూమే రక్షానశోభత్వ ముక్తమ్, హర్షస్థలాని, ఏత్య = ప్రాప్య,
తవ గమ్భిరధ్వనిరివ ధ్వని ర్యేషాం తేషు త్వద్గమ్భిరధ్వనిషు, పుష్కరేషు = వాద్య
భాణములేషు + 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణముఖే జలే' వ్యోమ్ని పద్మే ఖలే
ఖడ్గే తీర్థాషధివి శేషయోః,' ఇత్యమరః, శనకైః = మత్తమ్, ఆహతేషు సత్సు, ఏత
చ్చ వాద్యం నృత్యగీతయో ర ప్యుపలక్షణం, కల్పవృక్షప్రసూతం = మందారవృక్షో
ద్భవం - కల్పవృక్షస్య కాష్ఠీ తార్థప్రదత్వా స్తద్భవీ తత్ప్రసూత మితి భావః, రతిః
ఫలం యస్య త ద్రతిఫలాఖ్యం - మధు = మద్యమ్, ఆసేవన్తే = ఆదృత్య పిబన్తిత్యర్థః
+ 'తాల క్షీర సితామృతామల గు ధోన్యత్తాస్థి కాలాహ్వయా

దా ర్విన్ద్రద్రుమమోత తేషు కదళీ గుల్మప్రసూనై ర్యుతమ్
ఇత్థం చేత్తధు పుష్పభ జ్యుపచితం పుష్పద్రుమాలావృతం
'కావ్యేన స్మరణీవనం రతిఫలాఖ్యం స్వాదు శీతం మధు.' ఇతి మదిరార్ణవే.

యస్యామ్ = అలకాయందు, యతః = యక్షులు, ఉత్త...హాయాః = ఉత్తమ
= లలితలై న-స్త్రీ = అంగనలు - సహాయాః = సహచారిణులుగా (అనగా
వరాంగనలం గూడుకొని), సితమణిమయాని = తెల్లమణులతో చేయబడిన (స్ఫటిక
మణివికారములైన, లేక, చంద్రకాంతమణివికారములైన), (అందుచేతనే), జ్యోతి
...తాని-జ్యోతిస్ = నక్షత్రములయొక్క- ఛాయా = ప్రతిబింబములనెడు-కుసుమ
= పుష్పములచేత- రచితాని = అలంకరింపబడిన (అందుచేత పానభూమియొక్క
శోభ ఒకప్పటికి మాసిపోవునది గా దని తెలుపబడుచున్నది), హర్షస్థలాని =
మేడల ప్రదేశములను, ఏత్య = పొంది (అట్టిమేడలదాదాలపైఁజేరి), త్వద్గ...షు-
త్వత్ = నీయొక్క-గమ్భిర = ధీరమైన-ధ్వనిషు = నాదమువంటి (ఉలుమువంటి)
నాదముగలవైన, పుష్కరేషు = వాద్యభాండముఖములు, ఆహతేషు (సత్సు) =

వాయింపఁబడునవి (అగుచుండఁగా) (వాద్యములు నృత్యగీతములకు ఉపలక్షణము అనఁగా నృత్యగీతములుకూడ కలవని యర్థము), కల్పవృక్షప్రసూతమ్=మందార వృక్షోద్భవమయిన (కల్పవృక్షము కొరినదానిని ఇచ్చునదిగాన మద్యముకూడ అందు ఉద్భవించు నని భావము), రతిఫలమ్=పుష్పకృతముగాన సురతమే ఫలముగాఁ గలదైన (రతిఫలమనుపేరుగలదైన), మధు=మద్యమును, (మధువు పుష్పమయము గావున దానికి పండు ఏది యనిన - రతియే పండు అని భావము), ఆ నేవనై= ఆదరముతో త్రాగుదురు.

తా.—ఆయలకాపురమందు యక్షులమేడలపై తలములు చంద్రకాంత మణులతోఁగాని స్ఫటికమణులతోఁగాని నిర్మింపఁబడియుండును. అందు రాత్రులలో నక్షత్రప్రతిబింబములే పువ్వులుచల్లినట్లు అలంకారముగా నుండును. ఆప్రదేశముల యందు యక్షులు వరాంగనలతోఁగూడినవారై నృత్యగీతవాద్యములు చిత్రమును ఆనందపెట్టుచుండఁగా, ఆదరముతో రతిఫలమనుపేరిపుష్పాసవమును తమకుసర్వాభీష్టము లిచ్చునదైనకల్పవృక్షమునుండి పుట్టినదానిని నేవించి, దానికి ఫలమయిన సురతము ననుభవించుచుండురు.

ఇచట కొందఱు ‘నీతమణి’ యనుటకు ‘మరకత’ యని పఠించి - తెల్లనిమణి భూమియందు తెల్లని నక్షత్రములు ప్రతిబింబించుట సంభవించ తనియు దానందేనీ ‘నీతమణి’ యనుపాఠము సరిగా దనియు వివరించిరి. మల్లిథసూరి ఇంతమాత్రము ఊహింపకపోలేదు; రాత్రివేళ నల్లనిమణులయందలి ప్రతిబింబము స్ఫుటముగా నగ పడదు, అగపడినను నలుపుతిరిగి వివర్ణమై యుండును, హీనగుణమయినయుప మానము చెప్పట మందము. స్ఫటికాదిమణిమయమైన తెల్లని హర్ష్యోపరితలమందు నల్లనియాకాశమును ప్రతిబింబిత మగునుగాన దానితో తద్గత మయిననక్షత్రములు స్ఫుటముగా ప్రతిబింబించుట మిగులసంగతమై యున్నది - అట్టిది షకటగుణ మైన యుపమానము శ్రేయము. మల్లినాథపాఠమే సరి యనుటకు కుమారసంభవము లోని యాక్రిందిశ్లోకముం గనవచ్చును:—

‘యత్ర స్ఫటికహర్ష్యేషు నక్త మాపానభూమిషు

జ్యోతిషాం ప్రతిబిమ్బాని ప్రాప్నువన్త్యుపహరతామ్.’

మన్దాకిన్యాః సలిలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భి,

ర్మద్రారాణా మనుతటరుహం ఛాయయా వారితోష్ణాః,

అన్వేష్యవ్యైః కనకసికతాముష్టినిక్షేపగూఢైః

సంక్రీడన్తే మఃశిభి రమరప్రార్థితా యత్ర కన్యాః.

మన్దాకిన్యా ఇతి.—యత్ర = అలకాయామ్, అమరైః ప్రార్థితాః- గుప్తర్య
 భ్యర్థః, కన్యాః = యక్షకుమార్యః + కన్యా 'కుమారికా నార్యోః,' ఇతి విశ్వః,
 మన్దాకిన్యాః = గంగాయాః, సలిలేన - ఇశిరైః = శీతలైః, మరుద్భిః = మారుతైః,
 నేవ్యమానాః = వీజ్యమానాః సత్యః, తథా, అనుతటం = తటేషు - రోహన్తీత్యను
 తటరుహః - స్వీప్ * ఉపపద మతిజ్' ఇతి సమాసః-తేషాం మన్దారాణాం, ఛాయ
 యా = అనాతపేన, వారితోష్ణాః = శమితాతపాః సత్యః, కనకస్య నీకతాను -
 ముష్టిభిః - నిక్షేపేణ = న్యాసేన - అభవా-కనకనీకతానాం ముష్టిషు నిక్షేపేణ - గూ
 ధైః = సంవృతైః, అతపివ - అన్వేష్యవ్యైః = మృగ్యైః, మణిభిః = రత్నైః, సంక్రీ
 డన్తే = గూఢమణిసంజ్ఞయా దైశికక్రీడయా సమ్యక్క్రీడన్తీత్యర్థః * క్రీడోఽను
 సంపరిభ్య శ్చ' ఇత్యాత్త నేపదమ్ + 'రత్నాదిభి ర్వాలుకాదౌ గుప్తైర్ద్రప్రవ్యకర్తృభిః
 కుమారీభిః కృతా క్రీడా నామ్నా గూఢమణిః స్మృతా రాసక్రీడా గూఢమణిర్దుష్కరే
 స్తులాయనం పిచ్చ కన్దుక దణ్డాద్యైః స్మృతా దైశికకేలయః' ఇతి శబ్దార్ణవే.

యక్షకన్యాసౌభాగ్యవర్ణనము:—యత్ర = అలకయందు, అమరప్రార్థితాః -
 అమర = దేవతలచే - ప్రార్థితాః = కోరబడిన - కామింపబడిన (మక్కిలి అంద
 గత్తియ లని యర్థము)-కన్యాః = యక్షకుమారికలు, మన్దాకిన్యాః = ఆకాశగంగ
 యొక్క, సలి...రైః-సలిల=నీటిచే - ఇశిరైః = చల్లనివైన, మరుద్భిః=వాయువు)
 చేత, నేవ్యమానాః (సత్యః) = వీరబడుచున్న(వారై), అనుతటరుహామ్-అనుతటా=
 గట్టులయందు - రుహామ్ = మొలచిన, మన్దారాణాం = కల్పవృక్షములయొక్క,
 ఛాయయా = నీడచేత, వారి...ష్ణాః - వారిత=తొలగింపబడిన - ఉష్ణాః (సత్యః)
 =ఎండగల (వారై), కన...గూధైః - కనక నీకతా = బంగారపు టిగుకయొక్క -
 ముష్టి = పిడికిళ్లయందు-నిక్షేప=ఉంచుటచేత , గూధైః = దాఢబడిన, (అండు
 చేతనే), అన్వేష్యవ్యైః = వెదకవలసినవైన, మణిభిః = రత్నములతో, సంక్రీడన్తే =
 (గూఢమణి యనుపేరియాటను) ఆడుకొనుచుందురు.

తా.—అయలకాపురమందు పెండ్లికానియక్షకన్యలు దేవతలచేతనైతము
 కామింపబడినయందగత్తియలు ఆకాశగంగయొద్దన కల్పవృక్షములనీడలో ఆకాశ
 గంగాతుషారములం దడిసినపిల్లతెమ్మరలు తమకు వీచుచుండగా గూఢమణి యను
 క్రీడ నాడుచుందురు. ఆక్రీడ యెట్లునఁగా:—ఒకతెకు కన్నులుమూసి, దానిచే దోసిట
 ఇసుకయెత్తించి, రెండుమూఁడుతావుల ఇసుకదోసిళ్లు పోయించి అందులో నెుక
 యిసుకరాశియందు ఒకరాతిని దాచి, పిమ్మట ఆపిల్లకు కన్నుమూత వదలివేసి
 దానిని రాయి యెక్కడ నున్నదో కనుంగొను చుందురు-తప్పిపోయిన మఠల కన్నులు

మూసి, అట్లే చేయుదురు; అది కనుంగొనిన మఱియొకదానిని ఆప్రకారమే చేయు మందురు. ఇందులకు ఆ యక్షకుమారికలకు వట్టి యిసుకకు బదులు బంగారపు టిసుకయు రాతికి బదులు మణులును నీధముగా నుండును.

ప — 'అమరప్రార్థితాః' — అనుటచే ఈకన్యలు దేవతలకు స్వాధీనలైన యుర్వశీ రంభా మేనకా తిలోత్తమామలకంబు అందగత్తె అనియు, 'నేవ్యమానాః' అనుటచే వీరికి వాయువు పంకావాఁడనియు, అట్లు వీరింగొలుచుటచే జాయుదేవుఁడు తన్ను కృతార్థునిఁగా నెంచుకొని యానందించు ననియు, 'ఛాయయా' - అను స్త్రీ లింగస్వారస్యముచే కల్పతరువులనీడ వీరికి ఆతపత్రగ్రాహిణియగుదాని యనియు, 'కన కమణుల'చే వీరియైశ్వర్యము మహాన్నతమనియు, ఈవర్ణనచే 'ఓమేఘమా, నీవు లోకోత్తర సౌందర్యైశ్వర్యములుగల కన్యామణులను అలకాపురమునం గాంతువు. అట్టివారు మఱియెచటను లేరుగాన ఆట్టికన్యలదర్శనమే అలకాపురమునకు ఆన వాలు' అనియు, భావము.

నీవీబద్ధోచ్ఛ్వాసితశిథిలం యత్ర బిమ్బాధరాణాం
క్షౌమం రాగా దనిభృతకరే ష్వాక్షిపత్సు ప్రియేషు,
అర్చిస్తుక్తౌ నభిముఖ మపి ప్రాప్య రత్నప్రదీపాన్
హ్రీమూఢానాం భవతి విఫలప్రేరణా చూర్ణముష్టిః. 7.

నీవీతి. — యత్ర = అలకాయామ్, అనిభృతకరేషు = చపల హస్తేషు, ప్రియేషు, నీవీ = వసనగ్రన్థిః + 'నీవీ పరిగణే గ్రన్థా స్త్రీ'ణాం జఘనవాససః, ఇతి విశ్వః - నీవీతి బద్ధో నీవీబద్ధః + చూతవృక్షవ దశానకుక్త్యమ్ - తస్య - ఉచ్ఛ్వాసితేన = త్రుటి తేన - శిథిలం, క్షౌమం = దుకూలం, రాగాత్ = అనురాగాత్, ఆక్షిపత్సు = ఆ హరత్సు సత్సు, హ్రీ మూఢానాం = లజ్జా విభురాణాం, బిమ్బం = బిమ్బికాఫలం + 'బిమ్బం ఫలే బిమ్బికాయాః ప్రతిబిమ్బే చ మణ్డలే,' ఇతి విశ్వః - బిమ్బమి వాధరో యాసాం తాసాం బిమ్బాధరాణాం స్త్రీవిశేషాణాం + 'విశేషాః కామినీ కాంతా భీరు ర్బిమ్బాధ రాజ్ఞనా' ఇతి శబ్దార్థవే, చూర్ణస్య = కుఙ్కు-మాదేః - ముష్టిః, అర్చిర్భిః = మయాఙైః - తుక్తౌ + 'అర్చి ర్మయాఖి శిఖయోః' ఇతి విశ్వః, రత్నా న్యేవ ప్రదీపా నభిముఖం యథాతథా ప్రాప్యసి, విఫలప్రేరణా = దీపనిర్వాపణాక్షమత్వా నిష్ఫలతేపా, భవతి; అత్రాజ్ఞానానాం రత్నప్రదీపనిర్వాణప్రవృత్త్యా మాధ్యం ష్య జ్యతే.

యక్షజాతి స్త్రీపురుషుల విస్రంభవిహరణము;— యత్ర = అలక
యందు, అనిభృతకరేషు = చపలహస్తులయిన (చీరను లాగివేయ యత్నించుచు
న్నారు గావున చేతులు వణకుచున్న వని యర్థము), ప్రియేషు = ప్రియులు, నీవీ
...లమ్ — నీవీ = పోకముడియనెడు - బద్ధ = ముడియొక్క - ఉచ్ఛ్వసిత = సడలుట
చేత - శిథిలమ్ = జాచినదైన, టౌమమ్ = దుకూలమును, రాగాత్ = అనురా
గముచేత, ఆతీవత్సు (సత్సు) = లాగివేయువారు (అగుచుండఁగా), (అనఁగా స్త్రీల
పోకముడి వీడఁగా దుకూలము జాతసాగె ననియు దానిని లాగివేయుటకు ప్రియులు
చేతులు చాఁపి రనియు ఆరసాతిరేకముచేసయిన సాత్త్వికభావముచేత ఆప్రియుల
చేతు లాపనిచేయునప్పుడు వణకుచుండె ననియు అర్థము), హ్రి మాధానామ్ =
నీకుచేత మాధులయిన (అనఁగా ప్రతిక్రియ నూహింపఁజాలనివారయిన), బిహృథ
రాణామ్ = దొండపండువంటిమోవిగల స్త్రీలయొక్క, చూర్ణముష్టిః = కుంకుమమొ
దలయిన పొడుముయొక్క పిడికిలి, అర్చిస్తుక్తాః - అర్చిః = కిరణములచేత - తుక్తాః
= ఉన్నతములయిన (అనఁగా విస్తారము కిరణములు గలిగి ప్రజ్వరిల్లుచున్న),
రత్నప్రదీపాః = దీపములుగానున్న రత్నములను, అభిముఖమ్ = ఎదురుగా, ప్రా
ప్యోపి = పొందియు (అనఁగా రత్నదీపములమీఁద పోయి పడియు), విఫలప్రేరణా-
విఫల = ప్రయోజనములేని - ప్రేరణా = చల్లుటగలది - (అనఁగా దేదీప్యమాన
ములయిన యారత్నదీపములను ఆర్పలేనిదిగా), భవతి = అగుచున్నది.

తా.—అలకాపురమందు ఇట్టివి నూదములను చూడఁగలవు, ఎట్టివనఁగా:—
బింబాధరలనీవి సడలి చీర జాటుచున్నప్పుడు ప్రియులు చీరను లాగివేయుటకు
అదియే మంచిసమయమని [అనఁగా - చీర తానే జాచిపోవుచున్నదిగావున
ఆస్త్రీలు ఎఱిఁగి సవరించుకొనునంతలోపల లాగివేసిన నులుపుగా తప్పక ఊడి
వచ్చు నని] దానిని చేయిచాఁపి లాగివేయుదురు. అట్లు చేయునపుడు ఆచేయి
రసాతిరేకమువలనిసాత్త్వికోదయముచే వణకుచుండును. ఆవణకుచే ఆచేయలు
ప్రియులకుత్సితపుండలంపు నెఱుంగునంతలో చీర పోవుటయు లజ్జచేత తమనగ్నత
పురుషులకు కానరాకుండుటకై మంచిప్రతిక్రియ నూహింపఁజాలక చీకటిచేయఁ
గోరినవారై తమయొద్ద నీధముగా చేతి కలవడునట్టి కుంకుమాదిచూర్ణములను పిడికిట
నెత్తి రత్నదీపములను ఆర్పివేయుటకై ఆదీపముల మీదికి చల్లుదురు. అవి రత్న
దీపము లగుటచే వీరుచల్లి నచూర్ణంపుఁబిడికిలి తమపై పడినను ఆటవు. అట్లు విఫల
ప్రయత్నలై తుదకు వల్లభులయంక పాళియందే చాఁగుదురు.

క. — 'నీవీబద్ధోచ్ఛ్వాసిత' - 1 నీవిక సడలుట ప్రియునిమీఁది కామాతిరేకముచేత. 'ప్రియేషు' - ప్రియులు గావున 'అనిభృతకరేషు' - రసాతిరేకముచే వేషధు వను సాత్త్వికభావము కలిగినది. 'హిమూఢానామ్' - నిగ్గు కలంచినది గాన తగినప్రతిక్రియ నూహింపఁజాలక, 'రత్నప్రదీపాః' - రత్నప్రభలు అటవని ఎఱింగియు ఆర్పుటకై కుంకుమ చల్లుదురు; 'రత్న'ములు గావున చూర్ణముష్టి 'విఫల' - వ్యర్థమైనది. మరియు 'ప్రియేషు' - అనుటచే ఇట్టి శృంగారచేష్టలు భర్తృకళత్రమాత్రముల కైనఁ గలుగవు, ప్రియలకును ప్రియులకునైనఁ గలుగు ననిభావము.

యత్ర స్త్రీణాం ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాలిङ्గితానా

మజ్జగ్లానిం సురతజనితాం తన్తుజాలావలమ్బాః

త్వత్సంరోధాపగమవిశదై శ్చంద్రపాదై ర్నిశీథే

వ్యాలుమ్పన్తి స్ఫుటజలలవస్యదిన శ్చంద్రకాంతాః.

యత్రేతి. — యత్ర = అలకాయాం, నిశీథే = అర్ధరాత్రే + 'అర్ధరాత్ర నిశీథా ద్వా' ఇత్యమరః, త్వత్సంరోధస్య = మేఘావరణస్య - అపగమేన - విశదైః = నిర్మలైః, చంద్రపాదైః = చంద్రరశ్మిభిః + 'పాదా రశ్మ్యజ్ఞి తుర్యాంశాః' ఇత్యమరః, స్ఫుట జల లవ స్యదినః = ఉల్బ తామ్బు కణ స్రావిణః, తన్తుజాలావలమ్బాః = వితానలమ్బి సూత్రపుష్పాధారాః - తద్గుణగుమ్ఫితా ఇత్యర్థః, చంద్రకాంతాః = చంద్రకాంతమణయః, ప్రియతమానాం భుజైః - ఉచ్ఛ్వాసితాని = శ్రాన్త్యా జలసేకాయ వా ప్రశిథితాని - ఆలిङ్గితాని యాసాం తాసాం స్త్రీణాం, సురతజనితామ్, అజ్జగ్లానిం = శరీరభేదమ్ - అవయవానాం క్లానతా మితి యావత్, వ్యాలుమ్పన్తి = అపనుదన్తి.

అట్లు ప్రియాంకపాళీనిలీన లయిన యాముగుదల తరువాతసింగారము:—

1 స్రస్తా నీవీ న ఖలు సహసా, సా స్వయం ముక్తబద్ధా;

మోక్షం నై వేచ్ఛతి కుచపటీ, మాత్మనా నైవ భిన్నా;

ద్రష్టుం నై వోన్నమయతి ముఖం, నైవర ముల్లోకనం తత్;

వ్రీడాం తస్యాః విఫలయతి యః కోఽపి భావానుబంధః. బిల్వణీయము

కాస్తే దృష్టిపథం గతే నయనయో రాసీ ద్వికాసో మహాః,

ప్రాప్తే నిర్జన మాలయం పుంకితా జాతా తను స్సుభ్రువః,

వక్షోజగ్రహణోత్సుకే సమభవ త్వర్వాఙ్గకమ్పాదయః,

కణ్ఠాలిङ్గనతత్పరే విగతా నీవీ దృఢాపి స్వయమ్.

శుష్పబాణ

యత్ర = ఆయలకాపురమునందు, నిశేధే = అర్హతాత్రమందు, త్వత్సం...
 డేః - త్వత్ = యొక్క - సంరోధ = అడ్డగింపుయొక్క - అవగమ = తొలఁ
 పుచేత - విశదైః = నిర్మలమయిన, చన్ద్రపాదైః = చంద్రకిరణములచేత, జల...
 సః - జలలవ = నీటికణములను - స్యన్దినః = తొరంగునవియు, తన్తు...
 హ్యః = (మేలుకట్టునుండి వ్రేలాడుచున్న) దారపుగుంపే ఆధారముగాఁగలవియు
 అనఁగా ఆధారములకుఁ గ్రువ్వఁబడినవియు), నయిన, చన్ద్రకాన్తాః = చన్ద్ర
 కాంతమణులు, ప్రియ...నామ్ - ప్రియతమ = అతిప్రియులైన కాంతులయొక్క
 భజి = బాహువులచేత - ఉచ్ఛ్వాసిత = సడలింపఁబడిన - అలిజ్జితానామ్ =
 కఠినితలుగలవారైన, స్త్రీణామ్ = స్త్రీలయొక్క, గురత జనితామ్ = క్రీడచే
 కలిగిన, అజ్గ్లానిమ్ = అవయముల బడలికను, వ్యాలుమ్పై = పోఁగొట్టును.

తా.—ఆస్త్రీలు కామక్రీడలం చేలినపిమ్మట ప్రియతములు కౌఁగిలింతలను
 సడలింపఁగా ఆక్రీడలచేనయిన యాచెలువలయవయవములయలయికను మేఘా
 వరణము తొలఁగుటచే పట్టపగటివలె ప్రకాశించువెన్నెలకు కరంగుచున్నచంద్ర
 కాంతమణులు మేలుకట్టులొనిదారముల వ్రేలుచుండునవి చిలికెడుతుంపురులు
 హరించును.

ప.—‘ప్రియ’ అనుటచే పురుషులకు వేశ్యాంగనలతోడ కూలికిఁ గలుగు నీ
 రసక్రీడవలెఁగాక, భర్తృమాత్రులకు కళత్రమాత్రములతోఁ గలుగుఋతుకర్మవిశే
 షమువలెనుం గాక, ఆయత్త స్త్రీలకు తమదయితులతోడ కామరసావేశముతోడిక్రీడ
 కలుగుననియు, ‘తమ’ అనుటచే అత్యంతమోహావేశముతో క్రీడించునావల్లభులు నిర్ద
 యాలింగన చుంబన రదనఖిక్షతాది కామకృత్యవిశేషములచే, 1 ‘అజ్గ్’ ఒక్కొక్క
 యవయవమును సలిపివేసి గానికెట్టుదు రనియు, రతమాత్రమున నైన నింతయలఁత
 వొడమదు, ‘గు’ రత మనుటచే మసారభచూరకమైన రతముగాన ఇంతయు పొడము
 ననియు ‘త్వత్ సంరోధ అవగమ’—‘ఓ మేఘమా, క్రీడాకాలమందు నీసంరోధము
 మునుఁగుఁ జీకటి నెసంగి 2 సమీరణప్రచారమును మందపఱిచి యుపకారకమైనట్లే,
 తదనంతరమును నీయపగమము ఉపకారకముగాన, నీవు తదనంతరము అవలికి జరు

1 తవ న జానే హృదయం । మమ పున ర్మదసో దివాపి రాత్రిమపి
 నిర్ఘ్నా తపతి బలవత్ । త్వయి యు క్తమసార భా న్యజ్ఞాని. శకుంత.
 ఇందు ‘అజ్గ్లాని’ అనుబహువచనప్రయోగముం బరికింపుడు.

2 ‘శీతలాదివ సంత్రస్తం ప్రావృషేణ్యా న్నభస్వతః
 నభో బధార సీరన్ధ్రం జీమూతకులకమ్భశమ్.’

గుము' అనియు, 'అవగమవిశదైః' మేఘము జరిగినవెంటనే ప్రకాశింపఁదొడఁగుటచే అంతవఱకు క్రీడాసమయమందు దూరమందుండి తదనంతరము తమపని చేయవచ్చిన (ఘాజ్జా) నేవకులవడుపున చంద్రపాదములు అగవడి వారిని నేదదేర్చుట యనుతమ పనికి సంవిధాన మారంభించు ననియు, 'తన్తజ్జాలావలమ్బాః' అనుటచే మేఘావరణా వగమమువలన పిల్లతెమ్మెరలు వీవందొడంగుడు దారముల వ్రేలుచంద్రకాంతములు వెనుకకు ముందునకు ఊఁగులాడఁదొడంగును గావున, అంతవఱకు నిశ్చలముగానున్న యీచంద్రకాంతముల యిప్పటియాయూఁగులాట, అవి క్రీడాసమయమందు ఎడనీ యుండి తదనంతరము అప్పుడే నేదదేర్చుట యను తమపనికై వచ్చినట్లు అగవడు ననియు, 'లవ' అనుటచే స్థూలబిందువులయిన దుస్సహములగునుగాన వన్నీరుచిలికి నట్లునన్నముగా తుషారము వ్యాపించుచుండు ననియు, 'చన్ద్రకాన్తాః' చంద్రుని ప్రియమిత్రులు గావున, చన్ద్ర 'పాదైః' చంద్రునికాలిచవ్వడు విన్నమాత్రాన తదా శయ మెఱిఁగి పనిచేయఁ గదలు ననియు, 'వ్యా'లుమ్మని యనుటచే ఈచంద్ర కాంతతుషారము రతిగ్లానిని చక్కఁగా నివారించు ననియు, 'నిశీథే' అనుటచే నిత్యో త్కటయావనులైన యక్షులరతము 'యామమాత్రం సహస్వ' యని ముందు చెప్పఁ బడురీతిగా యామకాలపరిమితముగావునను రాత్రి త్రియామగావునను రతాంత కాలము నిశీథ మగు ననియు, భావము.

నేత్రా నీతాః సతతగతినా యద్విమానాగ్రభూమీ
రాలేఖ్యానాం స్వజలకణికాదోష ముత్పాద్య సద్యః,
శఙ్కాస్పృష్టాఇవ జలముచ స్త్వాదృశో జాలమాగ్నైః
ధూమోద్ధారానుకృతినిపుణా జర్జరా నిష్పతన్తి. 9.

నేత్రేతి.—హేమేఘ, నేత్రా = ప్రేరకేణ, సతతగతినా = సదాగతినా - వాయునా + 'మాతరిశ్వా సదాగతిః' ఇత్యమరః, యద్విమానాగ్రభూమీః - యస్యాః = అలకాయాః - విమానానాం = సప్తభూమికభవనానామ్ = అగ్రభూమీః = ఉపరిభూమికాః, నీతాః = ప్రాపితాః, త్వమివ పశ్యన్తి యాన్ తే త్వాదృశః - త్వత్సదృశా ఇత్యర్థః * 'త్యదాదిషు దృశోఽనాలాచనేక ఇచ్చ' ఇతి కచ్చిత్యయః, జలముచః = మేఘాః, ఆలేఖ్యానాం = సచ్చిత్రాణాం + 'చిత్రం లిఖితరూపం స్యాదా లేఖ్యం తు ప్రయత్నతః | నిర్మితోత్తమ చిత్రమ్' ఇతిశబ్దార్థవే, స్వేషాం - జలకణికాభిః = జలకణైః - దోషం = స్ఫుటనమ్, ఉత్పాద్య, సద్యః, శఙ్కాస్పృష్టా ఇవ = సాపరాధత్వా ద్భయవిష్టా ఇవ + 'శఙ్కా వితర్క భయయోః' ఇతి శబ్దార్థవే, ధూమోద్ధారస్య = ధూమనిర్గమస్య - అనుకృతా = అనుకరణే - నిపు

ణాః = కుశలాః, జర్జరాః = విశేర్ణాః సంతా, జాలమాన్యైః = గవాక్షరన్ధ్రైః, నిష్ప
తన్తి = నిష్కాగ్రమున్తి; యథా కేనచి దన్తః పురసంచారవతా మాతేన గూఢవృత్త్యా
రహస్యభూమిం ప్రాపితా స్తత్ర స్త్రీణాం వ్యభిచారదోష ముత్పాద్య సద్యః సాశ
జ్ఞాః కృష్టవేషాన్తరా జారాః క్షుద్రమాన్యై ర్నిష్కామన్తి తద్వదితి ధ్వనిః. ప్రకృ
తార్థే శజ్ఞాస్పృష్టా ఇవే త్యుత్పేక్షితే.

(హేమేఘ = హేమేఘుఁడా), నేత్రా = ప్రేరకుఁడైన, సతతగతినా = వా
యువుచేత, యద్వి - భూమి? — యత్ = ఆయలకావట్టణముయొక్క - విమాన =
విడంతస్తులమేడల - అగ్రభూమిః = పైయంతస్తులను, నీతాః = పొందింపఁ
బడినవై, త్వాద్యశః = నీవంటి, జలముచ = మేఘములు, ఆలేఖ్యానామ్ = శ్రేష్ఠ
మయినచిత్తరువులకు, స్వజ...దోషమ్ - స్వ = తమయొక్క - జలకణికా = నీటి
బిందువులచేతనైన - దోషమ్ = (పొక్కుటయను) చెఱుపును, ఉత్పాద్య = కలిగించి,
సద్యః = తత్క్షణమే, శజ్ఞాస్పృష్టా ఇవ = (సాపరాధము లగుటచే) భయపడినవో
యనునట్లు, ధూమో...పుణాః - ధూమ = పొగయొక్క - ఉద్గార = వెలువడుట
యొక్క - అనుకృతి = అనుకరణమందు - (అనఁగా వెలువడుచున్నపొగయొక్క
రూపమును ధరించుటయందు), నిపుణాః = నేర్పరులై, జర్జరాః = సడలినవై, జాల
మాన్యైః = కిటికీదారులగుండ, నిష్పతన్తి = వెలువడును.

తా. — సర్వదా గమనశీలమైన వాయువుచే ఆయలకాపురమందలి యేడంత
స్తులమేడలయొక్కపైయంతస్తున ప్రవేశపెట్టఁబడినవై నీవంటిమేఘములు ప్రశస్తము
లయినయచటిచిత్తరువులను తమచినుకులచే తడిపి పొక్కునట్లు చేసి ఆతప్పనకై
తమకు దండన కలుగునని భయపడినవియుంబోలె ఆభయముచే మాఱురూపము
దాల్చి మాటిపోవుచున్నవియుం బోలెను సడలి పొగవంటిరూపమును దాల్చి కిటికీల
గుండ వెలువడుచుండును. మేఘములయొక్క యీచర్య ఎట్లున్న దన—జారుల
అంతఃపురసంచారముగల యెడకాడయిన మాత అంతిపురి నేకాంతస్థలమునకు
రహస్యముగా తమ్ము ప్రవేశపెట్టఁగా అచటి స్త్రీలకు శీలభగ్గింశము కలిగించి భయము
చెంది మాఱువేషము వేసికొని క్షుద్రమార్గముల వెలువడుదురుగదా—అట్లున్నది.

ప. — మేడ లత్యున్నతము లని భావము.

అక్షయ్యాన్తర్భవననిధయః ప్రత్యహం రక్తకణ్ఠే

రుద్గాయద్భి ర్ధనపతియశః కిన్నరైర్యత్ర సార్థమ్

వైభ్రాజఖ్యం విబుధవనితా వారముఖ్యాసహాయా

బద్ధాలాపా బహిరుపవనం కామినో నిర్విశన్తి.

అక్షయ్యేతి. — యత్ర = అలకాయాం, తేషాం శక్యాః క్షయ్యాః * క్షయ్య
జయ్యా శక్యార్థే' ఇతి నిపాతః - తతో నన్మమాసః - భవనానా మస్తరవర్భవనమ్
* అవ్యయీభావసమాసః - అక్షయ్యా అస్తరభవనం నిధయో యేషాం తే తథా
క్తాః - యథేచ్ఛభోగసంభావనార్థ మిదం విశేషణం, విబుధవనితాః = అపసరసః
తా ఏవ - వారముఖ్యాః = వేశ్యాః - తా ఏవ సహాయా యేషాం తే తథాక్తాః
+ 'వారస్త్రీ' గణికా వేశ్య రూపాజీ వాథ సాజనైః సత్కృతా వారముఖ్యా స్యాత్
ఇత్యమరః, బద్ధాలాపాః = సందానిత సల్లాపాః, కామినః = కాముకాః, ప్రత్యహమ్ =
అహన్యహని * 'అవ్యయం విభక్తి—' ఇత్యాదినావ్యయీభావః + 'అనశ్చ'—
ఇతి సమాసాస్తప్తచ్ * 'అహ్నష్టభో రేవ—' ఇతి టిలోపః, రక్తః = మధురః
కణ్ఠః = కణ్ఠధ్వనిః - యేషాం తే తైః - రక్తకణ్ఠైః = సుందరకణ్ఠధ్వనిభిః, ధనపతియశః
= కుబేరకీర్తిష్, ఉద్గాయద్భిః = ఉచ్చైర్గాయద్భిః - దేవగానస్య గాంధారగ్రామ
ప్రాయత్వా తారతరం గాయద్భి రిత్యర్థః, కిన్నరైః, సార్థం = సహ, వైభాజి న్యేదం
వైభాజిమ్, వైభాజి మిత్యాఖ్యా యస్య త ద్వైభాజాఖ్యమ్ + 'వైభాజేన గణే
స్త్రిణ త్రాతం వైభాజి మాఖ్యయా' ఇతి శమ్భురహస్యే - చైత్రరథస్య నామాస్తర
మేతత్, బహిరుపవనం = బాహ్యోద్యానం, నిర్విశన్తి = అనుభవన్తి.

యత్ర = ఆయలకాపురమందు, అక్ష... ధయః. — అక్షయ్య = తఱుఁగశక్యము
గాని - అస్తరభవనం = ఇంటిలోపలి - నిధయః = నిధులుగలవారు - (ఈవిశేషణము యక్షులకు
యథేచ్ఛభోగములు కలవని తెలుపుటకు), విబు... హాయాః - విబుధవనితా = అపసరసల
నెడు - వారముఖ్యా = జనసత్కృతలయిన వేశ్యలు - సహాయాః = సహచారిణులుగాఁగల
వారై, బద్ధాలాపాః = మాటలు మాని - లేక - సల్లాపములాడుచు, కామినః = కాముకులు, ప్ర
త్యహమ్ = ప్రతిదినము, రక్తకణ్ఠైః - రక్త = మధురమైన - కణ్ఠైః = గొంతుకలవారైన, (అందు
చేతనే), ధనపతియశః = కుబేరునికీర్తిని, ఉద్గాయద్భిః - (దేవగానము గాంధార
గ్రామప్రాయముగా నుండు గావున) పైస్థాయిలో పాడుచున్న, కిన్నరైః సార్థమ్
= కిన్నరులతోఁగూడ, వైభాజాఖ్యమ్ - వైభాజి = వైభాజిమను - ఆఖ్యమ్ =
పేరిటిదైన, బహిరుపవనమ్ = బాహ్యోద్యానమును, నిర్విశన్తి = అనుభవింతురు.

తా — ఆయలకాపురమందు ఇంట్లో, తఱుఁగనినిధానములుకలవారు అందు
చేతనే సకలభోగములను సంపాదించి సమర్థులయిన కాముకులు అపసరసలనెడు వా
రాంగనా మతల్లికలను తోడ్కొని చైత్రరథ మనుబాహ్యోద్యానమునకుఁబోయి
అచట మధురమైనకంఠముతో కిన్నరులచే కుబేరునికీర్తిని పైస్థాయియందు పాడిం

శుచు (క్షణమాత్రాంతరాయమైనను ఓర్వమిచే మాటలాడక-లేక-సల్లాపములాడుచు)
అలిచుచు ఆనందింతురు; ఉద్యానవిహారాది వినోదములంగూడఁ దేలుదురు.

గత్యుత్కమా దలకపతితై ర్యత్ర మద్వారపుష్పైః
పత్రైశ్చైదైః కనకకమలైః కర్ణవిభ్రంశిభి శ్చ
ముక్తాజాలైః స్తనపరిసరచ్ఛిన్నసూత్రై శ్చ హారై
రైశ్చో మార్గః సవితు రుదయే సూచ్యతే కామినీనామ్. 11.

గతీతి —యత్ర=అలకాయాం, కామినీనామ్ = అభిసారికాణామ్ + 'కా
న్తానీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా' ఇత్యమరః, నిశి భవో నైశో మార్గః-
సవితుః = సూర్యస్య - ఉదయే సతి, గత్యా = గమనేన - ఉత్కమ్పః=చలనం-
తస్మాద్దేతోః అలకేభ్యః పతితైః, మద్వారపుష్పైః=సురతరుకుసుమైః, తథా, పత్రా
ణాం=పత్రైలతానాం - ఛేదైః=ఖడ్గైః-పతితై రితి శేషః, తథా, కర్ణభ్యో విభ్రశ్య
స్తీతి కర్ణవిభ్రంశిని తైః కనకస్య కమలైః కనకకమలై శ్చ * షష్ఠ్యా వివక్షితార్థ
లాభే సతి మయతా విగ్రహేఽధ్యాహారదోషః - ఏవ మన్యత్రా ప్యనుసంధేయం,
తథా, ముక్తాజాలైః = మా క్తికసరైః - శిరోనిహితై రిత్యర్థః, తథా, స్తనయోః -
పరిసరః=ప్రదేశః - తత్ర చిన్నాని సూత్రాణి యేషాం తైర్హారై శ్చ, సూచ్యతే
జ్ఞాప్యతే. మార్గపతితమద్వారకుసుమాదిర్నిజై రయ మభిసారికాణాం వహ్నా ఇతి ద్ర
ష్టుభి రనుమీయత ఇత్యర్థః.

యత్ర = అయలకాపురమందు, కామినీనామ్ = అభిసారికలయొక్క
(అభిసారిక యనఁగా కాంతునిం గవయుటకై సంకేతస్థానమునకుఁ బోవు స్త్రీ),
నైశః = రాత్రిదైన (అనఁగా వారు రాత్రి నడచిపోయిన)-మార్గః=దారి, సవి
తుః = సూర్యునియొక్క, ఉదయే = ఉదయము కాఁగానే, గత్యుత్కమ్పాత్ —
గతి = గమనముచేత నయిన - ఉత్కమ్పాత్=చలనముపలన, అలకపతితైః —
అలక = కురులనుండి - పతితైః = పడినవైన, మద్వారపుష్పైః = కల్పవృక్ష పుం
బువ్వలచేతను, (అట్లే), పత్రైశ్చైదైః —పత్రై = మకరికాపత్రములయొక్క -
ఛేదైః = (క్రిందఁబడిన) ఖండములచేతను, కర్ణ = చెవినుండి - విభ్రంశిభిః=జాఱి
పడినవైన, కనక కమలై శ్చ = పసిడి తామరలచేతను, ముక్తాజాలైః = (తలనుఁ
దాల్పఁబడిన) ముతైపుసరులచేతను, (అట్లే), స్తన = కుచములయొక్క - పరిసర
= చెంతను - చిన్న = పెరిగిపోయిన - సూత్రైః = దారములుగలవైన, హారైః
= ముత్యాలపేరులచేతను, సూచ్యతే=తెలుపఁబడుచున్నది. దారిలో రాలియుండు

మందారకునుమాది లింగములచే ఈదారిని అభిసారికలు పోయిరని చూపఱు
ఊహింతు రని యర్థము

తా.—ఆయలకాపురమందు అభిసారికలు కాంతాద్ధినులై అలంకరించుకొని
సంకేత స్థానములకుఁ బోవునప్పుడు నడుకతోట్రు పాటువలని కంపముచేత తలనుండి
మందార పుష్పములును, చెక్కులనుండి మకరికాప త్త్రఖండములును, వీనులనుండి
పసిడి తామరలును, కొవ్వనుండి ముతైపుసరులును, స్తనతటమునుండి కెరిగి హార
ములును, నేల రాలఁగా, వానిని తెల్లవాఱఁగానే కని ఆగుర్తులచేత లోకులు రాత్రి
ఆకామినులు పోయినచూర్ణములను తెలిసికొందురు.

ప.—మందార పుష్పాదులు కరికణాదులవలె దృఢనిబద్ధములు గావు గాన రావి
ననియు, (సవిత యనఁగా ప్రేరకుఁడును గావున) సూర్యుఁడు తాను వచ్చియు
రాకమునుపే వేడుకకాఁడై ఆయభిసారికలగుట్టు బయటవేసి లోకులకు కుతూహలము
కలిగించుననియు భావము. ‘హరైః’ అనుటచేతనే స్తనములు గమ్యమగుచుండఁగా
మరల ‘స్తనపరిసర’ అనుటచే హారముల మకరికాప త్త్రచ్ఛేదములు మొదలయినవి
రాలుట గత్యుత్కంపముమాత్రమేగాక నిద్రింపఁబోవు వల్లభునిపొందును తలంచుకొను
టచేఁ గలిగినట్టివి- 1 చనుఁగవ యుబుకువొందుట చెక్కిళ్లు గగుర్కొనుట చెమర్చుట
లోనగు కామేంగితములు కూడ తోడ్పడె ననియు భావము. అభిసారికలు భూషణము
లను చప్పుడుకానీయరే గాని వానిని ధరియింపకుండ ప్రియులను గూర్చిపోరు. ‘కా
మినీనామ్’ అనుట కామాతిశయముచే కాంతధ్యానపరవశలై యభిసరించునప్పుడు
పుష్పవతనాదికమును తీపు తమగుట్టు బయటపెట్టుదానిని తెలియఁజాల రని-భా
వ్యనర్థము లాలోచింపక సంకేతములకు ప్రియసంగమార్థ మేఁగుదు రని - భావము.

మత్వా దేవం ధనపతిసఖం యత్ర సాక్షా ద్వసంతం
ప్రాయ శ్చాపం న వహతి భయా న్మన్మథం పట్నదజ్యమ్,
సభూభిజ్జప్రహితనయనైః కామిలత్యై స్వమోహై
స్తస్యారమ్భ శ్చతురవనితావిభక్తై రేవ సిద్ధః. 12.

1 తద్వక్త్రాభిముఖం ముఖం వినమితం, దృష్టిః కృతా పాదయోః,
తత్స్సల్లాపకుతూహలాకులతరే శ్రోత్రే నిరుద్ధే మయా,
పాణిభ్యాం చ తిరస్కృతః సపులకః స్వేదోద్గమో గణ్డయోః,
సఖ్యః కిం కరవాణి యాన్తి శతధా మత్కల్పకే సంధయః. అమరు.
పూర్వమేఘము 36-వ పుటలోనిజ్ఞాపికం గనుఁడు.

మత్వేతి.—యత్ర = అలకాయాం, మన్తథః = కామః, ధనపతేః (కుబేరస్య) సఖేతి ధనపతిసఖః * 'రాజాహః సఖిభ్య స్త్వచ్' - తం దేవం = మహాదేవం, సాక్షా ద్వసన్తం = సఖి స్నేహ నిజరూపేణ వర్తమానం, మత్వా = జ్ఞాత్వా, భయాత్ = ఛాలేక్షణభయాత్, షట్పదా ఏవ జ్యో (మార్వీ) యస్య తం చాపం, ప్రాయః = ప్రాచుర్యేణ, న వహతి = న విభర్తి; కథం తర్హి తస్య కార్యసిద్ధి రిత్యత ఆహ 'సప్రభాభజ్జే'తి—తస్య = మన్తథస్య, ఆరమ్భః = కామిజనవిషయో విజయవ్యాపారః, సప్రభాభజ్గం యథాతథా-ప్రహితాని = ప్రయక్తాని-నయనాని = దృష్టయో - యేషు తై స్తథోక్తైః, కామిన ఏవ లక్ష్యేణి తేషు - అమోఘైః = సఫలప్రయోగై రిత్యర్థః - మన్తథచాపోఽపి క్వచి దపి మోఘః స్యా దితి భావః, చతురా శ్చ తా వనితా శ్చ తాసాం - విభ్రమైః = విలాసైః, రేవ, సిద్ధో = నిష్పన్నః, య దనర్థకరం పాఠీకఫలంచ తత్ప్రయోగా ద్వరం నిశ్చితసాధనప్రయోగ ఇతి భావః.

యత్ర = ఆయలకాపురమందు, మన్తథః = ముదనుడు, ధనపతి సఖమ్ = కుబేరుని చెలికాండయిన, దేవమ్ = దేవుని (అనఁగా హరుని), సాక్షాత్ వసన్తమ్ = (సఖునిమీఁది స్నేహముచే) నిజరూపముతో నున్నవానిని, మత్వా = తలంచి, భయాత్ = ఛాలేక్షణభయమువలన, షట్పద జ్యమ్ = తుమ్మెదలు నారిగాఁగలదైన, చాపమ్ = వింటిని, ప్రాయః = ప్రచురముగా, నవహతి = (చేతఁ) బూనఁడు; (అట్లుయిన నతనికి కార్యసిద్ధి యెట్లనినఁ జెప్పుచున్నాఁడు), తస్య = ఆమన్తథుని యొక్క, ఆరమ్భః = కామిజనవిషయవిజయవ్యాపారము, సప్రభాభజ్గమ్ = బామముడితోఁగూడ, ప్రహితనయనైః—ప్రహిత = ప్రయోగింపఁబడిన - నయనైః = నేత్రములుగలవియు, కామి లక్ష్యేషు = కాముకులనెదు గుఱులయందు, అమోఘైః = వ్యర్థముగానివియు, నయిన, (మదనుని చాపము ఒకవేళ తప్పినను తప్పనని భావము), చతు...భ్రమైః - చతుర = చదురుగతైలయిన - వనితా = స్త్రీలయొక్క—విభ్రమై రేవ = విలాసములచేతనే, సిద్ధః = నెఱవేఱుచున్నది; వ్యర్థమును పాఠీకఫలము నగుసాధనమును ప్రయోగించుటకంటె నిశ్చితఫలమగు సాధనమును ప్రయోగించుట మే లనుట.

ప.—'ధనపతిసఖమ్' - ధనముగలవానిచెలి కానికి భయండుట లోకములో కలిగినదే యనియు, చెలిమిచేతనే మహేశ్వరుఁడు అచట నిజరూపముతో కైలాసమున నివసించియున్నాఁ డనియు, 'షట్పదజ్యమ్'—తనవింటినారి (తుమ్మెదలు) యుండుకొరముచే తనరాక హరునికి తెలిపి తనకు ముప్పతెచ్చునని మదనునికి భయమనియు

తుష్టాదనారివిల్లుగాక వేటువిండ్లచే అనఁగా చదురుగత్తెల కనుబొమవిండ్లచే మదనుని కార్యము నెఱవేటుచున్నదనియు, 'లక్ష్య' అనుటచే బొమలు విండ్లుగాను చూపులు బాణములుగాను నున్నవనియు, 'కామిలక్ష్యేషు' - అనుటచే వీతరాగలక్ష్యములనే లోబెటుచునట్టియాబొమవిండ్లకును చూపుఁదూపులకును కామిలక్ష్యములు ఏపాటి! అనియు, 'అమోఘైః' — మదనునిచాపబాణములు ఒకవేళ తప్పిననుం దప్పననియు, సందిగ్ధఫలమగు స్వచాపవ్యాపారమునకు ఆటంకము గలిగినను అంతకన్న నుత్తమ సాధనములచేత మదనునివని మేలే ఆయెననియు భావము.

వాస శ్చిత్రం మధు నయనయో ర్విభ్రమాదేశదక్షం
పుష్పద్భేదం సహ కిసలయై ర్భూషణానాం వికల్పాన్
లాటౌరాగం చరణకమలన్యాసయోగ్యం చ యస్యా
మేకః సూతే సకల మబలామణ్డనం కల్పవృక్షః.

13.

† కచధార్యం దేహధార్యం పరిధేయం విలేపనం । చతుర్థా భూషణం ప్రాహుః
స్త్రీణా మన్యచ్ఛ దైశికమ్ ఇతి రసాకరే, తదే వైతదాహ వాస ఇతి. — యస్యామ్
= అలకాయాం, చిత్రం = నానావర్ణం, వాసః = వసనం - పరిధేయమణ్డన మే
తత్, నయనయో ర్విభ్రమాణామ్ - ఆదేశే = ఉపదేశే - దక్షమ్, అనేన విభ్ర
మద్వారా మధునో మణ్డనత్వ మిత్యవధేయం - తచ్చ కుణ్డలాదివ ద్దేహధార్యైస్త
ర్భవ్యం, మధు = మద్యం, కిసలయైః = పల్లవైః, సహ, పుష్పద్భేదం = కుసు
మోదయమ్, ఉభయంచేత్యర్థః, ఇదం తు కచధార్యం, భూషణానాం, వికల్పాన్ =
విశేషాన్, దేహధార్య మేతత్, తథా చరణకమలయోః - న్యాసస్య = సమర్పణస్య -
యోగ్యం, రజ్యతేననేతి రాగో రజ్జకద్రవ్యం - లాటేవ రాగః లాటౌరాగః తమ్,
ఇదం చాఙ్గరాగాదివిలేపనమణ్డనోపలక్షణం, సకలం = సర్వం - చతుర్విధ మ
పీత్యర్థః, అబలామణ్డనం = యోషిత్రప్రసాదనజాతమ్, ఏకః కల్పవృక్ష ఏవ, సూతే
= జనయతి, నతునానాసాధన సంపాదనప్రయాస ఇత్యర్థః.

కచధార్యము దేహధార్యము పరిధేయము విలేపనము నని స్త్రీభూషణములు
నాలుగువిధములు, ఇతరము దైశిక మనఁబడును, అదే చెప్పచున్నాఁడు:—

యస్యామ్ = ఆయలకా పురమందు, చిత్రమ్ = నానావర్ణములుగల, వాసః
= వస్త్రమును (ఇది పరిధేయహండనము), నయనయోః = నేత్రములకు, వి...క్షమ్
— విభ్రమ = విలాసముయొక్క - ఆదేశ = ఉపదేశమందు (అనఁగా, - చూపులకు
విలాసములు కలిగించుటయందు) - దక్షమ్ = సమర్థమైన, మధు = మద్యమును
(విభ్రమము ద్వారముగా మద్యమునకు మండనత్వ మని యెఱుంగవలయును. అథియు

కుండలామలవలె దేహధార్యమందు అంతర్భూత మయినది), కిసలయైః సహ = చివుళ్ళతోఁ గూడ, పుష్పద్భేదమ్—పుష్ప = పువ్వులయొక్క - ఉద్భేదమ్ = ఉదయమును (పూతను) (అనఁగా - చివుళ్లను పువ్వులను రెండింటిని-ఇది కచధార్యము), భూషణానామ్ = ఆభరణములయొక్క, వికల్పాన్ = విశేషములను (వేణువేణు భూషణములను - ఇది దేహధార్యము), (కిం) చ = మఱియు, చర...యోగ్యమ్—చరణకమల = తామరవంటియడుగులయందు - న్యాస = ఉంచుటకు - యోగ్యమ్ = తగినదైన, లాఘోరాగమ్ = లఘుకరంగును (ఇది అంగరాగముమొదలయిన విలేపనమండనమునకు ఉపలక్షణము), సకలమ్=(ఈ) సమస్తమయిన (అనఁగా నాలుగు విధములయిన), అబలా మణ్డనమ్ = స్త్రీ భూషణమును, ఏకః కల్పవృక్షః = కల్పవృక్షము, సూతే = కనుచున్నది; వారికి నానాలంకార సంపాదనప్రయాసము లేదని యర్థము.

తా.—అలకాపురమందు అంగనలకు పరిధేయమండనమయిన పలువన్నెల వస్త్రమును, చూపులకు విలాసములు కలుగఁజేయుటచే దేహధార్యమండనములో చేరునదైన మద్యమును, కచధార్యమండనములయిన చివుళ్లను పుష్పములను, పాదకమలములకు పారాణియై విలేపనమండనములో అంతర్భూతమయిన లఘుకరంగును, నాలుగువిధములయిన స్త్రీమండనములను, కల్పవృక్షమే ఇచ్చుచున్నది. వారికి అలంకారసంపాదనప్రయాసము లేదు.

త త్రాగారం ధనపతిగృహం నుత్తరే శాస్త్రదీయం,
దూరాల్లక్ష్మ్యం సురపతిధనుశ్చారుణా తోరణేన
య స్యోపాస్తే కృతకతనయః కాంతయా వర్ధితో మే
హస్తప్రాప్యస్తబకనమితో బాలమందారవృక్షః.

14.

ఇత్థ మలకాం వర్ణయిత్వా తత్ర స్వభవన స్యాభిజ్ఞాన మాహ - తత్రేతి—తత్ర = అలకాయాం, ధనపతిగృహం = కుబేరగృహేభ్యః, ఉత్తరేణ = ఉత్తర స్త్రీన్నదూరదేశే * 'ఏన బన్యతరస్యా మదూరేఽపఞ్చమ్యా' ఇ త్యేనప్రతిత్యయః - అన్యాయ మేతత్ * 'ఏనపా ద్ద్వితీయా' ఇతి ద్వితీయా + 'గృహః పుంసి చ భూమ్యేవ' ఇత్యమరః - 'ధనపతిగృహ' 'దితి పాతే 'ఉత్తరేణ' ఇతి నైనప్రతిత్యయాంతం, కింతు 'తోరణేన' ఇత్యస్య విశేషణం తృతీయాంతం - ధనపతిగృహం దుత్తరస్యాం దిశి యత్తోరణం బహిర్ద్వారం తేన లక్ష్మిత మిత్వర్థః, అస్తాక మిద మస్తదీయం * 'వృద్ధాచ్ఛః' ఇతి ఛత్రత్యయః, అగారం = గృహం, సురపతిధనుశ్చారుణా

= మణిమయత్వా దభ్రజ్జత్వా చేష్టచాపసున్దరేణ, తోరణేన=బహిర్ద్వారేణ
 + 'తోరణోఽస్త్రీ' బహిర్ద్వారమ్' ఇత్యమరః, దూరాత్, లక్ష్యం=దృశ్యమ్, అనేనాభి
 జ్ఞానేన దూరత ఏవ జ్ఞాతుంశక్య మిత్యర్థః; అభిజ్ఞానాన్తరమాహ - యస్యాగారస్య,
 ఉపాన్తే=ప్రాకారాంతఃపార్శ్వదేశే, కాన్తయా, వర్ధితః = పోషితః, కృతక
 తనయః=కృత్రిమ సుతః - పుత్త్రత్వే నాభిమన్యమాన ఇత్యర్థః, హస్తేన ప్రాప్త్యే
 = హస్తావచేయైః - స్తబకైః = గుచ్ఛైః-సమితః - స్తబకభారాల్లమ్బమాన ఇత్యర్థః
 + 'స్యాద్గుచ్ఛకస్తు స్తబకః' ఇత్యమరః, బాలః = కోపాలః, మన్దార వృక్షః=కల్ప
 వృక్షః, అస్త్రీతి శేషః.

ఇట్లు ఆలకాపురమును వర్ణించి అందు తనయింటిని గుర్తులతో వర్ణించు
 చున్నాడు:—

తత్ర = ఆయలకాపురమునందు, ధనపతి గృహణ = కుబేరుని యింటికి,
 ఉత్తరేణ = ఉత్తరమునదగ్గరగా, అస్త్రదీయమ్ = మార్దెన, అగారమ్ = ఇల్లు,
 సుర...రుణా—సురపతిధనుః = (మణిమయమయినందుచేతను అభ్రంకషమయి
 నందుచేతను) ఇంద్రాయుధమువలె - చారుణా = అందమయిన, తోరణేన=బహి
 ర్ద్వారముచేత, దూరాత్ = దూరమునుండి, లక్ష్యమ్ = చూడశక్యమయినది (అగ
 పడునది), ఈగుర్తుచేత దూరమునుండియే కనిపట్టుటకు శక్య మని యర్థము; ఇంకొక
 గుర్తును చెప్పచున్నాడు:—యస్య = ఆలోగిటియొక్క, ఉపాన్తే=సమీపమందు
 (ప్రాకారములోపలిప్రక్కను), మే = నాయొక్క, కాన్తయా=ప్రియచేత, వర్ధితః
 = పెంపబడినదియు, (అందుచేతనే), కృతకతనయః=కృత్రిమ పుత్త్రుఁడయినది
 యు - అనగా పుత్త్రుఁడుగా అభిమానింపబడినదియు, హస్త...మితః—హస్త=
 చేతితో - ప్రాప్య = అందుకొనశక్యమయిన - స్తబక = పూగు తలచేత - సమితః=
 వంపబడినదియు, (అయిన), బాలమన్దారవృక్షః = లేతమందారవృక్షము, (అస్త్రీ
 = కలదు).

తా.—ఆయలకాపురమందు మాయిల్లు కుబేరునిమందిరమునకు ఉత్తరమున
 దగ్గరగా నున్నది - మాయింటిని దూరమునుండియే కనుంగొనుటకు ఒకగుర్తుగలదు -
 విదనగా - నానామణిమయమై మబ్బుల నెరయుచు ఇంద్రధనుస్సువలె అందముగా
 ప్రకాశించుచుండు బహిర్ద్వారము; మాయింటికి మఱియొకగుర్తు కలదు - విదనగా -
 మాయింటిప్రక్కను ప్రాకారమునకు లోపలివై పున నాభార్యచే పెంపబడి చేతికం
 దెడు పూగుత్తులతో వంగియుండు బాలమందారవృక్షము.

ప.—కుబేరునియింటికి యత్తునియిల్లు దక్షిణముందున్న దనక ఉత్తరమందున్న
 భనుట యేల యనగా - నేత్రోత్సవమయిన యా ధనపతిమందిరమును దర్శించుటకు

మేఘుఁడు ప్రయత్నాంతరముతో వెదకికొని పోనక్కఱ లేదు - ఆనుషంగికముగా త్రోవలోనే తద్దర్శనముకూడసీద్ధించును - అని సూచించుటకు. ధనపతిమందిరమును యత్నుఁడు విస్తరించివర్ణింపమికి కారణమేమన-యత్నునితప్పు త్రిమూర్తులును దాటఁ జాలని మదనప్రతాపముచేతనేగాని వేఱొంట సంభవించినది కాకయున్నను, అందు చేతనే క్షమింపఁదగినదై యున్నను, కనికరింపక ధనపతి శపించినాఁడను నసూయయే కారణము; 'దూరాలక్ష్యమ్' ఇతనియిల్లు ఉన్నతముగాన దూరమునకగవడు ననియు, అట్టియిల్లు గలవాఁడని చెప్పటచే ఇతఁడును యత్నులలో గొప్పవాఁడే గాని సామాన్యుఁడు గాఁ డనియు, కనుకనే ఇతనియిల్లు 'ఉత్తరేణ' కు బేరునియింటి చెంత నున్నదనియు, భావము. 'సురపతిధనుశ్చారుణా' అనునుపమచే తోరణము మణిమయ మనియు, మేఘముల సెరయుచున్న దనియు, అందుచేతనే, ఇంద్రధనుస్సువలె నున్నదనియు తెలియవలయును. 'ఉపాస్తే'—బాలమందారవృక్షము కృతకపుత్తుగఁ డగుటచే దగ్గఱనే పెంపఁబడుచున్నది. 'కాంతయా వర్ధితః'—1 ప్రమదలకు ఇట్లు చిన్నవృక్షములయందు ప్రీతి ప్రసిద్ధమేగదా. 'హస్తప్రాప్యస్తబక'—చేతఁ బుణుకఁదగినవి పిల్లవాని నునుబుగ్గులు మొదలయినవి సూచింపఁబడు చున్నవి. 'నమితః'—వంగుట పూగుత్తుల విస్తారమును, ఆవిస్తారము పెంచిన ప్రేమను, సూచించుచున్నవి. 'హస్త...మితః' చేతులుచాచి యెత్తుకొమ్మని తల్లిమీఁదికి వాలుచున్న పుత్తునివలె అని, భావము.

వాపీ చాస్మి మరకతశిలాబద్ధసోపానమార్గా

హైమై శ్చన్నా వికచకమలైః స్నిగ్ధవైదూర్యానాః

యస్యా స్తోయే కృతవసతయో మానసం సన్నికృష్టం

నాధ్యాస్యన్తి వ్యపగతశుచ స్త్వామపి ప్రేక్ష్య హంసాః. 15.

ఇతః పరం పఞ్చభిః శ్లోకై రభిజ్ఞానాంతర మాహ :—వాపీతి.—అస్మిన్ = మదీయాగారే, మరకతశిలాభిః = గారుత్మతమణిభిః - బద్ధః సోపానమార్గో యస్యాః సా తథోక్తా, విదూరేభవా వైదూర్యాః * 'విదూరాజ్ఞ్యో' ఇతి ఖ్యప్రత్యయః—వైదూర్యాణాం వికారా వైదూర్యాణి * వికారార్థేఽప్రత్యయః - స్నిగ్ధాని వైదూర్యాణి నాశాని యేషాం తైః, హైమైః=సావర్ణైః, వికచకమలై శ్చన్నా, వాపీ చ=

1 పాతుం న ప్రథమం వ్యవస్యతి జలం యుష్మా స్వపీతేషు యా,

నాదత్తే ప్రియమణ్ణినాపి భవతాం స్నేహేన యా పల్లవమ్,

ఆద్యే వః కుసుమప్రసూతిసమయే యస్యా మహా సుత్సవః,

సేయం యాతి శకుంతలా పతిగృహం సర్వై రనుజ్ఞాయతామ్,

శాకుం.

దీర్ఘికాచ + 'వాపీ తు దీర్ఘికా' ఇత్యమరః, అస్తీతిశేషః, యస్యాః = వాప్యాః, తోయే = సలిలే, కృతవసతయః = కృతనివాసాః, హంసాః, త్వాం = మేఘం, ప్రేత్యోపి = వీత్యోపి, వ్యవగతశుచః = వర్షాకాలేఽవ్యకలుషజలత్వా ద్వీతదుఃఖాః సంతః, సంనికృష్టం = సంనిహితం - సుగమ మపీత్యర్థః, మానసం = మానససరః, నాధ్యాస్యన్తి = సోతకృత్యన్తే * 'ఆధ్యాన ముత్కృతా పూర్వకం స్మరణమ్' ఇతి కాశికాయామ్.

ఇది మొదలు అయిదు స్లోకములచే ఇంకను ఆనవాళ్లను చెప్పచున్నాడు:—

అస్తీక్ = మాహాగిరి, మర...మార్గా—మరకతశిలా=గరుడమఱులతో - బద్ధ = కట్టబడిన - సోపానమార్గా = మెట్లదారికలదియు, స్నిగ్ధ...నాళైః—స్నిగ్ధ = మృణమైన - వైదూర్య = వైదూర్యమణివికారమయిన - నాళైః = తూండ్లు గలవైన, ఘోషైః = సువర్ణవికారములయిన, వికచ కమలైః = వికసించిన కమలములచే, ఛన్నా = కప్పబడినదియు, నయిన, వాపీ చ=దిగుడుబావి యు, (అస్తీ = కలదు), యస్యాః = ఆబావియొక్క, తోయే = జలమందు, కృత వసతయః = చేయబడిన నివాసముగలవైన - అనఁగా నివసించుచున్నవైన, హంసాః = మరాళములు, త్వామ్ = మేఘుని, ప్రేత్యోపి = చూచియు, వ్యవగత శుచః = పోయిన - దుఃఖముగలవై - అనఁగా వర్షాకాలమందును ఆబావిజలము అకలుషముగా నుండుట చే దుఃఖము లేనివై, సన్నికృష్టమ్ = సమీపమందున్న (సులువుగా పోవుటకు శక్యమయినదైనను), మానసమ్ = మానససరోవరమును, నాధ్యాస్యన్తి = కోరవు.

తా.—మాహాగిరిలో దిగుడుబావి యొకటి గలదు. దానిమెట్లు గరుడమణి మయములు. అందు మెరియుచుండు వైదూర్యనాళములుగల వికసించినబంగారపురదామరలు నీటిని అంతట కప్పియుండును. ఆజలము వర్షాకాలమునఁగూడ నిర్మలముగానే యుండుటచేత అందు స్థిరనివాసముగానే కుదిరినవై హంసలు మేఘమును గాంచియు సామీప్యముచే సులువుగానే పోదగినదానినైనను మానససరోవరమును తలపెట్టవు. మానసమునకన్న ఆడిగ్గియ రమణీయము.

ప.—'వికచ' - ఆబంగారురదామరలు వికసించియుండుటచే మఱియు చోటు ఆవరించును, వికసితములయిన కడు నేత్రోత్సవముగా నుండును - 'ఛన్నా' - కప్పబడినది - అనఁగా తామరలే అగపడునుగాని నీరు అగపడదు-తామరలు అంతవిస్తారముగా నున్నవి. 'కృత వసతయః'—స్థిరముగా కాపురములు కుదుర్చుకొన్న వని యు-మానసమునకన్న నిడియే వానికి రమ్య మనియు-కృతశబ్దస్వారస్యము. 'సన్నికృష్టమ్'—దగ్గరనున్నను పోవనుట ఈబావియొక్క రమణీయతాతిశయమును తెలుపుచున్నది.

తస్యా స్తీరే రచితశిఖరః పేశలై రిన్ద్రస్మితైః

క్రీడాశైలః కనకకదళీవేష్టనప్రేక్షణీయః;

మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతసా కాతరేణ

ప్రేక్ష్యోపాస్తస్ఫురితతడితం త్వాం తమేవ స్మరామి. 16.

తస్యా ఇతి.—తస్యాః = వాప్యాః, తీరే, పేశలైః = చారుభిః + 'చారా దక్షేచ పేశలః' ఇత్యమరః, ఇన్ద్రస్మితైః, రచితశిఖరః = ఇన్ద్రస్మితమణిమయశిఖర ఇత్యర్థః, కనకకదళీనాం - వేష్టనేన = పరిధినా - ప్రేక్షణీయః = దర్శనీయః, క్రీడార్థః శైలః క్రీడాశైలః, అస్మితి శేషః, హేసఖే, ఉపాస్తేషు = ప్రాస్తేషు - స్ఫురితాః తడితః - యస్య తం తథోక్తమ్ - ఇదం విశేషణం కనకకదళీవేష్టనసామ్యార్థ ముక్తమ్-ఇన్ద్రస్మితసామ్యం తు మేఘస్య స్వాభావిక మితి త్వా మిత్యనేన సూచ్యతే, త్వాం, ప్రేక్ష్య = వీక్ష్య, మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి హేతోః - తస్య శైలస్య మద్గేహిణీప్రియత్వా ద్దేతో రిత్యర్థః, కాతరేణ = భీతేన, చేతసా, భయం చాత్ర సానన్దమేవ + 'వస్తునా మనుభూతానాం తుల్యశ్రవణదర్శనాత్ | స్మరణా త్కీర్తనా ద్వాపి సానన్దా భీర్యథా భవేత్' ఇతి రసాకరే దర్శనాత్, తమేవ = క్రీడానా ద్వాపి సానన్దా భీర్యథా భవేత్' ఇతి రసాకరే దర్శనాత్, తమేవ = క్రీడాశైలమేవ, స్మరామి, ఏవకారో విషయా న్తరవ్యవచ్ఛేదార్థః - సదృశవ స్త్వనుభవా ద్విష్టార్థస్త్వతి ర్జాయత ఇత్యర్థః; అతఏ వాత్ర స్మరణాభ్యోలంకారః - తదుక్తం + 'సదృశానుభవా దన్యస్త్వతిః స్మరణ ముచ్యతే' ఇతి. నిరుక్తకారస్తు 'త్వాం తమేవ స్మరామి' ఇతి యోజయిత్వా మేఘే శైలత్వారోప మాచక్షే-త దసంగతమ్-అనార్జవాత్ - అద్రావ్యకారారోపస్య పురోవర్తి న్యనుభవాత్తకత్వేన స్మరణశబ్దప్రయోగాయోగాత్ - శైలత్వభావనాస్త్వతి రిత్యపి నూపపద్యతే భావనాయాః స్త్రుతిత్వే ప్రమాణాభావా దారోప స్యానుపయోగా త్సదృశ్యోపన్యాసవైయధ్యా చ్చ - విసదృశేఽపి సాలగ్రామే హరిభావనాదర్శనా దితి.

తస్యాః = ఆభావియొక్క, తీరే = ఒడ్డున, పేశలైః = అందములైన, ఇన్ద్రస్మితైః = ఇంద్రస్మితములతో, రచితశిఖరః - రచిత = చేయఁబడిన - శిఖరః = శృంగముకలదియు, కన...ణీయః - కనకకదళీ = బంగార పుటరఁటులయొక్క - వేష్టన = చుట్టుకొనుటచేత - అనఁగా చుట్టును బంగార పుటరఁటు లుండుటచేత - ప్రేక్షణీయః = దర్శనీయమును, అయిన, క్రీడాశైలః = ఆటకొండ - ఆటకొఱకు కట్టింపఁబడిన కొండ, (అస్మి = కలదు), సఖే = ఓమిత్రుడా, ఉపా...తమ్-ఉపాస్త = ప్రాంతం, (అస్మి = కలదు), సఖే = ఓమిత్రుడా, ఉపా...తమ్-ఉపాస్త = ప్రాంతం, తములయందు - స్ఫురిత = విలసిల్లినట్టి - తటితమ్ = మెఱపుఁగలగుగల - (కనకకదళీ

వేష్టనసామ్యార్థము ఈవిశేషణము చెప్పబడినది - ఇంద్రనీలసామ్యము మేఘమునకు స్వయముగానే కలదు - అది 'త్వామ్' అనుటచే సూచింపబడుచున్నది), త్వామ్ = నిన్ను, ప్రేత్యోపి = చూచియు, మద్గేహిన్యాః ప్రియః ఇతి = (ఆక్రీడాశైలము) నా భార్యకు ప్రియ మనెడు హేతువునుబట్టి, కాతరేణ = భయపడుచున్న, చేతసా = మనస్సుతో, (ఇచట భయము ఆనందముతోఁగూడినదే), తమేవ = ఆక్రీడాశైలమున, స్తరామి = తలంచుచున్నాను.

తా.—ఆబావియొడ్డున క్రీడాశైల మొకటి యున్నది, దానిశిఖరము ఇంద్రనీలమణిమయము, దానిచుట్టును బంగారపుటరటు లున్నవి. అట్లు ఆశైలము దర్శనీయమై యున్నది. అది నాప్రియతమకు ప్రియ మను హేతువునుబట్టి నిన్ను ప్రాంతముల స్ఫురించుచున్న మెఱపులుగలవానిని కని (నీమెఱపులు ఆకనకకదళికలవలెను నీవు ఆశైలమువలెను ఉండుటచేత) ఆక్రీడాశైలమునే తలంచుచున్నాను.

రక్తాశోక శ్చలకిసలయః కేశర శ్చాత్ర కాంతః

ప్రత్యాసన్నా కురవకవృతే రాధవీమణ్డపస్య,

ఏకః సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ

కాఙ్క్ష త్యన్యో వదనమదిరాం దోహదచ్ఛద్మ నాన్యః. 17.

రక్తేతి.—అత్ర = క్రీడాశైలే, కురవకా ఏవ - వృతిః = ఆవరణం-యస్య తస్య కురవకవృతేః, మథా (వసంతే) భవా మాధవ్య స్తాసాం మణ్డప స్తస్య = అతిముక్తలతాగృహస్య + 'అతిముక్తః పుణ్డ్రకః స్యా ద్వాసన్తీ మాధవీలతా' ఇత్యమరః, ప్రత్యాసన్నా = సంనికృష్టా, చలకిసలయః = చచ్చలపల్లవః, అనేన వృక్షస్య పాదతాడనేషు ప్రాజ్ఞలిత్వం వ్యజ్యతే, రక్తాశోకః - రక్తవిశేషణం తస్య స్త్రోద్దీపకత్వా దుక్తం + 'ప్రసూనకై రశోకస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా | బహునీధికరః శ్వేతో రక్తోఽత్ర స్మరజర్ధనః' ఇ త్యశోకకల్పే దర్శనాత్, కాంతః = కమనీయః, కేశరః=వకుళ శ్చ + 'అథ కేశరే | వకుళో వజ్జుశః' ఇత్యమరః, స్త ఇతి శేషః, ఏకః = తయో రన్యతరః. ప్రాథమికత్వా దశోక ఇత్యర్థః, మయా సహ, తవ సఖ్యాః = స్వప్రియాయా ఇత్యర్థః, వామపాదాభిలాషీ-దోహదచ్ఛద్మనే త్యత్రాపిసంబద్ధనీయమ్ - స చాహం చ అభిలాషీణా విత్యర్థః, అన్యః = కేశరః, దోహదః = పృథ్వీదీనాం ప్రసవకారణం సంస్కారద్రవ్యమ్ + 'తరుగుల్మలతాదీనా మకాలే కుళలైః కృతం | పుష్పా ద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తు తత్క్రియా' ఇతి శబ్దార్థవే - తస్య-భర్తనా = వ్యాజేన + 'కపటోఽస్త్రీ' వ్యాజ ద మ్భావధయ

శ్చైతవే' ఇత్యమరః, అస్యాః = తవ సఖ్యాః, వదనమదిరాం = గణ్ఢాప
వద్యం, కాఙ్క్షతి - మయా స హే త్యత్రాపి సంబంధసియమ్; అశోకవకుళయోః
స్త్రీపాదతాడనం గణ్ఢాపమదిరా చ దోహద ఇతి ప్రసిద్ధిః.

† 'స్త్రీణాం స్పర్శా త్ప్రియజ్ఞు ర్వికసతి, వకుళః నీధుగణ్ఢాపనేకా,
త్పదాఘాతా దశోక, స్త్రీలకకురవకౌ వీక్షణాలిజ్ఞ'నాభ్యామ్,
మద్దారో నర్తవాక్యా, త్పటుమృదుహసనా చ్చమ్పకో, వక్త్రవాతా,
చ్ఛూతో, గీతా న్నమేరు ర్వికసతి చ, పురో నర్తనా త్కర్ణికారః.'

అత్ర = ఆక్రీడాశైలమందు, కుర...వృతేః = కురవక = గోరంటలే.వృతేః
= ఆవరణము (వెలుగు) గాఁగల, ప్రత్యాసన్నా = చెంగటివైన (దగ్గఱనున్నవైన),
చల కిసలయః = చంచలములయినచిగుళ్లుగల (దీనిచే ఈవృక్షము పాదతాడనాను
గ్రహమునకై చేదోయి మొగిల్చి వేఁడుచున్న దని వ్యంగ్యము), రక్తాశోకః = ఎఱ్ఱ
యశోకము (ఎఱ్ఱయశోకము పురోద్దీపకము), కాంతః = కమనీయమయిన, కేస
రశ్చ = పొగడ యు, (స్తః = కలపు); ఏకః = వీనిలో ఒకటి (మొదట చెప్పఁబడి
నదగుటచే) అశోకము, మయాసహ = నాతోఁగూడ, అస్యాః తవ సఖ్యాః = ఈనీ
చెలియొక్క - అనఁగా నాభార్యయొక్క, వామపాదాభిలాషీ = ఎడమయడుగు
(తన్ను)ను కోరునది (దోహదచ్ఛర్త్తనా అని యిచటను సంబంధించియున్నది),
అన్యః = ఇతరము అనఁగా పొగడ, దోహదచ్ఛర్త్తనా - దోహద = ప్రసవకారణ
ద్రవ్యముయొక్క - ఛర్త్తనా = వ్యాజిముచేత, (అస్యాః తవ సఖ్యాః = ఈనీ చెలి
యొక్క,) వదనమదిరామ్ = గంఢూపమద్యమును (పుక్కిలించినసారాయిని), కా
ఙ్క్షతి = కోరుచున్నది ('మయా సహ' అని యిచటను సంబంధించియున్నది).

తా.—ఆక్రీడాశైలములో నొకమాధవీలతామంటపము కలదు. దానిచుట్టును
గోరంటచెట్లు వెలుగుగా నున్నవి. ఆమంటపముచేత చంచలదళమయినయొకరక్తాశో
కమును అందమయినయొకపొగడయు కలపు ; నేనును ఆరక్తాశోకమును నాసఖి
యొక్క వామపాదతాడనమును కోరుదుము - అశోకము దోహదవ్యాజిమునను
నేను ప్రణయాపరాధదండనగాను కోరుదుము. ఆపొగడయు నేనును నాసఖియొక్క
గంఢూపమద్యమును కోరుదుము - పొగడ దోహదవ్యాజిమునను నేను నిశీఘోత్సవ
మందును కోరుదుము.

భా.—'ఛర్త్తనా'—బిడములయినయశోకవకుళములుగూడ నాసఖియొక్క
వామపాదగంఢూపమద్యములను రసముచేఁ గోరును, అందులకు దోహదము వ్యా
జిము, ఇట్లు బిడములకుఁగూడ నాసఖియందు రసము పొడముచుండఁగా అబిడము

నయిననాతగులము ఎట్టిదో చెప్పవలయునా? అని భావము. 'వామ'—వామపాదతా
 జనము ఎక్కువతిరస్కారమును తెలుపును ; అట్లు అపరాధము చేసి నాశభిచేత
 ఎడమయడుగుచే తన్ను తినుయోగము నాకెన్నటికి కలుగునో యని భావము. 'వద
 నమదిరామ్'—అట్లు నేను దండన పొందినతరువాత, అనగా తన్ను తిన్నతర్వాత,
 నన్నుగూర్చి పశ్చాత్తప్తురాలయి నన్ను తుమించునాప్రియ సానుగ్రహముగా నెసంగు
 గఱడూక్షమద్యము నాకెన్నటికి కలుగునో యని భావము. 'సహ మయా'—వాని
 కిని వామపాదవదనమదిరలు నే నుండిననే గలుగును నేను లేనప్పుడు వానిపనియు
 నున్నయే యని స్వారస్యము.

తన్మధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఞ్చనీ వాసయప్తి

రూలే బద్ధా మణిభి రనతిప్రాధవంశప్రకాశైః

తాతైః శిష్టావలయసుభగై ర్నర్మితః కాంతయా మే

యా మధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృ ద్వః. 18.

తన్మధ్యేతి.—కించేతి చార్థః, తన్మధ్యే = తయో ర్వృక్షయో ర్మధ్యే,
 అనతిప్రాధానామ్ (అనతికఠోరాణాం) వంశానాం ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశో యేషాం
 తైః = తరుణవేణుసచ్ఛాయై రిత్యర్థః, మణిభిః = మరకతశిలాభిః, మూలే, బద్ధా = రచి
 తా-కృతవేది కే త్యర్థః, స్ఫటికం (స్ఫటికమయం) ఫలకం (పీఠం) యస్యాః సా స్ఫ
 టికఫలకా, కాఞ్చనస్య వికారః - కాఞ్చనీ = సౌవర్ణీ, వాసయప్తిః = నివాస
 ద్దణ్ఠః, అస్తీతి శేషః, శిష్టా = భూషణధ్వనిః + 'భూషణానాం తు శిష్టతమ్' ఇత్య
 మరః-* భదాదిత్వాదజ్-శిజిధాతు రయం తాలవ్యాది ర్నతు దన్త్యాదిః † 'యోషే
 వ శిజ్జే' ఇతిశ్రుతిదర్శనాత్ - శిష్టాప్రధానాని చ వలయాని (కజ్జ-తాని)చ- సు
 భగాః (రమ్యాః) తైః, తాలైః=కరతలవాదనైః, మే=మమ, కాంతయా, నర్మితః
 = నృతంకారితః, వః = యష్టాకం, సుహృత్ = సఖా, నీలకణ్ఠః = మయూరః
 + 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకణ్ఠో భుజిష్ఠభుక్' ఇత్యమరః, దివసవిగమే = సా
 యంకాలే, యాం యప్తి మధ్యాస్తే-యస్యాం యష్ట్యా మాస్త ఇత్యర్థః* 'అథి శిజ్
 థాసాం కర్త' ఇతి కర్తత్వా ద్వితీయా; 'త త్రాగారమ్' ఇ త్యారభ్య పశ్చాను
 శ్లోకేషు సమృద్ధవస్తువర్ణనా దుదాత్తాలంకారః - తదుక్తం + 'తదుదాత్తం భవే
 ద్యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే' ఇతి. 'న చైషా స్వభావోక్తి రాభవికం వా-తత్ర య
 థాస్థితవస్తువర్ణనాత్ - అత్రతు కవిప్రతిభోత్థాపితసంభావ్యమానై శ్వర్యశాలివస్తు
 వర్ణనా దారోపితవిషయత్వ మితి తాభ్యా మస్యభేదః' ఇ త్యలంకారసర్వస్వకారః.

(కిం)చ=మఱియు, తన్మధ్యే - తత్ = ఆవృక్షముల - మధ్యే = నడుమను
 అస...కాశైః - అసతప్రాథ = మిగులముమరని-వంశ = వెదురుయొక్క-ప్రకాశైః
 = చాయవంటిచాయగల (లేతవెదురువర్ణముగల అని యర్థము), మణిభిః = మణు
 లతో (మరకతమణులతో) = పచ్చలతో, మూలే = అడుగున, బద్ధా = కట్టబడి
 నదియు (మరకతమణివేదికగలది యని యర్థము), స్ఫటికఫలకా - స్ఫటిక = స్ఫటిక
 శిలాకుయమయిన - ఫలకా = పలక (పీఠము) కలదియు, కాఞ్చనీ = బంగారపు
 దియు, నైన, వాసయస్త్రిః = నివాసమయినగడ, (అస్తీ=కలదు), శిష్టా...భగైః -
 శిష్టా = గల్లుగల్లురనుభవని ప్రధానముగాగల - వలయ = కడియములచేత-సుభగైః
 = రమ్యములైన, తాశైః = కరతలతాడనములచేత (చేతులతో తాళము వేయుట
 చేత), మే = నాయొక్క, కాంతయా = ప్రియచే, సర్వతః = సృత్యమాడింపబడిన
 దైన, వః = మీయొక్క, సుహృత్ = చెలి (అనగా మేఘములకు మిత్రమయిన),
 నీలకణ్ఠః = నెమలి, దివసవిగమే = సాయంకాలమందు, యామ్ = ఆవాసయస్త్రిని,
 అధ్యాస్తే = ఎక్కికూర్చుండును.

తా.—ఆ రెండుచెట్లనడుమ మాపెంపుడునెమలికొఱకు ఒకబంగారపువాస
 దండము నాటబడియున్నది, దానిచుట్టును క్రింద పచ్చలయరలు వేయబడియు
 న్నది. ఆవాసదండముతుదను ఆనెమలి కూర్చుండుటకై స్ఫటికంపుబలక యొకటి
 యున్నది. ఆనెమలిని నాప్రాణేశ్వరి కంకణములమధురఝంఝననాదముతో చేతుల
 తాళము వాయించుచు సృత్యమాడించును. ఆఫలకముపైని ఆనెమలి రాత్రివేళ విశ్ర
 మించును.

ఏభిః సాధో హృదయనిహితై ర్లక్షణే! ర్లక్షయేథా
 ద్వారోపాస్తే లిఖితవపుషో శఙ్ఖపద్మాచ దృష్టౌ
 త్మమచ్ఛాయం భవన మధునా మద్వియోగేన నూనం
 సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పుష్పతి స్వా మభిఖ్యామ్.19.

ఏభి రితి.—హే సాధో = నిపుణ * 'సాధుః సమర్థో నిపుణో వా, ఇతి కా
 శికాయాం, హృదయే నిహితైః = అవిస్తృతై రిత్యర్థః, ఏభిః = పూర్వోక్తైః-
 లక్షణైః = తోరణాదిభి రభిజ్ఞానైః, ద్వారోపాస్తే - ఏకవచన మవివక్షితం - ద్వార
 పార్శ్వయో రిత్యర్థః, లిఖితే - వపుషీ = ఆకృతీ - యయో స్తా తథోక్తా, శఙ్ఖ
 పద్మా నామ నిధివిశేషా + 'నిధి ర్నా నేనధి ర్భేదాః పద్మశఙ్ఖాదయో నిధేః' ఇత్య
 మరః, దృష్టౌ చ, నూనం = సత్యమ్, అధునా = ఇదానీమ్ * 'అధునా' ఇతి
 నిపాతః, మద్వియోగేన=మమ ప్రవాసేన, త్మమచ్ఛాయమ్=ఉత్సవోభరమా త్మిణి

కాన్తి, భవనం = మద్భవం, లక్షయేథాః = నిశ్చినుయాః, తథాహి, సూర్యా
పాయే = సూర్యావగమే సతి; కమలం = పద్మం, స్వామ్ = ఆర్తీయామ్, అభి
ఖ్యాం = శోభామ్ + 'అభిఖ్యా నామశోభయోః' ఇత్యమరః * 'ఆతశ్చోపసగ్నే'
ఇతి కప్రత్యయః, న పుష్పతి = నోపచిసోతి - ఖలు, సూర్యవిరహితం పద్మమివ
గృహపతివిరహితం గృహం న శోభత ఇత్యర్థః.

సాధో = ఓసమర్థుడా, హృదయ నిహితైః = మనస్సులః ఉంపబడిన,
విభిః = పూర్వోక్తములయిన, లక్షణైః = గుర్తులచేతను (ఈగుర్తులను మఱవక
జ్ఞప్తియుంచుకొనియు), ద్వారోపానై = ద్వారపార్శ్వములయందు, లిఖితవపుషా-
లిఖిత = వ్రాయబడిన - వపుషా = ఆకారములుగలవైన, శజ్ఞ పద్మై = శంఖము
పద్మము అనునిధులను, దృష్ట్యాచ = చూచియు, నూనమ్ = సత్యముగా, అధునా
= ఇప్పుడు, మద్ వియోగేన = నాయొక్క దేశాంతరగమనముచేత, టేమచ్చా
యమ్ - టేమ = (ఉత్సవములు మానుటచే) టీణించిన - ఛాయమ్ = కాంతిగలదైన,
భవనమ్ = ఇంటిని, లక్షయేథాః = ఆనవాలుపట్టుము; (తథాహి = అట్లేగదా),
సూర్యాపాయే - సూర్య = సూర్యునియొక్క-అపాయే = పోవుటయందు (అనగా
సూర్యుడు అస్తమించినప్పుడు), కమలమ్ = తామర, స్వామ్ = తనదైన, అభి
ఖ్యామ్ = శోభను, న పుష్పతి ఖలు = తాల్పదుకదా; సూర్యుడు లేని తామర
వలె గృహపతి లేని యిల్లు శోభిల్ల దని యర్థము.

తా.—ఓయి సమర్థుడా నేను చెప్పినయీగుర్తులను మఱవక జ్ఞప్తియుంచు
కొని పోయి వీనివలన నాయొంటిని ఆనవాలుపట్టుము. ఇవియే గాక మాయొంటిద్వారా
రమునకు ఇరుప్రక్కలను గోడలపై శంఖచక్రములు చిత్రంపబడియున్నవి. ఆగుర్తు
వలనఁ గూడ మాయొంటిని కనిపట్టుము. అయినను, నేను లేమిచే మాయెల్లు ఇప్పుడు
శోభాహీనముగా నుండును: సూర్యుడు లేని తామరవలెనే గృహపతి లేనిగృహము
శోభిల్లదు గదా.

ప.—'సాధో'—'సమర్థుడా' అనుట ఈగుర్తులను మఱవక జ్ఞప్తియుంచు
కొనిపోయి ఈగృహమును మేఘుడు కనిపట్ట సమర్థుడని సూచించుటకు; శంఖపద్మ
ములును మఱియొకగుర్తు; ఈసమయమున శోభాహీనమయి యుండుటయు సొక
గుర్తు; యఱి ఇతనియందే తత్పరురాలుగావున ఇతఁడు లేని సమయమున సోత్సవ
ముగా నుండ దనియు, సూర్యసామ్యము చెప్పినందున మరల ఇతఁడుచేరఁగానే
గృహము సోత్సవ మగు ననియు, సూర్యపద్మ సంబంధమును చెప్పటచే తనకును
పద్మిని యైనయఱికిని గలయస్యాన్యానురక్తి ఎట్టికారణములచేతను తప్పిపోవునది
కాదనియు, భావము.

ద్వితీయః సర్గః.

గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్రసంపాతహేతోః
 క్రీడాశైలే ప్రథమకథితే రమ్యసానా నిషణ్ణః
 అన్తః స్యన్తర్భవనపతితాం కర్తు మల్పల్ప భాసం
 ఖద్యోతాలీవిలసితనిభాం విద్యుదున్నేషదృష్టిమ్. 20,

నిజగృహనిశ్చయానన్తరం కృత్య మాహ గత్వేతి. — హేమేఘ, శీఘ్రసంపాత ఏవ హేతు స్తస్య - శీఘ్రసంపాతహేతోః - శీఘ్రప్రవేశార్థ మిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ + 'సంపాతః పతనే వేగే ప్రవేశే భేద సంవిదోః' ఇతి శబ్దార్థవే, సద్యః = సపది, కలభస్య = కరిపోతస్య - తను రివ తను ర్యస్య తస్య భావ స్తాం - కలభతనుతామ్ = అల్పశరీరతాం, గత్వా = ప్రాప్య, ప్రథమకథితే = 'తస్యా స్తీరే' ఇత్యాదినా పూర్వోద్దిష్టే, రమ్యసానా - నిషదనయోగ్య ఇత్యర్థః, క్రీడాశైలే, నిషణ్ణః = ఉపవిష్టః స, అల్పల్ప = అల్పప్రకారా - భాః = ప్రకాశో - యస్యాస్తాం * 'ప్రకాశే గుణవచనస్య' ఇతి ద్వీరుక్తిః, ఖద్యోతానా మాలీ తస్యాః - విలసితేన = స్ఫురితేన - నిభాం = సమానాం, విద్యుదున్నేషః = విద్యుత్ప్రకాశః - స ఏవ దృష్టి స్తాం, భవన స్యాన్త రన్తర్భవనం తత్ర - పతితాం = ప్రవిష్టాం, కర్తు మర్హసి; యథా కశ్చి త్కించి దన్విష్యత్ క్వచి దన్న తే నీతిన్వా శనైఃశనై రతితరాం ద్రాఘీయసీం దృష్టి మిష్టదేశే పాతయతి తద్వదితి భవనిః.

తనయింటిని ఆనవాలుపట్టినతర్వాత చేయవలసినపని చెప్పచున్నాడు:—

శీ...తోః - శీఘ్ర - త్వరితమైన - సంపాత = ప్రవేశమనెడు - హేతోః = హేతువుచేత (శీఘ్ర)ప్రవేశము కలుగుటకై యని యర్థము), సద్యః = తత్క్షణమే, కథ...తామ్ - కలభ = గజశిశువుయొక్క - తనుతామ్ = దేహమువంటి దేహము కలిగియుండుటను (అల్పదేహత్వమును), గత్వా = పొంది, అనఁగా చిన్నయాకారమును దాల్చి, ప్రథమకథితే - ప్రథమ = మొదట ('తస్యా స్తీరే' ఇత్యాదికముచే) - కథితే = చెప్పఁబడిన, రమ్యసానా - రమ్య = రమణీయమైన - సానా = చలులు గలదైన - (కూర్చుండ నింపయిన యని యర్థము), క్రీడాశైలే = ఆటకొండ యందు, నిషణ్ణః—కూర్చున్నవాడవై, అల్పల్పభాసమ్ - అల్పల్ప = అల్పప్రకార గుణులయొక్క - ఆశీ = సమాహముయొక్క - విలసిత నిభామ్ = స్ఫురణముతో సమానమును, (అయిన), విద్యు...ష్టిమ్ - విద్యుత్ = మెఱిపుయొక్క - ఉన్నేష = ప్రకాశమనెడు-దృష్టిమ్ = చూపును, అన్త...తామ్ - అన్తర్భవన = ఇంటిలోపల

పతితామ్ = ప్రవేశించినదానినిగా, కర్తుమ్ = చేయుటకు, అర్హసి = తగుదువు. ఎవడేని ఏమయిన వెదకువాఁడు ఎక్కడనేని ఒకయెత్తయినచోట ఉండి మెల్ల మెల్లఁగా నిడుదచూపులను ఇష్టమయినచోటికి ఏప్రకారము నిగిడించునో ఆప్రకారము అని ధ్వని.

తా.—ఎవ్వడేనిదేనినయిన వెదకువాఁడు ఒక యున్నతప్రదేశమున ముడిఁగి యుండి మెల్లమెల్లఁగా నిడుదచూపును ఇష్టమయినచోటికి నిగిడించునుగదా, ఆప్రకారమే నీవును అక్కడికిఁబోయి నీకు త్వరగా ప్రవేశముకలుగుటకుఁగాను వెంటనే వీనుఁగుఁబిల్లయంతచిన్నయాకారమును దాల్చి పిమ్మట కూర్చుండుటకు రమణీయముగానుండు సానువులుగలదైన యాక్రీడాశైలములో కూర్చున్నవాఁడవైమిడుం గుఱులగుంపుయొక్క ప్రకాశమువలెనుండు నీమెఱపుఁజూపును ఆయింటిలోనికి నిగిడించుము.

తస్మి శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ

మధ్యే టామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః

శ్రోణీభారా దలసగమనా స్తోకనమాస్తనాభ్యాం

యా తత్రాస్తే యవతివిషయే సృష్టి రాద్యేవ ధాతుః. 21.

తస్మితి.—తస్మి = కృశాశ్ఠీ - నతు పీవరీ + 'శ్లేష్ఠం దభ్రం కృశం తను' ఇత్యమరః * 'వోతో గుణవచనాత్' ఇతి జీప్, శ్యామా = యవతిః + 'శ్యామా యావనమధ్యస్థా' ఇత్యుత్పలమాలాయాం, శిఖరాణ్యేషాం సస్తీతి శిఖరిణః - కోటి మస్తః + 'శిఖరం శైలవృక్షైగ్ర కఠౌ పులక కోటిషు' ఇతి విశ్వః - శిఖరిణః - దశ నాః = దస్తా-యస్యాః సా శిఖరిదశనా-ఏతే నాస్యా భాగ్యవత్త్వం పత్యాయుష్కరత్వంచ సూచ్యతే - తదుక్తం సాముద్రికే † 'స్నిగ్ధాః సమాః సరూపాః సుప జ్జగ్రయః శిఖరిణోఽస్లిష్టాః | దస్తా భవన్తి యాసాం తాసాం పాదే జగ త్సర్వం ' తామ్బూలరసరక్తేఽపి స్ఫుటభాసః సమోదయాః | దస్తాః శిఖరిణో యస్యా శ్చిరం జీవతి తత్పతిః' ఇతి, పక్వం (పరిణతం) బిమ్బం (బిమ్బికాఫల) మివాధరోష్ఠో యస్యాః సా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ * 'శాకపార్థివాదిత్వా న్నధ్యమపదలోపీ సమాసః' ఇతి వామనః * 'నాసికోదరోష్ఠ'—ఇత్యాదినా జీప్, మధ్యే టామా = కృశోదరీ త్యర్థః, చకితహరిణ్యాః ప్రేక్షణానీవ ప్రేక్షణాని (దృష్టయో) యస్యాః సా తథోక్తా - ఏతే నాస్యాః పద్మినీత్వం వ్యజ్యతే - తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మినీలక్షణప్రస్తావే † 'చకిత మృగదృగాభే ప్రాస్తరక్తే చ నేత్రే' ఇతి, నిమ్ననాభిః = గమ్భీరనాభిః - అనేన నారీణాం నాభిగామ్భీర్యా న్నదనరసాతిరేక ఇతి కామసూత్రార్థః సూచ్యతే,

శ్రోణీభారాత్ - అలసగమనా = మన్దగామినీ - నతు బజ్జాదోషాత్ 'స్తనాభ్యాం -
స్తోకసమ్రా = ఈషదవసతా - నతు వపుర్దోషాత్, యవతయ ఏవ విషయ స్తస్మి
స్యవతివిషయే-యవతీ రధిక్య త్యే త్యర్థః, ధాతుః=బ్రహ్మణః,, ఆద్యా సృష్టిః=
ప్రథమశిల్ప - మివ స్థితే త్యుత్పేయ - ప్రథమనిర్మితా యవతి రియమే వే త్యర్థః -
ప్రాయేణ శిల్పినాం ప్రథమనిర్మాణే ప్రయత్నాతిశయవశా చ్ఛిల్పనిర్మాణ సౌష్ఠవం
దృశ్యత ఇ త్యాద్యవిశేషణం-తథాచాస్తీక ప్రపజ్ఞేన కుత్రాప్యేవంవిధరామణీయకం
రమణీరత్న మస్తీతి భావః, త దేవంభూతా యా స్తీ-తత్ర=అన్తర్భవనమ్, ఆస్తే
=నివసతి, తా మి త్యుత్తరశ్లోకేన సంబంధః.

చూచినఁ గలుగుఫలమును గుర్తులతో రెండుశ్లోకముల చెప్పచున్నాఁడు:—

తస్మి = కృశాంగి (చిక్కినది - బలిసినదిగాదు), శ్యామా = నడియావనము
గలది, శిఖరిదశనా—శిఖరి = మొనలుగల - దశనా - దంతములుగలది - (మొనగల
దశనములు ఒకశుభలక్షణము- అది గలయంగన భాగ్యవంతురాఁగాను తద్భర్త చిరా
యువుగాను ఉండురు), పక్వ...రోష్ఠీ—పక్వ = పండిన-బిమ్మ = దొండపండునుబో
లిస-అధరోష్ఠీ = క్రిందిపెదవిగలది, మధ్యే = నడుమున, యమా = కృచించినది -
(సన్నమైననడుముగలది), చకి...క్షణ—చకిత = బెదరిన - హరిణీ = ఆడులేడి
యొక్క - ప్రేక్షణ = చూపులవంటిచూపులుగలది (ఈవిశేషణముచే నీమె పద్మ
నీజాతి స్త్రీ) యని తెలియ నగుచున్నది-) నిమ్న నాభిః—నిమ్న = లోతయిన నాభిః
= పొక్కిలిగలది - (పొక్కిలి లోతయిన స్త్రీ)లకు మదనరసము అధికము), శ్రోణీ
భారాత్ = శ్రోణీ = పిఱుడులయొక్క - భారాత్ = బరువుచేత, అలసగమనా -
అలస = మందమయిన - గమనా=నడకగలది, స్తనాభ్యామ్ = చనుదోయిచేత,
స్తోక...మ్రా—స్తోక = కొంచెము - సమ్రా = వంగినది(యు), యవతివిషయే—
యవతి = బివరాండ్రనెడు - విషయే = విషయమందు, ధాతుః = బ్రహ్మయొక్క,
ఆద్యాసృష్టిరివ = తొలిశిల్పమాయనునట్లు (శిల్పులుప్రాయికముగా మొదటినిర్మా
ణమును అధికప్రయత్నముతో చేయుటచే దానియందు శిల్పసౌష్ఠవము ఉండును -
ఈయభిప్రాయముచే 'ఆద్య' విశేషణము వేయఁబడినది - అందుచేత ఈప్రపంచము
లో నెచటను ఇంతయందక తై యయిన రమణీరత్నము మఱిలేదని భావము), యా
=(ఇట్టిదైన) ఏ స్త్రీ, తత్ర = ఆయింటిలోపల, ఆస్తే = కలదో, (తామ్ = ఆ
స్త్రీ)ని - అని ముందఃశ్లోకముతో నన్వయము).

తా.—ఆప్రకారము నీవు చూడఁగా అందు నీ కొకానెకయంగన యగపడు
ను. ఆయంగన యెట్టి దనఁగా - సన్ననిది, దంతములు మొనగలవి - అలక్షణముచేత
భాగ్యవంతురా లనియును తద్భర్త చిరాయు వనియు తెలియునుగదా; అధరోష్ఠము

దొండపండుంబోలియుండును, నడుము సన్నము; చూపులు బెదరినలేడిచూపులవలె
నుండును. ఈగుర్తుచే ఆలతాంగి పద్మినీజాతి స్త్రీ యని విశదము; పొక్కిలి-లోతు-
ఈలక్షణము మదనరసాతిరేకమును సూచించును; పిఱుందులబరువుచే నడక మంద
ముగా నుండును; చనుదోయిబరువుచే అయబలామణి కొంచెము వంగినదై యుండు
ను; స్త్రీ విషయమున బ్రహ్మదేవునియొక్క మహాప్రయత్న సాధితమయిన మొదటిని
ర్మాణమో యనునట్లు ఆసుందరి విరాజిల్లు చుండును. అట్టియంగనారత్నము ఈప్ర
పంచములో మఱి యుండదు.

తాం జానీధాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం

దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీ మి వైకామ్

గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసే ప్లేషు గచ్ఛత్సు బాలాం

జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీవాన్యరూపామ్. 22.

తామితి. — సహచరే = సహచారిణి-అనేన వియోగాసహిష్టుత్వం వ్యజ్యతే,
మయి, దూరీభూతే = దూరస్థితే సతి, సహచరే = చక్రవాకీ - దూరీభూతే సతి,
చక్రవాకీం = చక్రవాకవధూ - మివ * జాతే ర స్త్రీ విషయా దయోపధాత్ ఇతి
జీష్, పరిమితకథాం పరిమితవాచకమ్, ఏకామ్ = ఏకాకినీం స్థితాం, తామ్ = అస్త
ర్భవనగతాం, మే ద్వితీయం జీవితం జానీధాః = జీవితతుల్యాం మత్ప్రేయసీ మవ
గచ్ఛే రిత్యర్థః - 'తస్యై' ఇత్యాది పూర్వలక్షణై రితి శేషః; లక్షణానామన్యథాభావ
మాశ జ్యోహ గాఢేతి. — గా ధోత్కణ్ఠాం = ప్రబల విరహవేదనాం + 'రాగే
త్వలబ్ధవిషయే వేదనా మహతీతు యా | సంశోషణీ తు గాత్రాణాం తాముత్కణ్ఠాం
విదు ర్భుధాః' ఇత్యభిధానాత్, బాలాం - గురుషు = విరహమహత్ను, ఏషు దివ
సేషు గచ్ఛత్సు (వర్తమానేషు) సత్సు, శిశిరేణ = శిశిరకాలేన, మథితాం పద్మినీవా
పద్మినీమివ * ఇవవ ద్వాయథాశబ్దా' ఇతి దణ్డీ, అన్యరూపాం = పూర్వవిపరీతా
కారాం, జాతాం మన్యే, హిమహతా పద్మినీవ విరహేణాన్యదృశీ జాతేతి తర్క
యా మిత్యర్థః, ఏతావతా నేయ మన్యేతి భ్రమితవ్య మితి భావః.

సహచరే = సహచారి నైన, మయి = నేను, దూరీభూతే (సతి) = దూర
గతుడనుగా (ఉండఁగా), సహచరుఁ డనుటచేత ఎడఁబావు సూర్యనివాఁ
డని భావము, సహచరే చక్రవాకీ దూరీభూతే (సతి) = సహచారి యయినదిక్కవ
దూరగతముగా (ఉండఁగా), చక్రవాకీమ్ ఇవ = దిక్కవయిల్లాది వలె, ఏకామ్
= ఏకాకినిగా నున్న దానిని, పరి...థామ్ — పరిమిత = మితమయిన - కథామ్ =

సంభాషణగలదానిని (మితభాషిణిని), తామ్=అంతర్భవనగత యయిన యాస్త్రీని, పే ద్వితీయం జీవితమ్ = నాయొక్క రెండవ ప్రాణముగా (ప్రాణసమ యయిన ప్రియనుగా), జానీతాః=(తస్యై శ్యా మేత్యాది పూర్వోక్త లక్షణములచే) ఎఱుంగుము; పూర్వోక్తలక్షణములు మాటి యుండునో యని సందేహించినవాడై యక్షుడు పలుకుచున్నాడు:—గాథోక్తాన్తామ్—గాథ = ప్రబలమయిన - ఉత్కాతామ్ = విరహవేదనగలదైన, బాలామ్ = ఆబాలను, గురుషు ఏషు దివనేషు = విరహముచే దీర్ఘములయిన యీ దినములు, గచ్ఛత్సు (సత్సు) = జరుగుచుండగా, శిశిర మధితామ్—శిశిర = శిశిర కాలముచేత - మధితామ్ = పీడింపబడిన, పద్మీనీమ్ ఇవ = తామరతీగ్రనం బోలె. అన్యరూపామ్ = కేఱు రూపముగలదిగా, జాతామ్ = అయినదానినిగా (మాటనదానినిగా), మన్యే-తలంచుచున్నాను, (మంచు దెబ్బకు పద్మిని రూపుమాఱినట్లు విరాళితాకునకు నాప్రేయసి రూపుమాఱియుండునని తలంచెదను - కనుక ఆచెలువను చూచినప్పుడు నాప్రేయసి కాదని బ్రమయకుము అని భావము.)

తా.—సహచర మయినచక్రవాకము నెడఁబాసి వెతలఁబడుచున్నచక్రవాకి వోలె సహచరుఁడ నయిననన్నుఁ బాసి ఒంటిగా పరితపించుచు ఆయింటిలోపల అగపడుదానిని మితభాషిణిని నేను జెప్పినగుర్తులచేత నాప్రాణప్రియనుగా నెఱుంగుము. ఒకవేళ నేను జెప్పినలక్షణములు కొన్ని మాటి యుండును; శిశిర కాలమున మంచుదెబ్బ తాఁకినతామరతీగ్రవోలె ఆ బాల విరహదీర్ఘము లయినయీదినములలో విరహవేదనచే రూపు మాఱి యుండు నని తలంచెదను; అంతమాత్రాన ఆనుందరి నాభార్య గా దని నీవు భ్రమపడకుము.

ప.—‘పరిమితకథామ్’—1 మితభాషణము ఉత్తమాంగనాస్వభావము. ‘ద్వితీ

1. ‘వాతెఱ తొంటికై వడి మాటలాటదు.’

ఆము.

‘గతాగతకుతూహలం నయనయో రపాక్ష్ణావధి,
స్త్రీతం కులనతభ్రువా మధర ఏవ విశ్రామ్యతి,
వచః ప్రియతమశ్రుతే రతిధిరేవ, కోపక్రమః
కదాచిదపిచే, త్తదా మనసి కేవలం మజ్జతి
‘పదన్యాసో గేహ ద్భూ రహి ణతారోహణసమో,
నిజావాసా దన్య ద్భవన మపరక్ష్విపతులితమ్,
వచో లోకాలభ్యం కృపణధనతుల్యం మృగదృశః,
పుమా నన్యః కాన్తా ద్విధురవ చతుర్థి సముదితః’

రసమం.

సుభా.

ఋషం జీవితమ్' అనుట 1. ప్రేమాతిశయమును సూచించును. ఏకామ్-చెలికత్తెలు లోనగువారు ఎందఱున్నను మదేకాయత్తచిత్త యగుటచే ఏకాకినిగా తపించుచున్నది. 'గురుషు' - 2. విరహులకు విరహవేదనచే వినములు యథాస్థితకన్న దీర్ఘములుగా నుండును.

ఇచటఁ గొందఱువ్యాఖ్యాతలు శిశిరమథితామ్' అనుచోట శిశిర మనఁగా మంచని వివరించినారు. 'ఏషు దివసేషు' అని యావిరహదివసములు శిశిర కాలమువలెను - విరహవేదన మంచువలెను - ఆమె పద్మినివలెను - ఉండె ననుభావముచే శిశిర మనఁగా శిశిరకాల మని మల్లినాథసూరిగారు వివరించినారు. మంచు ఇతరకాలములందుఁగూడ పడినను ఆశిశిరకాలపుమంచువలె పద్మినిని రూపుమాపదు గావున - శిశిరకాలమును చెప్పటచే తదీయమైనమంచే రూపుమాపుసాధన మని విశవమగుట చేతను - శిశిర మనఁగా 'శిశిరకాల' మనువ్యాఖ్యయే 'హిమము' అనువ్యాఖ్యకన్న సాంఘికముగా నున్నది.

'సహచరే' అనుట యక్షుఁడు యక్షిని ఎవ్వడును ఇంతవఱకు ఎడఁబాసినవాఁడు కాఁడనియు - దాన 3ి ఈప్రథమవిరహము ఆమెకు మిగుల దుస్సహమనియు - సూచించుచున్నది. 'చక్రవాకీమివ' - చక్రవాక్యపమానము వారిప్రేమాతిశయమును

1. 'త్వం జీవితం త్వ మసి మే హృదయం ద్వితీయం
త్వం కౌముదీ నయనయో రమృతం త్వ మజ్ఞే
ఇత్యాదిభిః ప్రియశతై రనురుధ్య మ్మగ్ధాం
తా మేవ శాస్త్ర మథవా కి మి హేమాత్తరేణ.'

ఉ. రా. చ.

2. 'అహేలా అహేలాభి ర్మహిమా హిమాగమే
వృత్తిప్రపేదే ప్రతి తాం స్మరార్ధితామ్,
తపర్తు పూర్తా వపి మేదసాం భరా
విభావరీభి ర్భిభరామ్భభూవిరే.'

నైష.

'మహిమ హినువేళలందు నమ్మానవతికి
మాసరము లయ్యెఁ దలఁపంగ వాసరములు,
పొడవు గలిగి తపర్తు సంపూర్తియందు
నంచితాయామవతు లయ్యె యామవతులు.

శృం. నై.

'వర్ష త్యమ్బువమా లేయం వర్ష త్యేషా చ శర్వరీ.'

చంద్రాలో

3. 'ఆశ్వాన్యైవం ప్రథమవిరహేదగ్రశోకాం సఖీం తే.'

ఉ. మే.

'ఇత్థంభూతాం ప్రథమవిరహే తానుహం తర్కయామి.'

ఉ. మే.

(దువ్వమిచ్చే) వ్రేలుచున్న - అలకత్వాత్ = ముంగురులు గలదగుటచేత, అసకలవ్యక్తి = అసంపూర్ణాభివ్యక్తి (సంపూర్ణముగా అగపడనిది)యు, (అయిన), తస్యాః ప్రియాయాః ముఖమ్ = ఆప్రేయనీముఖము, త్వదు...కాంతేః - త్వత్ = నీయొక్క - ఉపసరణ = అడ్డపడుటచేత - క్లిప్త = చెడిన - కాంతేః = ప్రభగలవాడైన, ఇన్ద్రియైః = చంద్రునియొక్క, దైన్యమ్ = శోచ్యతను, విభర్తి నూనమ్ = పొంది యుండు నని తలచెదను.

తా.—నీవు పోయి చూచునప్పుడు - మిక్కిలి యెడ్చియుండుటచేత కన్నులు ఉబ్బి, లోపలిదుఃఖమువలన వేడినిట్టూర్పులు నిగిడించుచు, అనిట్టూర్పులచే అధ రోష్ణకాంతి చెడి, చింతాక్రాంతిచే చెక్కిలి చేతనుండ, దువ్వకొనమివలన ముంగురులు పైవ్రేలుచుండుటచే చక్కగా అగపడక కొంచెకొంచె మగపడునదై ఆ నాప్రియతమముఖము నీయడ్డపాటునకుఁ గాంతిదప్పిన చంద్రుఁడువలె దీనమై యుండు నని తలచెదను.

ప.—ఉపమానమయినచంద్రునియందు- (క) మబ్బుఅడ్డపడుట, (చ) పూర్ణ ముగా అగపడమి, (ట) కాంతి లేమి, (త) దైన్యము, చెప్పబడినవి. ఉపమేయ మయిన ముఖమందును- (క) సంస్కారము లేక వ్రేలాడుముంగురులును, (చ) పూ ర్ణముగా అగపడమి, (ట) కెమ్మైవి జిగిదూలి ఏడ్చియేడ్చి కన్నులు ప్రభమానీ ఉబ్బి యుండుటయు, (త) దైన్యమును-చెప్పబడినవి, 1 'రుదితము' 'ప్రబలము' గావున కన్నులు 'ఉచ్చాస' - ఉబ్బినవి; 'ప్రబల' మనుటచే ఎనిమిది నెలలు నిరంతరము ఏడ్చు చుండె నని తెలియుచున్నది. 'అశిశిర' - దుఃఖాతిశయముచే నిట్టూర్పులు మిగులవేడి యెక్కినవి. 'భిన్నవర్ణ' - నీడలో నుండుటచేత మంచివన్నె గలిగియుండుటయు ఎండలో పాటుపడుటచేత వన్నె చెడియుండుటయు వేడిచే దేహకాంతిచెడుటకు ప్రసిద్ధనిదర్శనములుగదా. 'హస్తస్యస్తమ్' - స్త్రీలు చింతచే చెక్కిలి ఎడమచేతనుంచు కొనిన ఆచింత తీటి మేలు కలుగు ననియు కుడిచేత నుంచుకొనిన అనిష్టపర్యవ సాయి యగు ననియు పురుషుల కివి వివరీతమనియు శకునశాస్త్రము; కనుక ఇటు

1 'ప్రవాసో భిన్న వేశత్వం కార్యా చ్ఛాపా చ్చ సంభ్రమాత్.

తత్రాజ్ఞచేష్టా మాలిన్య మేకవేణీధరం శిరః,

నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసరూదితభూమిపాతాది జాయతే.

అగ్నే ష్వసౌష్ఠవం తాపః పాణ్డుతా కృశతా రుచిః

అధృతిః స్యా దనాలమ్బ స్తన్యయోన్మాదమూర్ఛనాః

మృతి శ్చేతి క్రమాత్ జ్ఞేయా దశ స్మరదశా ఇహ.'

దర్పణము.

యః 1 ఎకమచేత చెక్కిలి యంచుకొని చింతాకాంతురాలై యుండు నని యెఱుంగునది. 'త్వదుపసరణ'—చంద్రునికి మేఘూపరోధదైన్యమును చెప్పటచే యఃముఖదైన్యముకూడ మేఘకృతమైన యాచంద్రదైన్యముతోలే త్వరలోనే తీరి పోవునది యనియు గూచిత మగుచున్నది. 2 'అహ్బలకత్వాత్'—ప్రోషితభర్తృక లయిన పతివ్రతలు 'ప్రోషితే మలినాకృశా' యనుస్మృతిప్రకారము దేహసంస్కార ములను ఒల్లరు, 3 ఇద్దో ర్నౌన్యమ్'—ఎట్టిదీనావస్థలోనున్నను చంద్రునితో సామ్యము తప్పదాయెను.

ఆలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా
మత్సాదృశ్యం విరహతను వా భావగమ్యం లిఖన్తి
పృచ్ఛన్తి వా మధురవచనాం శారికాం పజ్జరస్థాం
కచ్చి ద్భర్తుః స్మరసి రసికే త్వం హి తస్య ప్రియేతి. 24.

సర్వవిరహిణీసాధారణాని లక్షణాని సంభావన యోత్రేష్యహ ఆలోక' ఇత్యాదిభి స్తీర్భిః :—

ఆలోక ఇతి. — హేమేఘ, సా = మత్స్యియా, బలిషు = నిత్యేషు ప్రోషితాగ మనార్థేషు చ దేవతారాధనేషు - వ్యాకులా = వ్యాపృతా - వా, విరహేణ - తను = కృశం, భావగమ్యమ్ = తత్కార్య స్యాదృష్టచరత్వా తస్మాత్ ప్రతి సంభావన యోత్రేష్య మిత్యర్థః, మత్సాదృశ్యం = మదాకారసామ్యం - మత్ప్రతికృతి

- 1 'శశిమణిల నేయం యస్యాం విపాణ్ణుర మానసం
కరకిసలయే కృత్వా వామే ఘనశ్వసితోద్గమా
చిరయతి మయి వ్యతాకూతా మనాక్ స్ఫురితాధరా
విరమితమనోమన్యు ర్ద్వష్టా మయా రుదతీ ప్రియా.' నాగ.
- 2 'హానం పాణ్ణు కృశం విలాసవిశురం లహ్బలకం చాలసం
భూయ సత్తణజాతకా నిసుభగం త్రాపై మయి ప్రోషితే
సాటోపం రతికేళిదత్తరభసం రమ్యం కిమ ప్యాదరాత్
పీతం యత్సుతసో ర్తయా ముఖ మిదం త తేన విస్తర్యతే.' అమరు.
- 3 'పాటన నేయమిం గురులు పైబడి శీర్ణపటీరపంకలా
లాటికమై దరన్వితవిలాసపుంజంద్రక డొంకి వాడుటం
దేకు దొతంగి విన్ననగునీమొగమో యన మానీ చంద్రు డొ
పాటలగంధి వ్రాత నదె భానురుచిం దనకండు మిఱుగక.' మన్మథ.

మిత్యర్థః, యద్యపి సాదృశ్యం నామ ప్రసిద్ధప స్వస్థరగత మాకారసామ్యం తథాపి ప్రతికృతిత్వేన విజయిత మితర థాలేఖ్యత్వాసంభవాత్ - అజయ్యకోశే 'ఆలేఖ్యేఽపి చ సాదృశ్యమ్' ఇత్యభిధానాచ్చ, లిఖన్తి = క్వచి త్ఫలకాదౌ విన్యస్యన్తివా, చిత్రదర్శనస్య విరహితాం వినోదోపాయత్వా దితి భావః, — ఏతచ్చ కాకుశాస్త్రసంవాదేన సమ్యగ్వివేచిత మస్తాభి రఘువంశ సంజీవన్యాం 'సాదృశ్యప్రతికృతి దర్శనైః ప్రియాయాః' ఇత్యత్ర, మధురవచనాం = మజ్జుభాషిణీమ్, ఆతపివ, పజ్జురస్థామ్ = హింసేభ్యః కృతసంరక్షణా మిత్యర్థః; శారీకాం = స్త్రీపతీవిశేషమ్, హారసికే, భర్తుః = స్వామినః, స్మరసి కచ్చిత్ + 'కచ్చి త్కామప్రవేదనే' ఇ త్యమరః, భర్తారం స్మరసి కి మిత్యర్థః * 'అధీగర్థదయేశాం కర్తృణి' ఇతి కర్తృణి షష్ఠీ-సాచ శేషాధికారా చేషత్వవివక్షాయా మేవ - కర్తృత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయా భవతీతి వేదితవ్యమ్, స్మరణే కారణమాహ - హి = యస్తాత్కారణాత్ - త్వం తస్య భర్తుః, ప్రీణాతీతి ప్రియా * 'ఇగుపధజ్ఞాప్రీతిరః కః' ఇతి కప్రత్యయః - అతః ప్రేమాస్పదత్వాత్ స్మర్తు మర్హనీతి భావః, ఇత్యేవం పృచ్ఛన్తి వా-వా శబ్దో వికల్పే + 'ఉపమాయాం వికల్పే వా' ఇత్యమరః, తే = తవ, ఆలోకే = దృష్టిపథే, పురా నిపతతి = సద్యో నిపతిష్య తీ త్యర్థః + 'స్యా త్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురా' ఇత్యమరః * 'యావత్పురా నిపతయో ర్లట్' ఇతి భవిష్యదర్థే లట్.

సర్వవిరహీణీసాధారణలక్షణములు ఈమెయందును ఉండు నని తలంచి వానిని మూఁడుశ్లోకములఁ జెప్పచున్నాఁడు.

(హేమేఘ = ఓమేఘుఁడా), సా = నాప్రియతమ, బలివ్యాకులావా - బలి = (ప్రోషితుఁడ నయిన నేను మరల తనకడకు వచ్చుటకై) ఇష్టదేవతారాధనముల యందు - వ్యాకులా వా = వ్యాపృతగాఁ గాని, విరహతను - విరహ = వియోగముచేత - తను = కృశమయిన, (అందుచేతనే), భావగమ్యమ్ - భావ = భావనచే - గమ్యమ్ = ఎఱుఁగదగినదైన - (అట్టికార్యము లోకములో మఱియెచటను లేనిది గావున ఇప్పుడు నావిషయమున ఉహచేత ఉత్పేక్షింపఁదగినది అని యర్థము), మత్సాదృశ్యమ్ - మత్ = నాయొక్క - సాదృశ్యమ్ = ఆకారసామ్యమును - (నాప్రతిమను అని యర్థము). లిఖన్తి వా = (చిత్రఫలకము మొదలగువానియందు) వ్రాయుచున్నదిగాఁ గాని (చిత్రదర్శనము విరహములకు వినోదోపాయ మనిభావము), మధురవచనామ్ = మధురభాషిణి యైన, పజ్జురస్థామ్ = పంజరములోనున్న (పిల్లి మొదలయినఘాతుకజంతువులనుండి రక్షింపఁబడినదానిని అని యర్థము), శారీకామ్ = గౌరవంకను, (హే) రసికే = (ఓ) రసజ్ఞురాలా, భర్తుః = (మన) దొరను, స్మరసి కచ్చిత్ = తలంతు వా, హి = ఎందుచేతననఁగా, త్వమ్ = నీవు, తస్య =

ఆయనకు, ప్రియా = ప్రియవు - (ఆయనకు నీవు ప్రేమాస్పదమవు గావున ఆ
యనను స్మరింపఁదగుదువు అని యర్థము), ఇతి = ఇట్లని, పృచ్ఛన్తివా = అడుగు
చున్నదిగాఁ గాని, తే ఆలోకే = నీ దృష్టిలో, పురా నివతతి = వడఁగలదు.

తా.—నీవు పోయి చూచిన నాప్రియతమ నావచించునీవిధములలో నేదే
సైకవిధమున ఉండును. — నేను మరల త్వరగా డేమముగా వచ్చుటకై ఇష్ట దేవ
తాపూజ చేయుచు నైన ఉండును ; విరహముచేత అతికృశమైన నాస్వరూపమును
చిత్తరువున వ్రాయుచునైన ఉండును ; పంజరములో నున్న మంజుభాషిణియైన పెం
పుడుగొరవంకను ఓరసజ్జురాలా, నీవు మనసామిని తలంతువుగదా? ఏల తలంప
వలయు నన్న ఆయనకు నీపై ప్రేమగదా ?' అని అడుగుచు నైన ఉండును.

ప.—‘వ్యాకులా’—పూజను ఇతరవిషయములు మనస్సున చొరసీయక
వికాగచిత్తముతో చేయుచుండు నని భావము. ప్రతిమాప్ అనక 1 ‘సాదృశ్యమ్’
అనుటచే ఆరూము, ప్రతిమ యనిపించుకొనఁదగినంతపాటిది గాదు - ఆవృష్టచర
మయిన విరహకార్యముచేత భావనాగోచరమే గాని దృష్టిగ్రాహ్యము గా దని
భావము. ‘మధురవచనాప్’ అనుటచే ఇంతకు పూర్వము తఱచుగా ఈ వియోగినిని
2 ఈ శారిక భర్తృసంబద్ధములయిన మంజుభాషణములతో ఓదార్చియున్న దని
సూచిత మగుచున్నది. ‘పజ్జ్వరస్థాప్’—పెం పుడుగొరవంకగావున మధురవచనయై
ఆమెతోసమదుఃఖినుఖయై ఆమెను ఓదార్పఁగలిగియున్నది - అడవిగొరవంక యైన
ఇది ఘటంపదు. ‘రసికే’ అనుటచే, యక్షునిగుణసంపదను గ్రహింపఁగలది - అతని
ప్రేమను అనుభవించినది-అందునకు తగినట్లు బదులు ప్రేమించునది - కనుక అతనిని
స్మరించును - అని భావము.

ఉత్సజ్ఞే వా మలినవసనే సౌమ్య నిక్షిప్య వీణాం
మద్గోత్రాఙ్కం విరచితపదం గేయ ముద్గాతుకామా
తన్త్రీ మార్దాం నయనసలిలైః సారయిత్వా కథంచిద్
భూయోభూయః స్వయమపికృతాం మూర్ఛనాం విస్మరన్తి. 25.

ఉత్సజ్ఞేతి. — శాసౌమ్య=సాధో, మలినవసనే ప్రోషితే మలినా కృశా'ఇతి
స్మరణా దిత్యర్థః, ఉత్సజ్ఞే = ఉరొ, వీణాం నిక్షిప్య, మమ గోత్రం (నామ) అఙ్కం
(చిహ్నం) యస్య త తథోక్తం మన్నామాజ్జితం యథాతథా + గోత్రం నామ్ని

1 ఉ. మే. 43-వ శ్లో. వ్యాఖ్యలో ‘వియోగే’ ఇత్యాది చూచునది.

2 ఉ. మే. 27-వ శ్లో. వ్యాఖ్యలో ‘సఖ్యా భాత్రీ’ ఇత్యాది చూచునది.

కులేపి చ'ఇత్యమరః, విరచితాని పదాని(సుప్తి జన్తాని)యస్యత తథోక్తం, గేయం
 = గానార్హం ప్రబంధం-'గీతమ్' ఇతి పాఠే స ఏవార్థః, ఉద్ధాతుమ్ = ఉచ్చైర్గ్రాతుం
 కామో యస్యాః సా * 'తుం కామ మనసో రపి' ఇతి మకారలోపః - దేవయో
 నిత్వా ద్ధాన్ధారగ్రామేణ గాతుకా మే త్యర్థః-తదుక్తం + 'షడ్జ మధ్యమ నామానా
 గ్రామా గాయన్తి మానవాః | నతు గాన్ధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభిః' ఇతి,
 తథా, నయనసలిలైః = ప్రియతమస్త్రిజనితై రశ్రుభిః, ఆర్ద్రాం తన్త్రీం, కథం
 చిత్ = కృచ్ఛ్రేణ, సారయిత్వా=ఆర్ద్రత్వాపహరణాయ కరేణ శ్రమ్యజ్య-అన్యథా
 క్వణనాసంభావా దితి భావః, భూయోభూయః = పునఃపునః, స్వయమ్ = ఆత్మ
 నా, కృతామపి - విస్తరణానర్హామ పీత్యర్థః, మూర్ఛనాం = స్వరారోహవరోహ
 శ్రమం + 'సమగ్రేషు విలోమేన సాదయన్తు స్వపూర్వగాః | స్వరాణాం స్థాపనాః
 సాన్తా మూర్ఛనాః సప్త సప్త హి' ఇతి సంగీతరత్నాకరే, విస్తరన్తీవా, ఆలోకే
 తే నివతతి' ఇతి పూర్వేణాన్వయః, విస్తరణం చాత్ర దయితగుణస్త్రిజనితమూ
 ర్ఛాపశా దేవ, తథాచ రసరత్నాకరే + 'వియోగాయోగయో రిష్టగుణానాం
 కీర్తనాత్ స్మృతేః | సాక్షాత్కారోఽథవా మూర్ఛా దశధా జాయతే తదా' ఇతి,
 మత్సద్భిశ్య మిత్యాదినా మనఃసంక్లానువృత్తిః సూచితా.

(హే) సౌమ్య=(ఓ) సాఘా, మలిన వసనే=మలినమైన వస్త్రముగలదైన,
 ఉత్సృజే = తొడమీద, వీణామ్ = వీణను, నిక్షిప్య=ఉంచుకొని, మద్గోత్రా
 జ్కమ్ - మత్ = నాయొక్క - గోత్ర = నామమను - అజ్కమ్ = గుఱుతు
 గలది యగునట్లుగా, విర...దమ్-విరచిత = రచింపబడిన- పదమ్=పదములుగలదైన,
 గేయమ్=పాటను, ఉద్ధాతుకామా - ఉద్ధాతుమ్ = ఉచ్చైః స్వరముతో (అనగా
 దేవయోనులకుమాత్రమే సాధ్యమైనగాంధారగ్రామములో) పాడుటకు - కామా =
 కోరికగలదై, నయన సలిలైః = (ఇంతలో ప్రియతమునిస్తరణముచేతఁ గలిగిన)
 బాష్పములచే, ఆర్ద్రామ్ = తడినీన, తన్త్రీమ్=(వీణ) తీఁగను, కథంచిత్ = ఎట్ట
 కేలకు, సారయిత్వా=(తడిగా ఉన్నయెడల నావము పుట్టదుగావున) తుడిచి, భూ
 యోభూయః = మరలమరల, స్వయమ్=తనచేతనే, కృతామపి = చేయఁబడినదాని
 నైనను, మూర్ఛనామ్ = స్వరస్థాపనావిశేషమును, విస్తరన్తీ = (ప్రియతముని
 గుణముల స్తరణచేఁగలినమూర్ఛవలన) మఱిమఱిచున్నదిగా నయిన (తే ఆలోకే నివ
 తతి = నీ దృష్టిలో పడును).

తా.—నాప్రియతమ యీవిధముగా నైన ఉండును:—వియోగదుఃఖముచే
 సంస్కారములుమానినందున మలినవస్త్రయై, మలినవస్త్రముయినతొడమీద వీణను

ఉంచుకొని - నామీద నాపేరు ఉదాహరించి చేసినపాటను గాంధారగ్రామమున పాడగోరినదై - నాస్త్రరణవలనఁ గలిగినకన్నీళ్లచే తంతువులు తడియఁగా-తడితంతువులయందు నాదము పుట్టదుగావున - అతడిని విరహయాసముచే ఎట్టకేలకు తుడిచి వేసినదై - తాను పాడఁదలఁచినమూర్ఛనను తానే కల్పించినదానినైనను ఇంతలా నాస్త్రరణవలనఁ గలిగినమూర్ఛవలన మాటిమాటికి మఱచుచు - మాటిమాటికి జ్ఞప్తిచేసి కొనుచు - నైన - ఉండును.

వి.—కొందఱు 'తన్త్రీరాద్ధాః' అని బహువచనముగా వతించి అనేకతంతువులను ఒకమాత్రే తుడిచిన దనుటచే యఁజంగనయొక్క నేర్పుసూచిత మగుచున్నదనియు అరిదుచేత ఆపాఠమే మేలనియు చెప్పదురు. బాష్పములు గురియుట-తానే కల్పించుకొన్న మూర్ఛనను మాటిమాటికి తానే మఱచిపోవుట-ఇట్టిదురవస్థలనున్న యఁజంగన వైదగ్ధ్యము చూపె ననుట హృదయంగమము గాదు. అమె సంకల్పింపకఁ పోయినను అభ్యాసవశముచేత అనేకతంతువులను ఒకమాత్రే తుడువఁగా నేర్పు విని యుక్త మాయె నని చెప్పదురేని - 'కథంచిత్' అనుటచేత విరహయాసమువలన ఒకతీఁగను తుడుచుటయే కష్టముగా నుండె ననియు పెక్కుతంతువుల నయిన తుడువఁ తలంపనే తలంప దనియు గ్రహించుట సాంఘిక సున్నది; కావున 'తన్త్రీరాద్ధాః' అని ఏకవచనపాఠమే శ్రేయము.

శేషా న్మాసా నిర్వహదివసస్థాపిత స్యావధే ర్వా

విన్యస్యన్తీ భువి గణనయా దేహలీదత్తపుష్పైః

సంభోగం వా హృదయనిహితారమ్భ మాస్వాదయన్తీ

ప్రాయే ణై తే రమణవిరహే ష్వజ్ఞానానాం వినోదాః. 26.

శేషానితి.—అథవా, విరహస్య దివసః (ప్రథమదివసః) - తస్మాత్ స్థాపితస్య = తత ఆరభ్య నిశ్చితస్య, అవధేః=అంతస్య, శేషా=గతావశిష్టా, మాసా, దేహలీదత్తపుష్పైః - దేహలీ=ద్వార స్యాధారదారు + 'గృహవగ్రహణీ దేహలీ' ఇత్యమరా - తత్ర - దత్తాని-రాశిత్వేన నిహితాని -యాని పుష్పాణి తైః గణనయా = ఏకో ద్వా విత్యాదిసంఖ్యానేన, భువి = భూతలే, విన్యస్యన్తీ వా, పుష్పవిన్యాసై ర్మాసా న్గణయన్తీ వేత్యర్థః, యద్వా, హృదయే నిహితః = మనసి సంకల్పితః - ఆరమ్భః=ఉపక్రమ - యస్య తత్ (అథవా-హృదయనిహితాః-ఆరమ్భః=చుట్టు సోదయో వ్యాపారాః - యన్తీం స్తం) సంభోగం = రతిష్ - ఆస్వాదయన్తీవా=

అనుభవనీవా, ఆలోకే తే నివతతి' ఇతిపూర్వేణ సంబంధః; నను కథ మయం నిశ్చయ ఇత్యాశక్య అర్థాంతరన్యాసేన పరిహరతి:— ప్రాయేణ = బాహుశ్యేన, అజ్ఞానానాం, రమణ విరహేషు=ప్రియ వియాగేషు, ఏతే=పూర్వోక్తాః విసౌదాః = కాలయాపనోపాయాః, ఏతేన సంకల్పావ స్థోక్తా - తదుక్తం † 'సంకల్పానాభవిషయమనారథ ఉదాహృతః' ఇతి.

విర...తస్య—విరహ = వియోగముయొక్క - దివస = ప్రథమదినము మొదలుకొని - స్థాపితస్య = నిశ్చయింపబడిన - అవధేః=అంతముయొక్క, శేషా= అవశిష్టములయిన, మాసా= నెలలన, దేహ...పుష్పేః—దేహశీ=గడపమీద - దత్త=(రాశిగా) పెట్టబడిన - పుష్పేః = పుష్పలతో, గణనయా = ఒకటి రెండు మూడు అని లెక్కపెట్టుటతో (లెక్కపెట్టుచు), భువి = నేలమీద, విన్యస్యనీవా=ఉంచుచుగాని (పుష్పలను ఉంచుటయను నుపాయముచేత మాసములను లెక్కపెట్టుచుగాని), హృద...రమ్భమ్—హృదయ = మనస్సున - నిశిత= సంకల్పింపబడిన - ఆరమ్భమ్ = ఉపక్రమముగలదైన (లేక - హృదయనిశిత = మనస్సున సంకల్పింపబడిన - ఆరమ్భమ్ = చుంబనాలింగనాదివ్యాపారములుగలదైన), సంభోగమ్ = రతిని, ఆస్వాదయన్తి వా = అనుభవించుచుచుగాని; (తే ఆలోకే నివతతి = నీదృష్టిలో పడును)- ఇట్లుండు నని ఏమి నిశ్చయము అని యాశంకించుకొని సమాధానము చెప్పచున్నాడు:—ప్రాయేణ = తరచుగా, అంగనానామ్ = స్త్రీలకు, రమణ విరహేషు = ప్రియులతోడి వియోగములయందు, ఏతే = ఈ చెప్పబడినవి, విసౌదాః=కాలము గడపుటకు ఉపాయములు.

తా.—నాప్రియతమ యీవిధముగానైన ఉండును: - గడపదగ్గర కూర్చుండి దానిమీద రాశిగా పుష్పములు పెట్టుకొని ఇంక నెన్నిమాసములకు నేను వత్తునో ఆమాసములను ఒకటి రెండు మూడు అని లెక్కపెట్టుటగా ఆ పుష్పములను ఒక మాసమున కొక పుష్పము సూచకముగా గడపమీదనుండి తీసి నేలపెట్టుచుగాని, మనస్సులో మత్సంభోగభావనను అనుభవించుచుగాని, ఉండును. ఇట్లుండు నని ఎట్లు చెప్పదు ననగా - సాధారణముగా ఇవే గదా ప్రియవియ క్తలైన తరుణులకు కాలయాపనోపాయములు.

ప.—'దేహశీ'—ఆమె గడపయొద్దకూర్చుండుట ఏల యనగా-నాయకుడు ఏక్షణములో వచ్చునో యని యెదురు చూచుటకు. ఇంక కొన్ని నెలలకే గాని రాకని యెఱుంగును గదా యనిన - దైవానుగ్రహబలమున ముందే వచ్చునుగాక యని

యాశంస. 1 ఇందులకు గీతక్రింది యమరుశ్లోకమును చూడవచ్చును. ఇచ్చట కాల
వ్యవధాన మనియు అమరుశ్లోకమందు దేశవ్యవధాన మనియు ఇంతియ భేదము.
'దత్త'-ఇచట గడవను పూజించిన పుష్పములని కొందఱు వివరించినారు. గృహ
స్వామి శాపప్రాప్తితుండై తద్భార్య విరహభరాలసయై ఉండఁగా 2 ఉత్సవహీన
మైన యీ కాలములలో దేహశీపూజ పుష్పాదికముతో విరివిగా చేయఁబడె ననుట
సమంజసము గాదు - 'తౌమచ్ఛాయం భవన మధునా.' 'విరహే హ్యజ్ఞనానామ్'—
అని కొందఱు పఠించి ఆపాఠమే మేలనిరి. హిశబ్దము లేనిమాత్రమున అర్థస్ఫూర్తి
యేమియు చెడదు. 3 అర్థాంతరస్యసనమందు హిశబ్దము లేనిప్రయోగము లెన్నియేని
కలవు. ఇచట హిశబ్ద మున్న దోషమా యనిన, 'హేహ్య' అనుట శ్రుతికటువు గదా?

సవ్యాపారా మహాని న తథా పీడయే ద్విప్రయోగః

శజ్జే రాత్రౌ గురుతరశుచం నిర్విరోదాం సఖీం తే

మత్సందేశైః సుఖయితృ మలం పశ్య సాధ్వీం నిశీథే

తా మున్నిద్రా మవనిశయనాం సద్మనాతాయనస్థః.

27.

1 'దేశై రస్తరితా శతై శ్చ సరితా ముర్వీభృతాం కాననై

ర్యత్నేనాపి న యాతి లోచనపథం కాన్తైతి జాన న్నపి

ఉద్గ్రీవ శ్చరణాగ్రరుద్ధవసుభః ప్రోన్తృజ్య సాన్తే దృశా

తా మాశాం పథిక స్తథైవ కిమపి ధ్యాయం ముహు ర్విక్షతే.' అమరు.

2 'శాకుంతలనాటకమందు దుష్ప్యంతమహారాజు శకుంతలావియోగ కాలమండు

వసంతోత్సవమును నిషేధించినాఁడు:—

ద్వితీయా.—(భా.) సఖి, అవలమ్బస్వ మాం యావ దగ్రపాదస్థితా

కామదేవార్చనాయ చూతాఙ్కురాపచయం కరోమి.

ప్రథమా.—(భా) యది మ మా ప్యర్థ మర్చనఫలస్యః

(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ) కఙ్కుకీ.—మాతావ దనాత్మజ్ఞే దేవేన ప్రతిపి ణ్ణ

వసస్తూత్సవే త్వ మామ్రుకలికాభజ్ఞ మారభనే.

ఉభే భీతే.—(భా.) ప్రసీద త్వార్యః అగృహీతార్థే ఆవాప్.

3 'ఘటో జన్మస్థానం మృగవరిజసో భూర్జవసనః

వనే వాసః కన్దాదిక మశన మేవంవిధగుణః

అగస్త్యః పాథోధిం యదకృత కరామృజకుహరే

క్రియాశీధి స్సత్త్వే భవతి మహతాం సోపకరణే.'

సవ్యాపారా మితి. — హేసఖే అహని = దివసే, సవ్యాపారాం = పూర్వోక్తబలిచిత్రలేఖనాదివ్యాపారవతీం, తేసఖీం = స్వప్రియాం, విప్రయోగః = మద్విరహః, తథా = తేనప్రకారేణ * 'ప్రకారవచనే థాత్' ఇతి థాల్పృత్యయః. న పీడయేత్ - యథా రాత్రా వితిశేషః, కింతు రాత్రౌ, నిర్విసౌదాం = నిర్వ్యాపారాం, తేసఖీం, గురుతరా శు గ్యస్యా స్తాం - గురుతరశుచమ్ = అతిదుర్భరదుఃఖాం, శజ్జే = తర్కయామి + 'శజ్జా-వితర్కభయయోః', ఇతి శబ్దార్థవే, అతో - నిశీథే = అర్ధరాత్రే, ఉన్నిదామ్ = ఉత్సృష్టనిద్రామ్; అవని రేవ శయనం (శయ్యా) యస్యా స్తాం = నియమార్థం స్థణ్ణిలశాయినీం, సాధ్వీం = పతివ్రతాం + 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా' ఇత్యమరః - అతో నాన్యథా శజ్జితవ్యమితిభావః, తాం = త్వత్సఖీం, మత్సందేశైః = మద్వార్తాభిః, అలం = పర్యాప్తం, సుఖయితుమ్ = ఆనందయితుం, సద్వవతాయనస్థః = సౌధగవాక్షగత స్సౌ, పశ్య + 'సఖ్యో థాత్రీ చ పితరా మిత్రదూతశు కాదయః' సుఖయ స్తీప్తకథనముఖోపాయై ర్వియోగినీమ్' ఇతి రసరత్నాకరే, దూత శ్చాయం మేఘ ఇతిభావః. అనేన జాగరావ స్థోక్తా.

(హేసఖే = ఓమిత్రమా), అహని = పగలు, సవ్యాపారామ్ = పూర్వోక్తములయిన బలి చిత్రలేఖనాది వ్యాపారములుగలదైన, తే = నీయొక్క, సఖీమ్ చెలిని - అనఁగా నాప్రియతమను, విప్రయోగః = విరహము, తథా = అప్రకారముగా (అనఁగా రాత్రియందుంబోలె), న పీడయేత్ = బాధింపదు, (కింతు = మఱియేమునిన), రాత్రౌ = రాత్రియందు, నిర్విసౌదామ్ = నిర్వ్యాపారమైన, తేసఖీమ్ = నీచెలిని - అనఁగా నాప్రియతమను, గురు...చమ్ — గురుతర = అతిదుర్భరమయిన - శుచమ్ = దుఃఖముగలదానినిగా, శజ్జే = తలంచుచున్నాను; (తతః = అందువలన), నిశీథే = అర్ధరాత్రమందు, ఉన్నిదామ్ = వదలిననిద్రగలదైన (నిద్రను వదలినదైన - మేలుకొన్నదైన), అవని శయనామ్ = నేలయే పడుకగాగలదైన (నియమార్థము నేలఁబరున్న), తాం సాధ్వీమ్ = ఆపతివ్రతను, మత్ సందేశైః = నావార్తలతో, అలం = పూర్తిగా, సుఖయితుమ్ = అనందపెట్టుటకు, సద్వవతాయనస్థః (సౌ) = సౌధముయొక్క గవాక్షమందు ఉన్నవాడవై, పశ్య = చూడుము.

తా. — 1 పగలు నాప్రియసిని ఆబలిచిత్రలేఖనాది వ్యాపారములయందుండు

1 'వయస్య రజన్యా సహ విజృంభతే మదనబాధా;

కార్యాన్తరితోత్కణ్ఠం । దినం మయా సీత మనతికృతిచ్ఛేద

అవిసౌదధీర్ఘయామా । కథం ను రాత్రి ర్లమయితవ్యా, విక్రమార్వశి.

ఓచే వియోగభారము అంతగా బాధింపదు. రాత్రి అట్టివ్యాపార మేమియు నుండదు గావున నాప్రియతమకు వియోగశోకము భరింపరానిదిగా నుండును. కనుక నీవు ఆతరుణిని అర్థరాత్ర సమయమున దర్శించి ఆత్యంతానందమును కలిగింపుము. అర్థ రాత్రముయొక్క విశేష మే మనఁగా-ఆయబల నిద్రవట్టక ఆత్యంతశోకమును అనుభవించుచుండు సమయ మది. అప్పుడు ఆరమణి వ్రతార్థమై నేలఁబరుండియుండును. రాత్రి పరకాంతను పోయి దర్శించుట యుచితము గాదని శంకింపకుము. పతివ్రత గావున ఆచెలిని అట్టిసమయములో సందర్శించుటకు తగినచోటు ఏదనఁగా మేడకిటికిఁ అందుఁ గూర్చుండి ఆపతివ్రతను హెచ్చరించి నాసంతోష ముండించి ఆనందపఱిచి రక్షింపుము.

వి.—ఇచట కొందఱు ‘అలమ్’ అను పాఠముకన్న ‘అతః’ అనుపాఠము మేలని వివరించినారు. ‘అతః’ అని ప్రయోగింపక పోయినను తదర్థము గమ్య మగును. ‘అలమ్’ అనుటచే-పగలయిన సామాన్యసుఖము గలుగును రాత్రియయిన సంపూర్ణ సుఖము గలుగునుగాన- ‘సంపూర్ణసుఖమునే కలిగించుటకై రాత్రియందేచూడుము’ అని యర్థము మిగుల రసపుష్టముగా నుండును. కనుక మల్లినాథులవారు గ్రహించినపాఠమే సరి. ‘అవనిశయనాసన్నవాతా యనన్ధః’ అని కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు పఠింతురు. దానియర్థము ‘నాచెలియొక్క నేలపడుకకు దగ్గఱనుండుకిటికిలో కూర్చున్నవాడవై’ అని. లోపలికి పోయి చూడకముందు ఏవాతాయనము ఆమెకు సమీపమో ఎట్లు తెలియును? ఒకకిటికిగుండ ప్రవేశించి మఱియొకకిటికిలోనికి ఇంటిలోపల కలభతనుఁడైనను మహాభూతమువలె మేఘుఁడు సంచరించుచున్నను, ఒకకిటికిలో తల పెట్టి ఇల్లు చుట్టి మఱియొకకిటికిలోనికి వచ్చినను, ఆమె చూచెనేని భయసంశయములు గలిగి కార్యము చెడి రసాభాసముకాదా! కనుక మల్లినాథసూంపాఠమే శ్రేయము.

ఆధితౌమాం విరహశయనే సంనిషణ్ణైకపార్శ్వాం

ప్రాచీమూలే తనుమివ కళామాత్రశేషాం హిమాంశోః

నీతా రాత్రిః క్షణివ మయా సార్థ మిచ్ఛారతై ర్యా

తా మే వోణ్ణై ర్విరహమహతీ మశ్రుభి ర్యాపయన్తిమ్. 28.

పున స్తా మేవ విశిష్ట ‘ఆధితౌమామ్’ ఇత్యాదిభి శ్చతుర్భిః—ఆధితౌమా మితి.—ఆధినా = మనోవ్యధయా - తౌమాం = కృశాం + ‘పుం స్యాది-త్తాననీ వ్యథా’ ఇత్యమథః - తౌయతేః కర్తరిక్తః * ‘తౌయో మః’ ఇతి నిష్ఠాత-కారస్య ఘ

కారః, విరహే శయనం తస్మిన్విరహశయనే-పల్లవాదిరచిత ఇత్యర్థః, సన్నిష్ఠ మేకం పార్శ్వం యస్యాస్తామ్, అతఏవ, ప్రాచ్యాః = పూర్వస్యా దిశః-మూలే ఉదయాద్రిప్రాంతఇత్యర్థః - ప్రాచీగ్రహణం ఊణావస్థాద్యోతనార్థం- మూలగ్రహణం దృశ్యత్వార్థం, కళామాత్రం = కలైవ - శేషో యస్యాస్తామ్, హిమాంశోః, తనుం = మూర్తి - మివ స్థితాం, తథా, యా రాత్రి ర్తయా సార్థమ్ - ఇచ్ఛయా కృతాని రతాని తైః * శాకపార్థి వాదిత్వా స్తద్భయమపదలోపీ సమాసః, క్షణభవ, నీతా = రూపితా, తాం = తజ్జాతీయామేవ రాత్రిం, విరహేణ - మహతీం = మహత్వేన ప్రతీయమానామ్, ఉష్ణై రశ్రుభిః యాపయన్తిమ్ * యాతేర్ణ్యన్తాచ్ఛతృప్రత్యయః * 'అర్చిక్రీ' ఇత్యాదినా పుగాగమః, స ఏవ కాలః సుఖినా మల్పః ప్రతీయతే దుఃఖినాం తు విపరీత ఇతి భావః. ఏతేన కార్యావస్థోక్తా.

ఆ సమయమున ఆమె యుండుస్థితినే మరల నాలుగు శ్లోకముల వర్ణించు చున్నాడు.

అధిఘోషామ్—అధి = మనోవ్యాధిచేత - ఘోషామ్ = కృశించినదై, విర... యనే—విరహ = వియోగముయొక్క - శయనే=పడుకయందు (అనఁగా పువ్వులు చిగుళ్లు మొదలయినవానితో చేసిన పాన్పునందు), సన్ని...శ్వామ్—సన్నిష్ఠ = పరుండిన - ఏకపాశ్వామ్ = ఒకప్రక్కగలదై, ప్రాచీ మూలే = తూర్పుయొక్క తొలిభాగమందు (తూర్పును చెప్పట చంద్రునియొక్క ఊణావస్థను సూచించుటకు, మూలమును చెప్పట చంద్రకళ కంటికి అగపడుటకు), కళా...శేషామ్—కళామాత్ర = ఒకకళమాత్రమే - శేషామ్ = మిగులుగాఁగలదైన (అనఁగా కడమకళ లెల్ల పోయి ఒకకళమాత్రము మిగిలియున్న), హిమాంశోః = చంద్రునియొక్క, తనుమ్ ఇవ స్థితామ్ = దేహమువలె ఉన్నదానిని, (ఇంక నెట్టిదాని ననఁగా), యా రాత్రిః = ఏ రాత్రి, మయా సార్థమ్ = నాతోఁ గూడ, ఇచ్ఛారతైః = ఇచ్ఛచే చేయఁబడినరతములచే, క్షణభవ = క్షణకాలమువలె, నీతా = గడవఁబడినదో, తామ్ ఏవ రాత్రిమ్ = ఆరాత్రినే (అనఁగా అరాత్రివంటిరాత్రినే), విర...తీమ్—విరహ = వియోగముచేత - మహతీమ్ = దీర్ఘముగా అగపడుచున్నదానిని (రాత్రిని), ఉష్ణైః అశ్రుభిః = వేడి కన్నీళ్లతో, యాపయన్తిమ్ = గడ పుచున్నదానిని.

తా.—నాకోమలి మనోవ్యాధిచేత కృశించి విరహతాపశాంతికై చివురుఁబాన్పుమీఁద ఒత్తిగలి పరుండియుండును. అస్థితిలో ఆచిగురుఁబాన్పు సంధ్యారాగయుక్త మైనతూర్పుదిక్కుయొక్క తొలిభాగమువలె నుండును. అట్టియాపాన్పున నాప్రియ అప్రాచీమూలముననుండెడి యేకకళావశిష్టమైన చంద్రరేఖవలెనుండును. ఈ విరహము

రానియవ్వడు రాత్రులు నాచెలికి నాతోఁగూడ పూర్వసంకల్పితములయిన సురతము లనుభవించుచుండుటచేత క్షణములవలెఁ గడచినవి, అట్టిరాత్రులే ఇవ్వడు నాచెలికి ఎంత నేపటికిని వేగక అత్యంతదుఃఖకారణములై సదా బాష్పదయము కలిగించుచుండును; (అట్టిస్థితిలో నుండునాప్రాణప్రియను నీవు దర్శింపుము).

ప. - 'ఆధి'—వ్యాధివలనియై మత యేని వైద్యముచే తీటిపోవును, మనోవ్యాధి వలనియై మత యైనసో మనోవ్యాధికి ముందులేనందున తీఱక యట్లే యుండును. యక్షుఁడు తనతోడివిరహమువలనియాధి యామెకు నిశ్చయముగావున ఆయాధివలని యై మతయు ఆమెను వదలకయుండు నని 'ఆధి' యనుటచే సూచించుచున్నాఁడు. ఆయాధి తాపముపెట్టి శోషిలఁజేయుచున్నదిగావున అతాపము శమించుటకై, 'విరహ'శయనే—(సామాన్యశయనమునకు తాపము నడంప శక్తిలేనందునను - విరహావస్థ యందు యథాపూర్వముగా హంసతూలికాదితల్పములయందు శయనించుట పతి వ్రతావ్రతవిరుద్ధంబు గావునను) చివుళ్లతోను పువ్వులతోను రచియింపఁబడిన పాస్పన శయనించియుండును. 'సన్నిషణ్ణైకపాశ్వాప్'—అలవాటుప్రకారము ఒత్తిగలి పరుండ్లి పార్శ్వమున నన్నుఁ గానమిచ్చేఁ గలిగిన దుఃఖాతిరేకమువలనిబడత్వము చేతను సామ్యసిలుటచేతను తాపశాంతియేని మరణమేని త్వరగా కలుగఁగోరియు అట్లే ఒత్తిగలియే యుండును. 'ప్రాచీ'—ఆకాశముయొక్క మధ్యప్రదేశాదికము చంద్రునితోఁగూడియున్నను ఎఱ్ఱగా నుండదు-చంద్రునితోఁగూడినతూర్పు ఎఱ్ఱగా నుండును-విరహశయనము చిగుళ్లవలన ఎఱ్ఱగానే యుండును - ఆసామ్యమునకై తూర్పు చెప్పఁబడినది. పడమటిచంద్రకళ కెంజాయ పుట్టింపక చలువలు వెదచల్లుచు దేదీప్యమానమై క్షణక్షణప్రవర్ధమానముగా నుండును - కాన పడమటిని చెప్పలేదు. తూర్పుచంద్రకళ యేని ఆతపగోచరమై కాంతిహీనమై క్షణక్షణక్షీయమాణమై యుండును; యత్యంగనయు తాపయుక్తయై క్షణక్షణము కృశించుచుండును. ఆచంద్రకళ కృశించుచుండుట కన్నుల కగపడనియట్లే యత్యంగన కృశించుచుండుటయు మేఘుండు చూచుచుండఁగా 'ఇదిగో ఈక్షణము ఇంత కృశించినది, ఈగడిరావంత కృశించినది' అని చెప్పవలయు శక్యము కాదు. ఆమెదేహము సహజముగా బంగారపు వన్నె గలదై ఆపై విరహపాండిమ గలిగినందున కేవలము ధవళముగాక కందువాటి యుండును, ప్రాచీచంద్రకళయు (ఆకాశమధ్యచంద్రకళవలెఁగాక) కేవలము ధవళముగాక యీషదారుణ్యవిశిష్టమై యుండును. ఆమెకు విరహ మెట్టిదో చంద్రకళకు సూర్యుఁ డట్టివాఁడు. తూర్పున చంద్రకళ కృష్ణచతుర్దశీప్రాతఃకాలమున నుండ నొప్పు. దానిని సూర్యుండు క్షణక్షణమునకు ముట్టియుముట్టియు సమీపించి దానికి నొప్పు.

(కవిప్రసాదోక్తిసిద్ధముగా) తాపమును గ్లానిని హెచ్చుచేయుచుండును. ఆమెకును ఇప్పుడు విరహము క్షణక్షణమునకును అతిశయించి తాపగ్లానులను హెచ్చు నేయుచున్నది. ప్రతీచీచంద్రకళయైన సూర్యునికి మఱియు దూర మగుచుండును, విలాస వికాసములు హెచ్చుచుండును, రేఖయు ఎదుగుచుండును, కావున అది విరహము తీటుదశలో యుండెంగన కువమానము గాఁ దగునుగాని విరహదశలోఁ దగదు. ఈ హేతువులఁ బట్టియు, పూర్వోక్తమయిన సంపూర్ణసావ్యశ్యలాభముం గోరియు కవి తూర్పును చెప్పినాఁడు. మఱియు సూర్యుఁడుదయించి చంద్రకళకు ఇంకను సమీప గతుఁ డగు నేని అప్పటికి ఆకళ కంటి కే కనఁబడదు, మఱియుఁ గొంతనేపటికి సూర్యునితో కలసినప్పుడు ఆకళయు క్షణమై పోనేపోవును, అట్లే యుండెంగనకు నభోమాసవిరహము ఇంకను సమీపగత మైనప్పుడును సాక్షాన్నభోమాసమందునుపైఁజెప్పిన చంద్రకళకుఁ గలిగినగతియే కలుగును, అనియు, ప్రాచీనశబ్దస్వారస్యము. 'మూలే'—పైఁజెప్పిన రెం డనిష్టములును చంద్రకళకు మూలమును వదలినపిమ్మట గలుగునుగాని తత్పూర్వమే కలుగవు. యుండెంగనకు అట్టియనిష్టములు రాకముందే మేఘునిచేత సందేశమందిన అవి తప్పను గావున నిండుసామ్యమునకై అనిష్టములలో వడకయున్నచంద్రకళను చెప్పటకై ప్రాచీ 'మూలమును' చెప్పినాఁడు. కార్మ్యసామ్యముకై 'కళామాత్రశేషామ్' కళామాత్రమును చెప్పినాఁడు. ఉపరాగవిశేషమందు రేఖాంశ మాత్రావశిష్టమయిన సూర్యమూర్తిని ఉపమానముగా చెప్పక ఇచ్చట 'హిమాంశోః' చంద్రమూర్తిని జెప్పట కోమలతాపాండిమల కొఱకు; మఱియు నిట్టియవస్థ కలిగినందున చూచువారికి దుఃఖము కలుగఁజేయుచున్నదిగాని యిట్టియవస్థ లేనియెడ నేత్రములకు అమృతవర్తిగా నుండుననియు హిమాంశుశబ్దస్వారస్యము. 'కళా'—యక్షవనిత ఒత్తిగిలి శయనించియున్న నడుము సన్న మగుటచే మధ్యను పల్లముగాను అటునుండి ఒకవైపు వక్షోజములు శిరంబును క్రమోన్నతములుగాను రెండవవైపున నితంబమును పాదములును శయనరీతిచే క్రమోన్నతములుగాను ఉండుటచే ఆమె వంకరగా నుండునుగాన అవంపుకొఱకు చంద్రకళకు పోల్పఁబడినది. 'మూలేతనుమ్' సామాన్య చంద్రకళ నడుము వెడల్పుగాను అగ్రములవై పు క్రమముగా సన్నగిల్లియు ఉండును. అదియే తూర్పుమూలమున నుండఁగా దానిమధ్యభాగము సంపూర్ణముగా పైకి రానప్పుడు ఆమధ్యభాగము కడమ రెండుభాగములకంటె మిగుల సన్నమయిన రేఖగాఁ గాని లేక కంటి కగపడకయే గాని యుండును. అతిసూక్ష్మమయినయక్షవనితనడుము పల్లవశయనములో మునిగిపోయి ఈషద్దృశ్యముగాఁ గాని కేవలాదృశ్యముగాఁ గాని యుండును. వక్షోజ నితంబములును పల్లవములలో దిగఁబడి యున్నను అవి నడుముకంటె ఎక్కువగానే కంటి కగపడును, నడుము అగపడినను

వానికన్న తక్కువగానే అగపడును, గావున అట్టిపూర్ణసామ్యముకై ప్రాచీ 'మూల
మం' దలిచంద్ర 'తనువు'ను చెప్పినాడు. 'రాత్రిర్గతా' అనక 'రాత్రిః నీతా' అనుట
చే యక్షవనిత రాత్రియెల్లను నిద్ర కెడమీయక భోగములం గడపిన దనియు, 'క్షణ
భవ' అనుటచే రాత్రి ముగినెనే గాని వినోదములు ముగియలే దనియు, 'ఇచ్ఛార
తైః' అనుటచే 'ఈరాత్రి ఈరతవిశేషములం దేలుదునుగాక' యని పగలెల్లసంకల్పిం
చుకొనుచుండి ఏదినము ఎట్టిరతబంధాదికమును కోరుచున్నదో, లేక, యక్షుడును
ఏదేదినము ఎట్టిరతబంధాదికమును కోరుకొనియుండునో, అట్టిరతాదులలో ఆయా
రాత్రినెల్ల గడపి రనియు, 'తామేవ' అనుటచే విరహము తప్ప ఆరాత్రులకును ఈ
రాత్రులకును మఱియే భేదము లేదనియు, కావున ఈరాత్రులం గలిగిన యాయాస
మునకెల్ల విరహమే ఏక కారణమనియు, 'విరహామహతీ' మనుటచే విరహులకు రాత్రి
ఎంత నేపటికిని వేగ దనియు-అనఁగా అతిదీర్ఘముగా నగపడు ననియు, 'ఉత్తేజః' అను
టచే బాష్పములు శోకజనితము లనియు, 'సా యాతి' అని చెప్పక 'తాం యాపయ
స్తీ' అనుటచేత రాత్రి గడవక అతిదీర్ఘముగా తోచుటచే మహాప్రయాసపడి దానిని
ప్రయత్న పూర్వకముగాఁ గడపుచున్న దనియు, 'అశ్రుభిః' అనుటచేత అట్లురాత్రిని
గడపుటకు శోకబాష్పములే సాధనము లాయె ననియు - అనఁగా అశ్రువునకును అ
శ్రువునకును నడుమ విరామ ముండెనేని అనడిమికాలము అశ్రువులచేఁ గడపఁబడిన
కాలము గాదుగావున అట్లు విరామములేక ఎడతెగనిబాష్పధారలు గురియుచు
రాత్రియెల్ల నుండు ననియు, 'అశ్రుభిః' అను బహువచన స్వార్థ్యముచే ఒకనిమేష
మునకు ఒకయశ్రువుగా నిమేషాదిసూక్ష్మకాల భాగములను లెక్కపెట్టుటకు సా
యశ్రువులు పూసలుమొదలయినవానివంటి సాధనములుగా నుండెడు ననియు,
భావము. అప్పుడు ఇచ్ఛారతములును ఇప్పుడు బాష్పములు నని వ్యతిరేకము.

పాదా నిన్దో రమృతశిశిరా జ్జౌలమార్గప్రవిష్టాః
పూర్వప్రీత్యా గత మభిముఖం సంనివృత్తం తథైవ
భేదా చ్ఛ్మః సలిలగురుభిః పక్ష్మభి శ్చాదయన్తి
సాభేఽహ్నివ స్థలకమలినీం న ప్రబుద్ధాం న సుప్తామ్. 29.

పాదా నితి.—జౌలమార్గప్రవిష్టాః = గవాక్షవివ రాగతాః, అమృతశి
రాః, ఇన్ద్రోః, పాదాః = రశ్మీఃప్రతి, పూర్వ ప్రీత్యా = పూర్వస్నేహేన -
పూర్వవ దానవృత్తరా భవిష్య స్తీతి బుద్ధ్యేతిభావః, అభిముఖం యథాతథా గతం,
తథైవ సంనివృత్తం = యథాగతంతథైవ ప్రతినివృత్తం-తదా తేషా మతేషా దుస్స

మిత్రులయిన మిమ్ముఁ గూర్చుట వింతగాదనియు, అనఁగా నీభర్త నిన్ను త్వరలో
గూడుననియు భావము. 'భర్తుః మిత్రమ్ ప్రియమ్ అవిధవే మా మమ్బువాహమ్' అ
నుపదము లున్నవరుసచేత క్రమముగా యక్షికి భర్తప్రశంస యని యవధానం
బును, శ్రవణేచ్ఛయు, సాయము కలుగు ననునిశ్చయమును, పతి బ్రతికియున్నాఁ
డని యెఱుకయు, దివ్యపురుషుఁ డైన మేఘుఁడు తోడ్పడినందున తమవియోగము
తీటిపోవు నని యాశ్వాసమును, సందేశారంభముననే కలిగింపఁబడినవి.

ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీ వోన్ముఖీ సా
త్వా ముత్కణ్ఠోచ్ఛ్వాసితహృదయా వీక్ష్య సంభావ్య చైవ
శ్రోష్య త్యస్మాత్పర మవహితా సౌమ్య సీమన్తినీనాం
కాంతోదన్త సుహృదుపనత స్సజ్జమా త్కించి దూనః. 39.

భర్తృసఖ్యాదిజ్ఞాపనస్య ఫలమాహ ఇతితి — ఇతి = ఏవమ్, ఆఖ్యాతే సతి,
పవనతనయం = హనుమంతం, మైథిలీవ = సీతేవ, సా = మత్ప్రియా, ఉన్ముఖీ,
ఉత్కణ్ఠయా = ఔత్సుక్యేన - ఉచ్ఛ్వాసిత హృదయా = వికసిత చిత్తా సతీ, త్వాం
వీక్ష్య, సంభావ్య = సత్కృత్య - చ, అస్తాత్ = భర్తృమైత్రిజ్ఞానాత్, పరం స
ర్వం శ్రోతవ్యమ్, అవహితా = అప్రమత్తా సతీ శ్రోష్య త్యేవ. అత్ర సీతాహనుమ
దుపమానా దస్యాః పాతివ్రత్యం మేఘస్య దూతగుణసంపత్తి శ్చ వ్యజ్యతే. తద్గుణాన్తు
రసాకరైః † 'బ్రహ్మచారి బలీ ధీర్ మాయావీ మానవర్జితః | ధీమా నుదాహ్ నిశ్శంక
వక్తా దూతః స్త్రీయాం భవేత్' ఇతి. నను వార్తామాత్రశ్రవణా దస్యాః కో లాభ
ఇత్యాశ జ్ఞాన్యర్థాన్తరం న్యసృతిః — హేసౌమ్య = సాధో, సీమన్తినీనామ్ = వధూ
నామ్ + 'నారీ సీమన్తినీ వధూః' ఇత్యమరః, సుహృదా = సుహృన్ముఖేన - ఉపన
తః = ప్రాప్తః సన్ - సుహృత్పదం విప్రలబ్ధుశజ్ఞానివారణార్థమ్, కాన్తస్య-ఉదన్తః
= వార్తా - కాన్తాదన్తః + 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త ఉదన్తః స్యాత్' ఇత్య
మరః, సజ్జమాత్ = కాన్తసంపర్కాత్, కించిదూనః = ఈషదూనః - తద్వదే వాన
న్తకా రీత్యర్థః.

భర్తృసఖుఁడ నని మేఘుఁడు చెప్పకొనుటవలనిఫలమును యక్షుఁడు తెలి
యఁజేయుచున్నాఁడు:—

ఇతి = పూర్వోక్తవచనము, ఆఖ్యాతే = నీచేఁ జెప్పఁబడఁగా (నీవు చెప్పఁ
గా), పవనతనయమ్ = హనుమంతుని, మైథిలీ ఇవ = సీతయుంబోలె, సా = ఆనా
ప్రియతమ, ఉన్ముఖీ = మొగమెత్తినదై, ఉత్క... దయా — ఉత్కణ్ఠా = ఔ

శుక్యముచేత - ఉచ్చస్థిత = వికసించిన - హృదయా = మనస్సుగలదై, త్వామ్ = నిన్ను, వీక్ష్య = చూచి, సంభాష్య చ = సత్కరించి యు, అస్తాత్ = ఈ భర్తమైత్రీజ్ఞానమువలన, పరమ్ = తర్వాత చెప్పబడు సర్వమును, అవహితా (సతీ) = చిత్తైకాగ్ర్యముగలదై, శ్రోష్యత్యేవ = తప్పకుండ వినును; వార్త విన్నమాత్రాన ఆమెకు ఏమిఫల మనిన - చెప్పచున్నాఁడు:—(హే) సౌమ్య = (ఓయి) సాధూ, నీమన్తినీనామ్ = స్త్రీలకు, సుహృదుపనతః — సుహృత్ = చెలికానినొంట - ఉపనతః = వచ్చినటువంటి (సుహృ తనుట) మోసము ఉండ దని తెలుపుటకు), కాస్తాదంతః - కాస్త = ప్రియనియొక్క - ఉపంతః = వార్త, సంగమాత్ = కాంతునితోడి కలయికకంటె, కిఞ్చిత్ ఉపనః = కొంచెముతక్కువ - దానివలెనే ఆనందము నిచ్చునని యర్థము.

తా.—ఇట్లు భర్తృమిత్రుఁడ నని నీవుచెప్పఁగా ఆంజనేయుని నీతయుంబోలె నాప్రియ మొగమెత్తి చూచి భర్తృవార్తాశ్రవణకుతూహలయై నిన్ను సత్కరించి అటుపై నీవుచెప్పినది యెల్ల మిగుల శ్రద్ధతో వినును. వార్తకే ఇంతశ్రద్ధయు సత్కారమునా యనిన స్త్రీలకు నమ్మకమయినమిత్రుఁడు తెచ్చిన భర్తృసందేశము ఇంచుమించుగా భర్తృసమాగమమువలె ఆనందకరము గదా.

ప.—‘పవనతనయమ్’ - వాయుదేవుని కుమారుఁ డని వాయుప్రస్తావము చేయుటచేత ఆంజనేయుని గొప్పతనమును ఎట్టితావున కేనియు పోఁగలవాఁ డని గమనసామర్థ్యమును సూచించుట. ‘మైథిలీ’ - మిథిలాపతి యయిన మహానుభావునికి జనకునికి కూఁతు రని నీతాదేవియొక్క మహానుభావతను అయోనిజత్వాది ప్రధానవిశేషములను సూచించుట. నీతాంజనేయులకు పోల్చుటచేత యక్షరమణి నీతవంటివతివ్రత యనియు మేఘుఁడు బ్రహ్మచారివ రేణ్ముఁడును మిత్రకార్యధురంధరుఁడు నైన హనుమంతునివంటి సత్పురుషుఁ డనియు స్త్రీయొద్దకు దూతగాఁ బంపు ఎకు తగిన సాధు వనియు - సూచించుట; ‘మైథిలీ వోస్తుభి’ - చెట్టుమీఁదనుండి రాజా దశరథో నామ రథికుఞ్జారవాజిమాన్’ అని యారంభించి శ్రీరామపృతాంతమును ప్రస్తావించిన యాంజనేయుని నీత చెట్టువైపు మొగమెత్తి చూచినట్లు ఇచట తనభర్తను ప్రస్తావించుచు గవాక్షమున నుండు మేఘుని యక్షనీమంతిని తలయెత్తి చూచు నని భావము. ‘ఇవ’ - చూచుట సత్కరించుట వినవలసినదియెల్ల వినుట ఈ విషయములయందెల్ల నీతతో యత్సంగనకు సాదృశ్యము చెప్పబడినది. ‘నీమన్తినీనామ్’—నీమంతముగలవారికి అనఁగా సభర్తృకలకు, ‘సుహృదుపనతః’—సుహృత్తులుటచే అసత్యసందేశముగా దని సూచన. ‘నీమన్తినీనామ్ ఉపనః’ - అనునీ

యథాంతరము నీతాదేవివిషయమందును చెల్లియున్నది; ఆంజనేయుఁడు సుహృత్తు గదా.

తా మాయుష్మ న్మమ చ వచనా దాత్మన శోచ్యపకర్తుం
బ్రూయా ఏవం తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థః;
అవ్యాపన్నః, కుశల మబలే పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః
పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినా మేత దేవ. 40.

సప్రమృతి సన్నిశతి:—హే ఆయుష్మన్ * ప్రశంసాయాం మతుః - పరోపకార
శ్లాఘ్యజీవి తేత్యర్థః, మమవచనం (ప్రార్థనావచనం) తస్మాచ్ఛ, ఆత్మనః = స్వస్య,
ఉపకర్తుం-చ-పరోపకారేణాత్మానం కృతార్థయితు మిత్యర్థః * ఉపకారక్రియాం
ప్రతి కర్తవ్యేఽపి 'త స్యానుకరోతి' త్యాదివ తస్మిన్బద్ధమాత్రవివక్షయా మాత్మన ఇతి
షష్ఠీ న విరుధ్యతే-యథాహ భారవిః † 'సా లక్ష్మీ రుపకురుతే యయా పరేషామ్'
ఇతి-తథా శ్రీహర్ష చరితే, 'సాధూనా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుం ।
నకుతూహలి కస్య మన శ్చరిత ఇచ్చ మహాత్మనాం శ్రోతుమ్' ఇతి-తథాచ క్వచిత్క్వా
చిద్వితీయాదర్శనా తస్యైవత్రతథే తి నాథవచన మనాథవచన మేవ, తాం=ప్రియామ్,
ఏవంబ్రూయాః, కిమిత్యాహ - హేఅబలే, తవ, సహచరః = భర్తా, రామగిరేః (చి
త్రకూటస్య) ఆశ్రమేషు తిష్ఠ తీతి రామగిర్యాశ్రమస్థః సత్, అవ్యాపన్నః=న మృ
త ఇత్యర్థః, వియుక్తః = వియోగం ప్రాప్తోదుఃఖీ సంస్తావం కుశలం పృచ్ఛతి*దుహ్య
దిత్వాత్ పృచ్ఛతే ద్వికర్తృకత్వం, తథాహి, సులభవిపదామ్ = అయత్నసిద్ధవి
జ్ఞతీనాం, ప్రాణినామ్, ఏత దేవ, పూర్వాభాష్యమ్ = ప్రథమ మవశ్యం వక్తవ్యం
* 'కృత్యాశ్చ' ఇత్యావశ్యకార్థే జ్యైత్వత్యయః.

సందేశమును యథుఁడు చెప్పచున్నాఁడు:

హే ఆయుష్మన్ = ఓయి పరోపకారశ్లాఘ్య జీవనుఁడా; మమ = నాయొ
క్క, వచనాచ్ఛ = ప్రార్థనావచనమువలనను, ఆత్మనః = నీకు, ఉపకర్తుం చ =
ఉపకారము చేసికొనుటకును, తామ్ = నాప్రియతమను, ఏవం బ్రూయాః = ఇట్లు
వలకుము; హే అబలే = ఓ కోమలీ, తవ సహచరః = నీభర్త, రామగిర్యాశ్రమ
స్థః సత్ - రామగిర్యాశ్రమ = చిత్రకూటాశ్రమములయందు - స్థః సత్ = ఉన్న
వాఁడై; అవ్యాపన్నః = బ్రతికియున్నవాఁడై, వియుక్తః సత్ = వియోగదుఃఖి
ముకలవాఁడు నయి, త్వామ్ = నిన్ను, కుశలమ్ = డేమమును, పృచ్ఛతి=అడు
గుచున్నాఁడు. సులభవిపదామ్—సులభ = అయత్నముగాగలిగెడు - విష

శామ్ = వివత్తుకలవారగు, ప్రాణినామ్ = ప్రాణులకు, ఏతదేవ = ఇదియే అనఁగా కుశలమే, పూర్వాభాష్యమ్ - పూర్వ = ప్రథమమందు-ఆభాష్యమ్ = అవశ్యముగాఁ బ్రకటపరిచినది.

తా.—ఓయి పరోపకారశ్లాఘ్యుజీవనుఁడా, నేను ప్రార్థించుచున్నా నని కని కరముచేతను, పరోపకారము చేసి నిన్ను కృతార్థుని చేసికొనుటకును నాప్రియతమ తో ఓయిబలా, నీభర్త రామగిర్యాశ్రమములయందున్నాఁడు, బ్రదికియేయున్నాఁడు, వియోగదుఃఖము ననుభవించుచున్నాఁడు, నిన్ను కుశల మడుగుచున్నాఁడు, 'అని చెప్పము. గులుపుగా విపత్తిసెందు ప్రాణులతో ముందుగాఁ జెప్పవలసినది యీ కుశలప్రశ్నయే గదా.

ప.—'సహచరః' - నిన్నెప్పుడును బాయనివాఁడు, దైవయోగమున నిన్ను విడిచెనుగాని అన్యథా నిన్ను వదలఁడు, అట్టివాఁడు తనయేలికయయిన కుజేరుని యొద్ద కొలుపులో అశ్రద్ధచేసి యీ ప్రవాసమునకు పా లయినందులకు కారణము నీవేగదా. కనుక అట్టి యనురక్తునిపై నీవు అధికానురాగము చూపవలయు నని భావము. 'రామగిరి' - చిత్రకూట మనక 'రామగిరి' అని రామనామగ్రహణమునకు రామదేవుని కృపచేత ఈవియోగము మీకు తీఱునుగాక అని యభిప్రాయము. 'అవ్యాపన్నః'—'కుశలీ' అనక 'అవ్యాపన్నః' అనుటచే నిను మరలఁగలయు నాశచే బ్రతికిమాత్ర మున్నాఁడుగాని అన్యథా యీవియోగమునకు మరణము సెందవలసినవాఁడే యనియు, 'అబలే' - నీవు అబలపుగావున ఈవియోగము భరించితివో భరింపలేక మృతి సెందితివో అని నీనిమిత్తమై మిగుల భయపడుచు న్నాఁడనియు, 'త్వాం కుశలం పృచ్ఛతి' - నీవు కుశలముగానున్న అతఁడు కుశలియే- నీకు ఏమయిన నపాయము గలిగిన అతఁడు బ్రతుకఁ డనియు, భావము.

అజ్ఞే నాజ్ఞం ప్రతను తనునా గాఢతప్తేన తప్తం
సాన్రేణ శాశ్రుద్రుత మవిరతోత్కణ ముత్కణితేన
ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తీ
సజ్కలై స్తై ర్విశతి విధినా వైరిణా రుద్ధమార్గః.

41

అజ్ఞేనేతి..కించ, దూరవర్తీ=దూరస్థః-న చాగస్తం శక్యత ఇత్యాహ, వైరిణా = విరోధినా, దైవేన, రుద్ధమార్గః = ప్రతిబద్ధవర్త్య, స తే సహచరః, తనునా = కృతేన, గాఢతప్తేన = అత్యంతసంతప్తేన, సాన్రేణ = సాశ్రుణా, ఉత్కణ వేద నాస్య సంజా తోత్కణితం తే సోత్కణితేన * త దస్య సజ్కతమ్' ఇ తీతద్భ

త్యయః-ఉత్కణ్ఠతే ర్వాక ర్తరిక్తః, సమధికతరమ్ (అతిప్రబలమ్) ఉచ్ఛ్వాసితీతి స
మధికతరోచ్ఛ్వాసి తేన దీర్ఘనిశ్వాసినేత్యర్థః * తాచ్ఛిల్యేణినిః, అజ్ఞేన = స్వశరీ
రేణ, ప్రతను = కృశం, తప్తం = వియోగదుఃఖేన ప్లుష్టమ్, అశ్రుద్రుతమ్ = అశ్రు
క్లిన్నమ్ + 'అశ్రు నేత్రామ్బు రోదనం చాస్ర మస్ర చ' ఇత్యమరః, అవిరతో
త్కణ్ఠమ్ = అవిచ్ఛిన్నవేదనమ్, ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం = తీవ్రనిశ్వాసం + 'తిగ్ం
తీవ్రం ఖరం తీక్షణం చణ్డ ముష్ణం కటు స్పృతమ్' ఇతి హలాయుధః, అజ్ఞం = త్వదీ
యం శరీరం, తైః = స్వసంవేద్యైః, సజ్కలైః = మసౌరభైః. మసౌవ్యాపారైః,
విశతి = ఏకీభవతీత్యర్థః. అత్ర సమానురాగిత్వజ్ఞానా న్నాయికాయాః నాయకేన
స్వసమానావధత్వ మున్నీ యోక్తమ్.

(కించ = కుటియు), దూరవర్తీ = దూరస్థుఁడును, వైరిణా = విరోధి అ
యిన, దైవేన = విధిచేతను, రుద్ధమార్గః - రుద్ధ = అడ్డగింపబడిన - మార్గః = దారి
కలవాఁడును, అయిన, (సః = ఆనీసహచరుఁడు), తనునా = కృశమును, గాఢతప్తేన
— గాఢ = అత్యంతము - తప్తేన = కాఁగినదియు, సాన్ద్రేణ = బాష్పములతోఁ
గూడుకొన్నదియు, ఉత్కంఠితేన = వేదనగలదియు, సమ ... నీనా - సమధికతర
= అత్యంతాధికముగా - ఉచ్ఛ్వాసినా = నిట్టూర్చుచున్నదియు, (అయిన), అజ్ఞే
న = తనశరీరముతో, ప్రతను = కృశమును, తప్తమ్ = కాఁగినదియు, అశ్రుద్రుతమ్ =
అశ్రు = బాష్పములచే - ద్రుతమ్ = తడిసినదియు, అవి ... ణ్ఠమ్ - అవిరత = ఎడ
తెంపులేని-ఉత్కణ్ఠమ్ = వేదనకలదియు, ఉష్ణోచ్ఛ్వాసమ్ - ఉష్ణ = తీవ్రమ
యిన-ఉచ్ఛ్వాసమ్ = నిట్టూర్పుగలదియు, (అయిన), అజ్ఞమ్ = నీశరీరమును, తైః
= తనకుమాత్రమే తెలియునవైన, సంకల్పైః = మసౌరభరూపములయిన మసౌ
వ్యాపారములతో, విశతి = ప్రవేశించుచున్నాఁడు (నీతో నేకీభవించుచున్నాఁడు).
నాయికయందు తా నెంతయనురక్తుడో నాయికయు తనయందు అంత యనురక్తు
రాలని యెఱింగినవాఁడై యత్తుఁడు తా నేయవస్థలో నున్నాఁడో ఆమెయు ఆయ
వస్థలోనే ఉండు నని యూహించి యిట్లు చెప్పినాఁడు.

తా.—దైవవశమున నీయొద్దకు రా శక్తుఁడు గాక దూరవర్తియయియున్న
నీనాయకుఁడు కృశము గాఢతప్తము సబాష్పము సవేదనము దీర్ఘతరోచ్ఛ్వాస
యుక్తము నయిన తనశరీరముతో అట్టిదే అయిననీశరీరమును సంకల్పరూపముగా
ప్రవేశించి నీతో ఏకీభవించుచున్నాఁడు.

శబ్దాభ్యేయం దపి కిల తెయః సఖీనాం పురస్తాత్

కర్ణే లోలః కథయతు మభూ దాననస్పర్శలోభాత్

సోఽతిక్రాంతః శ్రవణవిషయం లోచనాభ్యా మదృశ్య

స్త్రా ముత్కణ్ఠావిరచితపదం మన్ముఖే నేద మాహ.

42.

సంప్రతి స్వావస్థానివేదనాయ ప్రస్తాతి శబ్దాభ్యేయమితి. — హాలబలే యనై
ప్రయః సఖీనాం, పురస్తాత్ = అగ్రే, ఆననస్పర్శే = త్వన్ముఖసంపర్కే - లోభాత్
= కర్థనాత్, శబ్దాభ్యేయం - శబ్దేన = రవేణ - ఆభ్యేయముచై ఏర్వాచ్య - కుపి,
యత్ తద్వచన మపీతి శేషః, కర్ణే = శ్రోత్రే, కథయితుం, లోలః = లాలసః,
అఘాత్కిల + లోలుపో లోలుభో లోలో లాలసో లమ్పటోఽపిచ' ఇతి యాద
హః, శ్రవణవిషయం = కర్ణపథమ్, అతిక్రాంతః, తథా, లోచనాభ్యా మదృశ్యః,
అతిదూరత్వా ద్ద్రష్టుం శ్రోతుం చ న శక్య ఇతిభావః, స తే ప్రియః త్వా ముత్కణ్ఠా
విరచితాని పదాని (సుప్తిజన్మశబ్దా వాక్యానివా): యస్యత తథోక్తం + 'పదం
శబ్దే చ వాక్యే చ' ఇతి విశ్వః, ఇదం = వత్సమాణం 'శ్యామాస్వజ్జమ్' ఇత్యాదికం,
మన్ముఖేనాహ = మద్వ్యవధానేన స ఏవ బ్రూత ఇత్యర్థః.

ఇప్పుడు తనయవస్థను తెలుపువాడై ప్రస్తావముచేయుచున్నాడు :—

యః తే ప్రియః = ఏనీ ప్రియుఁడు, సఖీనామ్ = చెలికత్తెలయొక్క, పుర
స్తాత్ = ఎదుట, ఆన...భాత్ - ఆనన = నీముఖముయొక్క - స్పర్శే = స్పర్శ
యందు - లోభాత్ = ఆశచేత, శబ్దాభ్యేయమ్ - శబ్ద = బహిరంగమైనమాటలచేత -
ఆభ్యేయమ్ = చెప్పఁదగినది, యత్ = ఏదికలదో, (తత్) అపి = (దానిని) కూడ,
కర్ణే = చెవిలో, కథయితుమ్ = (ఇతరులకు విసఁబడకుండ) చెప్పటకు, లోలః కోరిక
గలవాఁడు, అఘాత్కిల = ఆయెనొగదా, శ్రవణవిషయమ్ = చెబియొక్కమార్గ
మును, అతిక్రాంతః = దాఁటిసవాఁడును, (అనఁగా అతనిమాట ఈదూరమునకు
విసఁబడదనుట), లోచనాభ్యామ్ = నేత్రములతో, అదృశ్యః = చూడనశక్యుఁడును
(కన్నులకగపడఁడనుట), అయిన్, సః = ఆనీప్రియుఁడు, త్వామ్ = నిన్ను, ఉత్క
ణ్ఠావిరచితపదమ్ - ఉత్కణ్ఠా = విరహవేదనచేత-విరచిత = కూర్పబడిన-పదమ్ =
మాటలుగలదై న, 'శ్యామాస్వజ్జమ్' మొదలయినయీచెప్పఁబోవుదానిని, మన్ముఖేన
నానొంటిచేత, ఆహ = చెప్పచున్నాఁడూ, అతః ఉన్నమాటలే నేను పలుకుచున్నా
నని యర్థము.

తా. — ఎవఁడు చెలికత్తెలయెదుట నీకపోలస్పర్శముఖమును మానుకోజాలక
వారియెదుటనే దాని ననుభవించుచుకై బిగ్గరగా చెప్పఁదగినవిషయమునే నీచెవిలో
రహస్యముగా చెప్పఁగోరునో, నీయం దట్లుత్యంతానురక్తుఁడయిన నీ ప్రయుఁడు
ఇప్పుడు నీకంటికగపడకయు నీచెవికి విసఁబడకయు దూరమునకుండై యుండుటచేత విర

హవేదనావిసౌదముకై తాను రచించినయీవాక్యములను నీయెదుట చెప్పమని నన్ను పంపినాడు. అతడు రచించినవాక్యములనే నేను చెప్పజోవుచున్నాను.

ప.—‘కర్ణే’ - చెలిక తైలను మోసపుచ్చి వారియెదుటనే కాంతాకపోలస్పర్శ సుఖము ననుభవించుటకై యీయపాయము పన్నినాడు. ‘అతిక్రాంత’ - దగ్గఱ నున్నచో ఇతరునిచే వాత్తను పంపడు, తానే నీతోఁ బలుకును. ‘ఉత్కణ్ఠా’-నిన్నుం గూర్చి యీవాక్యములను రచించుటయే యీవిరహమునందు అతనిప్రాణములను నీలిపినవిసౌదము. ‘మస్తుభేన’ - మాటలు అతనివి, ఉచ్చారణ నాది, కనుక వాని యందలి రసాతిశయమెల్ల నీకై యతడు పొందినదేగాని నాకల్పన గాదు.

శ్యామా స్వజ్ఞం చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం

వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హభారేషు కేశాన్

ఉత్పశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భూవిలాసాన్

హస్తైకస్మిన్ క్వచిదపి న తే చణ్డి సాదృశ్య మస్తి.

43.

సదృశ ప్రకృతి స్వప్నదర్శన తదజ్ఞస్పృష్ట స్పర్శాఖ్యాని చత్వారి విరహిణాం విసౌదస్థానాని - తథాచోక్తం పతాకాయామ్.

† ‘వియోగేఽయోగే వా ప్రియజన సదృశానుభవనం

తత శ్చిత్రం కర్త స్వపనసమయే దర్శన మపి

తదజ్ఞస్పృష్టానా ముపనతవతాం స్పర్శన మపి

ప్రతీకారోఽనజ్ఞవ్యధితమనసాం కోఽపి గదితః.’

ఇతి; తత్ర సదృశవస్తుదర్శన మాహ శ్యామాన్వేతి.—శ్యామాను = ప్రియజ్ఞులతాను + ‘శ్యామా తు మహిళాహ్వయా’లతా గోవత్సనీ గుడ్డా ప్రియజ్ఞః ఫలిసీ ఫలీ’ ఇత్య మరః, అజ్ఞం=శరీరమ్, ఉత్పశ్యామి=సౌకుమార్యాదిసామ్యాత్వదజ్ఞ మితి తర్కయా మీత్యర్థః, తథా చకితహరిణీనాం ప్రేక్షణే తే దృష్టిపాతం, శశిని = చంద్రే, వక్త్ర్ ఛాయాం = ముఖకాంతిమ్, తథా, శిఖినాం = బర్హిణాం, బర్హభారేషు = బర్హ స మూహేషు, కేశాన్, ప్రతనుషు = స్వల్పాను, నదీనాం వీచిషు † అత్ర వీచీనాం విశేషణోపాదానేఽపి నాయుక్తగుణగ్రహదోషః- భూసామ్యనిర్వాహాయ మహత్వ దోషనిరాకరణార్థత్వాత్ న్యేతి - తదుక్తం రసరత్నాకరే † ‘ధ్వన్యత్పాదే గుణో త్కర్తృభావోక్తా దోషవారణే । విశేషణా ద్విశేష్యస్యనాస్యయుక్తగుణగ్రహః’ ఇతి- గుణో విశేషణం, భూవిలాసాన్, ‘భూపతాకాః’ ఇతి పాఠే భువః పతాకా ఇ వే త్యుపమితసమాసః, ఉత్పశ్యా మీతి సర్వత్ర సమృద్ధ్యతే, తథాపి నాన్తీ మనో

నిర్వృతి రత్యాశయే నాహ హ నైతి-హ న్త = విషాదే + 'హ న్త హ ర్షే' సుకమ్పయాం
వాక్యారమ్భ విషాదయో' రిత్యమరః, హ చణ్డి = కోపనే + 'చణ్డి స్వత్యన్త
కోపనః' ఇత్యమరః * గౌరాదిత్వాత్ జీష్ - ఉపమానకథనమాత్రేణ న కోపితవ్య
మితి భావః, క్వచిదపి = కస్మిన్నపి, ఏకస్మి న్వస్తుని, తే = తవ, సాదృశ్యం నా న్తీ,
అతో న నిర్వృతో మీ త్యర్థః; అనే నాస్యాః సౌందర్య మనుపమ మితి వ్యజ్యతే.

సదృశవస్తుదర్శనమును జెప్పచున్నాఁడు:—

శ్యామాను = ప్రియంగులతలయందు, అజ్గమ్ = నీశరీరమును-(సౌకుమార్యాది
సామ్యమువలన ప్రియంగులతలను నీశరీరముని యూహించుచున్నాను అని యర్థము),
చకి...క్షణే - చకిత = బెదరిన - హరిణీ = ఆఁడులేడియొక్క-ప్రేక్షణే = చూపు
నందు, దృష్టిపాతమ్ = నీచూపును, శశిని = చంద్రునియందు, వక్త్రచ్ఛాయామ్ -
వక్త్ర = నీముఖముయొక్క - ఛాయామ్ = కాంతిని, శిఖినామ్ = నెమళ్లయొక్క,
బర్హభారేషు-బర్హ = పింఛములయొక్క - భారేషు = మొత్తములయందు, కేశాన్ =
నీతల వెండ్రుకలను, ప్రతనుషు = మిక్కిలిచిన్నవయిన, నదీవీచిషు = ఏటితరఁగల
యందు, భూవిలాసాన్ = నీబొమవిభ్రమములను, (ఉత్పశ్యామి = ఊహిం
చుచున్నాను అని అంతట నన్వయించును); (అయినను తనమనస్సునకు దుఃఖశాంతి
లేదని తెలుపుచున్నాఁడు:—) హ న్త = అయ్యో, చణ్డి = ఓకోపస్వభావురాలా =
(నీకు ఉపమానములను చెప్పినమాత్రమునకు నాపై కోపింపవలదనిభావము), క్వచిదపి =
దేనను, ఏకస్మిన్ = ఒకవస్తువునందు, తే = నీకు, సాదృశ్యమ్ = సామ్యము, నా న్తీ =
లేదు, (కాన నాదుఃఖము తీరిదు అని భావము), ఇందువలన ఆమె సౌందర్యము
సాటిలేని దని తెలియుచున్నది.

తా.—ప్రియంగులతలయందు నీశరీరమును, బెదరినలేడిచూపులందు నీచూ
పులను, చంద్రునియందు నీముఖమును, నెమలిపురులందు నీకేశభారమును, విల్ల
లానిపిల్లతరంగములందు నీబొమవిభ్రమములను, తలంచుచున్నాను; అంతయేగాని,
అయ్యో! నీకొక్కతెకు సాదృశ్యము ఇన్నివస్తువులలో చెదరియున్నదేగాని నీతో
పూర్ణసామ్యము ఏవస్తువునందును ఎచటను గనఁబడదు, కావున నాదుఃఖమునకు
శాంత్యుపాయము లేదు.

ప.—'చకిత' - 'బెదరిన' యనుట చాంచల్యముకొఱకు. పురుషులచూపున
నిశ్చలత యెట్లు శ్రేష్ఠమో స్త్రీలచూపున చాంచల్యము అట్లే శ్రేష్ఠము. 'శిఖి
నామ్' - పుల్లింగము ఆఁడునెమళ్లకు పింఛభారము ఉండదు గావున. 'బర్హభారేషు'
భారమునుట కేశకలాపముయొక్క సమృద్ధిని తెలుపును. 'ప్రతనుషు' - చిన్నవైన

అధికముగా కలిచుచు మాటుచు భూవిలాససామ్యము నొందును. 'చణ్డి' అనుట నీకు సాటి కలదన్నమాత్రమునకే అలుగవలదనుటయు మఱియు నీవు నాకు తర్కన మీయక నన్ను ఇన్నిపాట్లఁ బెట్టుచున్నావని నిర్దోష యైనను ప్రియమీఁద ప్రేమాతిశయముచే తప్పుపెట్టుటయు. ఒకచోటనే పూర్ణసాదృశ్యము లేదని భేదపడుట యేల యనఁగా - ఒక్కచోటనే యున్నయెడల తద్దర్శనముచే విరహశోకము కొంత శమించును - అట్టిభాగ్యము లేకపోయె నని గూచించుటకు.

త్వా మాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగై శ్శిలాయా
మాత్మానం తే చరణపతితం యావ దిచ్ఛామి కర్తుమ్,
అనైస్తావ న్ముహూ రుపచితై ర్దృష్టి రాలుప్యతే మే
క్రూర స్తస్మిన్నపి న సహతే సజ్జమం నౌ కృతాంతః. 44.

సమృత్తి ప్రతికృతిదర్శన మాహ త్వామితి. — హృషియ, ప్రణయేన = ప్రేమాతిశయేన - కుపితాం = కుపితావస్థాయుక్తాం, త్వాం = త్వత్ప్రతికృతి మిత్యర్థః, ధాతురాగై (గైరికాదయః) + 'ధాతు ర్వాతాది శబ్దాది గైరికాది త్వగాదిషు' ఇతియాదవః - త పివ రాగా (రజ్జుకద్రవ్యాణి + 'చిత్రాదిరజ్జుకద్రవ్యే లాటేదౌ ప్రణయేచ్ఛయోః' సారణ్ణాదౌ చ రాగః స్యా దారుణ్యే రజ్జునే పుమాన్' ఇతిశబ్దార్థవేత్తే ధాతురాగైః, శిలాయాం = శిలాపత్యే, అలిఖ్య = నిర్ణయ, ఆత్మానం = మామ్ - (మత్ప్రతికృతి) మిత్యర్థః, తే = తవ - చిత్రగతాయా ఇత్యర్థః, చరణపతితం - కర్తుం తథా విఫితుం యావ దిచ్ఛామి తావ దిచ్ఛాసమకాలం ముహూః - ఉపచితైః = ప్రవృద్ధైః, అనైస్తావః = అశ్రుభిః కర్తృభిః + 'అస మశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః, మే దృష్టిః, ఆలుప్యతే = ఆవియత ఇత్యర్థః, తతో దృష్టిప్రతిబద్ధనా వైఖనం ప్రతిషిద్ధత ఇతి భావః, క్రూరః = ఘాతుకః + 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః' ఇత్యమరః, కృతాంతః = దైవం + 'కృతాంతాయమ నిధాంత దైవాకుశలకర్తృసు' ఇత్యమరః, తస్మిన్నపి = చిత్రేఽపి, నౌ = ఆవయోః * యుష్మదప్తదోః షష్ఠీచతుర్థీ ద్వితీయాశ్చయో ర్వా నాహ' ఇతి నావాదేశః, సజ్జమం = సహవాసం, న సహతే, సజ్జతిలేఖనమ ప్యావయో తస్మాదానం దైవం సాక్షాత్సజ్జతిం న సహత ఇతి కిము వక్తవ్య మి త్యపిశబ్దార్థః.

చిత్తరుపు మాచుటను చెప్పచున్నాఁడు.

(హృషియ = హృషేయనీ), ప్రణయకుపితామ్ - ప్రణయ = ప్రేమాతిశయము చేత - కుపితామ్ = కోపగించినయవస్థలోనున్న, త్వామ్ = నీప్రతిమను, ధాతురాగైః - ధాతు = గైరికాదులనెడు - రాగైః = రంజకద్రవ్యములతో, శిలాయామ్ = రాతిప

లకమీఁద, ఆలిఖ్య = వ్రాసి, ఆత్మానమ్ = నాప్రతిమను, తే = చిత్తరువులనున్న నీ
యొక్క, చరణపతితమ్ - చరణ = అడుగులలో - పతితమ్ = వడినదానినిగా, కర్తుమ్
= వ్రాయుటకు, ఇచ్ఛామి యావత్ = ఎంతలో కొరుదునో, తావత్ = అంతలో
(అనఁగా కోరినంతతఱమే), ముహుః = మాటిమాటికి, ఉపచితైః = వృద్ధిపొందిన,
అనైః = బాష్పములచే, మే దృష్టిః = నా చూపు, ఆలుప్యతే = హరింపఁబడు
చున్నది, (దృష్టిప్రతిబంధముచే వ్రాత యసాధ్యమగుచున్నది); క్రూరః = ఘాతుక
మైన, కృతాంతః = దైవము, తస్మిన్ అపి = చిత్రమందుఁగూడ, నా = మనయొక్క,
సంగమమ్ = సహవాసమును, నసహతే = ఓర్వదు, (మన సాక్షాత్సహవాసముమాట
చెప్పవలయునా - అని అపిశబ్దార్థము).

తా. — నీ ప్రతిమచేతనయినను కొంచెము విరహవిసౌదము కలుగునుగాక
అని ప్రణయకుపితనుగా నిన్ను రాతిపలకమీఁద గైరికాదులగురంగువస్తువులతో వ్రాసి
నాఁడను, పిమ్మట నన్ను నీకోపమును పొంగొట్టుటకై నీపాదములలో వడినవానినిగా
నీప్రతిమకిందవ్రాయుటకు ఆరంభింపఁగానే నాకన్నులలో మాటిమాటికి బాష్పములు
నిండి దృశ్యము అగపడకపోవుటచే నేను కోరినట్లు నాప్రతిమను వ్రాయనేరకయు
న్నాను. క్రూరమైనదైవము చిత్తరువులొఁగూడ మనసంగమమును ఓర్వకున్నది!

ప్ర. — 'ప్రణయకుపితమ్' - ప్రణయకుపిత యనఁగా తనమీఁద భర్తకు విపాటి
ప్రణయముకలదో యని తత్పరీక్షార్థము నిష్కారణముగా కోపించునట్టి కాంత. ప్రణ
యకోపమును చిత్తరువులో చూపఁగలవాఁడగుటచే, అందులోను మంచి చిత్రఫలక
మందుఁగాక ఉత్తమమైన రంజకద్రవ్యములతోనుంఁగాక విషమముగానుండు రాతిపల
కమీఁద జేగురురాలుమొదలైనయధమసాధనములతో ప్రణయకోపమును వ్రాయఁగల
వాఁడగుటచే యడుఁడు చిత్తరువువిద్యయందు మిగుల నేర్పరి యనియు, ఇట్లే దీని
వంటి యితరవిద్యలగు సంగీతాదులయందును విదగ్ధుఁ డనియు, నెఱుంగనగు. 'అనైః' -
వియోగదుఃఖాతిభారముచేత బాష్పములు ఉప్పతిల్లుట. 'దైవము సంగమమును
ఓర్వదు' అనుటచే బాష్పములు తనవశములో కట్టుపడక త్రోసికొని వచ్చినవని
భావము. చిత్తరువువ్రాత యనుప్రకృతకార్యమునకు భంగము కలుగునట్లుగా బా
ష్పములు పుట్టిల్లుట వియోగాతిభారమును సూచించును. ఆవియోగాతిభారము
యడు కాంతమీఁదియనురాగాతిశయమును సూచించును. 'అపి' - చిత్తరువునందే
మనసంగమమును ఓర్వనిక్రూరదైవము మనసాక్షాత్సంగమము సౌర్వనే యోర్వదు -
అని భావము.

మా మాకాశప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేషహేతో
 లభాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్నసందర్శనేషు
 పశ్యంతీనాం న ఖిలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం
 ముక్తాస్థూలా తరుకిసలయే వ్యశ్రులేశాః పతన్తి. 45.

మమితి.—సుప్తస్య విజ్ఞానం స్వప్నః + 'స్వప్నః సుప్తస్య విజ్ఞానమ్' ఇతి
 విశ్వః-సందర్శనం సంవిత్ + 'దర్శనం సమయే శాస్తే' దృష్టా స్వప్నేఽర్థే సంవిది
 ఇతి శబ్దార్థవే-స్వప్నా ఇతి సందర్శనాని విజ్ఞానాని స్వప్నసందర్శనాని * చూత
 వృత్తిదివ తస్మాన్మనశేషభావేన సహప్రయోగః-తేషు, మయా, కథమపి=మహతా
 ప్రయత్నేన, లభాయాః=గృహీతాయాః-దృష్టాయా ఇతి యావత్, తే=తవ, నిర్దయా
 శ్లేషః=గాఢాలిప్తనం-సవివ హేతు స్తస్య-నిర్దయాశ్లేషార్థమిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతు
 ప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ, ఆకాశే=నిర్విషయే - ప్రణిహితభుజం = ప్రసారితబాహుం,
 మాం, పశ్యంతీనాం స్థలీదేవతానాం, ముక్తాః మాక్తికానీవ స్థూలాః, అశ్రులేశాః=
 బాష్పబిందవః, తరుకిసలయేషు - అనేన చేలాఞ్చలే నాశ్రుధారణసమాధిః ధ్వన్యతే,
 బహుశో, నపతన్తి ఖిలు-కింతు పతన్త్యేవేత్యర్థః - నిశ్చయే వశోద్వయప్రయోగః -
 తథాచాలంకారసూత్రం + 'స్తృతి నిశ్చయ నిర్ధార్థేషు వశోద్వయప్రయోగః'
 ఇతిః + 'మహత్త్వ గురు దేవానా మశ్రుపాతః షీతో యది | దేశభజ్ఞో మహాదుఃఖం
 మరణం చ భవేద్ధ్రువమ్' ఇతి షీతో దేవతాశ్రుపాతనిషేధదర్శనా ద్యక్షస్య మర
 ణభావసూచనార్థం తరుకిసలయేషు పతన్తి త్యుక్తమ్.

స్వప్నదర్శనమును చెప్పచున్నాడు:—

స్వప్నసందర్శనేషు - స్వప్న = కలలనెడు - సందర్శనేషు = జ్ఞానములలో,
 మయా = నాచేత, కథమపి = మహాప్రయత్నముచేత, లభాయాః = పొందఁబడిన
 దానవైన (అనఁగా నాకు అగఁబడినదానవైన), తే = నీయొక్క, నిర్దయాశ్లేష
 హేతోః - నిర్దయ = గాఢమయిన - ఆశ్లేషహేతోః = కఠినింతకొఱకు - (నిన్ను
 గాఢముగా కఠినించుకొనుటకై), ఆకాశే = శూన్యమందు-ప్రణిహితభుజమ్ -
 ప్రణిహిత = చాఁవఁబడినటువంటి-భుజమ్ = బాహువులుగలిగిన-(చేతులు చాఁచిన
 టువంటి), మామ్ = నన్ను, పశ్యంతీనామ్ = చూచుచున్న, స్థలీదేవతానామ్ = వన
 దేవతలకు (అనఁగా వనదేవతలనేత్రములనుండి), ముక్తాస్థూలాః-ముక్తా = ముక్త
 ములయంతలేనీ - స్థూలాః = పెద్దవైన, అశ్రులేశాః = బాష్పకణములు, తరు కిసల
 యేషు = చెట్ల చిగుళ్లయందు, బహుశః = విస్తారముగా, నపతన్తి న ఖిలు = పడనే
 పడుచున్నవి.

తా.—కలలోనేనియు నిన్నుఁ గందునాయని నిద్రనుకోరి యెన్నియపాయము
కో గాని నిద్రరాక ఎట్టకేలకు రాఁగా, అందులోను స్వప్నము వచ్చి ఆస్వప్న
ములోను నీవు అగపడఁగా, నిన్ను బిగువుగా కౌఁగిలించుటకై నేను చేతులు చాచిన
ప్పుడు నీవు వాస్తవముగా అక్కడ లేనందున శూన్యముమీఁదికే చాఁపఁబడిననాచే
తులను చూచిన వనదేవతలు నాస్వప్నము నూహించి ‘పాపము! వీఁడు కలలో
కాంతను కౌఁగిలించుకొనుచున్నాఁడు. అయ్యో! వట్టిభ్రమయే గాని వాస్తవముగా
అది వీనికి దొరకదాయెఁగదా!’ అని నాపై కనికరముచేత దుఃఖించి చెట్లచిగుళ్ల
యందు ముతైములంతలేసి పెద్దబాష్పములను విస్తారముగా రాల్చుచుందురు.

ప.—‘ప్రణిహితభుజమ్’ - స్వప్నములో ఆకాశగమన దేశాంతరసంచారా
దికమును స్వాప్నికశరీరమేకదా చేయును, అట్టిసమయములో ఈవాస్తవదేహము
కదలక శయ్యయందు ఉన్నది యున్నట్టే గదా యుండును; అట్లే ఇచటను యక్షు
నియొక్క స్వాప్నికశరీరమే గదా ఆలింగనార్థము చేతులు చాచును, దానిని వనదే
వతలు చూచుట యెట్లు? దేవతామహిమచేత చూచిరివో, ఆస్వప్నమందు స్వాప్నిక
యక్షుఁడు స్వాప్నిక యక్ష కాంతను కౌఁగిలించును గావున శూన్యమువైపు
చేతులు చాచె ననుట యెట్లు? అనినః—స్వప్నమందు అత్యంతభావోద్రేకముతో
కలుగువృత్తిని ఈవాస్తవదేహము అనుకరించుటయు లోకములోఁ గలదుగావున య
క్షునివాస్తవదేహముయొక్క చేతులే శూన్యము నాలింగింపఁబోవుచు వనదేవతల కగ
పడినవని యెఱుఁగవలయును. మనోవృత్తిని దేహచేష్ట అనుకరించినందున ఆవృత్తి
మిగుల దృఢముగా నుండెననియు అందువలన యక్షునికి కాంతమీఁది యనురాగము
మితిలేనిదనియు తెలియుచున్నది. ‘నిర్దయ’ - దయలేని - అనఁగా ఆకౌఁగిలింతవలన
కాంత కేమి నెప్పి కలుగునో యనుచింతలేని కౌఁగిలింత, కాంతకుఁ గలుగుపీడను
కూడ మఱచి తనకుచాత్రము తృప్తియగునట్లు అత్యంతగాఢముగా ఆలింగనముచే
యుటచేత ఆయాలింగనము అతనికి ఎంతప్రియమో అది లేమిచే నతనికి ఎంతశోకమో
తెలియుచున్నది. ఆయాలింగన మంతప్రియమగుటచే ఆకాంతమీఁది యనురాగము
మితిలేని దనియు అంతయనురాగము కలుగుటకు కాంతయొక్కగుణాతిశయములు
లోకోత్తరము లనియు తెలియుచున్నది. ‘కథమపి’ - వియోగములో నిన్నుఁగూ
డుటకు స్వప్నముహేతువు, స్వప్నమునకు నిద్రహేతువు, వియోగదుఃఖముచేత
అనిద్రకలుగుట అసంభవప్రపాయ మయినది, అట్టినిద్ర కలుగునట్లు ఎన్నియో యు
పాయములు చేయుదును, చేయఁగా చేయఁగా ఎప్పుడో ఒకప్పుడు నిద్రవచ్చును,
అప్పుడు నిన్నుకలలోఁ గందును, అని భావము. ‘నవత న్నినఖిలు’ అని రెండు నఖి
బ్ధములు ప్రయోగించుట నిశ్చయద్యోతనార్థము. ‘తరుకిసలయేషు’ - దేవతలయ్యగు

పులు నేల రాలిన మరణము కలుగునని శాస్త్రముగావున యతునికి మరణముకాకుండుటకై ఆదేవతలు తమయశ్రువులను నేల రాలనీయక చిగురుటాకులలో పడఁజేసిరి. మఱియు చీరకొంగు మొగమున కడ్డముంచుకొని బాష్పములు కొంగులో గ్రహించునటు అనియు భావము. 'తరు' అనుట వనదేవతలు తరువులయందు నివసించురుగావున. 'బహుశః' అనుటచే ఎన్నివర్షాయములో ఇట్లు నేను మిథ్యాభూతములయిన కలలలో నిన్నుఁగూడి మేల్కొని 'అయ్యో! ఇంతయు అవాస్తవమేగదా!' యని దుఃఖమునకు పాలగుచున్నాను' అనియు భావము. 'ముక్తాస్థులాః' - పెద్దబాష్పములు దుఃఖాతరేకమువలన కలుగును. వనదేవతలు రాల్చినబాష్పములు ఆరాల్చిన కాలమందు స్వప్నములోనున్నయతుని కెట్లు తెలియు ననిన - తరుకి సలయములయందు స్థూలబిందువులు పూర్వములేనివి తాను మేలుకొన్నపిమ్మట అగపడి వనదేవతల బాష్పములని యతనిచే ఊహింపఁబడును, అని వివరణము.

భిత్త్వా సద్యః కిసలయపుటా ద్వేవదారుద్రుమాణాం

యే తత్త్వి రస్రతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః

ఆలిగ్జ్యస్తే గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః

పూర్వాం స్పృష్టం యది కిల భవే దజ్ఞ మేభి స్త వేతి. 47.

ఇదానీం తదజ్ఞస్పృష్టవస్తుదర్శన మాహ భిత్వేతి. — దేవదారుద్రుమాణాం, కిసలయపుటాః = పల్లవపుటాః, సద్యో భిత్త్వా, తత్త్వి రస్రతిసురభయః - తేషాం = దేవదారుద్రుమాణాం - తీరస్రతిభిః = తీరనిష్క్యందైః - సురభయః = సుగంధయః - తుషారాద్రిజాతత్వే లిగ్జ మిదం; యే వాతాః; దక్షిణేన = దక్షిణమార్గేణ * తృతీయా విధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా తృతీయా - సమేన ధావ తీతివత్ - తత్రాపి షథః కరణస్య ప్రతీయమానత్వాత్ * 'కర్తృకరణయో రేవ తృతీయా' ఇతి భాష్యకారః, ప్రవృత్తాః = చలితాః, హే గుణవతి = సాశీల్యసాకుమార్యాదిగుణసంపన్నే, తే తుషారాద్రివాతాః, పూర్వాం = ప్రాక్, ఏభిః = వాతైః - తవాజ్ఞం స్పృష్టం భవే ద్యది కిలేతి సంభావిత మేత దితి బుద్ధ్యేత్యర్థః + 'వార్తాసంభాష్యయోః కిల' ఇత్యమరః, మయా, ఆలిగ్జ్యస్తే = ఆశ్లిష్యస్తే; అత్ర 'వాయూనాం స్పృశ్యేత్వే వ్యమూర్త్యే నాలిగ్జనాయోగా 'దాలిగ్జ్యస్త' ఇత్యభిధానం యక్ష స్తోన్నతత్వాత్ ప్రతిపిత మి త్యదోషః" ఇతి వద. స్మిరుత్తరకారః స్వయమే వోన్మత్తప్రలాపీ త్యుపేక్షణీయః.

ఆమెగాత్రమునకు తగిలినవస్తువును స్పృశించుట యనువిమోచమును చెప్పుచున్నాఁడు:—

దేవదారు ద్రుమాణామ్ = సరళవృక్షములయొక్క, కిసలయపుటాన్ = చిగురు శంపుటములను, సద్యః = అప్పుడే, భిత్వా = విఠిచి, విత...భయః = వితత్ = ఈ సరళకిసలయములయొక్క - ఊర = పాలయొక్క - స్రుతి = ఓడికలచేత - సురభయః = పరిమళవంతములైన, యే వాతాః = ఏ వాయువులు, దక్షిణేన = దక్షిణ మార్గముగా, ప్రవృత్తాః = బయలు వెడలినవో, హేగుణవతి = ఓగుణవంతురాలా, తే = ఆ, తుషా రాద్రివాతాః = హిమవ త్పర్వతపు వాయువులు, పూర్వమ్ = ముందుగా, పిభిః = ఈవాయువులచేత, తే = నీయొక్క, అక్లష్ = శరీరము, స్పృష్టమ్ = తాఁకఁబడినది, భవే ద్యది కిల = అయియుండును, ఇతి = అని, మయా = నాచేత, ఆలిఙ్గ్యస్తే = కౌఁగిలించుకొనఁబడుచున్నవి.

తా. — దేవదారుకిసలయములను అప్పుడే విఠిచి ఆపాలచే పరిమళించుచు దక్షిణముఖముగా ఇచటికి వీచుచున్న హిమత్పర్వతపు వాయువులను, ఓగుణవంతురాలా, అవి ముందుగా నీశరీరమును స్పృశించి యుండు ననుతలపుచే నేను ఇచట కౌఁగిలించుకొనుచున్నాను.

ప. — ‘భిత్వా’ - ‘విఠిచి’ అనుటచే దేవదారుకిసలయములు పెళు సనియు, వాయువు వేగముగా నున్నదనియు, ‘సద్యః’ - అప్పుడే అనుటచే వాయువు కడువేగముగా వీచుచున్నదనియు, అందుచేత ఇప్పుడే నిన్నుతాఁకి నీశరీరమునఁగలిగిన పరిమళాదిసకలగుణాతిశయములను నాయొద్దకు తెచ్చిన దనియు, విలంబముగా వీచిన ఆగుణాతిశయములు మధ్యదారిలోనే చెదరి హరణమై పోవుననియు, త్వరగా వచ్చి నందున అట్లు పోలేదనియు భావము. మఱియు వేగముచే గాలి దట్టముగా నున్నదని సూచితమగుచున్నది, 1 దట్టముగా నున్నఁగా ఆలింగనార్హ మగును. ‘కిసలయ’ - పుష్పమయిన గులుపుగా విఱుగదు, పాలుండవు, చిగురైనగులుపుగా విఱుగును, పాలుండును. ‘పుటాన్’ - దొన్నెవలె ఒకటి నొకటి మాసికొని యుండుచిగుళ్లు విస్తరిల్లిన చిగుళ్లకంటె లేతవిగాన గులుపుగా విఱుగును, వానియందు పాలును ఎక్కువగా నుండును. ‘స్రుతి’ అనుట ఊరము అతిసమృద్ధిగా నున్నదని సూచించుచున్నది. ‘దేవదారుద్రుమాణామ్’ - దేవదారువృక్షములు హిమవంతములలోనే గాని ఇతరత్ర లేవు. అందుచే ఆపాలవాసన ఈగాలి హిమవంతమునుండి వచ్చుచున్న

1 శక్య మరవిష్టసురభిః | కణవాహి మాలినీతరజ్జాణామ్

అక్లష్ రశజ్జతప్తై | రవిరశ మాలిజ్జితుం పవనః

భాకుంతలము.

దనుటకు గుఱుతు, అలకానగరము హిమవంతములో నున్నది. 'దక్షిణేన' అనుటచే ఈయుత్తరపుగాలి వీచుకాలము తొలకరివానలకాలము గాదని తెలియుచున్నది. అట్టికాలమున గాలి ఉత్తరమునకు వీచును, కావుననే మేఘుఁడు ఉత్తరమునకుపోయి అలకానగరమున సందేశ మందించును. 'ఆలిఙ్గ్యస్తే' - ఆలింగనార్హత గాలిదట్టముగా నున్నదని తెలుపుచున్నది. 'గుణవతి' - నీగుణములు తగిలియున్నవని యీగాలిని కొఁగిలించుచున్నానుగాని 'గాలియొక్క శీతలత్వాదిగుణములకొఱకుఁగాదు. 'వాతాః' అనుబహువచనముచేత తఱచుగా ఇట్లు ఆలింగనముచేయుచుండును అని భావము. నిన్ను తాఁకినదానియాలింగనముకూడ నాకు ప్రాణరక్షకముగానున్నది, నీసాక్షి దాలింగనము ఎట్లు రక్షించునో చెప్పవలయునా అని భావము.

ధారాసిక్తస్థలసురభిణ స్త్వన్ముఖి స్యాస్య బాలే
దూరీభూతం ప్రతను మపి మాం పఞ్చబాణః షీణోతి,
ఘర్మాస్తే వై వద బత కథం వాసరాణి వ్రజేయుః
దిక్సంసక్తాప్రవిరళఘనావ్యక్తసూర్యాతపాని. 47.

ధారేతి. — ధారాభిః = ఉదకధారాభి - సిక్తం యత్ - స్థలం = భూః - తదివ-
సురభిణః = పరిమళవతః, త్వన్ముఖిస్య = త్వదాననస్య, దూరీభూతం = దూరస్థః,
అతపివ, ప్రతనుమ్ = అతికృశం, తథాభూతమపి మాం, పఞ్చబాణః = పఞ్చ బాణాః
శరా అరవిన్దాదయో యస్య సః మన్తభః, షీణోతి = బాధతే * షీణోతే ర్లట్;
ఘర్మాస్తేవై = గ్రీష్మాస్తే తు - వర్షాకాలే త్వత్కర్మః, దిక్సు (సమ్యక్సక్తాః) సంసక్తాః
అప్రవిరళాః (మేదురాశ్చ) యే ఘనాః (మేఘాః) తైః అవ్యక్తః సూర్యస్య అతపః
యేషు తాని వాసరాణి, కథం = కేన ప్రకారేణ, వ్రజేయుః = గచ్ఛేయుః, బత =
కష్టం, వద = బ్రూహి.

హేబాలే = ఓబాలా, ధారా...ణః - ధారా = నీటిధారలచేత - సిక్త = తడు
పఁబడిన - స్థలం = భూమివలె - సురభిణః = పరిమళయుక్తమయిన, త్వన్ముఖిస్య =
నీముఖమునకు, దూరీభూతమ్ = దూరమయినవానిని, (అందుచేతనే), ప్రతనుమపి =
మిక్కిలికృశించినవానినైనను, మామ్ = నన్ను, పఞ్చబాణః = అయిదుబాణములుగ
లవాఁడు - మన్తఘఁడు, షీణోతి = బాధించుచున్నాఁడు; ఘర్మాస్తేవై - ఘర్మ = గ్రీష్మ
కాలముయొక్క - అస్తేవై = తుదయందయిననో (అనఁగా వర్షాకాలమందైననో),
దిక్సం...పాని - దిక్ = దిక్కులయందు - సంసక్త = మిక్కిలి అంటిన - అప్రవిరళ =
దట్టమయిన - ఘన = మేఘములచేత - అవ్యక్త = అస్పష్టమైన - సూర్య = సూర్యు

నియోక్త-ఆతపాని=ఎండగలవైన, వాసరాణి = దినములు, కథమ్ = ఏరీతిగా, వ్రజేయుఁ=గడచునో, బత = అయ్యో, వద = చెప్పము.

తా.—ఓబాలికా, నీతోడివియోగముచే మిగుల కృశించియున్నను నన్ను ఈగ్రీష్మర్తువునందే మన్తఘండు తనయైదుబాణములతోను గొట్టుచున్నాడు. గ్రీష్మర్తువునందే నాకష్ట మిట్లున్నదిగాదా వర్ష ధారలకు తడిసినభూమియందు నీముఖపరిమళమువంటిపరిమళము పుట్టి నీముఖాఘ్రాణచుంబనాదికమును నాస్తరణకు తెచ్చి నాకు అధికతాపమును గలిగించునట్టి యీయాసన్నవర్షర్తువునందు సూర్యుఁ డగపడక ఎండయగపడక యుండునట్లు దిక్కులనెల్ల సందులు లేకుండ మేఘము లావరించు నప్పుడు నాకు ఎంతశ్రమ గలుగునో నీవే యూహించుకొనఁగలవు.

ప.—‘బాలే’-‘నీవు చిన్నదానవు నాకష్టము నెఱుఁగవు చెప్పెదను వినుము’ అనెడి భావముతోను, ఆమెయు తనతో సమానమయినదురవస్థలో నుండు నను కనికరముచేతను, ‘బాలే’ - ‘చిన్నదానా’ అని సంబోధన. ‘త్వన్తుఖస్య దూరీభూతమ్’ అనుటచే ‘భవన్తుఖచుంబనాఘ్రాణములు లేక నేను కడు శ్రమపడుచున్నా’నని భావము. ‘ధారానీ క్తస్థలసురభిణః’ - అనుటచే వర్షమువలన భూమినుండి లేచుపరిమళము నీముఖపరిమళమును జ్ఞప్తికితెచ్చి నాకు మహాయాసమును పెట్టుననియు, ‘వ్రతనుమపి’ - అని అపిశబ్దముచే మన్తఘండు కనికరములేనివాఁ డనియు, ‘పఞ్చబాణః’-అనుటచే ఒక్క-బాణమునకే ఆఁగలేని నన్ను, అయిదు బాణములతోను తన సకలాయుధములతోను కొట్టుచున్నాఁ డనియు, ‘వై’ అనుటచే గ్రీష్మమందే యంత దురవస్థ కలిగిన ఇఁక వర్షర్తువునందు ఎంతకలుగునో చెప్పవలయునా యనియు, ‘సూర్య’ అనుట సూర్యుఁడు ఆకాశములో ఏమూలనున్నాఁడో తెలియనంత దట్టముగా మేఘము లావరించు ననియు, సూర్యునే క్రమ్మివేయు మేఘములు చంద్ర నక్షత్రములం గ్రమ్ముట చెప్పవలయునా యనియు, భావము.

వి.—‘ఘర్తాస్తే’-యడుఁడు ఆషాఢప్రథమదినమందు సందేశించుచున్నాఁడు గాన అప్పటి కింక గ్రీష్మము ఒకమాసము శేషించి యుండును. ఉత్థానైకాదశికి ఇతనిశాపాంతముగాన, సందేశ మందెడునాటికి ‘శేషా వ్రాసా న్నమయ చతురః’-నాలుగుమాసములశాపము శేషించియుండునుగావునను, ఆషాఢప్రథమదినము మొదలు ఉత్థానైకాదశికి నాలుగుమాసముల పదిదినములు గావునను, మేఘునిపయనమునకు పదిదినములు పోఁగా, యిఁకీ ఈసందేశ మందునాటికి ఇంకను గ్రీష్మము ఇఱువది దినములు శేషించియుండును.

సంక్షిప్తేత క్షణభవ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా
 సర్వావస్థా స్వహరపి కథ మ్మందమందాతపం స్యాత్
 ఇత్థం చేత శ్చటులనయనే దుర్లభప్రార్థనం మే
 గాఢోష్ణాభిః కృత మశరణం త్వద్వియోగవ్యథాభిః. 48.

సంక్షిప్తేతి.—దీర్ఘా యామాః ప్రహరా యస్యాం సా దీర్ఘయామా
 విరహవేదనయా తథా ప్రతీయామా నేత్యర్థః, త్రియామా = రాత్రిః, † 'ఆద్యస్త
 యో ర్థయామయో ర్దినవ్యవహారా త్రియామా' ఇతి ఊరస్వామీ, క్షణ భవ,
 కథం = కేనప్రకారేణ, సంక్షిప్తేత = లఘూక్రియేత, ఆహరపి సర్వావస్థాను =
 సర్వకాలేష్యిత్యర్థః, మందమందః = మందప్రకారః * 'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి
 ద్వ్యుక్తిః * 'కర్తృధారయవదుత్తరేషు' ఇతి కర్తృధారయవద్యావా త్సుపోలుక్-మ
 న్దమందాతపమ్ = అత్యల్పసంతాపం, కథం స్యాత్, హేచటులనయనే = చచ్చలాఱీ,
 ఇత్థమ్ = అనేనప్రకారేణ, దుర్లభప్రార్థనమ్ = అప్రాప్యమనారథం, మే = మమ,
 చేతః, గాఢోష్ణాభిః = అతితీవ్రాభిః, త్వద్వియోగవ్యథాభిః, అశరణమ్ = అనాథం,
 కృతమ్.

దీర్ఘయామా - దీర్ఘ = దీర్ఘములైన - యామా = జాములుకలదైన, త్రియా
 మా = రాత్రి, (విరహవేదనచే దీర్ఘముగా తోచుచున్నదని యర్థము), క్షణభవ = క్షణ
 కాలముగా, కథమ్ = ఏప్రకారము, సంక్షిప్తేత = హ్రస్వముచేయఁబడునో, అహ
 రపి = పగలుకూడ, సర్వావస్థాను = సకలవస్థలయందును (సర్వకాలములయం
 దును అని యర్థము), మందమందాతపమ్-మందమంద = మందప్రకారమైన - అత్యల్పపు
 వేఁడిగలదైన, ఆతపమ్ = ఎండగలది, కథమ్ = ఎట్లు, స్యాత్ = అగునో, హే చ
 టులనయనే = ఓచంచలాఱీ, ఇత్థమ్ = పైనిచెప్పినప్రకారము, దుర్లభప్రార్థనమ్ -
 దుర్లభ = నెఱవేఱఁజాలని - ప్రార్థనమ్ = కోరికగలదైన. మే = నాయొక్క, చేతః =
 మనఃస్థు, గాఢోష్ణాభిః = మిక్కిలివేఁడియైన, త్వద్వి...ధాభిః - త్వత్ = నీతోడి -
 విద్యోగాః = ఎడఁబాటుయొక్క - వ్యథాభిః = బాధలచేత, అశరణం కృతమ్ =
 రక్షకములేనిదిగాఁ జేయఁబడినది.

తా.—నీతోడివిరహమువలని వేఁడి నొర్వఁజాలక నేను ఎంతనేపటికిని వేగని
 రాత్రులు క్షణముగా హ్రస్వముగునుగాక అనియు, పగలు సర్వదిశలయందును వేఁడి
 లేనిదిగానే ఎండ యుండవలయుననియు, కోరు కొనుటయేగాని ఆకోరిక యేమియు
 తీరుటలేదు. అందువలన నాకు రక్షక మేమియు లేక బాధపడుచున్నాను.

ప. — 'క్షణిజ' - విరహతాపము రాత్రియందు ఎక్కువగాన రాత్రికాలము క్షణిజవలయు ననియు, 'మన్దమన్దాతపమ్' - పగలు విరహతాపమును ఆతపతాపమును రెండును చేరిన దుస్సహములుగాన అందొకటియైనయాతపతాపము తగ్గవలయు ననియు, ప్రార్థన.

న త్వాత్మానం బహు విగణయ న్నాత్మనై వావలమ్మే
త త్కల్యాణి త్వమపి నితరాం మాగమః కాతరత్వమ్
క స్యైకాంతం సుఖ ముపనతం దుఃఖ మేకాంత్యో వా
నీచై గచ్ఛ త్యుపరి చ దశా చక్ర నేమిక్రమేణ. 49.

నచ మదీయదుర్దశాశ్రవణా ద్భేతవ్య మిత్యాహ నత్వితీ. — 'నత్వితీ' ఏకం వా క్యం - తుశబ్దో భేదకః - కింతు నభేతవ్య మిత్యర్థః - అథవా 'నన్వితీ' పాఠః - నన్వి త్యా మన్త్రితే + 'ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానునయామన్త్రితే నను' ఇత్యమరః - ననుష్ఠితే, బహు విగణయన్ = శాపాన్తే స త్యేవమేవం కరష్యా మీ త్యావర్తయన్, ఆత్మానం = మామ్, ఆత్మనైవ = స్వేనైవ * 'ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి తృతీయా, అవలమ్మే = ధారయామి - యథాకథంజ్ఞి జ్ఞేవా మీ త్యర్థః, తత్ = తస్మాత్కారణాత్, హేకల్యాణి = సుఖగే - త్వత్సౌభాగ్యే నైవ జీవా మీతి భావః * 'బహ్వదిభ్య శ్చ' ఇతి జీమ్, త్వమపి, నితరామ్ = అత్యంతం, కాతరత్వమ్ = భీరుత్వం, మాగమః = మాగచ్ఛ - * 'గమే ర్దాజీ లుజ్' * 'న మాజ్యోగే' ఇ త్యడాగమాభావః : తాదృక్సుఖి నో రావయో రీదృశి దుఃఖే కథం న చిభేమి త్కాశ జ్ఞాహ-కన్యేతి కస్య జనస్య, ఏకాంతం = నియతం, సుఖమ్, ఉపనతం = ప్రాప్తమ్, ఏకాంతతః = నియమేన, దుఃఖం వోపనతం, కింతు, దశా = అవస్థా, చక్రస్య (రథాక్షస్య) నేమి (స్తదంతః) + 'చక్రం రథాక్షం తస్యాన్తేనేమిః స్త్రీ' స్యాత్ప్రథిః పుమాన్' ఇత్యమరః - తస్యాః - క్రమేణ (పరిపాట్యా) + 'క్రమః శక్తా పరిపాట్యామ్' ఇతి విశ్వః, నీచైః = అథః, ఉపరిచ, గచ్ఛతి = ప్రవర్తతే, ఏవం జన్తూః సుఖదుఃఖే పర్యావర్తతే ఇత్యర్థః.

తనదుర్దశను విని భయపడవలదని చెప్పచున్నాడు :—

న తు = కింతు న భేతవ్యమ్ = నాదుర్దశను విని భయపడవలదు, [లేక, నను = ఓప్రియతమా], (అహమ్ = నేను), బహు = నానావిధముల, విగణయన్ = 'శాపాంతమున ఇట్లు చేసెదను అట్లు చేసెదను' అని మనస్సులో తలపోయుచు, ఆత్మానమ్ = నన్ను, ఆత్మనైవ = నాచేతనే, అవలమ్మే = ప్రాణములతో నిలుపుకొనుచున్నాను (జీవించియున్నాను), తత్ = కావున, హేకల్యాణి = ఓసౌ

భాగ్యవతీ, త్వమపి = నీవును, నితరామ్ = అత్యంతముగా, కాతరత్వమ్ = దిగులును, మాగమః = పొందవలదు; అట్లు సుఖించుమనకు ఇట్టిదుఃఖము కలిగినప్పుడు ఎట్లు దిగులుపడకుండును అనిన :—కస్య=ఎవరికి, ఏకాంతమ్ = శాశ్వతముగా, సుఖమ్ = సౌఖ్యము, ఉపనతమ్ = ప్రాప్తించును, ఏకాంతతః = శాశ్వతముగా, దుఃఖంవా = దుఃఖముగాని, (ఉపనతమ్ = ప్రాప్తించును, కింతు = మఱియేమన), దశా = అవస్థ, చక్ర...మేణ - చక్ర = చక్రముయొక్క-నేమి = కడకమ్మియొక్క-క్రమేణ = వరుసచేత, నీచైః = క్రిందికిని, ఉపరి చ = మీదికిని, గచ్ఛతి=పోవును : ప్రాణికి సుఖదుఃఖములు ఒకటివెంబడి నొకటి వచ్చుచుండు నని భావము.

తా.—నాదుర్దశను విని నీవు భయపడవలదు. శాపము తీసినపిమ్మట అనుభవించుటకు నానాసుఖములను తలపోయుచు ప్రాణములను బిగియఁబట్టుకొని యున్నాను. నీవును అట్లే ప్రాణములను నిలుపుకొని యుండుము, అతిభయము పొందకుము. ఎవరికిని సుఖదుఃఖములు శాశ్వతములు గావు. బండిచక్రంపుఁగడకమ్మివలె దశ క్రిందికిని మీదికిని తిరుగుచుండును. కనుక ఇప్పుడు దుఃఖము కలిగినందున మనకును ఇది తీసినపిమ్మట సుఖము కలుగును, దానిని అనుభవించుటకై మనము ఇప్పుడు బ్రతికియుండవలసినది.

ప.—‘కల్యాణి’ - నీసౌభాగ్యముచేత నేను జీవించియున్నాను అనిభావము ‘విగణయన్’ - తలపోయుచుండుట బ్రతికియుండుటకు ఉపాయము.

శాపాంతో మే భుజగశయనా దుత్థితే శార్ఙ్గపాణౌ,
శేషా న్మాసా న్గమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా,
పశ్చా దావాం విరహగణితం తం త మాత్మాభిలాషం,
నిర్వేష్యావః పరిణతశరచ్చంద్రికాసు క్షపాసు. 50.

న చ నిరవధిక మేతద్దుఃఖ మిత్యాహ శాపాంత ఇతి..శార్ఙ్గం నామ ధనుః పాణౌ స్థితం యస్య స త స్థిత - శార్ఙ్గ పాణౌ = విష్ణు * ‘సప్తమ్యుపమాన’ ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః * ‘ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవతః’ ఇతి వక్తవ్యా త్పాణిశబ్ద స్తోత్తరనిపాతః, భుజగః (శేషవివ) శయనం తస్మా దుత్థితే సతి, మే, శాపాంతః = శాపావసానమ్ - భవిష్య తీతి శేషః, శేషాన్=అవశిష్టాన్, చతురో మాసాన్ - మేఘదర్శనదినప్రభృతి హరిబోధదినాంత మిత్యర్థః - దశదివసాధిక్యం త్వత్ర న వివక్షిత మి త్యుక్తమేవ, లోచనే మీలయిత్వా=చక్షుషీ నిమిల్య-గమయ=ధైర్యేణాతివాహ యేత్యర్థః, పశ్చాత్=అనంతరం, త్వం చాహం చావామ్ * ‘త్యదాదీనిసర్వై ర్నిత్యమ్’ ఇత్యేకశేషః- * ‘త్యదాదీనాం మిథో ద్వంద్వే య త్పరం త చ్చిష్య

తే' ఇ త్యస్తదః శేషః, విరహే - గణితమ్ = ఏవమేవం కరిష్యామితి మన స్యావ
ర్తితం తంతం * వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః - సర్వమిత్యర్థః, ఆత్మనాః = ఆవయోః -
అభిలాషం = మనోరథం, పరిణతాః = ప్రాధాః - శరచ్ఛన్ద్రికాః యాసాం తాను,
క్షపాను = రాత్రిషు, నిర్వేష్యవః = భోష్యవహే * విశతే ల్కాట్ + 'నిర్వేషో
భృతి భోగయోః' ఇత్యమరః. అత్ర కైశ్చిత్ సభోనభస్యయో రేవ వార్షికత్వా
త్కథ మాషాధాదిమాసచతుష్టయస్య వార్షికత్వ ముక్త మితి చోదయిత్వర్తుత్రయ
పక్షాశ్రయణా దవిరోధ ఇతి పర్యహారి - త త్సర్వ మసంగతమ్ ; అత్ర గతశేషా శ్చ
త్వారో మాసా ఇత్యుక్తం కవినా-నతు తే వార్షికా ఇతి ; తస్మా దయ మనుక్తోపాల
మభివ. యచ్చ నాథే నోక్తం 'కథ మాషాధాదిచతుష్టయా త్వరం శరత్కాలః'
ఇతి - తత్రా ప్యాకార్తికసమాప్తేః శరత్కాలానువృత్తేః పరిణతశరచ్ఛన్ద్రికా స్థి
త్యుక్తం, నతు తదైవ శరత్ప్రాదుర్భావ ఉక్త ఇ త్యవిరోధ ఏవ.

తనదుఃఖమునకు అంతము లేకపోదు అని చెప్పచున్నాడు:—

శార్ఙ్గపాణౌ = విష్ణువు, భుజిగళయనాత్ = శేషశయనమునండి, ఉత్థితే సతి
= లేచినవాడగుచుండగా, (విష్ణువు శేషశయనమునండి నిద్రలేచినప్పుడు), మే-
నాకు, శాపావస్తాః - శాప = శాపముయొక్క - అస్తాః = ఆవసానము - (ఆహ్వాతికి
నాశాపము తీయును), శేషాన్ = మిగిలియుండెడు, చతురః మాసాన్ = నాలుగు
నెలలను, లోచనే మీలయిత్వా = కన్నలు మూసికొని (విరహదుఃఖమును ఓర్చుకొని),
గమయ = గడపుము, పశ్చాత్ = అటుపిమ్మట, ఆవామ్ = మన మిరువురము,
విరహగణితమ్ - విరహ = వియోగము - గణితమ్ = కోరుకొనఁబడిన, తంతమ్ =
ఆయా, ఆత్మాభిలాషమ్ - ఆత్మ-మనయొక్క, అభిలాషమ్ = కోరికను, పరి...కాను
పరిణత = ముదిరిన - శరచ్ఛన్ద్రికాను = శరత్కాలపు వెన్నెలగలవైన, క్షపాను
= రాత్రులయందు, నిర్వేష్యవః = అనుభవింపఁగలము.

తా.—ఈదుఃఖము నిరవధికము గాదు. విష్ణుమూర్తి శేషశయనమునండి మే
ల్కానునప్పటికి నాకు శాపావసానము నియమింపఁబడినది. కనుక నిద్ర శేషించి
యుండునాలుగు మాసములును ఎట్లొ విరహతాపము నొచ్చుకొని జీవించియుండుము.
అటుతర్వాత మనము ఇప్పు డీవిరహావస్థలో తలపోసికొనెడు సకలభోగములను శర
త్కాలపు ముదురు వెన్నెలరాత్రులలో అనుభవింపఁగలము. అందునిమిత్తమై మనము
బ్రతికియుండవలసినది.

ప.—'భుజిగళయన' అనుట మత్స్యకూర్తాద్యవతారవ్యావర్తకము. 'లోచనే
మీలయిత్వా' ఇది యొకలోకోక్తి, దీనికి ఓర్పుతో నని యర్థము. 'చతురః మాసాన్'—

యత్కుఁడు మేఘునితో సంభాషించుచున్న యాదినము మొదలు విష్ణువు మేల్కొనున ప్పటికి నాలుగుమాసముల పదిదినముల వ్యవధానముగదా, అందులో పది దినములు మేఘునికి పయనమునకు పోయిన, ఈ సందేశము యక్షరమణికి అందునాటికి సరిగా నాలుగుమాసములే జేపించియుండును. 'పరిణతశరచ్చన్ద్రికాశు' - ఆమఠము, శ్రావణము, భాద్రపదము, ఆశ్వయుజము, కార్తికమాసములో పదిదినములును, ఇప్పటికి జేపించిన శాపకాలము. ఆశ్వయుజ కార్తికములు శరదృతువుగావున శాపము తీయునప్పటికి ముదిరిన శరదృతువుగా నుండును. కనుకనే 'పరిణతచన్ద్రికా' అనగా పండువెన్నెల, అని చెప్పినాఁడు. 'క్షపాశు'—యామినీ రాత్రి ఇత్యాదిపదములను జెప్పక క్షయింపజేయునది యనునర్థముగలక్షపా శబ్దమును చెప్పటచే ఆరాత్రులు వీరిసర్వదుఃఖములను క్షయము నొందించు నని భావము. శరచ్చన్ద్రికారాత్రులఁ జెప్పట ఆరాత్రులు అతిమనోహరములు గాన.

భూయ శ్చాహ - త్వ మపి శయనే కణ్ఠలగ్నా పురా మే

నిద్రాం గత్వా కిమపి రుదతీ సస్వరం విప్రబుద్ధా;

సాన్తర్వాసం కథిత మసకృ త్పృచ్ఛత శ్చ త్వయా మే

'దృష్టః స్వప్నే కితవ రమయ న్కామపి త్వం మ యే'తి. 51.

సంక్రతి తస్యా మేఘే వచ్చకత్వశక్కానిరాసా యాతిగూఢ మభిజ్ఞానము పదిశతి భూయ ఇతి.—హేఅబలే, భూయశ్చ = పునరపి - త్వద్భర్తా మస్తుభే నతి శేషః మేఘవచన మేతత్, కి మి త్యత ఆహ.—పురా = పూర్వం—పురాశబ్ద శ్చి రాతీతే+ 'స్యా త్రబన్ధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురా' ఇత్యమరః, శయనే మే కణ్ఠలగ్నాపి త్వం-గతే బద్ధస్య కథమపి గమనం న సంభవే దితిభావః, నిద్రాం గత్వా, కిమపి=కేన వా నిమిత్తే నేత్యర్థ, సస్వరం=సశబ్దమ్- ఉచ్చైరిత్యర్థః రుదతీసతీ విప్ర బుద్ధా - అనీ రితి శేషః; అసకృత్ = బహుశః, పృచ్ఛతః - రోదనహేతు మితి శేషః, మే = మమ, 'హే కితవ త్వం కామపి రమయ న్నయాస్వప్నే దృష్ట' ఇతి త్వయా సాన్తర్వాసం యథా తథా కథితం చేతి, త్వద్భర్తా భూయ శ్చాహేతి యోజనా.

మేఘుఁడు వంచించుచున్నాఁడేమో యని యక్షి శంకింపకుండుటకై యత్కుఁడు గూఢమైనగుర్తును చెప్పచున్నాఁడు:—

(హే అబలే = ఓ యబలా), భూయ శ్చ=ఇంకను మరల, ఆహ = నీప్రి యుఁడు నాగుండ చెప్పచున్నాఁడు, (ఇంతవఱకు మేఘునిమాట, రాబోవునది యక్షునివాక్యము), పురా = పూర్వము, శయనే = శయ్యయందు, మే = నా

యొక్క, కణ్ణలగ్నా అపి - కణ్ణ = మెడయందు - లగ్నా అపి = తగిలియున్న దానపు అయినను, (తనమెడకు అంటుకొని యున్న సమయమందేతాను అన్యత్ర పోవుట యసంభవమని భావము), నిద్రామ్ = నిద్రను, గత్వా = పొంది, కిమపి = ఏనిమి తముచేతనో, సస్వరమ్ = శబ్దముతో (బిగ్గరగా), రుదతీ = విడ్డు చు, విప్రబుద్ధా = మేలుకొన్న దానపు అయి, అసకృత్ = పలుమాఱు, పృచ్ఛతః = అడుగుచున్న, మే = నాకు (హే) కితవ = (ఓయి) మోసగాఁడా, త్వమ్ = నీవు, కామపి = ఎవతెనో, రమయః = క్రీడింపఁజేయుచు, మయా = నాచేత, స్వప్నే = కలలో, దృష్టః = చూడఁబడితివి, ఇతి = అని, త్వయా = నీచేత, సాన్తర్వాసమ్ = లోలోపలి నపువ్వుతోఁగూడ, కథితం చ = చెప్పఁబడినది, (అని నీభర్త చెప్పినాఁడు అని యోజన).

తా. — మేఘుఁడు వంచించుచున్నాఁడేమో అని యఱి శంకింపకుండు నట్లు యత్నుఁడు తనకును ఆమెకును మాత్రమే తెలిసిన తమరహస్యవృత్తాంతము సెకదానిని మేఘముఖమున చెప్పచున్నాఁడు. అది ఏమనినః — పూర్వ మొకప్పుడు ఒకరాత్రి యక్షభామ యత్నునికంఠమును కొఁగిలింపుకొనియే నిద్రించి యొకకల గనినది, అందులో అతఁడు మఱియొక కామినితో క్రీడించినట్లు చూచి బిగ్గరగా విడ్డుచు మేలుకొనినది, అతఁడును మేల్కొని యేమి యిది యని పలు మాఱు అడుగఁగా ఆమె లోలోపల నపువ్వుచు ‘ఓయి మోసగాఁడా, నీవు మఱియొక కాంతతో క్రీడించుచు నాకు కలలో అగపడితివి’ అని చెప్పిన దనుట.

ప. — ‘భూయ శ్చాహ’ - కడమ యన్ని విషయములనుండియు వేలుచేసి ఈ వృత్తాంతమును చెప్పట ఇది సందేశమందు నష్టుకము కలిగించునదగుటచే అత్యంత ప్రధానము గావున. ‘స్వప్నే’ - అట్టిస్వప్నము ఆమెకు వచ్చుటకు కారణము లేకు నఁగా - ఇతఁడు సర్వకామినులకును అభిలషణీయములైన సౌందర్యాదిగుణములు గలవాఁడగుటయు, అందుచే బహుకామినులు ఇతనిని కామించుచుండుటయు, ఇతఁడు తనకత్యంతప్రియుఁడగుటచే ఎప్పుడెవతెయొక్క వలలోఁ బడునో యని తా నెప్పు డును భయపడుచుండుటయు. ‘రుదతీ’ - రోదనము ఈర్ష్యాతిశయమును అనురాగా తిశయమును తెలుపుచున్నది. ‘కితవ’ - కలలో తప్పచేసినందులకే అతనిని మోసగాఁ డనుచున్నది, అందువలన తనకలలో నయినను అతఁడన్యకామినిం దలంచుట అత నితప్పగా ఆమె తనన్నే హాతిశయముచేత ‘నీకట్టిచింతలు లేనియెడల నా కిట్టిస్వప్న మేల కలుగును’ అని యతనియందు వాస్తవము కాకపోయినను శంకను ఆహోహిదా కొని అట్లు సంబోధించినది; ఇది ఆమెయొక్క రాగాతిశయమును తెలుపుచున్నది. ‘సాన్తర్వాసమ్’ - కితవుఁడు కాఁడనియు, కల అబద్ధమనియు సంతోషమును, తన

భయమే తనకు ఆరీతికలను తెచ్చినదని లజ్జను, అంతర్హాసము తెలుపుచున్నది. 'అసక్యత్' - పలుమాఱు అడిగినదాక చెప్పకపోవుట లజ్జను తెలుపుచున్నది. 'కామపి' - ఆకలలో అగణదినరమణి తా నెఱిగినదిగాక ఎవతెయో అగుట వాస్తవముగా అతఁ డెవతెనుగాని కామించియుండలేదనియు ఆమెకు కేవలప్రేమాతిశయజన్యమయిన భయముచేత అట్టికల వచ్చినదనియు సూచించుచున్నది. ఈరహస్యమును చెప్పిపంపుటచేత యత్యంగనకు నిరంతరము తన్నే తనవృత్తాంతములనే యత్తుఁడు చింతించుచున్నాఁడని గొప్ప సమాశ్వాసము కలుగును.

ఏతస్మా న్మాం కుశలిన మభిజ్ఞానదానా ద్విదిత్వా
మా కాలీనా దసితనయనే మ య్యవిశ్వాసినీ భూః
న్నేహా నాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసిన స్తే త్వభోగా
దిష్టే వస్తు న్యుపచితరసాః ప్రేమరాశీభవన్తి. 52.

ఏతస్మా దితి. - ఏతస్మాత్ = పూర్వోక్తాత్, అభిజ్ఞాయతేననే త్యభిజ్ఞానం (లక్షణం) తస్య దానాత్ (ప్రాపణాత్), మాం, కుశలినం = తేమవన్తం, విదిత్వా = జ్ఞాత్వా, హే అసితనయనే, కులే (జననమూహే) భవాత్ - కాలీనాత్ = లోకప్రవాదాత్ - ఏతావతా కాలేన పరాగు ర్నోచే దాగమిష్య తీతి జనప్రవాదా దిత్యర్థః + 'స్యాత్కాలీనం లోకవాదే యద్ధే పశ్యహిపక్షీణామ్' ఇత్యమరః, మయి విషయే, అవిశ్వాసినీ = మరణశక్తిన్, మా భూః = న భవ * భవతే ద్భుజ్ * 'న మాజ్యోగే' ఇ త్యదాగమప్రతిషేధః; న చ దీర్ఘకాలవిప్రకర్షా త్వార్థస్నేహనివృత్తి రాశజ్యే త్యాహ స్నేహనితి. - కిమపి = కింవా నిమిత్తం న విద్మ ఇతి శేషః, స్నేహాః = ప్రీతిః, విరహేనతి = అన్యోన్యవిప్రకర్షేనతి, ధ్వంసినః = వినశ్వరాః, ఆహుః, త త్తథా న భవతీ త్యభిప్రాయః, కింతు, తే = స్నేహాః, అభోగాత్ = విరహే భోగాభావా ద్దేహోః * ప్రసద్యప్రతిషేధేన న ఇహాస ఇష్యతే, ఇష్టే వస్తుని విషయే, ఉపచితో రసః (స్వాదో) యేషు తే - ఉపచితరసాః సన్తః = ప్రవృద్ధతృష్టా ఇత్యర్థః + 'రసో గన్ధ రసే స్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః' ఇతివిశ్వః, ప్రేమరాశీభవన్తి = వియోగాస హిష్టుత్వ మాపద్యంత ఇత్యర్థః. స్నేహప్రేష్టౌ రవస్థాభేదా ద్భేదః - తదుక్తమ్

† ఆలోక నాభిలాషా | రాగస్నేహకౌ తతః ప్రేమా

రతిశృంగారా యోగే | వియోగతో విప్రలమ్భ శ్చ' ఇతి;
తదేవ శ్శుటికృతం రసాకరే.

† 'ప్రేమా దిదృక్షా రమ్యేషు తచ్చిన్తా త్వభిలాషకః

రాగ ప్రత్యక్షబుద్ధిః స్యాత్స్నేహా ప్రత్యక్షయక్రియా;

తద్వియోగాసహం ప్రేమ రతి స్తత్సహవర్తనమ్

శృంజౌర స్తత్సమక్రీడా సంభోగః సప్తధా క్రమాత్' ఇతి.

ఏతస్మాత్ = పూర్వోక్తమైన, శృంజౌరదానాత్ = అశృంజౌర = గుర్తుయొక్క-
దానాత్ = ఇచ్చుటవలన (తెలియఁజేసినయీగుర్తువలన), మామ్ = నన్ను, కుశ-
లినమ్ = డేమముగలవానినిగా, విదిత్వా = తెలిసికొని, అనీతనయనే = నల్లకన్నుల
దానా, కాలీనాత్ = లోకవాదమువలన, మయి = నావిషయమై, అవిశ్వాసీనీ =
మరణశంకగలదానపు, మానూః = కామము, కిమపి = కారణమెఱుఁగముగాని,
స్నేహః = ప్రీతులను, విరహేనతి = ఎడఁచా పుగలిగినప్పుడు, ధ్వంసినః = నశించు
వానినిగా, ఆహుః = చెప్పుదురు, (అయినను), తే = ఆస్నేహములు, అభోగ్యా
= అనుభవములేని హేతువువలన, ఇష్టే వస్తుని = ఇష్టమయిన వస్తువువిషయమై,
ఉపచితరసాః — ఉపచిత = వృద్ధిపొందిన - రసాః = రుచికలవై, ప్రేమరాశీభవన్తి =
ప్రేమరాసులగును (వియోగమును సహింపలేనిదశను పొందును అని యర్థము).

తా. — నా పంపిన యీగుర్తుచేత నేను డేమముగా నున్నానని తెలిసికొను
ము. నేను మృతిఁబొందితి నని లోకులమాటలవలన తలంపకుము. స్నేహములు విరహ-
మందు నశించునని చెప్పుదురుగాని ఆమాట సరిగాదు, మఱియేమనిన అనుభవము
నిలిచిపోయిన హేతువుచేత ఆస్నేహములు ఇష్టవస్తువువిషయమై అత్యంతాస్వాదనీ-
యములై వియోగమును భరింపఁజాలని వగును.

ప. — 'కుశలినమ్' — నేను కుశలినని యెఱింగిన నీవు జీవించియుండు వని నా
కుశలమును నీకు తెలిపితిని, అట్లే నీవు కుశలముగా నున్న నేను జీవించునుగావున
నీవు జీవించియుండవలసినది. 'కాలీనాత్' — ఇదే సమయ మని మనమీద కిట్టినివారు
కున కపాయము గలిగించుటకై నేను మృతియొందితి నని ప్రకటించుదురు, అట్టి లోక-
వాదములను నమ్మవలదు. 'ఏతస్మాత్' — నేను పంపిన రహస్యమయిన యశృంజౌరము
వలన ఆలోకవాద మబద్ధమని యెఱుంగుదువు. 'స్నేహః' — నశించిపోవునవి విశేష
స్నేహములు గావు సామాన్యస్నేహములే యని బహువచనస్వరసము.

ఆశ్వా సైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం సఖీం తే

శైలా దాశు త్రినయనవృషోత్థాతకూటాన్నివృత్తః

సాభిజ్ఞానం ప్రహితకుశలై స్తద్వచోభి మమాపి

ప్రాతఃకున్దప్రసవశిథిలం జీవితం ధారయేథాః.

53.

ఇత్థం స్వకుశలం సంవిశ్య ఇదానీం తత్కుశలసందేశానయనం యాచతే -
శ్వాసైతి. — ప్రథమవిరహేణ - ఉదగ్రశోకాం = తీవ్రదుఃఖాం, తేసఖీమ్, ఏవం

= పూర్వోక్తరీత్యా, ఆశ్వాస్య = ఉపజీవ్య, త్రినయనస్య వృషేణ (వృషభేణ) - ఉత్థాతాః = అవదారితాః - కూటాః = శిఖరాణి - యస్య తస్మాత్ + 'కూటోఽస్త్రీ' శిఖరం శృంగమ్' ఇత్యమరః, శైలాత్ = కైలాసాత్, ఆశు, నివృత్తః సన్ = ప్రత్యావృత్తః సన్, సాభిజ్ఞానం = సలక్షణం యథా తథా, ప్రహితం = ప్రేషితం - కుశలంయేషుతైః తస్యాః = త్వత్సఖ్యాః - వచోభిః, మమాపి, ప్రాతఃకున్దప్రసవమివ - శిథిలం = దుర్బలం, జీవితం, ధారయేథాః = స్థాపయ * ప్రార్థనాయాం లిజ్.

ఆమెయొక్క కుశలవార్తను తనకు తెమ్మని మేఘుని యక్షుఁడు ప్రార్థించు చున్నాఁడు:—

ప్రథ...శోకామ్—ప్రథమ = మొదటి-విరహ. = వియోగముచేత - ఉదగ్ర = తీవ్రమయిన - శోకామ్ = దుఃఖముగలదైన, తేసఖీమ్ = నీచెలిని, ఏవమ్ = పూర్వోక్తప్రకారముగా, ఆశ్వాశ్య = ఊరడించి, త్రిన...కూటాత్—త్రినయన = మూఁడుకన్నులవానియొక్క - అనఁగా శివునియొక్క - వృష = వాహనమైన కుండ్లుచేత - ఉత్థాత = కోరాడఁబడిన - కూటాత్ = శిఖరములుగలదైన, శైలాత్ = కొండనుండి, అనఁగా కైలాసమునుండి, ఆశు = శీఘ్రముగా, నివృత్తః సన్ = మరలినవాఁడవై, సాభిజ్ఞానం = గుర్తుతోఁగూడ, ప్రహితకుశలైః—ప్రహిత = పంపఁబడిన - కుశలైః = ఔమవార్తగలవైన, తద్వచోభిః = ఆప్రియతమయొక్క మాటలచేతను, ప్రాతః...థిలమ్ — ప్రాతః = ప్రాతఃకాలమందలి - కున్దప్రసవ = కుల్లేళ్ళువ్వవలె - శిథిలమ్ = దుర్బలమైన, మమ జీవిత మపి = నాప్రాణమును గూడ, ధారయేథాః = నిలుపుము.

తా:—తోలివియోగముచేత నత్యంతశోకాతురయైన నాకాంతను పైఁజెప్పిన శీతిని బోధించి కైలాసమునుండి శీఘ్రముగా మరలి గుర్తుతోఁగూడ నాప్రియ చెప్పవాత్తను నాకందించి నాప్రాణమును కాపాడుము.

ప:—‘త్రినయనవృష’—కైలాసముయొక్క మహిమాతిశయవర్ణనము. శివునకు అతనియెద్దునకును వందనంబాచరింపుమనియు, సామాన్యవృషభములకు అచట ప్రవేశము లేదనియు, భావము. ‘ఉత్థాతకూట’—అని వర్షాకాలమందలివృషభస్వభావము వర్ణింపఁబడినది. శివునియెద్దు శిఖరములను కోరాడుచుండుటను చూచుట మనోహరముగా నుండుననియు, అయినను అట్టివి నొందమును నూచుచు అచట కాలహరణమునేయక నాప్రాణములను నిలుపుటకై, ‘ఆశు’—త్వరగా రావలసినదనియు, ‘సఖీం తే’ నామూలమున నాకాంతయు నీకు చెలియయినది గనుక ఆనా ప్రేయసిప్రాణములను నీవు రక్షింపవలసినయక్కఱ నీకుఁ గలదనియు, ‘సాభిజ్ఞానమ్’-న న్నొందార్చుటకు చిహ్నము లేవలయుననియు, ‘ప్రహిత’-నీవు ఒరులవలన నెఱిగి

తెచ్చుకుశలవార్తను నేనుకోరను అనాప్రియ స్వయముగా నీచేత చెప్పివంపెడుమాట నే ఇక్కడనాకు ఒప్పగించు మనియు, 'శిథిలమ్'—అట్టివార్త లేక నాప్రాణ మిష్టమగు పోనున్న దనియు, 'అపి'—ప్రియాప్రాణమును రక్షించునట్లే 'మమ జీవితం ధారయేథాః'—నాప్రాణమునుకూడ రక్షించు మనియు, 'ప్రాతఃకున్దప్రసవశిథిలమ్'—ప్రాతఃకాలపుమల్లెమొగ్గ గుంపుగా ఊడిపోవును - గాలికే రాలును - గాన అసాదృశ్యము చెప్పటచేత తనబ్రదుకు కడు సందేహములో నున్నదనియు, భావము.

కచ్చి త్సౌమ్య వ్యవసిత మిదం బద్ధకృత్యం త్వయా మే
ప్రత్యాదేశా న్నఖిలు భవతో ధీరతాం కల్పయామి
నిశ్శబ్దోఽపి ప్రదిశసి జలం యాచిత శ్చాతకేభ్యః
ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతా మిహి తార్థక్రియైవ. 54.

కచ్చిదితి.—హేసౌమ్య = సాహో, ఇదం మే, బద్ధకృత్యం = బద్ధకార్యమ్
* దేవదత్తస్య గురుకుల మితివ త్రప్రయోగః, వ్యవసితం కచ్చిత్ = కరిష్యామితి నిశ్చితం కిం + 'కచ్చి త్కామప్రవేదనే' ఇత్యమరః = అభిప్రాయజ్ఞాపనం కామప్రవేదనమ్; న చ తే తూష్టిమాభవా దనన్యకారం శక్యే యత స్తే న వి వోచిత ఇత్యాహ.—ప్రత్యాదేశాత్ = కరిష్యామి ఇతి ప్రతివచనాత్ + 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్య మాదేశో వచనం వచః' ఇతి శబ్దార్థవే, భవతః = తవ, ధీరతాం = గమ్భీరత్వం, న కల్పయామి = న సమర్థయే-ఖిలు, తర్హి కథ మన్యకారజ్ఞానం తత్రాహ—యాచితఃసత్, నిశ్శబ్దోఽపి = నిర్గుణతోపి - అప్రతిజ్ఞానానామైవీత్యన్యత్ర, చాతకేభ్యో జలం, ప్రదిశసి=దదాసి; యుక్తం చైతత్, ప్రణయిషు=యాచకేషు విషయే, ఈహితార్థక్రియైవ = అపేక్షితార్థసంపాదనమేవ, ప్రత్యుక్తం = ప్రతివచనమ్, క్రియాకేవల ముత్తర మిత్యర్థః

† గర్జతి శరది న వర్షతి । వర్షతి వర్షాను నిఃస్వనా మేఘః,
నీచో వదతి న కురుతే । న వదతి సుజనః కరోత్యేవ.' ఇతి భావః.

తనప్రార్థనను మేఘుఁడంగీకరించె నని ప్రశ్న పూర్వకముగా యత్తుఁడు కల్పించుచున్నాఁడు.—

హేసౌమ్య = ఓయిసాధూ, త్వయా = నీచేత, ఇదమ్ = ఈ, మే = నా యొక్క, బద్ధకృత్యమ్ = బంధకార్యము, వ్యవసితం కచ్చిత్ = పూనుకొనఁబడినదా? నీవు బదులు పలుకకుండుటచేత అనంగీకారమును శంకింపను - ఏలయనఁగా బదులుపలుకకుండుటయే నీకు స్వభావమై యున్నది. అనిచెప్పచున్నాఁడు:—ప్రత్యా

దేశాత్ = చేనెద నని మాట యిచ్చుటచేత, భవతః = నీయొక్క, ధీరతామ్ = గాంభీర్యమును, న కల్పయామి ఖలు = సాధింపనుగదా, బదులుచెప్పట నీగాంభీర్యము నకు లోపము తెచ్చును; అటుయిన అంగీకార మెట్లు తెలియు ననినః—యాచితః సత్ = వేడుకోఁబడినవాడవై, నిశ్శబ్దోఽపి = ఉఱుమకయే—వాగ్దానము చేయకయే, చాతకేభ్యః = వానకోయిలలకు, జలమ్ = నీటిని, ప్రదిశసి = ఇచ్చుచున్నావు; ఇది యుక్తమే అని చెప్పచున్నాఁడు:—సతామ్ = సజ్జనులకు, ప్రణయిషు = యాచ కులవిషయమందు, ఈప్సి...యైవ—ఈస్థిత = కోరఁబడిన-అర్థ = ప్రయోజనము యొక్క - క్రియైవ = చేయుటయే, ప్రత్యుక్తం హి = బదులుమాట గదా.

తా.—ఓయి సాధూ, నాకొఱకు ఈబంధుకార్యమును నీవంగీకరించితి వని తలంచెదను. నీవు బదులుమాట చెప్పకుండుట అనంగీకారసూచకము గాదు; మఱి యేమనిన, అది నీస్వభావము. బదులుమాట చెప్పట నీగాంభీర్యమునకు లోపము. (ఉఱుమకయే) వాగ్దానములు పలుకకయే నీవు నిన్ను యాచించు చాతకములకు జల ము నిచ్చుచున్నావు, నావిషయమందును అట్లే చేసెదవు; విలయనిన సత్పురుషులు యాచకులకార్యమును చేయుదురుగాని చేసెద మని పలుకరు.

ప.—‘బన్ధుకృత్యమ్’—ఈయువకారము సామాన్యము గాదు. ఇంతగొప్ప యువకారమును ఆ ప్తబంధువే గాని చేయఁడు. కావున దీనిని చేయుటచేత మేఘుఁ డు యత్నునికి ఆ ప్తబంధు వాయె ననియు, ‘సతామ్’—అనుటచే మేఘుఁడు సజ్జనుఁ డనియు, సజ్జనుఁడుగాన లోకై కకుటుంబుఁ డనియు, భావము.

ఏత త్కృత్వా ప్రియ మనుచితం ప్రాథనా దాత్మ నో మే
సౌహృదా ద్వావిధుర ఇతి వా మ య్యను క్రోశబుద్ధ్యా
ఇష్టా ద్దేశా న్జలద విచర ప్రావృషా సంభృతశ్రీ
మాభూ దేవం క్షణమపిచ తే విద్యుతా విప్రయోగః. 55.

సంప్రతి స్వావరాధసమాధానపూర్వకం స్వకార్య స్యావశ్యకరణం ప్రార్థ యమానా మేఘం విస్మయితి ఏతదీతి.—హేజలద, సౌహృదాత్ = సుహృద్భావా - ద్వా. * ‘హృద్భగనీష్ఠన్తే పూర్వవదస్య చ’ ఇ త్యుభయపదవృద్ధిః, విధురః = వి యుక్తః, ఇతి = హేతోః + ‘విధురం తు ప్రవిశ్లేషే’ ఇత్యమరః, మయి విషయే, అనుక్రోశబుద్ధ్యా = కరుణాబుద్ధ్యా - వా, ఆత్మనః = తవ, అనుచితమ్ = అనను రూపమపి, మే = మమ, ఏతత్, ప్రియం = సందేశహరణం, ప్రార్థనాత్ కృత్వా, ప్రా వృషా = వర్షాభిః + ‘స్త్రీయాం ప్రావృష్ స్త్రీయాం భూమ్నివర్షాః’ ఇత్యమరః,

సంభృతశ్రీః = ఉపచితశోభఃసన్, ఇష్టా = స్వాభిలషితా, దేశా నివచర, యథే
ష్టదేశేషు విహరేత్సర్థః * 'దేశ కా లాభ్య గన్తవ్యాః కర్తవ్యసంజ్ఞా హ్యకర్తవ్యాః'
ఇతి వచనాత్కర్తవ్యమ్, ఏవం = మద్వత్, క్షణమపి = స్వల్పకాలమపి, తే = తవ,
విద్యుతా - కళత్రే జేతి శేష, విప్రయోగః = విరహః, మాభూత్ = మాన్తు * 'మాజి
లుజ్' ఇత్యాశిషిలుజ్, † 'అన్తే కావ్యస్య నిత్యత్వా త్కుర్యా దాశిష ముత్తమామ్.
సర్వత్ర వ్యాప్తయే విద్యా న్నాయకేచ్ఛానురూపిణీమ్' ఇతి సారస్వతాలంకారేదర్శ
నాత్కావ్యాన్తే నాయకేచ్ఛానురూపాయ మాశీర్వాదః ప్రయుక్త ఇ త్యనుసంభే
యమ్.

యథుఁడు త నిచ్చినశ్రమకు మన్నించుమని వేఁడుచు తనకార్యమును
అవశ్యము చేయుమని ప్రార్థించుచు మేఘుని పంపుచున్నాఁడు:—

హేజలద = ఓయి మేఘుఁడా, నాయండు = నాయందు, సాహార్దా ద్వా = నేహము
చేతఁ గాని, విధుర ఇతి వా = విరహినను హేతువుచేతఁగాని, అనుక్రోశబుద్ధ్యా(వా)
= (నాపై) కనికరముగలమనస్సుచేతఁ (గాని), ఆత్మనః = నీకు, అనుచితమ్ = తగనటు
వంటిదై నను, మే = నాకు, వితత్ ప్రియమ్ = వార్తనుకొనిపోవుటయనెడియీప్రియమును,
ప్రార్థనాత్ = నా వేఁడుకోలువలన, కృత్వా = చేసి, ప్రావృషా = వర్షాకాలముచే, సం
భృతశ్రీః—సంభృత = వృద్ధి నొందిన-శ్రీః = శోభకలవాఁడవై, ఇష్టా = ఇచ్చి
వచ్చినట్టి, దేషా = దేశములను, విచర = తిరుగుము, ఏవమ్ = నావలె, క్షణ
మపి = క్షణకాలమయినను, తే = నీకు, విద్యుతా = (నీభార్య అయిన) మెఱపుఁ
దీఁగతో, విప్రయోగః = వియోగము, మాభూత్ = కలుగుకుండునుగాక.

తా.—ఓయి మేఘుఁడా, నాయందు నేహముచేతనూ, విరహినను హేతువు
చేతనూ, నాయందు కనికరముచేతనూ, నీబోఁటిగొప్పవానికి తగనట్టిసందేశహరణ
క్రియారూపమైన యీయుపకారమును నాకు చేసి ఆపుణ్యమువలన వర్షాలట్టిచే
నత్యంతము శోభిల్లుచు, నీకిష్టమైనదేశములు తిరుగుము. ఎప్పటికిని నాకుఁ గలిగినట్లు
నీకు నీభార్యయయిన మెఱపుఁదీఁగతో వియోగము కలుగకయుండునుగాక.

ప.—'జలధర' అనక 'జలద' యనుట ఉపకారశీలతా సూచకము, 'అను
చితమ్'—వార్తాహరణ మనునది ఎవరికైనను సామాన్యులకు చెప్పవలసినపని. మేఘుని
వంటిగొప్పవారికి చెప్పఁదగినదికాదు - అంత గొప్పవారు చేయనంగీకరించుఁ దియుఁ
గాదు. అనుచితమయినను చేయుటచేత మేఘునియొక్క సామర్థ్యపరోపకారిత్వాది
గుగుణాతిశయములు వెల్లడియగుచున్నవి. 'ప్రావృషా...మాభూ ద్విద్యుతా విప్ర
యోగః'.—వర్షాకాలములో ప్రాయశముగా మెఱుములు మెఱయుచుండుటయు

విష్కట అణగిపోవుటయు స్వాభావికము; అందు వర్షర్తువునందలివిద్యుత్సంగతిని ఈ పుణ్యమునకు ఫలముగా కల్పించి చెప్పినాడు. 'మఘాత్ విప్రయోగః'—మంగళార్థము. కావ్యాంతమున ఆశీర్వాచనము ప్రయోగింపబడినది. 'ప్రావృషా విద్యుతా'—స్త్రీలింగస్వారస్యముచే వానకారనెడియత్తగారిచే అలంకరింపబడినవాడై మెఱవనెడుభార్యను ఎడఁబాయక డేమముగా నుండు మని గుఱించుచున్నది. 'విప్రయోగః'—విప్రయోగముకంటె కీడు లేదనియు తనభావముకంటె మేలులేదనియు యక్షుఁడు స్వానుభవముచే తెలిసికొన్నాఁడు కావున, తనమహిమకారికి ఆకీడు లేకుండను ఆమెలు కలుగునట్లును ఆశీర్వాదించినాఁడు. మంగళార్థము కావ్యాంతమందు ఆశీర్వాదము.

తత్సందేశం జలధరవరో దివ్యవాచా చచక్షే

ప్రాణాం స్తస్యా జనహితరవో రక్షితుం యక్షవధ్వాః

ప్రా ప్యోదన్తం ప్రముదితమనాః సాపి తస్థౌ స్వభర్తుః

కేషాం న స్యా దభిమతఫలా ప్రార్థనా హ్యుత్తమానామ్. 56.

తదితి.—జలధరవరః = (పుష్కలావర్తకానాం వంశే జాతత్వాత్) జలధరాణాం వరః (శ్రేష్ఠః) మేఘః, తస్యాః యక్షవధ్వాః, ప్రాణాః = అనూః, రక్షితుం, జనాయ - హితః = ఇష్టః - శ్రోత్రయో ర్మధుర ఇతి యావత్ - రవః = ధ్వనిః - యస్య తథాభూతః సత్, తస్య = యక్షస్య - సందేశం = వాచికం పూర్వోక్తం + 'సందేశవా గ్వాచికం స్యాత్' ఇత్యమరః, దివ్యవాచా-దివి భవాః దివ్యాః దేవాః - తేషాం వాక్ తయా, చచక్షే = ఉక్తవాక్ * చక్షిజో లిట్, 'కామరూపం మఘానః' ఇతి పూర్వం యత్తేజై వోక్తత్వాత్ తదానీం మేఘః దేవాకారీభూత్వా తాదృగ్వాచా యక్షసందేశం యక్షవధ్వా ఉవాచేత్యర్థ, సా యక్షవధూ రపి స్వభర్తుః - ఉదన్తం = కుశల స్యాగమనస్య చ వార్తాం, ప్రాప్య = శ్రుత్యేత్యర్థః, ప్రముదితమనాః = సంహృష్టచిత్తా సతీ, తస్థౌ = అతిష్ఠత్; తథా హి - ఉత్తమేషు కేషాం ప్రార్థనా అభిమతఫలా న స్యాత్ - ఉత్తమేషు పురుషేషు సర్వేషాం ప్రార్థనా అభిమతఫలా స్యా దే వేత్యర్థః. సామాన్యేన విశేషసమర్థన రూపోఽర్థాన్తరన్యాసః.

జలధరవరః = పుష్కలావర్తకములవంశములో పుట్టినందున మేఘములలో శ్రేష్ఠుడయిన యాతఁడు, తస్యాః = ఆ, యక్షవధ్వాః = యక్షింగనయొక్క, ప్రాణాః = ప్రాణములను, రక్షితుమ్ = కాపి-దుటకు, జన...రవః సత్—జన = జనులకు - హిత = ఇష్టమైన (చెవికి మధురమైన) రవః సత్ - ధ్వనికలవాఁ

దై, తత్సందేశమ్—తత్ = ఆయత్తునియొక్క - సందేశమ్ = వాచికమును, దివ్య
వాచా—దివ్య = దేవతలయొక్క - వాచా - వాక్కుతో, చచత్తే = చెప్పెను.
సాపి = ఆయత్తువధువుకూడ, స్వభర్తుః = తనభర్తయొక్క, ఉదన్తమ్ = కుశల
ముయొక్కయు రాకయొక్కయు వార్తను, ప్రాప్య=పొంది (విని), ప్రముదితమనాః
సతీ—ప్రముదిత = మిగులసంతోషించిన-మనాఃసతీ = మనస్సుకలదై, తస్మా=ఉం
డెను. తథాహి = అట్లేకదా. ఉత్తమేషు = గొప్పవారియందు, కేషామ్ = ఎవరి
యొక్క, ప్రార్థనా = వేడికోలు, అభిమతఫలా—అభిమత = ఈప్రీతిమే - ఫలా=
ఫలముగాఁగలది - అనఁగా - సఫలమైనది, నస్యాత్ = కాదు? ఉత్తములు ఎల్ల
వారిప్రార్థనలను సఫలముచేయుదు రని యర్థము.

తా.—పుష్కలావర్తకములనెడి యుత్తమమేఘములవంశమందు జన్మించిన
యామేఘశ్రేష్ఠుఁడు పూర్వోక్తమయిన యత్తునిసందేశమును ఆయత్తువధువుయొ
క్క ప్రాణములను రక్షించుటకై జనహితమైనధ్వనికలవాఁడై దేవరూపమును తాల్చి
దేవవాక్కుతో ఆమెకు చెప్పెను. ఆమెయు ఆవార్తవలన తనభర్త కుశలముగా ను
న్నాఁడు గదా యనియు, వచ్చునుగదా యనియు, తెలిసికొని సంతుష్టమానసయై
యుండెను. గొప్పవారిని ప్రార్థించినయెడల ఎవరికార్యమైనను నెఱవేఱక మానదు.

ప.—‘జలధరవరః’- వరుఁడు కావుననే ఉపకారము చేసినాఁడు. ‘దివ్యవా
చా’ - వట్టియుఱుమువలన అభిప్రాయము తెలియదుగాన దివ్యవాక్కున చెప్పెను.
‘ప్రాణాన్ రక్షీతుమ్’ - ఆసందేశమును అందింపకపోయిన యత్తువధువు ఆసమయ
ములో తప్పక మృతి పొందును. ‘జనహితరవః’ - జనమాత్రమునకే అతనిధ్వని ఇష్ట
ముగా నుండును, యత్రోగన కై ననూ మఱియు నిష్టముగా నుండును; అతని
రవము ఎల్లవారికిని ఇష్టముగావుననే దానిని విని కుజేరుఁడును వెంటనే శాపమును
మరలించెను.

శ్రుత్వా వార్తాం జలదకథితాం తాం ధనేశోఽపి సద్యః
శాప స్యాన్తం సదయహృదయః సన్నిధా యాస్తకోపః
సంయో జ్యేతౌ విగళితశుచౌ దంపతీ హృష్టచిత్తౌ
భోగా నిష్టా నభిమతసుఖాన్ ప్రాపయామాస భూయః. 57.

శ్రుత్వేతి.—ధనేశః = కుజేశోఽపి, జలదకథితాం - జల ముదకం సంతాప
సంతప్తాయ దదాతీతి జలదః - అనే నాస్య పరోపకారిత్వం స్పష్టికృతం - జలదేన-
కథితామ్ = ఉక్తాం, తాం = తాదృశీం - సదై న్యా మితి యావత్, వార్తాం =

యక్షస్య వార్తాం, శ్రుత్వా, సద్యః = యక్షవార్తాశ్రవణశాల ఏవ, సదయహృ
దయః = దయాసహితచిత్తః, అతఏవ, అస్తకోపః = యక్షవిషయకరోషః
సత్, శాపస్య, అస్తవ్ = అవసానం, సన్నిధాయ = సన్నిహితంకృత్వా - కఠిచి
ద్దినా న్నవశిష్టా న్య ప్యవిగణ య్యే త్యర్థః, విగళితశుచౌ = నివృత్తవ్యసనా, 'అత
ఏవ', హృష్టచిత్తౌ = సంతృప్తమానసౌ, ఏతౌ = పూర్వోక్తౌ, దంపతీ - జాయాచ
పతిశ్చ దంపతీ * జాయాశబ్దస్య జంభావో దంభావ శ్చ నిపాత్యతే, సంయోజ్య,
అభిమతగుఘాత్ - అభిమతం గుఘం యేషు తాత్, అతఏవ, ఇష్టాత్ = ఇచ్ఛావిష
యాభూతాత్, భోగాత్, భూయః = పునరపి పూర్వవత్, ప్రాపయామాస =
గమయామాస.

ఇతి శ్రీ పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ

మహామహాపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథసూరివిరచితయా

సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో

మహాకవి శ్రీకాళిదాసవిరచితే మేఘసందేశే మహాకావ్యే

ఉత్తరమేఘః సమాప్తః.

ధనేశోపి = కుబేరుడును, జలదకథితామ్ = మేఘునిచే చెప్పబడిన, తాం
వార్తామ్ = జాలిపుట్టించునట్టి యాయక్షసందేశమును, శ్రుత్వా = విని, సద్యః =
తత్క్షణమే, సదయహృదయఃసత్ = దయతోఁగూడుకొన్న చిత్తముగలవాఁడై, అందు
చేతనే, అస్తకోపఃసత్ - అస్త = తొలగింపఁబడిన - కోపఃసత్ = యక్షునిమీఁది
రోషముకలవాఁడై, శాపస్య = శాపమునకు, అస్తవ్ = అవసానమును, సన్ని
ధాయ = దగ్గఱఁగాఁజేసి - (అప్పుడే శాపము తీర్చివేసి), విగళితశుచౌ - విగళిత =
జాతిపోయిన - శుచౌ = దుఃఖముగలవారైన, (అందుచేతనే,) హృష్టచిత్తౌ = సంతో
షించినమనస్సుకలవారైన, ఏతౌ = ఈభార్యపతులను, సంయోజ్య = కూర్చి,
అభిమతగుఘాత్ - అభిమత = వారికిష్టమైన - గుఘాత్ = గుఘములుగలవైన
(అనఁగా వారికిష్టమైన), భోగాత్ = భోగములను, భూయః = మరల మునుపటి
వలె, ప్రాపయామాస = పొందించెను.

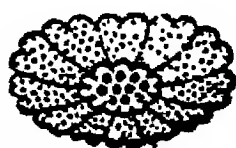
తా. — కుబేరుఁడుగూడ మేఘుఁడుచెప్పినయావార్తను విని జాలి పడి తత్క్ష
ణమే యక్షునికి శాపావసానము అనుగ్రహించెను. అట్లు ఆదంపతులను దుఃఖము
తీర్చి సంతృప్తులంజేసి మరలఁగూర్చి కుబేరుఁడు కాంతీతభోగములను మునుపటివ
లెనే వారికి కలుగఁజేసెను. అట్లు వారతనికరుణచే మరల తేమము పొందిరి.

ప. — 'జలద' అనుట పరోపకారిత్వమును సూచించుటకు. 'సంయోజ్య ప్రాపయామాస' - ఇంతప్రయోగములు చేయుటచే కుబేరండు కరుణించి తానే ప్రయత్నపూర్వముగా వారిని కూర్చి సంతృప్తులం జేసి యిష్టభోగముల నె సంగె నని యర్థము, వారే శాపావసానఫలముగా తామే గూడిభోగము లనుభవించి రనిగాదు. 'ఆపి' - ఉండించినప్రభువుకూడ కనికరించె ననుటచే ఇతరులకు ఎంతజాలి కలిగెనో చెప్పవలయునా యని యర్థము ఇచ్చటను 'ధనేశః' అని ప్రయోగమే గాని 'ధనదః' అని కాదు; ఉపకారి కనికరించుట యాశ్చర్యముకాదు, ధనమే ప్రధానముగా చూచుకొనువాడె కనికరించుట యాశ్చర్యము. 'భోగా నిష్ఠా నభిమ తసుఖాః ప్రాపయామాస భూయః' - అనుట కావ్యాంతమందు మిగుల మంగళశ్రుతిగా నున్నది. ఇందువలన కవి వ్యాఖ్యా త్రధ్యాపయిత్వ పతిత్రాదుల కెల్ల మంగళ ముద్దేశింపబడిన దని యెఱుంగునది.

ఆంధ్రవివరణముతోడి యుత్తరమేఘము

సమాప్తము.

—o—o—o—

హత్వా దితి భావః, చక్షుః = దృష్టిం, ఖేదాత్ = దుఃఖాత్, సలిలగురుభిః = అశ్రు
దుర్భరైః, పక్ష్యభిః ఛాదయన్తిమ్, అతఏవ, సాభే = దుర్దినే, అహ్ని = దివస్వే,
నప్రబుద్ధాం = మేఘావరణా దవికసితాం, నసుప్తామ్ = అహరి త్యముకుళితామ్
*ఉభయత్రాపి నశర్థస్య నశబ్దస్య సుపుపేతి సమాసః, స్థలకమలినీ మివ స్థితామ్,
ఏతేన విషయద్వేషాభ్యాః షష్ఠీ దశా సూచితా.

జాలమార్గప్రవిష్టాః — జాల = కిటికీయొక్క - మార్గ = త్రోవగుండ-ప్రవిష్టాః
= (ఇంట) జొచ్చినవైన, అమృతశిరాః - అమృత = అమృతముచే - శిరాః
= చల్లనివైన, ఇన్ద్రాః = చంద్రునియొక్క, పాదాః (ప్రతి) = కిరణములను
(గూర్చి), పూర్వప్రీత్యా - పూర్వ = మునుపటి - ప్రీత్యా = నేహముచేత (మును
పటివలె ఆనందకరము లగు ననుభావముచేత), అఃముఖం (యథాతథా) = ఎదు
రుగా, గతమ్ - పోయినదియు, (యథాగతం) తథైవ = (ఎట్లు పోయినదో) అట్లే,
సన్నివృత్తమ్ = వెనుకకు మరలినదియు (ఆసమయమందు ఆచంద్రకిరణములు అతి
దుస్సహము లగుటచేత నని భావము), అయిన, చక్షుః = దృష్టిని, ఖేదాత్ = దుఃఖ
మువలన, సలిలగురుభిః - సలిల = అశ్రువులచేత - గురుభిః = దుర్భరములైన, పక్ష్యభిః
= ఔష్పలతో, ఛాదయన్తిమ్ = కప్పచున్న దానిని, (అందుచేతనే), సాభే = మేఘ
చ్ఛన్నమయిన, అహ్ని = దినమందు, నప్రబుద్ధామ్ = (మేఘావరణముచే) వికసింపనిది
యు, నసుప్తామ్ = (పగలగుటచేత) ముకుళింపనిదియు, అయిన, స్థలకమలినీ (మివ)
స్థితామ్ = నేలతామరతీఁగవలె (నుండుదానిని) (చూడుము అని 27-తో నన్వయ
ము), ఈవర్ణనచేత విషయ ద్వేష మనెడు నాటివమదనావస్థ సూచింపఁబడినది.

తా. — కిటికీగుండ చంద్రకిరణములు ఇంటిలోనికి ప్రసరించును. చంద్రకిరణ
ములు అమృతముచేత చల్లనివిగదా. అవి పూర్వము చల్లగా ఆనందకరముగా
నుండినందున ఆప్రీతిచేత నాప్రేయసిదృష్టి యిప్పుడు వాని కెదురుపోవును. అయినను,
ఇతరులకు చల్లని వైనను చంద్రకిరణములు విరములను దహించును గావున ఇప్పు
డవి ఆవిరహిణిదృష్టిని దహింపసాగును. అంత నాయబల వానిని చూచుట మానును.
అవి కలిగించినపిడచే కన్నులనిండ బాష్పములు గ్రమ్ముకొనును. అట్టిబాష్ప పూరిత
ములయిన ఔష్పలతో కన్నులు సగము మూతపడి నారమణి మబ్బుగ్రమ్మిన పగటి
యందు — వర్ష బిందువులు గ్రమ్మి - పగలగుటచేత చక్కఁగా ముకుళింపక - మబ్బుగ్రమ్మి
యుండుటచే పూర్ణముగా వికసిల్లక - యుండుపుష్పములతోడి నేలతామరతీఁగవలె
నుండును.

ప. — 'రశ్మీ' - ఇత్యాదిపదములు ప్రయోగింపక, 'పాదాః' అనుట వచ్చు
చున్న చంద్రునియదుగులు అగవడఁగానే ఆమెదృష్టి ప్రీతిపూర్వకముగా ఎదురువో

శును-చంద్రుడే వచ్చిన ఎంతప్రీతితోఁ జూచునో యని చంద్రునియాగమనమును
జూచించుటకు. 'అమృతశిరాః' అవి అమృతముచే చల్లని వగుట దృష్టి వాని
కెదురువోవుటకు హేతువు. తన్ను చల్లఁబఱుచునుగదా యనునాసచేత ఎదురువోవు
నని భావము. 'జాలమార్గ' - యక్ష కాంత యక్షునితోఁగూడ పూర్వము మేడమీఁ
దను ఇతరస్థలములయందును వెన్నెలసీకాయలు చేసినట్లు ఇప్పుడు అతని నేడఁబాసిన
సమయములలో విహరింపదు. విరహిణులు చంద్రికాచంక్రమణాదులు సలుపనండులకు
కవిసమ్మతి:—

‘సప్రాణా చే జ్ఞనకతనయా’ కి న్నతిష్ఠేత మహ్యం ?

హింనై) సు త్వై ర్న ఖలు నిహతా, ర క్తనీక్తా న పృథ్వీ,

గోదావర్యాః పులిసవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యాత్,

య క్తం న క్తంచరకబళనైః సర్వథా సంస్థితా సా.’ భోజచంపుపు.

ఆమెకు కాంతునితో పూర్వ మనుభూతము లయినరమణీయప్రదేశములను
విరహమందుఁ జూచిన శోకము కలుగును. అందులకు - సీతాదేవిని త్యజించి శ్రీరా
ములు శంబూకవధార్థము దండకావనమునకుఁ బోయి పంచవటీదర్శనముచే నను
భవించినదుఃఖము నిదర్శనము:—

రామః.—అనేన పశ్చివటీదర్శననేన—

అ న్త ర్లీనస్య దుఃఖాగ్నే ర ద్యోద్ధామం జ్వలిష్యతః

ఉత్పిడఇవ ధూమస్య మోహః ప్రా గావృణోతి మామ్. ఉ. రా. చ.

చంద్రకిరణాదులు విరహులకు తాపకరము లగుట యత్యంతప్రసిద్ధము. వెన్నెల
సీకారి యేగిన హేతువుచే ఇప్పుడు యక్షాంగన ఇంటిలోపలనే ఉండును గావునను,
కిటికీలు మొదలయిన ద్వారములనే చంద్ర తత్కిరణ దర్శనము గలుగవలయునుగావు
నను, గవాక్షమార్గము చెప్పఁబడినది. ‘పాదాః సన్నివృత్తమ్’ - అనుటచే కిరణము
లకే అడుగులకే బడలినది, సాక్షాచ్ఛంద్రుని కేని ఎంత యలయునో యనియు,
చంద్రు నైన చూడనే చాందనియు, భావము. ‘గతమ్ సన్నివృత్తమ్’ - అని చక్షు
స్సునకే విశేషణములు చేయుటయందు స్వారస్య మేమనఁగా ఆమెయొక్కప్రేరణ
లేకయే అలవాటుప్రకారము దృష్టి ఎదురువోయినది, కిరణములు వేఁపఁగా మరలి
నది అని. ‘ఛాదయన్తీమ్’-అని యక్షగుండరికి విశేషణము చేయుటయందు లోక
ములో తల్లికడనుండి శిశువు తల్లికి తెలియక ప్రోయిలోనినిప్పకడకు వడివడి పోయి
చేత పట్టి కాలి ఏడ్చుచు మరలఁగా దానిని ఆతల్లి బాష్పపూరితపక్ష్యయై పొదివి
యెత్తి తనయక్కునం జేర్చి బాహువులతోఁగప్పి యోదార్చుకొనురీతి నని భావము.
‘బాష్ప’ అనక ‘సలిల’ (గురుభిః పక్ష్యభిః) అనుటచే చంద్రకిరణము తాకినచక్షుస్సు

నకు నివృతాకేన శిశువునకుం బోలె మంటను చల్లార్చు కప్పడములతో నుపచారము చేసినట్లుగా ననియి, వభిప్రాయము, ఆమె నీటను గాక నేలను ఉన్నదిగాన స్థలకమలినితోఁ బోల్పబడినది.

నిశ్వాసే నాధరకిసలయక్లేశినా విక్షేపస్త్రీ
శుద్ధస్నానా త్పరుష మలకం నూన మాగణ్డలమ్బమ్
మత్సంభోగః కథ ముపనమే త్వప్నజోఽపీతి నిద్రా
మాకాజ్ఞస్త్రీం నయనసలిలోత్పిడరుద్ధావకాశామ్.

30.

నిశ్వాసేతి.—శుద్ధస్నానాత్ = తైలాదిరహితస్నానాత్, పరుషం = కఠిన స్పర్శం, నూనం = నిశ్చయేన, ఆగణ్డలమ్బమ్ * శుశ్చుపేతి సమాసః, అలకం = చూర్ణకు న్తలా-జాతా వేకవచనమ్, అధరకిసలయం క్లేశయతి క్లిశ్నాతీతి వా తేన తథోక్తేన-ఉష్ణే నేత్యర్థః * క్లిశ్యతే ర్జ్యనాత్ క్లిశ్నాతే రణ్యనా ద్వా తాచ్ఛిలికో జినిః, నిశ్వాసేన, విక్షేపస్త్రీం = చాలయస్త్రీం, తథా, త్వప్నజోఽపి = స్వప్నా వస్థాజన్మ్యోఽపి - సాక్షాత్సంభోగాసంభవా దితి భావః, మత్సంభోగః, కథం = కేన ప్రకారేణ, ఉపనమేత్ = ఆగచ్ఛేత్ - ఇత్యాశయే నేతి శేషః + ఇతి నై వోక్తా ర్థత్వా దప్రయోగః ప్రయోగేవా నపానరుక్త్య మిత్యాలంకారికాః * ప్రార్థనా యాం లిజ్, నయనసలిలోత్పిడేన = అశ్రుప్రవృత్త్యా - రుద్ధావకాశామ్ = ఆక్రాంతస్థానామ్ - దుర్లభా మిత్యర్థః, నిద్రా మాకాజ్ఞస్త్రీమ్, స్వప్న హేతుత్వా దితి భావః. అ త్రాశ్రువిసర్జనేన లజ్జాత్యాగో వ్యభ్యతే.

నూనమ్ = నిశ్చయముగా, శుద్ధస్నానాత్ - శుద్ధ = గంధతైలాదిరహితమైన-స్నానాత్ = స్నానముచేత, పరుషమ్ = గఠుకయిన, ఆగణ్డ = చెక్కిలిహి దుగునను లమ్బమ్ = వ్రేలుచున్న, అలకమ్ = ముంగురులను (జాత్యేకవచనము), అధరకిసలయక్లేశినా - అధరకిసలయ = చిగురువంటిదైనయధరోష్ఠమును-క్లేశినా = పీడించునదైన-వేడిదైన అనియర్థము, నిశ్వాసేన = నిట్టూర్పుచే, విక్షేపస్త్రీమ్ = దోచుచున్న దానిని, (ఇంకనెట్లున్న దానిని?) స్వప్నజః అపి = కలయందుఁ గలుగు నది అయినను-సాక్షాత్సంభోగము కలుగకపోయినను అని భావము, మత్సంభోగః = నాసంగము, కథమ్ = ఎట్లైనను, ఉపనమేత్ = కలుగునా, ఇతి = అనేడియా శచేత, నయ...కాశామ్ - నయన = కన్నులయొక్క - సలిల = నీటియొక్క - ఉత్పిడ = ప్రసరణముచేత, రుద్ధ = ఆక్రమింపబడిన - అవకాశామ్ = చోటుగల దైన (కాశము బిడ్డతిట్టించుటచేత దుర్లభములైన అని ర్థము), నిద్రామాకాజ్ఞా

నిద్రను, ఆకాష్ఠా నీమ్ = కోరుచున్నదానిని, నిద్ర స్వప్నమునకు హేతువు గావున స్వప్నమునకై నిద్రను కోరుచున్నదని భావము. ఇచట బాష్పములు విడుచుటచేత బ్రహ్మాత్మాగ మను మదనావస్థ సూచింపఁబడినది.

తా.—ఆమె గంధతైలాదికము లుపయోగింపక స్నానముచేయుటచేత ముంగురులు గలుకులై చెక్కిళ్ల పొడుగునను చెదరి యుండును. ఆమెయొక్క నిట్టూర్పులు ఉష్ణములై చిగురువంటిమె తననియధరోష్ణమును క్లేశపెట్టుచుండును. అట్టి యానిట్టూర్పులు చెక్కిళ్లమీఁది యాముంగురులను అవలికి నెట్టుచుండును. మఱి యు నామె యక్షునితోడిసంభోగము సాక్షాత్తుగాఁ గాకపోయినను కలలోనైన ను నెట్లయినఁ గలుగునా యని కలకొఱకు నిద్రను కోరి పరుండియుండును, గాని శోకాతిరేకముచే కన్నులనుండి మిక్కుటముగా నిరంతరము బాష్పములు ప్రసరించు చుండునే గాని నిద్రమాత్రము పట్టదు. అట్టిస్థితిలో నుండునామెను మేఘుఁడు పోయి చూడవలయు నని తా.

ప.—‘నిశ్వాసేన’ అని నిపూర్వకముగా చెప్పటచే శ్వాసము దీర్ఘమనియు, ‘కిశలయ’ అనుటచే అధరము చిగురువలె నెఱ్ఱగాను మృదువుగాను ఉండు ననియు, క్లేశ మార్వదని, ‘క్లేశినా’ - అనుటచే నిట్టూర్పు వేఁడిది యనియు, అసరమును బీటలుపాఱి శోషిలఁజేసి వన్నెమాయించు ననియు, ‘శుద్ధ’ - విరహావస్థగావున ఉత్త మసంస్కారములమీఁద నరుచిచేత గంధతైలాభ్యంగము మాని కేవలజల స్నానమే చేయు ననియు, తైలాభ్యంగములేనిస్నానమయినందుననే, ‘పరుషమ్’ ముంగురులు బిఱుగుగా నుండు ననియు, బిఱుగులు గావుననే ఒకటితో నొకటి అణఁగి యుండక, ‘ఆగణ్డలమ్బమ్’ - చెక్కిల్పై చెదరి యుండు ననియు, ‘రుద్ధ’ అనుటచే కన్నులనుండి పుట్టుచున్న బాష్పములు నిద్రను కన్నులలోనికి చొరనీయక వెనుకకు గెంటివేయుచున్నవనియు, భావము.

ఆద్యే బద్ధో విరహాదీవసే యా శిఖా దామ హిత్యా
శాప స్యాన్తై విగళితశుచా తాం మ యోద్వేష్టనీయాం
స్పర్శక్లిష్టా మయమితనఖే నాసక్య త్సారయన్తి
గణ్డాభోగా త్కఠినవిషమా మేకవేణీం కరేణ.

31.

ఆద్య ఇతి.—ఆద్యే = విరహాదీవసే, దామ = మాలాం, హిత్యా = త్యక్త్యా, యా శిఖా, బద్ధా = గ్రథితా, శాపస్యాన్తై, విగళితశుచా = వీతశోకేన, మయా, ఉద్వేష్టనీయాం = మోచనీయాం, స్పర్శక్లిష్టాం-స్పర్శసతి మూలకేశేషు

సవ్యథా మిత్యర్థః, కఠినా చ సా విషమా నిమ్నోన్నతా చ తాం * విజ్ఞానబాధివద
 న్యతరస్య ప్రాధాన్యవివక్షయా * 'విశేషణం విశేష్యణ బహుళమ్' ఇతిసమాసః,
 ఏకవేణీమ్ = ఏకీభూతవేణీం * 'పూర్వకాల' ఇత్యాదినా తత్పురుషః, తథాభూతాం
 తాం శిఖామ్, అయమితాః = అకర్తితోపాంతాః - సఖా యస్య తేన కరేణ, గణ్డా
 భోగాత్ = కపోలవిస్తారాత్, అసకృత్ = ముహుర్ముహుః, సారయన్తీమ్ = అపసా
 రయన్తీ 'తాం పశ్య' ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. అసకృత్సారణా చ్చిత్తవిభ్రమ
 దశా సూచితా.

ఆద్యే = మొదటిదైన, విరహాదివనే = వియోగదినమందు, దామ = పుష్ప
 మాలికను, హిత్యా = మానీ, యాశిఖా = ఏతలకట్టు, బద్ధా = కట్టబడినదో, శా
 పస్య = శాపముయొక్క, అన్తే = చివరయందు - అనగా శాపము ముగిసినప్పుడు,
 విగళితశుచా - విగళిత = తీతిన - శుచా = దుఃఖముగలవాడనగు, మయా = నాచేత,
 ఉద్యోష్టనీయామ్ = విప్పబడవలసినదియు, స్పర్శక్లిష్టామ్ - స్పర్శ = స్పర్శము క
 లిగినప్పుడు, క్లిష్టామ్ = (కేశమూలములయందు) సెప్పితోఁ గూడుకొన్నదియు, కఠి
 నవిషమామ్ - కఠిన = పరుషమును - విషమామ్ = ఎగుడుదిగుడును, అయిన, ఏక
 వేణీమ్ - ఏక = ఒకటే అంటుగా అయిన-వేణీమ్ = జడగానున్న, తామ్ = ఆశిఖను,
 అయమితనభేన - అయమిత = త్రుంపబడనికొనలుగల - నభేన = గోళ్లుగలదైన,
 కరేణ = చేతితో, గణ్డాభోగాత్ - గణ్డా = చెక్కిలియొక్క - ఆభోగాత్ = విరివి
 నుండి, అసకృత్ = మాటిమాటికి, సారయన్తీమ్ = త్రోసివేయుచున్నదైన, (నా
 కాంతను చూడుము అని 27-వశ్లోకముతో నన్వయము). పలుమాలు త్రోయుటచే
 చిత్తవిభ్రమము సూచింపబడుచున్నది.

తా. - నాతో వియోగము ఏదినమందు కలిగినదో ఆదినమే ఆతరుణి పువ్వు
 దండను చెరువుకొనకయే తలవెండ్రుకలను కట్టుకొన్నది. ఆశిఖను శాపము తీతిన
 పంటనే నాదుఃఖము తీతీ నేను పోయి విప్పవలయును. అంతవఱకును ఆశిఖ సంస్కా
 రములేక అట్లే ఒకటే జడగా అంటుగట్టుకొని యుండును. దానిని తాకిన
 యెడల అందలివెండ్రుకలవేరులయందు సెప్పిగలుగును. మఱియు ఆయేకవేణి కఠి
 నముగాను ఎగుడుదిగుడుగాను ఉండును, విశాలమైనచెక్కిలిపైఁ బడియుండును,
 దానిని నాసఖి ఎక్కువగా నెదిరియొన్న గోళ్లుకల తనచేతితో చెక్కిలినుండి పలుమాలు
 ఆవలికి త్రోసివేయుచుండును. అట్లుండు నాతన్నిని నీవు చూడుము.

ప. - 'ఆద్యే' - నాతోడియెడఁబావు కలిగినదినమందే నాకాంతవిరహవ్రత
 మారంభించినది. 'బద్ధా' - తలవెండ్రుకలు తమంతట అట్లు అంటుకట్టుకొనిపోలేదు,

ఓటి యేమనిన, ఆ కాంత వానిని విరహవ్రతార్థము అట్లు కట్టుకొన్నది. 'దా మ హి త్యా'-విరహవ్రతముగావున పువ్వులసరములను తలలో ధరింపలేదు. 'మయా ఉ ద్వేష్టనీయామ్' - మహాపతివ్రతగావున నేను విష్ణువఱకు ఆయంటుజడను అట్లే ధరించి యందును; 'స్వర్శక్లిష్టామ్' - దువ్వుట మొదలయిన సంస్కారములు లేనందున తాఁ కి న సెప్పి గలిగించును. 'అయమితనభేన' - గోరుకొనలు గిల్లి వేయకుండుట వ్రతార్థ మును, దేహసంస్కారనిరపేక్షతచేతను. 'అసకృత్' - నలుమూడు త్రోయుట చిత్త భ్రమచేత.

సా సంస్మృస్తాభరణ మబలా పేశలం ధారయన్తి

శయ్యోత్సజ్ఞే నిహిత మసకృ ద్దుఃఖదుఃఖేన గాత్రం

త్వా మ ప్యస్రం నవజలమయం మోచయిష్య త్యవశ్యం,

ప్రాయ స్సర్వో భవతి కరుణావృత్తి రార్ద్రాన్తరాత్మా. 32.

సేతి.—అబలా = దుర్బలా, సంస్మృస్తాభరణం = కృశత్వా త్వరిత్యక్తాభరణమ్, అసకృత్ = అనేకశః, దుఃఖదుఃఖేన = దుఃఖప్రకారేణ * ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విరాభవః, శయ్యోత్సజ్ఞే నిహితం, పేశలం = మృదులం, గాత్రం = శరీరం, ధారయన్తి = వహన్తి, అనే నాత్యంతాశక్త్యా మూర్ఛావస్థా సూచ్యతే, సా = త్వత్సఖీ, త్వా మపి, నవజలమయం = నవామ్బురూపమ్, అస్రం = బాష్పమ్, అవశ్యం = సర్వథా, మోచయిష్యతి * ద్వికర్తృ ను పచాదీనా ముప్సంఖ్యానమ్' ఇతి ఋచేః పచాదిత్వా ద్వికర్తృకత్వం, తథాశి, ప్రాయః = ప్రాయేణ, ఆర్ద్రాన్తరాత్మా = మృదుహృదయః - మేఘ స్తు ద్రవాన్తశ్శరీరః, సర్వః, కరుణా = కరుణామయీ, వృత్తిః = అంతఃకరణవృత్తిః - యస్య స-కరుణావృత్తి ర్భవతి; అన్తి న్నవసతే సర్వథా త్వయా శీఘ్రం గత్వ మనన్తరదశాపరిహారా యేతి సందర్భాధిప్రాయః, నను కిమిద మాదిమాం చక్షుఃప్రీతి ముపే య్యోవస్థాన్తరా జ్ఞేవ తత్రభవా న్కవి తా వృతవాన్? ఉచ్యతే—

† : సంభోగో విప్రలహ్న శ్చ ద్విధా శృంగార-ఇష్యతే
సంయు క్తయో స్తు సంభోగో విప్రలహ్నా వియు క్తయోః.
పూర్వానురాగ మానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మనా
విప్రలహ్న శ్చతు ర్థాత్ర ప్రవాస స్తత్ర చ త్రిధా.
కార్యతః సంభ్రమా చ్ఛాపా దన్తి న్నావ్యే తు శాపజః.
ప్రాగసంగతయో ర్యాయోః సతి పూర్వానురక్తనే
చక్షుఃప్రీత్యాదయోఽవస్థా దశ మ్యు స్తత్ర మాయథా.

దృష్టాన సుజ్ఞానజ్ఞానా జాగరః కృత తారతిః
 హిత్యా గోవ్రాద మూర్ఛానా ఇత్యనజ్ఞదశా చశ.
 పూర్వసజ్ఞతయో రేవ ప్రవాస ఇతి కారణాత్
 న తత్ర పూర్వవ చ్చక్షుఃప్రీతి రుత్పత్త మర్హతి.
 హృత్సజ్ఞస్య తు సిద్ధ స్యా ప్యవిచ్ఛేదోఽత్ర వర్ణ్యతే
 అన్యా శ్చ పూర్వవ ద్వాచ్యా ఇతి తావ ద్వ్యవస్థితీః.
 వైయర్థ్యా దాదిహం హిత్యా వైరస్యా ద నిహం తథా
 హృత్సజ్ఞాది రిహచష్ట కవి రష్టా వితి నీతిః.
 మత్సదృశ్యం లిఖ నీతి వద్యేఽస్మి స్రుతిపాదితా
 చక్షుఃప్రీతి రితి ప్రోక్తం నిరుత్తరకృతా న తత్.
 చక్షుఃప్రీతి ర్భవే చ్చిత్రే ష్వదృష్టచరదర్శనాత్
 యథా మాలవికారూప మగ్నిమిత్రస్య వశ్యతః.
 ప్రోషితానాం చ భర్తృణాం క్వ దృష్టాదృష్ట పూర్వతా
 అథ తత్రాపి సందేహే స్వకలత్రాణి పృచ్ఛతు
 కిం భర్తృప్రత్యభిజ్ఞా స్యా త్కిం వై దేశికభావనా
 ప్రవాసా దాగతే స్వస్తి నిత్యలం కలహై ర్వృథా.' ఇతి.

అబలా = దుర్బలయు, సన్న్య...రణమ్ - సన్న్యస్త = వదలబడిన-అథ
 రణమ్ = భూషణములుగలదై (ఆతన్ని కృశించినందున కంకణహారాద్యాభరణ
 ములు ఆమెదేహమునుండి జొరబోయిన వని యర్థము), అసకృత్ = మాటిమాటికి,
 దుఃఖదుఃఖేన = దుఃఖప్రకారముగా, శయోత్సజ్ఞే - శయ్యా = పాన్పుయొక్క -
 ఉత్సజ్ఞే = ఉపరిభాగమందు, నిహితమ్ = ఉంపబడిన, శేషలమ్ = మృదువయిన,
 గాత్రమ్ = శరీరమును, ధారయన్తీ = ధరించుచున్నదియనై, (ఇటు అత్యంతాశ
 క్తిచే మూర్ఛావస్థ సూచించబడుచున్నది), సా = ఆనీచెలి, త్వామపి = నిన్ను
 గూడ, నవ జల మయమ్ = నూతన జల రూప మయిన, అస్రమ్ = బాష్పమును,
 అవశ్యమ్ = తప్పకుండ, మోచయిష్యతి - విడుచునట్లు చేయఁగలదు; (అట్లేగదా),
 ప్రాయేణ = తఱచుగా, ఆర్థాస్తరాత్తా - ఆర్థా = మృదువైన - అస్తరాత్తా =
 హృదయముగలవాఁడు (మేఘునిశరీరము లోపల ప్రవమయముగదా), సర్వః =
 ఎల్లవాఁడును, కరుణావృత్తిః - కరుణా = దయామయమయిన - వృత్తిః - అంతః
 కరణవృత్తిగలవాఁడు, భవతి = అగును. కావున ఈయవసరములో నీవు త్వరగా
 పోయి అనంతరదేశను అనఁగా మరణమును తప్పింపవలయును అని భావము.

తా.—నీచెలి కృశించినందున ఆభరణములు జాతిపోఁగా నిరాభరణమైనతన మృదుదేహమును పలుమాఱు కష్టముతో శయనముమీఁద ఉంచి మూర్ఛితయై ప్రాణ ముతో నుండును. ఆస్థితిలో నున్నయాలతాంగిని చూడఁగానే నీకును. కన్నీళ్లు గలు పును, ఏల యనఁగా—మృదుహృదయముగలవారికెల్ల ఒరులదుఃఖమును చూచిన కరుణ కలుగును గదా. ఆమూర్ఛాదశ మాత్రక యట్లే యుండునేని యంతిమదశ కలుగును గావున దానిని వారించుటకై నీవు త్వరగా పోవలయును.

ప.—‘సన్న్యస్తాభరణమ్’—కార్యముచే తొడవులు మానిన దని మల్లినాథ సూరి వ్యాఖ్య, [అరతిచే ఆభరణములను రోసిన దని నేఁదలంచెద.] ‘అబలా’-సహ జముగానే దుర్బల, అందుమీఁద ఈవిరహము, కావున దీనిని భరించి బ్రతుకుట దుర్లభము. ‘పేశలప్’ - శయనముకన్న ఆదేహమే మృదువు - శయనము ఆకోమలదేహ మును కందఁజేయును, కనుక ఆతన్ని ‘దుఃఖదుఃఖేన’ - దుఃఖప్రకారముగా దేహమును శయనమం దుంచును; సదా కూర్చుండలేక నిలుచుండలేకయు శయనముపైఁ బడు నేగాని శయనసౌఖ్యముకొఱకుఁ గాదని భావము. ‘శయ్యోత్సజ్ఞే’ - నపుంసకలిం గమయినశయన శబ్దమును చెప్పక స్త్రీలింగమయినశయ్యాశబ్దమును చెప్పటచే - కష్టమువచ్చినకూఁతురు తనతల్లి (ఉత్సజ్ఞ) యొడిలోఁ బడి మూర్ఛితురాలైనరీతిగా నని భావము. ‘ధారయన్తిమ్’ - అనుటచే మరల నన్నుఁ గూడునాశచే ప్రాణములు కాపాడుకొనుచు ఉండును గాని ప్రాణముమీఁదియాశచేతఁ గాదని భావము. ‘త్వం ముక్చస్మి’ అనక ‘త్వాం మోచయిష్యతి’ అనుటచే ఆస్థితి చూపఱకు మిక్కిలి జాలి కలిగించుననియు, ‘అవశ్యమ్’ అనుటచే కఠిన చిత్తులకుఁగూడ జాలిపుట్టించును మృదుహృదయునికి నీకు జాలిపుట్టించుటయందు సందేహము లేనేలేదనియు, ‘అస్రం మోచయిష్యతి’ అనుటచే ఆవియోగిని చూడఁగానే నీవు రాల్చువర్ష బిందువులు బాష్పము లగునుగాని సామాన్యమయినచినుకులు గావనియు, భావము.

జానే సఖ్యా స్తవ మయి మనః సంభృతస్నేహ, మస్మా

దిత్యంభూతాం ప్రథమవిరహే. తా మహం తర్కయామి,

వాచాలం మా న ఖిలు సుభగమ్మన్యభావః కరోతి

ప్రత్యక్షం తే నిఖిల మచిరా ద్భ్రాతరు క్తం మయా యత్. 33.

న స్వీదృశీం దశా మాప న్నేతి కథం త్వయా నిశ్చిత మత ఆహ జాన ఇతి.—

హేమేఘ, తవ సఖ్యా మసౌ మయి, సంభృతస్నేహం = సంచితానురాగం, జానె,

అస్తాత్ = స్నేహజ్ఞానకారణాత్, ప్రథమవిరహే - ప్రథమగ్రహణం దుఃఖాతిశయ

ద్యోతనార్థం, తాం = త్వత్సఖీమ్, ఇత్యంభూతాం = పూర్వోక్తావస్థా మాపన్నామ్,

అహం తర్కయామి. నను సుభగమానినా మేష స్వభావో య దాత్మని స్త్రీణా
మనురాగప్రకటనం త త్రాహ వాచాల మితి. — సుభగ మాత్మానం మన్యత ఇతిసుభ
గమ్మన్యః * 'ఆత్మమానే ఖిశ్చ' ఇతి ఖిశ్చ్ర్యయః * 'అరుర్ద్విషత్' ఇత్యాదినా
ముమాగమః తస్య భావః. సుభగమ్మన్యభావః = సుభగమానిత్వం, మాం, వాచాలం =
బహుభాషిణం, న కరోతి ఖిలు, సౌందర్యాభిమానా న్నప్రలపా మీ త్యర్థః + 'సృజ
ల్పక స్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవాక్' ఇత్యమరః * 'ఆలజాటచౌబహు
భాషిణి' ఇ త్యాలచ్చ్ర్యయః, కింతు హేభ్రాతః మయోక్తయత్ 'ఆధితృమాప్'
ఇత్యాది తత్, నిఖిలం = సర్వమ్, అచిరాత్ = శీఘ్రమేవ, తే = తవ, ప్రత్యక్షం.
భవిష్య తీతి శేషః.

ఇట్టిదశలో నుండునని నీ వెట్లు నిశ్చయించుకొందువు అను నాశంకకు చెప్ప
చున్నాఁడు:—

(హేమేఘ = ఓయి మేఘుఁడా), తవ = నీయొక్క, సఖ్యాః = చెలియొక్క,
మనః = మనస్సును, మయి = నాయందు, సంభృతస్నేహమ్ - సంభృత = నింపఁ
బడిన - స్నేహమ్ = చెలిమిగలదానినిగా, జానే = ఎఱుఁగుదును, అస్తాత్ =
స్నేహజ్ఞానమనెడియొకారణమున, అహమ్ = నేను, ప్రథమవిరహే - ప్రథమ =
మొదటిదయిన - విరహే = వియోగమందు (ప్రథమ మనుట దుఃఖాతిశయమును
తెలుపుటకు), తామ్ = ఆనీచెలిని, ఇత్థంఘాతామ్ = పూర్వోక్తమయినయవస్థలో
నుండుదానినిగా, తర్కయామి = ఊహించెదను. తమ్ము స్త్రీలు కామించిరని ప్రక
టించికొనుట అందగాండ్ర మని తలంచుకొనుకాముకులకు స్వభావము - అనునందు
లకు చెప్పచున్నాఁడు — సుభగమ్మన్యభావః = సుందరమానిత్వము - అనఁగా
తన్ను తాను అందగానినిగా తలంచుకొనుగుణము, మాప్ = నన్ను, వాచాలమ్ =
మిక్కిలిమాటలాడువానినిగా, నకరోతిఖిలు = చేయదుగదా, నేను సుందరుఁడను
అనుసభిమానముచేత నిట్లు వదరుటగాదు. అని యర్థము, (మఱియేమనిన), భ్రాతః =
తమ్ముఁడా, యత్ = ఎది, మయా = నాచే, ఉక్తమ్ = చెప్పఁబడినదో (తత్ = అది), అఖి
లమ్ = సమస్తమును (ఆధితృమా మిత్యాదిగా చెప్పఁబడినవెల్లను), అచిరాత్ =
శీఘ్రముగానే, తే = నీకు, ప్రత్యక్షమ్ = ప్రత్యక్షము, (భవిష్యతి = అగును).

తా. — నాప్రియ యిట్టియవస్థలో నుండునని యెట్లు ఎఱుంగుదు ననఁగా -
ఆప్రియకు నాయం దత్యంతానురాగ మని నాకు తెలియును, ఇదియు ప్రథమ
విరహము, ప్రథమవిరహమున దుఃఖము అధికము గదా - ఈకారణములంబట్టి
నేను ఆరమణిస్థితి పైఁజెప్పినయట్లుండునని యూహించుచున్నాను. అందగాండ్ర
మని తలంచుకొనుకాముకులు తమ్ము స్త్రీలు కామించినట్లు చెప్పకొనుట సభాజమే

అయినను నేను ఆతరగతివాడను గాను, త్వరగానే నీవే పోయి నేను చెప్పినయ
వశము ప్రత్యక్షముగాఁ జూడఁగలవు.

ప. — యత్తుఁడు 'మమ భార్యా' అనుటకు లజ్జించి 'తవ సఖి' అనుట.
'భ్రాతః' - బంధుకృత్యము చేయుచున్నాఁడుగావునను, మైత్రీవిశేషముకొనుటకును,
తల్లిని జూచునట్లు నిశ్చంకముగా ఆమెను జూడవచ్చు ననియు, ఆమె తల్లియొంటోలే
కౌరవింపఁదగిన పతివ్రతయనియు సూచించుటకును, 'తమ్ముఁడా' అని పిలుచుట.

రుద్ధాపాఙ్గప్రసర మలకై రజ్జనన్నేహశూన్యం

ప్రత్యాదేశా దపి చ మధునో విస్మృతభూవిలాసం

త్వ య్యాసన్నే నయన ముపరిస్పంది శజ్జే మృగాఝ్యైః

మీనక్షోభా చ్చలకువలయ శ్రీతులా మేష్య తీతి. 34.

రుద్ధేతి. — అలకైః, రుద్ధాపాఙ్గయోః ప్రసరా యస్య త త్తథోక్తమ్,
అజ్ఞానేన న్నేహః (నైర్విధ్యం) తేన శూన్యమ్, అపిచ=కించ, మధునో=మద్యస్య,
ప్రత్యాదేశాత్ = నిరాకరణాత్ - పరిత్యాగా దిత్యర్థః + ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః,
ఇత్యమరః, విస్మృతో - భూవిలాసో = భూభజ్ఞో యేన తత్, నయనస్య రుద్ధా
పాఙ్గప్రసరత్వాదికం విరహసముత్పన్న మితి భావః, త్వ య్యాసన్నే సతి - స్వకు
శలవార్తాశఙ్కానీ నీతి శేషః, ఉపరి = ఉర్ధ్వభాగే - స్పృష్టతే = స్ఫురతి - ఇత్యమరి
స్పంది, తథా చ నిమిత్తనిదానే 'స్పందా స్థాద్ధి చ్చత్త్రలాభం | లలాటే పట్టమం
శుకమ్ | ఇష్టప్రాప్తిం దృశోరూర్ధ్వ | మపాఙ్గే హని మాదిశేత్' ఇతి, మృగాఝ్యైః =
త్వత్సఖ్యైః, నయనం-వామమితి శేషః | 'వామభాగ స్తు నారీణాం పుంసాం శ్రేష్ఠస్థు
దక్షిణః | దానే దేవాదిపూజాయాం స్పృష్టే లంకరణేఽపిచ' ఇతి స్త్రీణాం వామ
భాగప్రాశస్త్యాత్, మీనక్షోభాత్ = మీనచలనాత్ చలస్య కువలయస్య - శ్రియా =
శోభయా - తులాం = సాదృశ్యమ్, ఏష్య తీతి, శజ్జే = తర్కయామి* తుల్యాత్మై
రతులోపమాభ్యాం తృతీ యాన్యతరస్యామ్' ఇత్యత్ర సదృశపర్యాయస్య తులాశబ్దస్య
ప్రతిషేధా దత్ర చ సాదృశ్యవాచిత్యా తద్వ్యోగేఽపి తృతీయా.

అలకైః = ముంశురులచేత, రుద్ధాపాఙ్గప్రసరమ్ - రుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన-
అపాఙ్గ = కడగంటియొక్క - ప్రసరమ్ = వ్యాపించుటగలది, అజ్ఞానన్నేహశూన్యమ్ -
అజ్ఞాన = కాటుకచేతనగు - న్నేహ = జిడ్డుచేత - శూన్యమ్ = విరహితమును,
అపిచ = మరియు, మధునః = మద్యముయొక్క, ప్రత్యాదేశాత్ = మానుకొను
టచేత (అనఁగా మద్యము త్రాగుటను మానినంపున), విస్మృతభూవిలాసమ్ - విస్మృత

= మఱవఁబడిన - భూవిలాసమ్ = బొమవిలాసముఁ గలదియు, త్వయి ఆసన్నే
(సతి) = నీవు సమీపగతుండవు (అగుచుండఁగా)-అనఁగా నాకుశలవార్తనుచెప్ప
నుండఁగా, ఉపరిస్పద్ధి - ఉపరి = ఉర్ధ్వభాగమునందు - స్పద్ధి = అదరుచున్న
దియు, (అయిన), మృగాఝ్యోః నయనమ్ = ఆలేడికంటియొక్క (ఎడమ) కన్ను
(ఉర్ధ్వభాగమున కన్ను అదరిన ఇష్టప్రాప్తి కలుగును - స్త్రీలకు ఎడమపార్శ్వము
అదరుట ప్రశస్తము), మీనక్షోభాత్ - మీన = మత్స్యములయొక్క - క్షోభాత్ =
కలఁతవలన, చల...లామ్ - చల = కదలుచున్న - కువలయ = కలువలయొక్క
శ్రీ = శోభతో - తులామ్ = సామ్యమును, విష్యతి ఇతి = పొందును అని, శజ్జే
= ఊహించెదను.

తా.—కేశసంస్కారము లేనందున నాప్రేయసి యెడమకంటి ప్రక్కను ముం
గురులు వ్రేలుచుండును. వానియడ్డుచే అకంటినుండి క్రేవచూపులు ప్రసరింపకుం
డును, ఆకంట కాటుకయుండదు. మఱియు విరహము సంభవించినప్పటినుండి
మద్యనేవ మానినది గావున మద్యపానమువలనఁ గలుగునవైన బొమవిభ్రమములు
ఇప్పుడు ఆనయనమున బొత్తిగా నుండవు. మఱియు ఆవామనయనము నాక్షేమ
వార్తను నీవు చెప్పఁబోవునప్పుడు ఇష్టప్రాప్తిసూచకశకునముగా ఉపరిభాగమందు
అదరును. లేడికన్నులవంటికన్నులుగలదైన నాప్రియయొక్క యాయెడమకన్ను ఆస్థి
ఫిలో ఎట్లుండు నని తలంతు ననఁగా క్రింద స్త్రీల్లో మత్స్యములు కలఁతపెట్టఁగా
తైని చలించుచున్న కలువవలె శోభిలుచుండు నని తలంచెదను.

ప.—‘ఆలకైః రుద్ధ’-అనుటచే కేశసంస్కారము లేదనఁయు, ‘న్నేహ’ అను
టచే కాటుక యుండదు సరియేగదా దానిజిడ్డయినను ఉండదనియు, కాటుకమాని
ఎనిమిదిమాసములు అగు ననియు, ‘విప్రృత’ - మఱచియేపోయిన దనుటచే - భూవి
లాసములు మద్యనేవవలనఁ గలుగునుగాన - మద్యనేవ మాని ఎనిమిదిమాసములు
అగునుగావునను-భూవిలాసములు మాని అప్పటికి బహుకాల మగుననియు భావము.
అక్షివర్ణన ప్రస్తుతము గావున ‘మృగాఝ్యోః’ అన్నాఁడు.

వామ శ్చాస్యాః కరరుహపదై ర్ముచ్యమానో మదీయై
ర్ముక్తాజాలాః చిరపరిచితాః త్యాజితో దైవగత్యా
సంభోగాన్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం
యాస్య త్యూరుః సరసకదళీ స్తమ్భగౌర శ్చలత్వమ్. 35.

వామఇతి.—మదీయైః, కరరుహపదైః = నఖపదైః + ‘పునర్భవః కరరుహా
నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రీయామ్’ ఇత్యమరః, ముచ్యమానః = పరిహీయమాణః,

సఖాజ్గరహిత ఇత్యర్థః-ఉర్వో ర్నఖపదాస్పదత్వం తు రతిరహస్యే 'కణ్ఠ కుటీ
కుచ పార్శ్వ భు జోరః| శ్రోణి సక్తిషు సఖాస్పదమాహుః' ఇతి, చిరపరిచితం-చిరా
శ్చస్తం, ముక్తాజాలం = మాత్రికసరమయం కటిభూషణం, దైవగత్యా = దైవవ
శేన, త్యాజితః - సప్రమృతి నఖపదోష్ణభావేన శీతోపచారస్య తస్య వైయథ్యా
దితి భావః * త్యజతే ర్జ్యనాత్ కర్తృణిక్తః * 'ద్వికర్తృను పచాదీనాం చోపసంఖ్యాన
విష్యతే' ఇతి పచాదిత్వా ద్వికర్తృకత్వం, సంభోగా నైమమ, హస్తసంవాహనానాం
= హస్తేన మర్దనానాం + 'సంవాహనం మర్దనం స్యాత్' ఇత్యమరః, సముచితః
= యోగ్యః, సరస ఇతి యః పరిపక్వో న శుష్కశ్చ సవిషయీతః-తత్రైవపాణ్డిమ
సమ్భవాత్-స చాసౌ కదలీస్తమ్భ శ్చ సఇవ - గౌరః=పాణ్డిరః + 'గౌరః శరీరే
శీర్ఘారే శుక్లే పీతేఽరుణేఽపిచ' ఇతి మాలతీమాలాయామ్, అస్యాఃప్రియాయా వామ
ఉరుః, చలత్వం = స్పన్దనం, యాస్యతి = ప్రాప్నోతి 'ఉరోః స్పన్దా ద్రతిం
విద్యా దూర్వోః ప్రాప్తిం సువాససః' ఇతి నిమిత్తనిదానే.

కుదీయైః = నావైన, కరరుహ పదైః = గోళ్ల చిహ్నములచేత (నఖ
క్షతములచేత), ముచ్యమానః = విడువబడుచున్నదియు (నఖాంకములులేనిది
యని యర్థము), చిరపరిచితమ్ = చిరకాలము అలవాటుపడిన, ముక్తాజాలమ్
= ముత్తేపుసరులుగానుండు కటియలంకారమును, దైవగత్యా = దైవవశమున,
త్యాజితః = వదలివేయునట్లు చేయబడినదియు, (ఇప్పుడు నఖక్షతములవేడి
లేనందున శీతోపచారమయినయాముక్తాజాలము నిష్ప్రయోజనముగావున దానిని
ఇప్పుడు ధరించుట లేదని భావము), సంభోగా నై - సంభోగ = గురతక్రీడయొక్క
అన్తే = అవసానమందు, మమ = నాయొక్క, హస్తసంవాహనానాం - హస్త =
చేతితో - సంవాహనానాం = ఽత్తుటలకు, సముచితః = అలవాటైనదియు, సరస
గౌరః - సరస = పరిపక్వమై యెండకయున్న - కదలీస్తమ్భ = అరటికంబమువలె
గౌరః = తెల్లనిదియు, (ఐన), అస్యాః = ప్రేయసియొక్క, వామః ఉరుః = ఎడ
మతొడ, చలత్వమ్ = అదరుటను, యాస్యతి=పొందఁగలదు, అనఁగా ఎడమతొడ
యదరు ననుట. ఎడమతొడ యదరుట రతిలాభమును సూచించును.

తా.—పూర్వము గురతక్రీడలయందు నేను ఆప్రేయసితోడయందు నఖక్ష
తములు చేయుచుంటిని, వానివలనివేడిని పోఁగొట్టుకొనుటకు ప్రియ ముక్తాసరమ
యమయినచల్లనికటిభూషణమును సదా ధరించుచుండినది. ఆతొడను సంభోగాంత
మందు నేను నాహస్తముతో పూర్వము ఽత్తుదును. ఇప్పుడు దైవవశమున మాకు వి
యోగము కలుగఁగా ఆయూరువునందు ఆనఖక్షతములు లేవు, తదర్థమైనముక్తా
జాలంబును లేదు, ఆయొత్తుటయు లేదు, చక్కఁగా నెదిగిన వై శోషిల్లకయున్న

యరఁటికంబములవలె తెల్లగా నుండునట్టియాయెడమయూరువు నాక్షేమమును నీవు తెలుపునప్పుడు రతిలాభశకునముగా అదరును.

ప. — 'వామః' - స్త్రీలకు ఎడమయూరువు అదరుట శుభముగాని కుడిది యదరుట శుభముకాదు. 'జాలమ్' - జాలము గానియెడల ఊరువులయందలి నఖిక్షతములకు తగులునట్లు ధరించుట శక్యముగాదు. 'చిరపరిచితమ్' - చిరకాలమిత్రమునుంబోలె జాలమును వదలుట అతిదుఃఖకర మనియు, వదలకయే యుండరాదాయనిన, 'దైవగత్యా' - దైవకృతమై అనివార్యమయిన వియోగమువలన వదలుట అనియు, 'త్యాజితః' అని నిజంతప్రయోగముచే ఊరువుచేఁ దనకిష్టముకానిముక్తజాలత్యాగమును దైవగతి బలాత్కారమున చేయించినదనియు, భావము. 'హస్త' అనుట ప్రీత్యతిశయమును ద్యోతననేయుచు 'సరసకదళీస్తమ్భగౌర' మై నేత్రోత్సవ మిడునట్టి యాయూరువులను ఒత్తుటకు యత్నుఁడు తానే యభిలషించుచుండెనని తెలుపుచున్నది. 'సంవాహనానామ్' అని బహువచనము బహుప్రకారములను సూచించుచున్నది; మఱియు, ఆమె వలదన్నను ఇతఁడే మరల మరల ఒత్తుచుండె ననియుండెలుపుచున్నది. 'సరస' అనుట పరిపక్వతను తెలుపును, పరిపక్వమయినదానియందే విశేషము జలముండును; 'స్తమ్భ' అనుట విపుగా ఎదుగుటను తెలుపును; విపుగా ఎదిగి పరిపక్వమయినయరఁటియందుఁగదా గౌరత్వముండును, 'గౌరః' - ఎప్పుడును వస్త్రావృతమై యుండుటచే ఊరువులు గౌరముగా నుండును; మఱియు నిపుడు విరహపాండిమచే సహజమయిన గౌరత్వము హెచ్చియుండును, గావున కేవలకదళిని ఉపమగా చెప్పక 'సరసకదళీస్తంభము'ను చెప్పినాఁడు.

వి. — కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు 'సరసకదళీగర్భగౌరః' అని పఠించిరి; కొందఱు ఆ పాఠమే శ్రేయమని తలంచిరి. కదళియొక్క పైపట్టులు పసరుగా నుండుటవలన ఊరువులకు ఉపమానములు గామిచే పైపట్టు లొడ్చినకదళియే లక్షణచే లభించుచున్నది, మఱియు సరసవిశేషణము అట్టిదానినే సూచించుచున్నది. కావున 'గర్భ' అను పాఠముకన్న పుష్టి మొదలయిన యితరధర్మములను సూచించుటచే 'స్తమ్భ' అనుపాఠమే శ్రేయము.

తస్మి న్కాలే జలద యది సా లబ్ధనిద్రాసుఖా స్యా
దన్వా న్యైనాం స్తనితవిముఖో యామమాత్రం సహస్వ,
మాభూ దస్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్నలబ్ధే కథంచిత్
సద్యఃకణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రద్ధి గాఢోపగూఢమ్.

తస్మిన్నితి. — హేజలద, తస్మిన్కాలే = త్వదుపసర్పణకాలే, సా = మత్స్య
యా, లబ్ధం నిదానుఖం యయా తావ్యశీ - స్యాద్యది = స్యాచ్చేత్, ఏనాం =
నిదానామ్, అన్వాస్య = పశ్చాదాసీత్వేత్యర్థః * ఉపసర్గవశా త్వకర్తృకత్వమ్, స
నితవిముఖా = గర్జితపరాజ్ఞుఖా - నిశ్శబ్ద స్పృక్ - అన్యథా నిదాభజ్ఞః స్యా దితి
భావః, యా మాత్రం = ప్రహరమాత్రం + 'ద్వయామా ప్రహరౌ సమా' ఇత్య
కురః, సహస్వ = ప్రతీక్షస్వ, శక్తయో రేకవారసురతస్వ యామావధికత్వా
శ్వప్నేఽపి తథా భవితవ్య మి త్యభిప్రాయః - తథాచ రతిరహస్యే + 'ఏకవారా
వి ర్యామో రతస్వ పరమో మతః|చణ్డశ క్తిమతో ర్యానో రుదభటక్రమవర్తినాః'
ఇతి; యామసహసస్వప్రయోజన మాహ మానూ దితి - అస్యాః = ప్రియాయాః,
ప్రణయిని = ప్రేయసి, మయి, కథంచిత్ = కృచ్చేణ, స్వప్నలబ్ధే సతి, గాఢోప
గూఢం = గాఢాలిజ్ఞనం * నపుంసకే భావేక్తః, సద్యః = తత్క్షణం, - కణ్ఠాత్ -
మృతః = స్రస్త్రి - భుజిలతయోః - గ్రన్థిః = బద్ధసా - యస్య త త్తథోక్తం,
మాఘాత్ = మాఘ, కథంచి ల్లబ్ధ స్యాలిజ్ఞనస్య విఘాతో మాభూదిత్యర్థః; స చాత్ర
శ్రద్ధోక్తిః 'తా మున్నిదా మి'తి పూర్వోక్తేన నిదాచ్చేదేన విరుధ్యతే - పునః స
ప్రమాద్యవస్థాను పాక్షికనిదాసంభవాత్ - తథాచ రసరత్నాకరే + 'అశక్తి రో
పసం నిదా నిర్ల జ్ఞానర్థవా గభ్రీమః| సప్రమాదిషు జాయంతే దశాభేదేన వా శుచా'
ఇతి.

జలద = మేఘుఁడా, తస్మిన్కాలే = ఆ సమయమందు (నీవు సమీపించు సమయ
మున), సా = ఆనాప్రియతమ, లబ్ధ...నుఖా — లబ్ధ = పొందఁబడిన - నిదా =
నిద్రచేనయిన - నుఖా = నుఖముకలది, స్యాత్ యది = అగునేని, ఏనామ్ = అ
చేలిని, అన్వాస్య = కను పెట్టుకొనియాండి, స... ఖః - స్తనిత = ఉటుమునకు - విము
ఖః = పరామ్ముఖుఁడవై - ఉటుమక - శబ్దము చేసిన నిద్రాభంగ మగు నని భావ
ము), యామాత్రమ్ = జామునేపుమాత్రము, సహస్వ = ఎదురుచూచుచుం
డుము, (శక్తిగలవారికి ఒకమాటు సురతము యామకాలము పట్టును - స్వప్నమందును
అట్లే అగునని భావము,) జాము ఎదురుచూచుటకు ఫలమును చెప్పచున్నాఁడు:—
అస్యాః = ప్రియకు, ప్రణయిని = ప్రియుఁడనయిన, మయి = నేను, కథంచిత్ =
అట్లకేలకు, స్వప్నలబ్ధే సతి — స్వప్న = కలలో - లబ్ధే ఇతి = దొరకినవాఁడను
కాఁగా, గాఢోపగూఢమ్ - గాఢ = దృఢమయిన . ఉపగూఢమ్ = కవుఁగిలి,
సద్యః = తత్క్షణమే, కణ్ఠ... గ్రన్థి — కణ్ఠ = మెడనుండి - మృత = జాటి
దైన - భుజిలతా = తీఁగలవంటిభుజిములయొక్క - గ్రన్థి = ముడిగలది, ఘా

భూత్ = కాకుండునుగాక; ఎట్టకేలకు లభించినయాలింగనమునకు సద్యోవిఘాతము కాకుండునుగాక యని యర్థము.

తా.—మేఘుఁడా, నీవు పోయి చూచుసమయమున నాప్రియకు నిద్రా గుఱిము లభించియుండెనేని నీవు ఉఱుమక నిశ్శబ్దుఁడవై నిద్రాభంగమునేయక జామునేపుమాత్రము కనుపెట్టుకొని యుండుము. విలయన, ఎట్టకేలకు సఖికి నిద్రపట్టి నేను కలలో లభించి అప్పుడే తీగలవంటి తనభుజములతో నాకంఠమును బిగువుగా కవుంగలించుకొని యుండఁగా తత్క్షణమే ఆయాలింగనమునకు విఘాతము కలుగకుండునుగాక.

‘జలధర’ యనక నీరిచ్చువాఁడా యని యర్థమగునట్లు ‘జలద’ యనుట ఉపకారిత్వమును సూచించును; లోకోపకారివి గావున నిన్ను యాచించెద ననియు, నీవు నాకోరిక చేసెదవనియు భావము. ‘లబ్ధ’ అనుటచే నిద్ర పట్టుట అరుదని తెలియుచున్నది. ‘స్తనితవిముఖ’త నిద్రాభంగము కాకుండుటకు. ‘యామమాత్రమ్’ - జాము నేపు కనుపెట్టుటకు కారణము టీకలోనే చెప్పబడియున్నది. ఆస్వప్నము అనిద్రలో ఎప్పుడు వచ్చునో యని శంక చేసి - నిరంతరచింతావశమున మొదటనే వచ్చునుగావున నిరీక్షించుట బహుశః సఫలమే యగును. ఆసమయమున నిద్ర వచ్చునని యూహించుట యేల యనఁగా - మేఘముమీఁది చల్లగాలిచే నిద్ర కలుగుట సాధారణమే, అత్యంతము బడలియున్నయబలకు కలుగుట మఱియు ఉపపన్నముగా నున్నది. ‘ప్రణయిని’ - ప్రణయినిగాన నిరంతరము చిరకాయీతుఁడ ననియు అట్టి నాతోడిసమాగమమునకు భంగముచేయుట క్రూరకృత్యమనియు భావము. ‘కథంచిత్’-అనుటచే నిద్రపట్టుట అరుదనియు, ‘లతా’ అనుటచే ముడివేయుటకు అనుకూల మనియు, కనుకనే ‘గ్రంథి’-ముడివేయు ననియు అనఁగా తన్నువిడిచి మఱి పోకుండునట్లు నామెడకు తన్ను కట్టివేసేకొను ననియు భావము.

వి.—కొండలు వ్యాఖ్యాతలు ‘యామమాత్రమ్’ అనుచో పద్మినీజాతి స్త్రీయొక్క - నిద్ర జామునేపే యనియు, అందుచే జామునేపుమాత్రమే కనుపెట్టు మనుట యనియు వివరించినారు.

తా ముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలే నానిలేన

ప్రత్యాశ్వస్తాం సమ మభినవై ర్జాలకై ర్జాలకీనామ్

విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనాం త్వత్సనాథే గవాక్షే

వక్తుం ధీరః స్తనితవచనై ర్దానినీం ప్రక్రమేథా

తామితి.—తాం = ప్రియాం, స్వస్య - జలకణికాభిః = జలబిన్దుభిః - శీతలే
 నానిలే న, ఉత్థాప్య = ప్రబోధ్య, ఏతేన తస్యాః ప్రభుత్వా ద్వ్యజనానిలసమాధి
 ర్వ్యజ్యతే-యథాహ భోజరాజః 'మృదుభిర్ద్వరైః పాచే శీతలై ర్వ్యజనైః స్రసా ।
 శ్రుతౌచ మధురై ర్గీతై ర్నిద్రాతో బోధయే త్ప్రభుమ్' ఇతి, అభినవైః = నూతనైః,
 మాలతీనాం జాలకైః సమం = జాతి కుట్టలై ససహ + 'సుమనా మాలతీ జాతిః'
 ఇతి 'సాకం సత్రా సమం సహ' ఇతి + 'యైరకో జాలకం క్షీణే కలికా కోరకోఽ
 స్త్రీయామ్' ఇతి చామరః, ప్రత్యాశ్వస్తాం - శిశరానిలసంపర్కా త్పునరుజ్జ్వితా
 మిత్యర్థః * శ్వనేః కర్తరిక్తః * 'ఆదితశ్చ' ఇతి చకారా దిట్పతిషేధః, ఏతే నా
 స్యాః కుసుమసాకుమార్యం గమ్యతే, త్వత్సనాథే = త్వత్సహితే + 'సనాథం సప్ర
 భం ప్రాహు ససహితే చిత్తతాపిని' ఇతి శబ్దార్థవే గవాక్షే, స్తిమితనయనాం = కో
 ఽసా వితి విస్తయా నిశ్చలనేత్రాం, మానినీం = మనస్వినీమ్ - అనాచిత్యాసహిష్టు
 మిత్యర్థః విద్యుద్గర్భోఽస్తస్థో యస్య స విద్యుద్గర్భః-అస్తర్గీనవిద్యుత్ - ఇత్యర్థః
 + 'గర్భో' ఽపవరకేఽన్నైఽగ్నౌ సుతే పవనసంకటే । కుక్షీస్థజన్తా చ' ఇతి
 యాదవః - దృష్టిప్రతిఘాతేన వక్తు ర్ముఖావలోకనప్రతిబంధకత్వా న్నవిద్యోతితవ్య
 మితిభావః, ధీరో = దృష్టస్త్వ - అన్యథా స్థలద్వాదిత్వేన అనాశ్వాసనప్రసక్తా
 దితి భావః, స్తనితవచనైః - స్తనితా న్యేవ వచనాని తై ర్వక్తుం, ప్రక్రమేథాః = ఉప
 క్రమస్వ * విద్యుద్గే లిక్ * 'ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్' ఇ త్యాత్త నేపదమ్.

తామ్ = ప్రియసు, స్వజ...లేన - స్వ = నీయొక్క - జలకణికా =
 నీటిబిందువులచేత - శీతలేన చల్లనిదైన, అనిలేన = గాలిచేత, ఉత్థాప్య = మేలుకొలిపి,
 ప్రదీనిచేత ఆమె ప్రభువుగావున వీవనలగాలితో మేలుకొలుపుట సూచింపఁబడుచు
 న్నది, అభినవైః = క్రొత్తలయిన, మాలతీనాం జాలకైః సమమ్ = జాజి మొగ్గ
 లతోఁ గూడ, ప్రత్యాశ్వస్తామ్ = చల్లగాలి తగలుటచేత మఱల ఉజ్జీవింపఁబడినదియు,
 'జాజి మొగ్గలతోఁగూడ ననుటచే ఆమె పువ్వువలె సుకుమారమయిన దని తెలుపఁ
 బడుచున్నది), త్వత్ సనాథే - త్వత్ = నీతో - సనాథే = కూడుకొన్నదయిన,
 గవాక్షే = కిటికీలో, స్తిమితనయనామ్ - స్తిమిత = ఎవ రితఁడు అని ఆశ్చర్యము
 చేత) నిశ్చలమైన - నయనామ్ = కన్నులుగలదియు, (ఆగు), మానినీమ్ = అనాచి
 త్యము సొర్వని నాప్రియభామను, విద్యుద్గర్భః—విద్యుత్ = మెఱపు - గర్భః =
 లోపలఁగలవాఁడవై (మెఱపుఁదీఁగను లోపల అణఁచుకొని యని యర్థము-మెఱసిన
 యెడల దృష్టి ప్రతిఘాతమై మాటలాడువారిముఖము అగపడకపోవునుగాక మెఱయఁ
 గూడదని భావము), ధీరః = దిట్టతనముకలవాఁడవై (అటుగాక తడఁబడుచు పలికిన
 ఊరడింపు గలుగ దని భావము). స్తనితవచనైః - స్తనిత = ఉఱుములే అనెడు -

వచనైః = మాటలచేత, వక్తుమ్ = సంభాషించుటకు, ప్రక్రమేథాః = ఆరంభించుము.

తా.—ఆకోమలి యుత్కృష్టప్రకృతిగాన ప్రభువులను విసనకట్టలచల్లగాలిచే నిద్రలేపునట్లు ఆకోమ్మను నీవు నీచినుకులచే తడసి చల్లనైనగాలితో నిద్రలేపుము. అట్టి నీచల్లగాలిచే జాజిమొగ్గులును వానివలెనే ఆసుకుమారియు నేదదేసిన పిమ్మట సంసందేశమును ఆచెలువకు చెప్పనారంభించుము. అట్లు సంసందేశమును చెప్పి సమయమందు నీవు కూర్చుండుకిటికీవై పు అపూర్వపురుషుడవు నీవెవరవో అని ఆయువిద నిశ్చలనేత్రములతో చూచుచుండును. నీవును మెఱుమక మెఱుపును నీలోపలనే నిలుపుకొని దిట్టడవుగా నీయులుములనెడి మాటలచే నామానవతితో నాసందేశమును చెప్పము.

ప.—‘సజలకణికాశితలే నానిలేన’ - అనుట యక్షగుండరియొక్క ప్రాభవమును సూచించుచున్నది. ఉఱిమి యడావడి చేసిన భయపడును అపాయముగలుగు నని భావము. ‘ప్రత్యాశ్వస్తామ్’ - చల్లగాలిచే బడలికతీరిన సంసందేశమును వినుటకు తగినస్థితికి వచ్చునని భావము. ‘మాలతీనామ్’ - జాజిమొగ్గులతోఁగూడ ననుటచే ఈమె వానివలె కోమలమయిన దనియు, మేఘముమీఁదినుండి వీచెడిశిశిరానిలమునకు జాజియెంత రెక్కొనునో ఈమెయు అంత నేదదేలుననియు భావము ‘జాలకైః’ నిండారవిరిసిన జాజిపువ్వులయిన శిశిరానిలమునకు మఱి పుష్టిని పొందనేరవు సరిగదా, రాలిపోయినను పోవును గావునను, మొగ్గులయిన పుష్టిని పరిమళాతిశయమును పొందునుగావునను, మొగ్గులను చెప్పినాఁడు. యక్షవరారోహకు ఎపుడును ఎలదివ్వనంపుసాభాగ్యమే, విరహభేదమందు ఒడలిసంస్కారములు అలంకారములును లేమిచేత ఆసాభాగ్యము ముకుళితమై యుండును, మేఘునివార్తచే అభేద మెడలఁగానే వెండియు విజృంభింపఁదొడంగును. మొగ్గుయు చినుకులకు రెక్కొని యనంతరము వికసిల్లి నెత్తావులు వెదచల్ల సాగును. యక్షకి విరహముచే కార్యమును పొండిమయు, జాజిమొగ్గుకు వికసిల్లమిచే నయినసన్నదనమును నై సర్గికమయిన తెల్లదనమును, గలవు. జాతి వర్షేతరర్తువులం బూవదు, అది ఆశ్వాసనమునకు మేఘైకశరణము, యక్షీయు యక్షునితలంపున సంసందేశరూపాశ్వాసమునకు మేఘైకశరణ. ఇతి నీసామ్యమెల్ల తుల్యయోగితావిధముచేత కవి సూచించినాఁడు. సమయమునకు నీచలువలేనియెడల జాజిమొగ్గు ఏప్రకారము వాడి యెండిపోవునో, ఆప్రకారమే నాకాంతయు ఆసమయమునకు నీవు ఆయాసము తీర్చనియెడల గ్రుక్కి కథావశిష్టయగు ననియు భావము. ‘అభినవైః’ —ఎదీగినమొగ్గులు వానలేమిని కొంతవఱకు సహింపఁగలవు - కేవలము లేత మొగ్గులయిన వఱపును సహింప

శ్రీ మాడిపోవును-అనియు, ఆ మెస్థితి యిట్టిలేత మొగ్గలవంటి దనియు, తెలుపుటకు విక్రీలి లేత మొగ్గలను జెప్పినాడు. 'విద్యుద్గర్భః'—మెఱపుచీదీక్షను ఇటునటు మెఱయనీయక నిలొనే యుంచుకొనుము అనుట యేలయనఁగా, మెఱసినయెడల ఆమెకన్నులు చీకటిగ్రమ్మి భయమై ఇతనిముఖమును జూడలేక సందేశమును వినుటయే సంభవింపదు. మెఱపు బొత్తిగా లేకయే పోయినను చీకటిచేతనే ఇతని మొగ మగవడక ఇతఁ డెవరో తెలియక సందేశభయములు కలిగి సందేశము వినుటయు తెలిసికొనుటయు సంభవింపవు. మెఱపు కదలక లోపల నుండిన వెలుతురుండును, ఇతని మొగ మగవడును, ఇతఁ డెవరో తెలియును, కార్యము నెఱవేలును. విద్యుద్గర్భుఁడుగావున వెలుతు రుండుటచేత ఇతఁడు కంటి కగవడఁగా ఇతఁ డెవరో యని యామె 'స్త్రీమితనయనామ్'—నిశ్చలనేత్రములతో చూచును. 'మానిసీమ్'—మానవంతురాలు కావున తనభర్త ప్రవాసమం దుండ పరపురుషుఁడు రాత్రివేళ బంటిపాటున గవాక్షాదిమార్గముల తన్ను సమీపించి తనతో సంభాషించుటయనునను చితవ్యవహారమును సహింపదు. మఱి తనభర్తనుండియే నిజమైనసందేశము తెచ్చిన శర్మమిత్రుఁ డని తెలిసిన, సహించును. ఆనమ్మకము సందేశహరుఁ డైనమేఘుఁడు తబ్బిబ్బుమాటలుగా పలుకు నేని గలుగదు, మహానర్థము గలుగును. కావున 'ధీరః'—దిట్టతనముతో భాషింపుమని, భావము. గర్జిత నిర్ఘోషాది శబ్దవర్ణములు కఠోర మయినమహాధ్వనిని గూచించునట్లే మృదులలితవర్ణకలితమయిన స్తనితశబ్దము ఉఱుమును తెలుపునది యైనను ఇటు ప్రకరణానురోధముగా మృదుధ్వనిగలయుఱుమునే బుద్ధిసము చేయుచున్నది. కనుక ఆమె బెదరునట్లు బడబడమను నుఱుములుగా భాషింపక మెల్లనివి గంభీరములు మృదువులు నయినయుఱుములుగా (ఉత్తరశ్లోక మునఁ జెప్పఁబడిన మంద్రస్నిగ్ధధ్వనులతో) భాషింపుము అని కవిహృదయము.

వి.—ఇచట కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు 'విద్యుద్గర్భః' అనుచో పరపురుషభాషణ దోషమును నివారించుటకై 'విద్యుత్'—మెఱపుచీదీక్ష యనెడునీభార్య 'గర్భః'—మీ యిరువుర నడుమను గలవాఁడవై' యని వివరించినారు. ఆపక్షమున 'పశ్య సాధ్వీం నిశీధే' అని పూర్వోక్తము విరోధించును, నిష్ఫలమును అగును. కావున పెద్దిభట్టుగా రు ఆవ్యాఖ్యను నిరసించి ఈవి శేషణమునకు అన్యథాప్రయోజనము చూపినారు.

భర్త ర్మిత్రం ప్రియ మవిధవే విద్ధి మా మమ్మువాహం

తత్సందేశై హృదయనిహితై రాగతం త్వత్సమీపమ్

యో బృన్దాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితానాం

మద్ద్రస్నిగ్ధై ధ్వనిభి రబలావేణిమోక్షోత్సుకాని.

38.

సప్రమతి మాతస్య శ్రోతృజనాభిముఖీకరణచాతురీ ముపదిశతి - భర్తృరితి. —
 విధవా గతభర్తృకా న భవతీతి - అవిధవే = సభర్తృకే - అనేన భర్తృజీవన
 సూచనా దనిష్టాగమశబ్దాం నిరస్యతి, మాం, భర్తుః = తవపత్యుః, ప్రియం మిత్రం
 = ప్రియసుహృదం, తత్రాపి, హృదయ నిహితైః = మనసి స్థాపితైః, తత్సందేశైః -
 తస్య = భర్తుః - సందేశైః, త్వత్సమీప మాగతమ్, భర్తృసన్దేశకథనార్థ మాగత మిత్యర్థః,
 అమ్బువాహం = మేఘం, విద్ధి = జానీహి; న కేవల మహం వార్తాహరః కింతు ఘ
 టకోఽపీత్యాశయే నాహయోఽమ్బువాహః = మేఘః, అబలానాం = స్త్రీణాం -
 వేణయస్తాసాం - మోక్షే = మోచనే - ఉత్సృకాని, పథి, శ్రామ్యతాం = శ్రాన్తి
 మాపన్నానాం, ప్రోషితానాం = ప్రవాసినాం - పాథానామిత్యర్థః, బృన్దాని = సజ్జాన్,
 మన్దైః) గమ్భీరైః - అతఏవ-స్థితైః = మధురైః, ధ్వనిభిః = గర్జితైః - కరణైః, త్వర
 యతి, పాఠ్యోపకారిణో మే కిము వక్తవ్యం సుహృత్సూపకారిత్వ మితి భావః.

శ్రోతలను తనమాటలు వినుటకు అభిముఖులనుగా చేసికొను నేర్పును మేఘు
 నికి యత్నం దుపదేశించుచున్నాఁడు.

అవిధవే = విధవకానిదానా (యతే ఏ మనిష్టము వచ్చునో యని మనస్సు
 లో కడుచున్నదిగులు భర్తృజీవించియున్నాఁడని సూచించుచున్న యీసంబోధన
 చేత నిరసింపబడుచున్నది), మామ్ = నన్ను, భర్తుః = నీవతియొక్క, ప్రియమిత్రమ్
 ప్రియమిత్రునిగా, హృదయనిహితైః - హృదయ = మనస్సులో - నిహితైః = ఉంచు
 కొనబడిన, తత్సందేశైః - తత్ = అతనియొక్క - సందేశైః = వాచికములతో,
 త్వత్సమీపమ్ - త్వత్ = నీయొక్క - సమీపమ్ - చెంతకు, ఆగతమ్ = వచ్చినవా
 నినిగా, (భర్తృచెప్పినవార్తను నీకు చెప్పటకు వచ్చితి నని యర్థము), అమ్బువాహమ్
 = మేఘునిగా, విద్ధి = ఎఱుఁగుము; నేను కేవలవార్తాహరుఁడనుగాను మఱి యేమ
 నిన ఘటకుఁడనుకూడ' నని తెలుపుచున్నాఁడు: - యః = ఏ మేఘుఁడు, అబ...
 కాని - అబలా = అబలయొక్క అనగా స్త్రీయొక్క - వేణి = బడలయొక్క -
 మోక్షే = విప్పటయందు - ఉత్సృకాని = కోరికతో ఉద్యుక్తములయి, పథి = మార్గ
 మందు, శ్రామ్యతామ్ = ఆయాసపడుచున్న, ప్రోషితానామ్ = దేశాంతరగతులయొక్క
 అనగా బాటసారులయొక్క, బృన్దాని = సమూహములను, మన్ద్రస్త్రిన్ధైః - మంద్ర
 = గంభీరములును - స్త్రిన్ధైః = శ్రావ్యములు నయిన, ధ్వనిభిః = ధ్వనులచేత, త్వర
 యతి = అవసరపెట్టునో; అట్టిమేఘుఁడను నేను - అపరిచితులైన బాటసారులకే ఉప
 కారము చేయునట్టి నేను మిత్రులవిషయములో ఉపకారము చేయుట చెప్పవల
 యునా, అని భావము.

తా.—ఓసుమంగలీ నేను నీభర్తకు ప్రియమిత్రుడను మేఘుడను అతనియొద్దనుండి నీకు కుశలవార్తను తెచ్చినాడను. ఆవార్తను మఱవక మిక్కిలిజాగ్రత్తో మనస్సులో పెట్టుకొని తెచ్చితిని. స్వాభావికముగానే నేను విరహపీడితులైన బాటనూరులను తమనిమిత్తమై విరహవ్రత మాచరించుచుండు ప్రియతమలకడకు పొమ్మని శ్రావ్యమయిన గంభీరధ్వనులతో త్వర పెట్టువాడను, మిత్రులయిన మిమ్ముఁ గూర్చుటకు నేను యత్నించుట యేమి యాశ్చర్యము?

ప.—పూర్వశ్లోకములో ‘స్త్రీమితనయనామ్’ అనుటచే నితఁడెవరో యనిశంకించుచు నతనివై పు ఆమె చూచుచుండు నని చెప్పబడినదిగాదా. ఆశంకనే ఇందు భర్త ర్శిత్రమ్’ అనుటచే నివారించుచున్నాడు. కాంతుని మిత్రుఁడు గావునను—‘ప్రియమ్’ సామాన్యమయిన మిత్రుఁడుగాక ప్రియమిత్రుఁడుగావునను - అనాచిత్యదోషము లేదని ఆమె మేఘుఁడచట నుండుటకు అంగీకరించు ననియు, ‘ఏల వచ్చినాడు?’ నాకాంతుని వృత్తాంతము నేమయిన చెప్పవచ్చినాడూ? అనునాశంకకు - ‘అవిధవే’ - అని నీభర్త బ్రతికియున్నాడని సూచించుటచేత మగనిజ్ఞేమమునకు సంతసిల్లి అతనివృత్తాంతము నితఁడెఱిగియున్నాడు, అవశ్యము ఇతనిమాటలు వినవలయు నని యామె యాసక్తిపడు ననియు, అందఱు వచ్చునట్లు ఇంటిద్వారముగూండ రాక కిటికీగూండ అగవడనేల యనుసందేహమునకు - ‘అమ్బువాహమ్’ - నేను మేఘుడను భూమికి అంటిసంచరించువాడను కాను ఉన్నతప్రదేశములందు సంచరించువాడను - కావున గవాక్షగతుడనై భాషించుచున్నాను - అనియు, ‘హృదయ నిహితైః’ అనుటచే మఱవక మార్పక మిగుల జ్ఞప్తితో అతనివార్తలను తెచ్చితి ననియు, ‘త్వత్సమీపమ్’ అనుటచే ఆసందేహములు నీకే అనియు, ‘శ్రామ్యతామ్’ అనుటచే విరహతప్తు లనియు, ‘వేణి’ అనుటచే విరహవ్రతధారిణి లనియు, అందుచేత వతివ్రత లనియు, అందుచేత ఆపాంథులయందు ఆత్యంతానురక్త లనియు, కావుననే తద్వియోగముచే ఆపాంథులు ‘శ్రామ్యతామ్’ పీడితులగుచున్నారనియు, ‘అబలా’ - అబలలును వతివ్రతలును విరహిణులును అగుటచే త్వరగా భర్తలు వచ్చి కూడనియెడల నాస్త్రీలు బ్రతుకరనియు, అట్టియపాయము మేఘోదయముచేతనే కలుగును కాన ఆపాపము తనకే కలుగు ననుభయముచేతను కనికరముచేతను తాను ఆభర్తలను ‘మన్దస్త్రిన్విగ్ధైః’ - మంచిమాటల మందలించి ‘త్వరయతి’ - ఇండ్లకుఁ కాంతలప్రాణము కాపాడు మని తఱుము ననియు, అనఁగా మేఘోదయము కాఁగానే పాంథులు విరహ మోర్వకయు కాంతలప్రాణము నిలుపుకొనుటకును తమతమతావులకు త్వరగా పోయి చేరుదు రనియు, పాంథమాత్రులనే వారికాంతలతోఁ గూర్చు నేను